

TRIIN TARK

Rahvuskuuluvuse tähendus
riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist
Saksamaale 1941. aastal ümberasunute
elulooliste andmete põhjal

TRIIN TARK

Rahvuskuuluvuse tähendus
riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist
Saksamaale 1941. aastal ümberasunute
elulooliste andmete põhjal

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 25. mail 2021 toimunud humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega.

Juhendajad: Olev Liivik, PhD
Professor Tõnu-Andrus Tannberg

Oponent: Mart Kuldkepp, PhD
University College London

Kaitsmine: 31. augustil 2021 kell 16.15 videosilla vahendusel.

Doktoritöö valmimist toetas Haridus- ja teadusministeeriumi rahvuskaaslaste programm. Doktoritööpinguid on toetanud Deutscher Akademischer Austauschdienst programmi „DAAD-Ostpartnerschaften“ ja Dora+ tegevuse 1.1 kaudu.

Resümee toimetis: Janet Laidla ja Karin Noorhanni

ISSN 1406-443X
ISBN 978-9949-03-673-8 (trükis)
ISBN 978-9949-03-674-5 (pdf)

Autoriõigus: Triin Tark, 2021

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

SISSEJUHATUS	6
Uurimisseis	8
Probleemipüstitus	17
Teoreetilised lähtekohad	19
Metoodika ja valim	25
Allikad	28
1. EELLUGU: VENEMAA KEISRIRIIGI PÄRAND	37
1.1. Rahvuse dokumenteerimise eripärad	37
1.2. Sotsiaalne mobiilsus	44
1.3. Väljaränne	55
2. EESTI VABARIIGI ÕIGUSKORD JA KODANIKE RAHVUSKUULUVUS	63
2.1. Rahvuse määramise põhiseaduslik vabadus	63
2.2. Rahvuskuuluvuse formaalne määramine	68
2.3. Kodakondsuspoliitika	77
2.4. Emakeelne kool	86
2.5. Kultuuriautonoomia ja Saksa Kultuuroromavalitsus	98
2.6. Vastandlikud huvid ja hoiakud	106
3. KAOS JA UUS KORD	110
3.1. Rahvusmärke muutmine isikutunnistustel	110
3.2. Pingete kasv	119
3.3. Esimene katse rahvuse määramise vabaduse piiramiseks	126
3.4. Riigi kontrolli kadumine kodanike rahvuse üle	131
3.5. „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus“	139
3.6. Kaalukad marginaalid?	151
4. JÄRELÜMBERASUMINE	157
4.1. Ümberasumisest mahajäämine	157
4.2. Järelümberasumise poliitiline ja õiguslik raamistik	160
4.3. Rahvuse tuvastamine ümberasumiseks registreerumisel	166
4.4. Järelümberasujate rahvuse kontroll ja tähtsus Saksamaal	178
4.5. Saksamaa kodakondsuse omandamine	185
4.6. Järelümberasumise tagajärjed	193
KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED	199
ALLIKAD JA KIRJANDUS	204
SUMMARY	224
LISA. ISIKUANDMESTIK	230
ELULOOKIRJELDUS	279
CURRICULUM VITAE	281

SISSEJUHATUS

Paljud neist inimestest, kes 1941. aasta talvel sahtlipõhjust vanu koltunud leeri-tunnistusi otsisid, mõtlesid tol hetkel ilmselt ainult vajadusele Nõukogude Liidu okupeeritud Eestist pääseda.¹ Küllap ei vaevanud nad toona väga palju oma pead sellega, miks see paber, mis nende endi silmis mitte kuidagi nende rahvuskuuluvusega seotud polnud, on järsku sobilik tõestamaks, et nad on sakslased ja võivad seega vastavalt 10. jaanuaril 1941 Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud ümberasumislepingule Eestist lahkuda ja Saksamaale sõita.² Selline võimalus avanes paljudele inimestele mujalgi kui vaid Eestis: sama lepingu alusel asustati inimesi ümber ka Lätist ning analoogsete lepingute alusel samaaegselt teistest Molotovi-Ribbentropi paktiga Nõukogude Liidu mõjusfääri jäänud piirkondadest.³

15 aastat varem toimus Eesti Vabariigi riigikohtus tähelepanu äratanud protsess, millel olid arutlusel mitme inimese kaebused siseministeeriumi keeldumise peale nende isikutunnistuse rahvusmärke „eestlasest“ „sakslaseks“ muuta. Teiste hulgas oli Marta Thiel, kes nentis, et oli sunnitud kodusõja keerises Venemaalt pääsemiseks ja Eesti kodakondsuse omandamiseks ennast toona eestlaseks tunnistama, millest ta aga nüüd taganeda soovis.⁴ Riigikohus rahuldaski siseministeeriumi ja avalikkuse suureks pettumuseks Thieli kaebuse nagu ka mitukümmend ülejäänud samalaadset, mis esitati kohtusse umbes samal ajal või järgnenud aastate jooksul. Thiel, nagu ka paljud teised, kes oma isikutunnistuses fikseeritud rahvuskuuluvust muuta soovisid, tahtis, et tema lapsed õpiksid saksa-keelses koolis, mida võimaldas toonaste seaduste järgi ainult sobiv rahvusmärke isikutunnistusel.

1920. aastal õnnestus läbi raskuste Eesti kodakondsus omandada jurist Paul Kleinil, kes kodakondsuse taotlemise käigus oli „poliitiliselt kahtlaseks“ hinnatud. Kogu oma senise elu peamiselt saksa- ja venekeelse seltskonnaga lävinud Klein oli edaspidi dokumentide järgi eestlane ja tegi tõhusa tõusu karjääriredelil. Alustanud Viljandi-Pärnu rahukogu alalise liikmena tõusis ta Tartu ringkonnakohtuniku ametisse ja tema tegevuse Eesti kohtusüsteemis lõpetas alles

¹ Leeritunnistused on korduv motiiv järelümberasujate mälestustes. Selle põhjuse kohta vt lähemalt alapeatükki 4.3.

² Vrd Dok 285. Deutsch-sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR, 10.01.1941. – Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation. Koost Dietrich A. Loeber. 2. tr. Neumünster: Wachholtz, 1974, lk 545–560.

³ Vt lähemalt nt Harry Stossun. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges: Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe im Osten. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1993; Valdis O. Lumans. Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. 2. tr. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 2010.

⁴ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.14.1.1127: Akt Martha Thiel'i isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise asjus.

Eestist lahkumine 1941. aastal, nüüd juba sakslasena.⁵ Erinevalt Marta Thielist ei leidnud Klein paari aastakümne jooksul kordagi, et peaks oma ametlikku rahvskuuluvust muutma. Alles vältimatu vajadus Eestist lahkuda tõi kaasa muutuse.

Taolisi näiteid leidub arvukalt ja neil on nii mõndagi ühist lisaks sellele, et tegemist oli inimestega, kes 1941. aastal Eestist Saksamaale ümber asusid. Kirjeldatud juhtumid ilmestavad hästi rahvuse tähtsust inimeste ja riigi vahelistes suhetes. Selline märkimisväärselt kasvanud rahvuse formaalne tähtsustamine riiklikus bürokraatias oli 20. sajandi esimesel poolel võrdlemisi uus nähtus, mis oli seotud rahvusluse tõusu ja rahvusriigi idee üha suurema kandepinna ja teostamisega. Kodanike rahvskuuluvusest sai märkimisväärne riikliku huvi objekt pärast Esimese maailmasõja tagajärjel toimunud impeeriumite lagunemist ja uute riikide teket. Ehkki rahvusriigi ideele rajatud, olid vastsed riigid mitme-rahvuselised, mis ei jätnud mõju avaldamata ka nende riikide rahvuspoliitikale.⁶ Põhi- ja vähemusrhuvuste vastandumise kõrval kerkis esile rahvusrühmade piiritlemise küsimus: mitte alati ei olnud ühemõtteliselt selge, millisesse rahvusse mõni konkreetne inimene kuulub.⁷ Kategoriseerimist mõjutas seejuures riikide huvi tagada põhirahvuse jätkuv enamus.

Suhteliselt homogeense rahvastikuga Eestis, kus rahvaloenduste andmetel moodustasid sõdadevahelisel ajal peaaegu 90% elanikkonnast eestlased, ei oleks ehk pidanud rahvusrühmade piiritlemise problemaatika sel määral esile kerkima kui mitmetes teistes Ida- ja Kesk-Euroopa riikides, kus rahvastiku koosseis oli märksa mitmekesisem. Tegelikkus on osutunud aga mõnevõrra intrigeerivamaks. Juba ainuüksi tõsiasi, et rahvusel oli oluline koht kodakondsuse taotlemise protsessis ja mitmesugustes dokumentides nagu seegi, et rahvskuuluvuse üle kohtuvaidlusi peeti, tekitab küsimusi, millele seni pole ajalookirjutuses suurt tähelepanu pööratud. Kas ja miks oli mitmete inimeste jaoks oluline, mis oli nende rahvuse kohta kirjas dokumentides? Milline funktsioon oli dokumentide rahvusmärkel riigi silmis? Miks olid valitsusvõimu esindajad dokumentides rahvskuuluvuse muutmise vastu ja kohtuvõimu esindajad omakorda vastupidisel seisukohal? Ja lõpuks, millise loogika järgi inimeste kuulumist teatud rahvustesse hinnati?

Uurimisvälja muudab segasemaks ja seda enam tähelepanuväärseks viimastel aastatel tehtud uurimistöö valguses ilmnenu järelümberasujate ebamäärane ja mitmekihiline rahvskuuluvus.⁸ Kas ehk võiks seetõttu just nende lood aidata

⁵ Toomas Anepaio. Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940: biograafiline leksikon. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017, lk 133; RA, ERA.36.2.6323, l 16: Kaitsepolitsei ülema teade Tartu linnavalitsusele, 22.09.1920; RA, ERA.1947.5.476, l 30: Paul Kleini isikutunnistuse ärakiri; RA, ERA.1947.5.476, l 1p: Paul Kleini teenistuskiri.

⁶ Vt nt Raymond Pearson. National Minorities in Eastern Europe 1848–1945. London: Macmillan Press, 1983.

⁷ Vt nt Chad Bryant. Either German or Czech: Fixing Nationality in Bohemia and Moravia, 1939–1946. – Slavic Review, 2002, vol 61, nr 4, lk 683–706.

⁸ Olev Liivik, Triin Tark. Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich: Über die Nachumsiedlung aus Estland im Jahre 1941. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2016, vol

vastuseid leida ülal sõnastatud küsimustele? Kui ebamäärasus on iseloomulik mitmete järelümberasujate sõjajärgsele rahvuskuuluvuse väljendamisega, siis on ülimalt tõenäoline, et ka nende perekondade ja esivanemate rahvuskuuluvus sõdadevahelisel ajal ja varemgi polnud ühemõtteliselt selge. Samas puuduvad seni ammendavad käsitlused, mis järelümberasujate või mistahes muu ühiskonnagrupi segase ja muutliku rahvuskuuluvuse põhjuseid ja tausta piisaval määral avaks.

Uurimisseis

Rahvuse määramise ja rahvustunnetuse temaatika, rahvusluse ja indiviidide rahvuse seosed, samuti poliitiliste ja ühiskondlike olude ning migratsiooni mõjud inimeste rahvuskuuluvusele nagu ka mitmesugused statistilised probleemid on senises ajalookirjutuses järjepidevalt käsitletud teemad, mis siinse uurimuse seisukohalt taustaloovatena tähelepanu väärivad. Kuna nimetatud teemavaldkondi puudutavaid ajaloouurimusi ilmub arvukalt üle maailma ja eri ajaloo perioodide kohta, on tulnud teha valik ning nõnda piirdub järgnev ülevaade eelkõige 19. ja 20. sajandiga ning peamiselt tuuakse välja Ida- ja Kesk-Euroopa piirkonna eriti Eesti alaga seotud käsitlustest ilmnevad üldised uurimissuunad ja levinud teemad.

Arvukalt uurimusi läheneb rahvusega seotud teemadele riigikeskselt. Tegeletud on näiteks rahvuspoliitika uurimisega Esimese maailmasõja eelsetes paljurahvuselistes suurriikides nagu Venemaa keisririik ja Austria-Ungari.⁹ Riikide suhtumine rahvuste paljususse riigis¹⁰, rahvustega seotud terminoloogilised

65, nr 3, lk 407–427; Olev Liivik. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2016. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2017, lk 141–145; Ulrike Plath. Pögenikena saksa *Reich*'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis. – Vikerkaar, 2016, nr 4–5, lk 121–135; Triin Tark. Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada. – Acta Historica Tallinnensia, 2019, vol 25, nr 1, lk 69–89.

⁹ Paar historiograafilist ülevaadet: Jonathan Kwan. Nationalism and All That: Reassessing the Habsburg Monarchy and Its Legacy. – European History Quarterly, 2011, vol 41, nr 1, lk 88–108; Theodore R. Weeks. Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An Overview of Recent Publications. – H-Soz-Kult, 29.10.2012. www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1134.

¹⁰ Vt nt Karsten Brügemann. Fremde im eigenen Imperium: Russische ethnografische Beschreibungen finnischer und baltischer Völker an der Ostsee im späten Zarenreich. – Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, lk 49–73; Francine Hirsch. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union. Ithaca, London: Cornell University Press, 2005; Benno Gammerl. Staatsbürger, Untertanen und Andere: der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

raskused¹¹ ja rahvuse tähendus üksikisikute dokumenteerimise praktikate kontekstis¹² on seejuures levinud teemad. Paljurahvuselistel impeeriumidel väike-rahvaste rahvusluse tõus on omaette lai uurimisvaldkond¹³, mille iseloomulikeks esindajateks on arvukad eestlaste ärkamisaega käsitlevad uurimused.¹⁴ Rahvusluse tähendust on mõtestatud mitmesugustes seoses, seejuures on näiteks kodakondsusküsimused¹⁵, religioon¹⁶, haridus¹⁷ või sõjavägi¹⁸ pakkunud huvi

¹¹ Vt nt Toomas Karjahärm. Venelased ja mittevenelased: terminoloogiline ekskursus Vene impeeriumi rahvussuhetesse. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 19 (26). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 163–211.

¹² Vt nt Charles Steinwedel. Making Social Groups, One Person at a Time: The Identification of Individuals by Estate, Religious Confession, and Ethnicity in Late Imperial Russia. – Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World. Toim Jane Caplan, John Torpey. Princeton: Princeton University Press, 2001, lk 67–82; Ilja Davõdov. Ametnike teenistuslehed kui ajalooallikas Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiivifondi näitel. – Tuna, 2016, nr 1, lk 20–41.

¹³ Teedrajavaim teoreetiline käsitlus on olnud Miroslav Hrochi kolmeastmeline rahvusluse mudel, mis paljuski tugineb Ida- ja Kesk-Euroopa rahvastega seotud ainese analüüsile: Miroslav Hroch. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations. New York: Columbia University Press, 2000.

¹⁴ Mahukaim teemakohane monograafia: Mart Laar. Äratajad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005. Analüütilist historiograafilist ülevaadet ärkamisaja uurimisest vt Eva Piirimäe. Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvuslusele. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Koost Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, lk 167–189.

¹⁵ Vt nt Ulrike von Hirschhausen. From Imperial Inclusion to National Exclusion: Citizenship in the Habsburg Monarchy and in Austria 1867–1923. – European Review of History – Revue européenne d'histoire, 2009, vol 16, nr 4, lk 551–573; Eric Lohr. Russian Citizenship: From Empire to Soviet Union. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press, 2012; Альберт Байбурын. Советский паспорт: история-структура-практика. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017.

¹⁶ Vt nt Horst Garve. Konfession und Nationalität: ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert. Marburg/Lahn: Johann-Gottfried-Herder-Institut, 1978; Konfession und Nationalismus in Ostmitteleuropa: Kirchen und Glaubensgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Nordost-Archiv, 1998, vol 7, nr 2.

¹⁷ Vt nt Väino Sirk. Radikalisierung und Ethnisierung: Bildungspolitische Strategien der Esten und Deutschbalten in Reaktion auf die Reformen unter Alexander III. (Mitte der 1880er Jahre bis 1914). – Wandel und Anpassung in der Geschichte Estlands 16.–20. Jahrhundert / Change and Adaptation in Estonian History 16th–20th Century. Koost Karsten Brüggemann. Nordost-Archiv, 2014, vol 22, lk 112–139.

¹⁸ Vt nt István Deák. Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. New York: Oxford University Press, 1990; Liisi Esse. Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 22 (29). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 132–155.

mitmetele autoritele. Seostatud on ka rahvuslust ja impeeriumide lagunemist.¹⁹ Riigikesksetele uurimustele on sageli iseloomulik vähese tähelepanu pööramine indiviididele, mille asemel olenevalt autorite vaatepunktist ja uurimuse fookusest lähtutakse pigem riigi või väiksemate (eliitsete) gruppide perspektiivist. Uurimuste keskmes on tüüpilisena näiteks riigi ja terviklike piiritletud rahvusrühmade vastandumine, aga mitte konkreetsete üksikisikute valikud ja huvid.

Ilmasõja järgselt välja kujunenud geopoliitiline olukord Euroopas on ajendanud uurimusi rahvusluse ja rahvusriigi idee seostest ning rahvusriikluse põhimõtte rakendamisest vastsetl tekkinud riikides.²⁰ Levinud uurimisobjektiks on kujunenud riigi põhi- ja vähemusrahvuste suhted ning vähemusrahvuste olukord eri riikides.²¹ Juba ainuüksi Eesti, aga ka Läti sõdadevahelise iseseisvusperioodi enamus- ja vähemusrahvuste omavahelistest suhetest on koostatud mitmeid artiklikogumikke ja ajakirjade erinumbreid, mis teemat eri aspektidest lahka-
vad.²² Temaatiliselt on sõdadevahelise Eesti vähemusrahvuste olukorda puudutavates uurimustes tegeletud üldjoontes samade valdkondadega, mis on levinud ka paljurahvuseliste impeeriumite uurimisel, muu hulgas leidub näiteks kodakondsusküsimuste²³, hariduse²⁴, religiooni²⁵ ja sõjaväega²⁶ seotud uurimusi. Ka

¹⁹ Vt nt After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Toim Karen Barkey, Mark von Hagen. Boulder (Colorado), Oxford: Westview Press, 1997.

²⁰ Vt nt Rogers Brubaker. Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1996; Aviel Roshwald. Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East 1914–1923. London, New York: Routledge, 2001.

²¹ Valik Ida- ja Kesk-Euroopa eri riikide vähemusrahvusi käsitlevaid uurimusi: Andrej Tóth, Lukáš Novotný. On Some Aspects of Political and Legal Background of National Minorities in Czechoslovakia (1918–1938). – Zgodovinski časopis, 2014, vol 68, nr 1–2, lk 216–234; Balázs A. Szélenyi. From Minority to Übermensch: The Social Roots of Ethnic Conflict in the German Diaspora of Hungary, Romania and Slovakia. – Past & Present, 2007, nr 196, lk 215–251; Edward D. Wynot Jr. The Case of German Schools in Polish Upper Silesia, 1922–1939. – The Polish Review, 1974, vol 19, nr 2, lk 47–69; Edward D. Wynot Jr. The Poles in Germany, 1919–1939. – East European Quarterly, 1996, vol 30, nr 2, lk 171–186; German Minorities in Europe: Ethnic Identity and Cultural Belonging. Toim Stefan Wolff. New York, Oxford: Berghahn Books, 2000. Vähemuste olukorda pikema ajaperioodi vältel käsitleb nt Pearson. National Minorities in Eastern Europe.

²² Vt nt Estland und seine Minderheiten. Koost Konrad Maier. Nordost-Archiv, 1995, vol 4, nr 2; Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Koost Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt. 2. täiendatud tr. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1997; Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses. Koost Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Detlef Henning. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2000.

²³ Ülevaatlük käsitus nt Helen Rohtmetts-Aasa. Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014. Rahvuse tähtsus kodakondsuspoliitikas tuleb eriti selgelt esile sama autori mitmest artiklist, vt nt Helen Rohtmetts. The Significance of Ethnicity in the Estonian Return Migration Policy of the Early 1920s. – Nationalities Papers, 2012, vol 40, nr 6, lk 895–908; Helen Rohtmetts. Kättemaks põlisele

siin viidatud uurimuste fookuses on paljuski grupid, institutsioonid, sündmused ja õiguskorraldus ning konkreetsed inimesed on neis esindatud eelkõige illustreerivate näidetena.

Järjepidevalt elavat uurimishuvi pälviv teema on vähemusrahvuste kultuuri-autonoomia ja muud mitte-territoriaalse autonoomia vormid. Karl Renneri 19. sajandi lõpus esitatud idee, selle arengu ja rakendamise teemadel on läbi viidud mitmeid uurimisprojekte ja korraldatud konverentse.²⁷ Aktiivse uurimistöö tulemusena on ilmunud arvukalt uurimusi eri vaatenurkadest ja globaalse ulatusega.²⁸ Suurt huvi on pälvinud ka Eestis kehtestatud kultuuriautonoomia, mille mitmeid aspekte on varieeruva põhjalikkusega käsitletud arvukalt uurijaid: kirjutatud on ideelistest lähtekohtadest²⁹, kultuuro-mavalitsuse seaduse vastu-

vaenlasele? Baltisakslaste kodakondsusküsimus vastloodud Eesti Vabariigis. – Ajalooline Ajakiri, 2010, nr 1, lk 37–57.

²⁴ Vt nt Kari Alenius. „Away with German and Russian Influence!“ Ethno-Political Considerations in the Reorganisation of the Estonian School System in the Early 1920s. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2007, vol 56, nr 3, lk 347–363; Kaido Laurits. Saksa Kultuuro-mavalitsuse kooliameti tegevus baltisaksa koolielu korraldamisel Eesti Vabariigis 1918/1925–1940. – Tuna, 2006, nr 3, lk 42–55; Olev Liivik. Toomkool 1906–1939. – Kaheksanda sajandi lävepakul: Tallinna Toomkool 1319–2019. Koost Priit Rohtmet. Tallinn: Tallinna Toomkool, 2019, lk 151–195; Sven Salin. Kampen för svenskheten, Svenska Odlingens Vänner och svenska skolor = Võitlus rootsluse eest, Rootsi Hariduse Selts ja rootsi koolid. – Hans Pöhl – Estlandssvenskarnas hövding: en biografi över Hans Pöhl (1876–1930), estlandssvenskarnas främste företrädare och ledare = Hans Pöhl – rannarootslaste eestvõitleja: Hans Pöhli (1876–1930), Eesti rootslaste vaimse liidri ja valgustaja elulugu. Toim Sven Salin. Stockholm, Tallinn: Svenska Odlingens Vänner, 2010, lk 117–166.

²⁵ Vt nt Mikko Ketola. The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church 1918–1939. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2000.

²⁶ Vt nt Rein Helme. Baltisakslastest ohvitserid Eesti kaitseväes. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 31–50; Igor Kopõtin. Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940. Tartu: Rahvusarhiiv, 2020.

²⁷ Ulatusliku huvi tunnistuseks on aastatel 2019–2023 käigus olev COST-i (Euroopa Teaduse ja Tehnika Koostöö) võrgustik „European Non-Territorial Autonomy Network“, mis keskendub mitte-territoriaalse autonoomia rakendamisvõimalustele ja -vormidele tänapäevases maailmas.

²⁸ Paar üldisemat käsitlust: National-Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics. Toim Ephraim Nimni. New York: Routledge, 2005; David J. Smith, John Hiden. Ethnic Diversity and the Nation State: National Cultural Autonomy Revisited. London: Routledge, 2012. Põhjalikku bibliograafiat mitte-territoriaalse autonoomia uurimisseisust vt: Non-Territorial Autonomy Database. – European Non-Territorial Autonomy Network. <https://entan.org/insight/non-territorial-autonomy-database/>.

²⁹ Vt nt Martyn Housden. Ambiguous Activists. Estonia's Model of Cultural Autonomy as Interpreted by Two of Its Founders: Werner Hasselblatt and Ewald Ammende. – Journal of Baltic Studies, 2004, vol 35, nr 3, lk 231–253; Jörg Hackmann. Werner Hasselblatt on Cultural Autonomy: A Forgotten Manuscript. – Forgotten Pages in Baltic History: Diversity and Inclusion. Toim Martyn Housden, David J. Smith. Amsterdam, New York: Rodopi, 2011, lk 147–160.

võtmise asjaoludest³⁰, Saksa Kulturomavalitsuse tegevusest³¹; vähesel määral on tegeletud ka küsimusega, miks venelastel ei õnnestunud hoolimata katsetest kultuuriautonomoosiat saavutada.³² Samas ei ole neiski arvukates uurimustes pea üldse käsitletud üksikisikute valikuid ja huvisid seoses kultuuriautonomiaga, ehkki kulturomavalitsused ei saanud eksisteerida inimesteta, kes soovisid vabatahtlikult mõnda taolisse kuuluda ja kellel pidid selleks olema mingid põhjused.

Rahvussuhteid ja rahvuslust uuritakse pidevalt mitmetest eri perspektiividest. Arvukad autorid leiavad üha uusi käsitlemist väärivaid nüansse, seda enam, et kogu teemavaldkond ei ole kaotamas ka oma päevapoliitilist aktuaalsust. Hea ülevaate rahvussuhete, rahvusluse ja etnilise identiteedi küsimuste eri vaatenurkade alt käsitlemisest saab näiteks mitmetest ajakirja Nordost-Archiv numbritest.³³ Levinud teemadest väärivad omaette esile toomist regionalistlik vaade³⁴, rahvusrühmade omavahelised suhted ja teise-pildi kujunemine³⁵, etnilise identiteedi eri aspektid nagu keel³⁶, sotsiaalne mobiilsus³⁷, seltsitegevus³⁸,

³⁰ Vt nt Kari Alenius. Under the Conflicting Pressures of the Ideals of the Era and the Burdens of History: Ethnic Relations in Estonia, 1918–1925. – *Journal of Baltic Studies*, 2004, vol 35, nr 1, lk 32–49; Kari Alenius. The Birth of Cultural Autonomy in Estonia: How, Why, and for Whom?. – *Journal of Baltic Studies*, 2007, vol 38, nr 4, lk 445–462; Cornelius Hasselblatt. Der Gedanke der Kulturaautonomie und seine gesetzliche und organisatorische Verwirklichung. – *Die deutsche Volksgruppe in Estland*, lk 37–46; Olev Liivik. Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul. – *Umsiedlung* 60, lk 13–30; Vesa Vasara. Das estnische Parlament und die Deutschbalten. Zu den Debatten bis zur Verabschiedung der Kulturautonomie 1925. – *Estland und seine Minderheiten*, lk 479–500.

³¹ Vt nt Kaido Laurits. Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus ja Saksa Kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 23–53; Kaido Laurits. Saksa kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940: monograafia ja allikad. Tallinn: Rahvusaarhiiv, 2008.

³² Vt nt David J. Smith. Retracing Estonia's Russians: Mikhail Kurchinskii and Interwar Cultural Autonomy. – *Nationalities Papers*, 1999, vol 27, nr 3, lk 455–474.

³³ Bibliograafiline ülevaade koos suure osa terviktekstidega: Übersicht Nordost-Archiv. – Nordost-Institut. <https://www.ikgn.de/cms/index.php/gedruckte-ausgabe1>.

³⁴ Paar teemakohast artiklikogumikku: *The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples*. Toim Marko Lehti. Berliin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005; *Nation and Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert*. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.

³⁵ Vt nt *Creating the Other: Ethnic Conflict & Nationalism in Habsburg Central Europe*. Toim Nancy M. Wingfield. New York, Oxford: Berghahn Books, 2003; Ulrike Plath. Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.

³⁶ Vt nt Ulrike Plath. Plurilingualismus in den baltischen Provinzen Russlands 1770–1850. – *Nation und Sprache*, lk 107–128; Cornelius Hasselblatt. Die Nationslosigkeit der Sprache. Einige Überlegungen zum Begriffspaar Nation/Sprache am Beispiel Estlands im 19. Jahrhundert. – *Nation und Sprache*, lk 360–365.

³⁷ Vt nt Ea Jansen. Die nicht-deutsche Komponente. – *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Koost Wilfried Schlau. Köln: Mare Balticum, 1997, lk 233–243; Ea Jansen. Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2003, vol 7, lk 15–30; Toomas Hiio. Meie võõrad ja meie omad. Saksastumisest, ülikooliharidusest ja kar-

rahvuste ühtesulandumise võimalikkus³⁹, terviklike rahvusrühmade⁴⁰ ja üksikisikute etnilise identiteedi⁴¹ temaatika. Autorite lähenemine teemavaldkonnale ulatub niisiis tervete suurte regioonide üldistavast käsitlemisest mikroajalooliste ühe isiku personaalse identiteedi lahkamiseni. Paljuski sõltubki autorite perspektiivist ja kasutatud allikatest, mil määral nad pööravad tähelepanu üksikisikutele. Nii mõnegi siin viidatud uurimuse baasil võib aga väita, et indiviidide rahvuspõhine kategoriseerimine ei ole midagi iseenesestmõistetavat ja vääriks seega enam ka üldistavamast käsitlust ega peaks piirduma vaid üksikjuhtumite mikroanalüüsidega.

jäärist Heinrich Rosenthalist Feliks Urbanini. – Rahvusülikooli omad ja võõrad. Toim Lea Leppik. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLIV. Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2016, lk 9–36.

³⁸ Vt nt Jörg Hackmann. Nation- or Region-Building? On the Long Durée of Associational Culture in the Baltic Provinces of Russia. – The Baltic as a Multicultural World, lk 105–129; Gert von Pistohlkors. Regionalism as a Concept of Baltic Historiography – Some Introductory Remarks. – Journal of Baltic Studies, 1987, vol 18, nr 2, lk 125–132.

³⁹ Vt nt Ea Jansen. Eestlane muutub ajas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007; Toivo Ü. Raun. Rahvuslik identiteet Eestis ja Soomes 1905–1917. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006, lk 7–22.

⁴⁰ Eesti alaga seoses on põhjalikult uuritud baltisakslaste ja eestirootslaste identiteedi küsimusi. Vt nt John Hiden, Martyn Housden. Neighbours or Enemies?: Germans, the Baltic and Beyond. Amsterdam, New York: Rodopi, 2008; Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century. Journal of Baltic Studies, 2017, vol 48, nr 1; David Feest. Abgrenzung oder Assimilation. Überlegungen zum Wandel der deutschbaltischen Ideologien 1918–1939 anhand der „Baltischen Monatsschrift“. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 1996, vol 45, nr 4, lk 506–543; Jörg Hackmann. Rahvus(lus)tamine kui ühiskonna ülemkihti püsima jäämise strateegia? Saksa seltsid (*Deutsche Vereine*) Venemaa Läänemere-provintsid. – Vene impeerium ja Baltikum, lk 207–231; Armin von Ungern-Sternberg. Beschreibung einer Wirklichkeit. Zu einigen Denkfiguren „deutschbaltische“ Identitätsbildung. – Nation und Sprache, lk 74–97; Glenn Eric Kranning. Island People: Transnational Identification, Minority Politics, and Estonia's Swedish Population. Dissertation. Ohio State University, 2009; Carl Russwurm. Eibofolke ehk Rootslased Eestimaa rannadadel ja Ruhnus. Tõlk Ivar Rüütli. [Haapsalu]: Eestirootsi Akadeemia, 2015; Viktor Aman. Raamat Eestimaa rootslastest: kultuurilooline ülevaade. Tõlk Ivar Rüütli. [Tallinn]: Argo, 2017. Identiteediküsimustega tegelevad ka mõned laiema teemafookusega artiklikogumikud, vt nt Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Koost Wilfried Schlau. Köln: Mare Balticum, 1997; Hans Pöhl – Estlandssvenskarnas hövding: en biografi över Hans Pöhl (1876–1930), estlandssvenskarnas främste företrädare och ledare = Hans Pöhl – rannarootslaste eestvõitleja: Hans Pöhli (1876–1930), Eesti rootslaste vaimse liidri ja valgustaja elulugu. Toim Sven Salin. Stockholm, Tallinn: Svenska Odlingens Vänner, 2010; Torkel Jansson. Rahvusteadvusest: valik artikleid. Koost ja tõlk Ivar Rüütli. Tallinn: Eestirootslaste Kultuuriomavalitsus, 2020.

⁴¹ Vt nt Olev Liivik. Järelsõna. Baltisaksastunud eestlane Erik Thomson ja tema ülevaade toomkoolist. – Erik Thomson. Tallinna Toomkooli ajalugu 1319–1939. Toim Olev Liivik. Tallinn: Tallinna Toomkool, 2019, lk 131–136; Vejas Gabriel Liulevicius. Elective Ethnicity: The Phenomenon of Chosen National Identity in the Modern Baltic World. – The Baltic as a Multicultural World, lk 155–163; Ulrike Plath, Kaarel Vanamölder. Kui Liisa kirjutas kirja... – Tuna, 2016, nr 3, lk 95–108; Timothy Snyder. Punane prints: Ühe Habsburgide soost ertshertsogi salajased elud. Tõlk Aldo Randmaa. Tallinn: Varrak, 2015.

Indiviidide rahvuskuuluvuse küsimus tõuseb teravalt esile näiteks ajaloo-kirjutuses paratamatuna näiva liigitamisvajaduse taustal. Nii on ilmunud arvukalt Eesti ala puudutavaid uurimusi, milles kategoriseerimise problemaatika mitmesugustes seostes on esile kerkinud; muu hulgas on käsitletud Tartu Ülikooli üliõpilaskonna⁴² ja Tallinna linna ametnikkonna⁴³ rahvuslikku koosseisu. Samuti on otsitud eesti päritolu sõjaväelasi Venemaa keisririigi armeest.⁴⁴ Sageli käsitletakse uuritavate isikute rahvuskuuluvust ühe kõrvalliinina laiemas probleemipüstitusega teostes, eelkõige seoses sotsiaalse mobiilsusega.⁴⁵ Selistes uurimustes autorid uurimisobjektide rahvuskuuluvuse problemaatikaga üldjuhul väga põhjalikult ei tegele, ehkki andmete vastuolulisusele või identiteedi dünaamilisusele on nad kohati siiski tähelepanu juhtinud.

Rahvuspõhine liigitamisvajadus seostub paljuski statistiliste probleemidega.⁴⁶ Mingi riigi või piirkonna etnilise koosseisuga tegelevad uurimused tuginevad üldjuhul rahvaloendustele ja nende tulemusena tekkinud andmestikule.⁴⁷

⁴² Vt nt Priit Hänni. Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis aastail 1889–1917. – Reaalteaduste arengust Tartu Ülikoolis: Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid. Toim Karl-Samuel Rebane jt. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIV. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1983, lk 28–85; Toomas Hiio. Tartu ülikooli üliõpilaskond 1802–1855. Päritolu ja sotsiaalne koosseis. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil, lk 9–58; Toomas Hiio. Tartu ülikooli üliõpilaskond Esimese maailmasõja ajal: üliõpilaste immatrikuleerimisest ja mobiiliseerimisest ning üliõpilaskonna rahvuslikust koosseisust. – Esimene maailmasõda ja Eesti II. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 24 (31). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016, lk 54–133.

⁴³ Vt nt Bradley Woodworth. Paljurahvuselisus ja eestlastest riigiametnikud Eestimaa kuubermangus aastatel 1870–1914. – Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 14 (21). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, lk 345–360; Bradley D. Woodworth. Patterns of Civil Society in a Modernizing Multiethnic City: A German Town in the Russian Empire Becomes Estonian. – Ab Imperio, 2006, nr 2, lk 135–162.

⁴⁴ Vt nt Mati Krõönström. Eestlastest ohvitserid Vene armees 19. sajandil. – Akadeemia, 2006, nr 4, lk 808–839; Mati Krõönström. Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 14 (21), lk 317–344.

⁴⁵ Vt nt Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997; Lea Leppik. Social Mobility and Career Patterns of Estonian Intellectuals in the Russian Empire. – Historical Social Research, 2008, vol 33, nr 2, lk 42–62; Lea Leppik. Kalefaktoriipojast professoriks. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu: Kleio, 2011; Lea Leppik. Kõrgharidus sotsiaalse mobiilsuse tegurina pikal 19. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2013, lk 232–256; Riho Saard. Härraskirikust rahvakirikuks: Eesti rahvusest luterliku vaimulikkonna kujunemine ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünn. Tallinn: Argo, 2020.

⁴⁶ Üks hiljutine spetsiifiliselt rahvusega seotud statistilistele probleemidele keskendunud uurimus: Philipp Kröger. Die Entdeckung der „Völkermischzone“ Ostmitteleuropa im Blick deutscher Statistiker und die Berechnung bevölkerungspolitischer Programme in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung / Journal of East Central European Studies, 2019, vol 68, nr 2, lk 223–248.

⁴⁷ Rahvuse, keele ja identiteedi küsimusi rahvaloenduste kontekstis käsitleb nt eraldi artiklikogumik: Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in Na-

Eesti alal toimunud rahvaloenduste andmeid on seejuures tavapäraselt vaid kasutatud, nende tekke asjaolusid arvestamata.⁴⁸ Mõned autorid on rahvuse kohta statistiliste andmete kogumise eripäradele siiski tähelepanu pööranud.⁴⁹ Rahvaloendusi detailselt käsitlevad uurimused on siinkohal eriti tänuväärased, kuivõrd neis on eraldi põhjalikult käsitletud loendatud isikute rahvuse määramisega seondunud probleeme, ent samas ei ole taolistes uurimustes võimalik tähelepanu pöörata individuaalsetele aspektidele rahvaloendusandmete üldistava ja anonüümse iseloomu tõttu.

Märkimisväärselt sageli käsitletakse rahvuse temaatikat seoses migratsiooni-ga. Arvukalt leidub assimileerumise ja diasporaa püsimise aspekte käsitlevaid uurimusi.⁵⁰ Mitmete uurijate tähelepanu on pälvinud rahvuse ja migratsiooni seosed 20. sajandi suurte kataklüsmide kontekstis. Korduvalt on käsitletud näiteks Esimese maailmasõja tagajärgi.⁵¹ Selle kõrval ja märksa enam tõusevad

tional Censuses. Toim David I. Kertzer, Dominique Arel. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. Vt ka Juliette Cadiot. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). – *The Russian Review*, 2005, vol 64, nr 3, lk 440–455; Жульетт Кадио. Как упорядочивали разнообразие: Списки и классификации национальностей в Российской империи и в Советском Союзе (1897–1939 гг.). – *Ab Imperio*, 2002, nr 4, lk 177–206.

⁴⁸ Valik rahvaloenduse andmeid kasutanud uurimusi: Jansen. Sotsiaalne mobiilsus, lk 24; Leppik. Kalefaktoriipojast professoriks, lk 69–70; Kalev Katus, Allan Puur, Luule Sakkeus. Development of National Minorities: Republic of Estonia up to 1944. – *Trames*, 1997, vol 1, nr 3, lk 221–246; Csaba János Kenéz. Die Bevölkerung des Gouvernements Estland 1850–1897. Ihre nationale und konfessionelle Gliederung. – *Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914 = Population shifts and social change in Russia's Baltic provinces 1850–1914*. Koost Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 45–83.

⁴⁹ Toivo U. Raun. Social Change in Estland and Northern Livland, 1871–1897: The Limits and Uses of Census Data. – *Bevölkerungsverschiebungen*, lk 85–102; Veiko Berendsen, Margus Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajaloohiiv, 1999; Margus Maiste, Allan Puur. Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: tulemuste analüüs. – *Tuna*, 2018, nr 1, lk 39–59.

⁵⁰ Teoreetilise ülevaade levinud uurimissuundadest: Aivar Jürgenson. Assimilatsioonistidest transnatsionalistideni — rände ja integratsiooni uurimine 20. ja 21. sajandil. – *Tuna*, 2016, nr 2, lk 91–105. Valik uurimusi rahvusvahelisest historiograafiast: Tony Waters. Towards a Theory of Ethnic Identity and Migration: The Formation of Ethnic Enclaves by Migrant Germans in Russia and North America. – *International Migration Review*, 1995, vol 29, nr 2, lk 515–544; Annemarie Steidl, Wladimir Fischer-Nebmaier, James Oberly. From a Multi-ethnic Empire to a Nation of Nations: Austro-Hungarian Migrants in the US, 1870–1940. Innsbruck: Studienverlag, 2017; Bernhard Köppen. Self-Attribution and Identity of Ethnic-German Spät-Aussiedler Repatriates from the Former USSR: An Example of Fast-Track Assimilation?. – *Nationalities Papers*, 2018, vol 46, nr 1, lk 105–122. Valik eesti diasporaad puudutavaid uurimusi: Kadri-Ann Laar. Estonian Ethnic Identity: Language Maintenance and Shift. – *Journal of Baltic Studies*, 1990, vol 21, nr 3, lk 239–258; Leelo Keevallik. Everyday Construction of Identity in the Estonian Refugee Community in Sweden. – *Journal of Baltic Studies*, 2010, vol 41, nr 2, lk 177–200; Triinu Ojamaa, Kristel Karu-Kletter. Diasporaa-estlaste enesekuvand muutuv maailmas. – *Methis*, nr 13, lk 173–196.

⁵¹ Vt nt Nick Baron, Peter Gatrell. Population Displacement, State-Building, and Social Identity in the Lands of the Former Russian Empire, 1917–23. – *Kritika*, 2003, vol 4, nr 1, lk

rahvuse ja migratsiooni seosed esile seoses Teise maailmasõjaga, mille ajal ja järel kasutati suurte inimrühmade ümberpaigutamist korduvalt etnilise puhastuse eesmärgil.⁵² Baltisakslaste ümberasustamist⁵³ Eestist ja Lätist, samuti Saksamaa koloniseerimispoliitikat okupeeritud Poolas⁵⁴ on eri autorid korduvalt eri aspektidest käsitlenud. Ümberasumis- ja väljasaatmisoperatsioonide käsitlemisel pööratakse üldjuhul vaid põgusat tähelepanu indiviidide rahvuse määramise või identiteedi problemaatikale.⁵⁵ Eestit puudutavates uurimustes on see aspekt siiski võrdlemisi sageli esil.⁵⁶ Mõningatest erandlikematest käsitlustest

51–100; Ryan Gingeras. *Nation States, Minorities, and Refugees, 1914–1923*. – The Oxford Handbook of European History, 1914–1945. Toim Nicholas Doumanis. Oxford: Oxford University Press, 2016, lk 138–159; *Homelands: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924*. Toim Nick Baron, Peter Gatrell. London: Anthem Press, 2004.

⁵² Üldise ülevaate teemavaldkonnast pakuvad nt Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Tamás Stark, Rainer Schulze, Barbara Stelzl-Marx. *People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and its Aftermath*. Oxford, New York: Berg, 2008; *Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Koost Detlef Brandes, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst. Viin, Köln, Weimar: Böhlau, 2010. Sakslaste ümberpaigutamise pikemaajaseid mõjusid käsitleb nt *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*. Toim David Rock, Stefan Wolff. New York, Oxford: Berghahn Books, 2002.

⁵³ Valik monograafiaid ja artiklikogumikke: Jürgen von Hehn. *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte*. 2. tr. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984; *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded*. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000; *Umgesiedelt – Vertrieben: Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*. Koost Eckhart Neander, Andrzej Sakson. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2010; Inesis Feldmanis. *Vācbaltiešu izceļošana no Latvijas (1939–1941)*. Riia: LU Akadēmiskais apgāds, 2012.

⁵⁴ Vt nt Krzysztof Ruchniewicz. *Zwangsmigration als Instrument deutscher und sowjetischer Besatzungs- und Annexionspolitik in Polen 1939–1941/45*. – *Comparativ*, 2016, vol 26, nr 1, lk 125–140; Elisabeth Harvey. *Management and Manipulation: Nazi Settlement Planners and Ethnic German Settlers in Occupied Poland*. – *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies*. Toim Caroline Elkins, Susan Pedersen. London, New York: Routledge 2005, lk 95–112; Lumans. *Himmler's Auxiliaries*; Markus Leniger. *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1933–1945: Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*. Berlin: Frank & Timme, 2006; Andreas Strippel. *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2011.

⁵⁵ Üks erandlikum käsitlus: Beáta Márkus. *Deportation deutschstämmiger Zivilisten aus Ungarn in die Sowjetunion 1944/1945*. Dissertation. Budapest: Andrassy Universität Budapest, 2019.

⁵⁶ Vt nt Oskar Angelus. *Die Umsiedlung der Estlanddeutschen 1939/40 in estnischer Sicht*. – *Baltische Hefte*, 1969, kd 13, lk 104–143; Jüri Kivimäe. *Raske lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis*. – *Looming*, 1989, nr 9, lk 1242–1250; Olev Liivik. *Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal. Ümberasujate lahkumise motiivid*. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2011, vol 17, nr 1, lk 37–54; Maris Saagpakk. *Umsiedlung baltisaksa mälestuskirjanduses*. – *Tuna*, 2007, nr 4, lk 38–51.

hoolimata on kogu sellele suurele uurimisvaldkonnale iseloomulik, et rahvuse tõttu ümber paigutatud inimrühmade liikmed on vaikimisi loetud vastavatesse rahvustesse kuuluvaks.

Migratsioonile ja eriti baltisakslaste ümberasustamisele keskenduvate uurimuste sekka kuulub ka napp järelümberasumist puudutav historiograafia, kusjuures järelümberasujate rahvust puudutav käsitlus on olnud pikalt äärmiselt statistika-keskne. Alles viimaste aastate jooksul on hakatud rohkem tähelepanu pöörama üksikisikutele. Ehkki järelümberasujate rahvusliku koosseisu küsimuses on olnud vaidlusi ja eriarvamusi⁵⁷, on identiteediprobleemaatika sügavamat käsitlust varasemates uurimustes välditud ja piirdunud tõdemusega, et okupeeritud Eestist pääsemiseks oli arvukalt inimesi valmis oma rahvust moonutama.⁵⁸ Viimastel aastatel on siiski tehtud mitmeid katseid järelümberasujate rahvuse probleematikat lähemalt selgitada.⁵⁹ Neist katsetutest on ilmnenu järelümberasujate ebamäärane ja dünaamiline identiteet, mille tagamaade põhjalikuma selgituseni pole siiski seni veel jõutud.

Rahvuse käsitlemine kõikvõimalikes seostes on ajalookirjutuses niisiis äärmiselt levinud. Samas on rikkaliku uurimisseisu juures jätkuvalt tagaplaanil konkreetsete inimeste hoiakud, valikud ja valikute motiivid. Uurimusi, mis käsitleksid rahvuse olemuse ja määramise perspektiivist üksikisikute ja riigi vahelisi suhteid, seejuures vastastikustes seostes, ei leidu ei rahvusvahelises ega Eesti historiograafias peaaegu üldse. Viimati nimetatud aspekti silmas pidades on uurimisseisus veel arenguruumi küllaga ja osaliselt asub seda lünka täitma sinne uurimus.

Probleemipüstitus

Üksikisikute rahvuskuuluvuse takerdumine riigiaparaadi masinavärki hakkas siinkirjutajale huvi pakkuma seoses 2013. aastal käivitunud järelümberasumise ja järelümberasujate uurimiseks ette võetud projektidega.⁶⁰ Kiiresti sai selgeks,

⁵⁷ Vt nt Jürgen von Hehn. H. v. Rimscha: Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Lettland im Jahre 1939. Eine Betrachtung. Verlag H. v. Hirschheydt, Hannover (1959). – Osteuropa, 1960, vol 10, nr 2/3, lk 206; Hans von Rimscha. Zur Umsiedlung der Deutschen aus den baltischen Staaten während des Zweiten Weltkrieges. – Osteuropa, 1961, vol 11, nr 2, lk 134–136; Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 175–191.

⁵⁸ Vt nt Luule Rand. Resettlement of the German Minority from Estonia in 1939–1941. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 33–43.

⁵⁹ Liivik, Tark. Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich; Liivik. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud?; Plath. Pögenikena saksa *Reich*'is; Triin Tark. Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale välja rännanud taustast ja rahvusest. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXII. Toim Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2019, lk 251–273; Tark. Võimatu missioon.

⁶⁰ Rahvuskaaslaste programmi raames läbi viidud projektid: „Nachumsiedlung ja eestlased“, projektijuht Tõnis Liibek (2013); „Järelümberasumine ja identiteet“, projektijuht Olev Liivik (2014); „1941. aastal Saksamaale ümberasunute enesemääratlemine ja geograafiline

et järelümberasujate rahvuskuuluvus pole ühemõtteliselt selge ja andmete vastuolulisust pelgalt tahtliku rahvuse moonutamisega selgitada ei saa.⁶¹ Veel enam, aja jooksul on ilmnunud, et selle väikese, ligikaudu 8000 inimesest koosneva rühma liikmete rahvuskuuluvus on sageli vastuoluline ka mitmesugustes enne ja pärast järelümberasumise aktsiooni tekkinud allikates. Lihtsat selgitust sellele nähtusele pole seni leitud, küll aga oli andmete vastuolulisuse ja ebamäärasuse taustal põhjust tõstatada uusi ja laiahaardelisemat lähenemist eeldavaid küsimusi.

Kui 1941. aasta kevad-talvel otsustasid inimeste rahvuse üle sisuliselt kaks totalitaarset riiki, mis ometi jättis ka inimestele endile võrdlemisi avarad võimalused sündmuste käiku mõjutada ja kontrollida, siis tõstatub küsimus, kas rahvuskuuluvuse määramist ja tähtsust silmas pidades oli tegemist unikaalse aktsiooniga ning kui mitte, siis mil määral oli samade inimeste rahvus riikliku huvi objekt Eesti sõdadevahelisel iseseisvusperioodil ja veel varem Venemaa keisririigis. Läbi ajastute ja põhimõtteliselt erinevatele ideelistele alustele rajatud riikide liikudes, aga samal ajal tuginedes piiritletud inimhulga eluloolistele andmetele on seega võimalik võrrelda eriilmelisi rahvuspoliitikaid ning saada aimu riikide huvide ja üksikisikute rahvuskuuluvuse omavahelistest seostest.

Järelümberasujad moodustavad oma etnilise tausta ja demograafiliste eripäradega sobiva valimi selliseks uurimistööks. Tegemist on inimestega, kes olid sündinud kas 19. sajandi teisel või 20. sajandi esimesel poolel, elasid erinevate riigikordade ajal ja puutusid kokku erisuguse riikliku suhtumisega rahvuse olemusse ja rahvuskuuluvuse määramisse. See osa järelümberasujatest, kes sündis Venemaa keisririigis ja elas hiljem Eesti Vabariigis, puutus lõpuks ühel või teisel moel kokku nelja riigi rahvuspoliitikaga, kui jätta siinkohal kõrvale sõja-järgne aeg. Pealtnäha võrreldamatult erinevate riikide rahvuspoliitika ja inimeste selles taustsüsteemis tegutsemise uurimine võimaldab riikide erinevate poliitikate kõrval välja tuua universaalseid mustreid rahvuse tähendusest inimeste ja riikide vahelistes suhetes.

Siinse väitekirja laiem eesmärk on selgitada, millised seosed olid üksikisikute rahvuskuuluvuse ning riikide rahvuspoliitika ja huvide vahel ning milles väljendub nende seoste ühesuunalisus või vastastikusus. Selleks analüüsitakse esiteks eri riikide rahvuspoliitikat ja ühiskondlikke olusid peegeldavaid allikaid ning teiseks piiritletud valimisse haaratud inimeste eluloolisi andmeid. Sel moel selgitatakse valimisse haaratud inimeste rahvuskuuluvusega seotud õiguslikke ja ühiskondlikke tegureid. Uurimuse lähtekohaks on rahvusega seotud allikate vastuolulisus, mille põhjuste otsimine on üks peamisi vahendeid püstitatud ees-

mobiilsus“, projektijuht Olev Liivik (2015); „Järelümberasujate rahvus ning rahvusliku eneseteadvuse muutumine ja selle mõjutajad“, projektijuht Olev Liivik (2016); „Järelümberasujate rahvus ning rahvusliku eneseteadvuse muutumine ja selle mõjutajad (II)“, projektijuht Olev Liivik (2017); „Ostlandist Saksa Reichi. Ümberasumine Eestist Saksamaale enne 1944. aasta Suurt põgenemist“, projektijuht Olev Liivik (2018); „Ostlandist Saksa Reichi. Ümberasumine Eestist Saksamaale enne 1944. aasta Suurt põgenemist II“, projektijuht Olev Liivik (2019).

⁶¹ Järelümberasujate rahvuskuuluvuse vastuolulisuse kohta vt nt Tark. Võimatu missioon.

märgi täitmisel. Sellest lähtekohast tulenevalt otsitakse vastuseid järgnevatele kitsamatele uurimisküsimustele:

- Millistes allikates ja mil moel uuritavate isikute rahvus avaldub, millised ja miks tekkinud vastuolud neist välja kooruvad?
- Milline oli eri ajaperioodidel rahvuse määramise õiguslik raamistik ja mil määral jättis see indiviididele valikuvabaduse oma rahvuse üle otsustamisel?
- Kas ja millises ulatuses mõjutasid rahvuse määramist riikide huvid ning mil määral üksikisikute pragmaatilised kaalutlused?
- Millises ulatuses ja mil moel mõjutas indiviidide rahvuskuuluvuse allikates avaldumist neid ümbritsenud mitmerahvuseline keskkond?
- Kas ja mil moel mõjutas rahvusmääratlusi rahvuse mõiste mõtestamine ühiskonnas?
- Mida peeti ametlikus asjaajamises rahvuskuuluvuse piisavaks tõendiks ja mil moel inimesed vastavate nõuetega kohanesid?

Tuginedes siin sõnastatud küsimustele juhitakse selles uurimuses tähelepanu ajalookirjutuses sageli tagaplaanile jäävatele töökaadele, et inimeste rahvuskuuluvus ei ole esiteks ei iseenesestmõistetav ega sünnipärane tunnus ning teiseks võib inimeste arusaam enda rahvusest sageli lahkneeda sellest, kelleks peab neid riik. Mõlema asjaolu selgem teadvustamine aitaks edaspidi paremini mõista üksikisikute olukorda ja valikuvõimalusi juhtudel, kui nende rahvuskuuluvusele omistatakse suur ametkondlik tähtsus, aga samal ajal piiratakse nende võimalusi oma rahvuse üle otsustada.

Teoreetilised lähtekohad

Ajalookirjutus ei ole paratamatult suutnud vältida küsimust, millisest rahvusest olid konkreetsed minevikus elanud ja tegutsenud isikud. Indiviidide tagantjärele ühte või teise rahvusse lahterdamine võib eri autorite silmis näida iseenesestmõistetav, ent ometi põhjustab sageli segadusi ja eriarvamusi.⁶² Raskusi võivad põhjustada mitmed tegurid alates mõistete tähenduse moondumisest ajas kuni allikate vähesuse, tõlgendamisprobleemide ja omavaheliste vastuoludeni. Sellegipoolest kategoriseerivad ajaloolased jätkuvalt uuritavaid isikuid täie iseenesestmõistetavusega tuginedes juhuslikult kättesaadavatele allikatele, omaenda

⁶² Laialt on tuntud astronoomi Nicolaus Copernicuse näide, kelle puhul on vaieldud, kas tegemist oli sakslase või poolakaga. Vt lähemalt nt Norman Davies. *God's Playground: A History of Poland in Two Volumes. Volume II. 1795 to the Present.* Oxford, New York: Oxford University Press, 2005, lk 20. Eesti alaga seoses tasub mainida varauusaegse krooniku Balthasar Russowi päritolu küsimust. Vt lähemalt nt Jüri Kivimäe. Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. – *Keel ja Kirjandus*, 1999, nr 4, lk 285–289. Lähemast minevikust on aga tähelepanu äratanud õigusteadlase Friedrich Fromhold Martensi rahvus. Vt lähemalt Lauri Mälksoo, Toomas Hiio. Liivimaalane Friedrich Martens. – *Sirp*, 28.08.2020, lk 4–5.

sisetundele või näiliselt üldtunnustatud teadmistele.⁶³ Kui tegemist on kõrvalise ja juhusliku seigaga, on taoline lähenemine ka mõisteta – kulutada aega ja energiat ainult ühe isiku rahvuskuluvuse nüansside tuvastamisele, analüüsimisele ja järelduste tegemisele ei ole asjakohane, kui käsitluse fookus on hoopis mujal. Kindlasti ei kehti sellised mööndused aga neil puhkudel, kui rahvus ise ongi uurimisobjekt.

Samas ei lihtsusta teema sügavuti uurimist kuidagi asjaolu, et identiteedi- ja seejuures etnilise identiteedi uuringute valdkond on teooriast üleküllastunud. Arvukad uurijad eri valdkondadest on aastakümnete jooksul välja pakkunud erinevaid definitsioone ning teoreetilisi ja kontseptuaalseid lähenemisi nii identiteedi mõistele selle kõige laiemas tähenduses kui ka etnilise identiteedi probleematikale keskendudes.⁶⁴ Teooriate rakendamist empiirilistes uurimustes iseloomustab sageli erialane killustatus, vähene või täielikult puuduv interdistsiplinaarsus ja kohatine mõistete hägustumine.⁶⁵ Definitsioonide puudumise ja ebaselguse tõttu ei jõua autori sõnum sageli soovitud kujul temast hoopis erinevale mõistelisele raamistikule tugineva lugejani.

Siinse uurimuse seisukohalt on oluline etnilise identiteedi areng ja väljendumine ametlikus asjaajamises indiviidi tasandil. Rahvusrühmadele iseloomulikud tunnused ei pruugi täiel määral kehtida üksikisikute puhul, kes võivad enese kuulumist mõnda rahvusse defineerida mingite muude tunnuste kaudu. Küll aga leidub tunnuseid, mis rahvusrühma liikmeid omavahel liidavad ja neid samas teistest rühmadest eristavad, tekitades „meie“ ja „nende“ vastanduse; taolisi rahvusrühmade vahelisi piire teadvustavad ka üksikisikud üldjuhul piisaval määral.⁶⁶ Seega mõjutavad rahvusrühmadele iseloomulikud tunnused üksikisikute enesetunnetust ja vastupidi – viimaste valikud ja eluviis kujundavad

⁶³ Vt nt Aleksander Loit. Tallinlase unistus Nobeli rahupreemiast. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2011, vol 16, nr 1, lk 136–147; Tõnu Viik, Jüri Randjärv. How Struve and Tenner Started the Work of Their Life. – *Baltic Astronomy*, 2011, vol 20, nr 2, lk 173.

⁶⁴ Valik ülevaateid etnilise identiteedi uuringute valdkonnas viimastel aastakümnetel toimunud: E. Adamson Hoebel. Anthropological Perspectives on National Character. – *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1967, vol 370, lk 1–7; Ohad David, Daniel Bar-Dal. A Sociopsychological Conception of Collective Identity: The Case of National Identity as an Example. – *Personality and Social Psychology Review*, 2009, vol 13, nr 4, lk 354–379; Henry E. Hale. Explaining Ethnicity. – *Comparative Political Studies*, 2004, vol 37, nr 4, lk 458–485; John E. Joseph. Language and Identity: National, Ethnic, Religious. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004; Jean S. Phinney. Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research. – *Psychological Bulletin*, 1990, vol 108, nr 3, lk 499–514; Hanna Zagefka. The Concept of Ethnicity in Social Psychological Research: Definitional Issues. – *International Journal of Intercultural Relations*, 2009, vol 33, nr 3, lk 228–241.

⁶⁵ Vt nt Stephen May, Tariq Modood, Judith Squires. Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights: Charting the Disciplinary Debates. – *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights*. Toim Stephen May, Tariq Modood, Judith Squires. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, lk 1.

⁶⁶ Hroch. Social Preconditions, lk 10–11; Fredrik Barth. Introduction. – *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Toim Fredrik Barth. 2. tr. Long Grove (Illinois): Waveland Press, 1998, lk 9–38.

rahvusrühmi defineerivaid tunnuseid. Sellegipoolest on tegemist eri tasandite mõistetega, millest omakorda eristub veel rahvuslus kui ideoloogia, mis võib, aga ei pruugi inimeste identiteedile mõju avaldada, kusjuures hoopis olulisem mõju võib olla indiviidide omavahelistel suhetel mikrotasandil.⁶⁷ Nii ei ole ka siinses uurimuses põhjust rahvosluse rolli ületähtsustada ja järgnevalt käsitletakse seda neis kontekstides ja sellises ulatuses, mis on selgelt allikatega põhjendatav.

Tõmmates küll selged piirid rahvuse, rahvosluse ja etnilise identiteedi mõistete vahele⁶⁸, ei ole niisama lihtne teha valikut kahe suure teoreetilise põhimõtte vahel etnilise identiteedi uurimisel. Ühest küljest tähtsustavad nn konstruktivistid keskkonna mõjusid etnilise identiteedi arengus ja tunnistavad seega identiteedi muutlikkuse võimalikkust, ent teisest küljest rõhutavad nn primordiaalse lähenemise pooldajad põlvkondliku järjepidevuse rolli rahvuskuuluvuse määramisel, millest tulenevalt peaks rahvuskuuluvus olema sünnipärane ja muutumatu.⁶⁹ Hoolimata sellest, et identiteediteoreetikute seas on domineerivaks kujunenud konstruktivistlik lähenemine ja sellestki, et kohati on mõlemad lähenemised hinnatud võrdlemisi kasutuks, on sageli intuiitiivselt loomulik pida rahvuskuuluvust päritolust tulenevaks geenidega edasi antavaks omaduseks. Selline vaade on iseloomulik nii iseenda kui ka teiste rahvuskuuluvuse kohta hinnangute andmisele. Niisiis ei saa ka uurijana päritolu rolli etnilise identiteedi arengus ja rahvuskuuluvuse väljendamisest alahinnata.⁷⁰ Inimeste rahvuskuuluvuse mõtestamisel nii Eestis kui ka mujal on iseloomulik olnud mõnel juhul päritolu ja kultuuri vastandamine, ent mõnel teisel juhul nende kahe teguri põimituna käsitlemine.⁷¹ Inimeste kategoriseerimisel ühte või teise rahvusse rakendatakse seega erinevaid ideelisi aluseid ja see tuleb ilmekalt välja ka siinse uurimuse valimisse kuuluvate inimeste eluloolistest andmetest. Sellest tulenevalt ei ole põhjust püüda uuritavate rahvuskuuluvust määrata lähtudes ühest või teisest teoreetilisest kontseptsioonist. Selle asemel on mõttekam pöörata tähelepanu, milliseid põhimõtteid uuritavad isikud ja neid ümbritsenud ühiskond mingil ajahetkel tähtsustasid.

Primordiaalse arusaama levikut soosib asjaolu, et etniline identiteet püsib erinevalt paljudest teistest grupiidentiteedi vormidest üldjuhul stabiilsena, hakates välja kujunema varases lapsepõlves sotsialiseerumise käigus enamasti suhteliselt

⁶⁷ Vt nt Rogers Brubaker. *Ethnicity without groups*. – *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights*, lk 68.

⁶⁸ Nende mõistete eristamine on uurijatele sageli raskusi valmistanud. Vt lähemalt nt John Coakley. *Nationalism, Ethnicity and the State: Making and Breaking Nations*. Los Angeles, London, New Dehli, Singapur, Washington DC: SAGE Publications, 2012, lk 9–11.

⁶⁹ Vt lähemalt nt Hale. *Explaining Ethnicity*; Jack David Eller, Reed M. Coughlan. *The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments*. – *Ethnic and Racial Studies*, 1993, vol 16, nr 2, lk 183–202.

⁷⁰ Vt nt Michael L. Hecht, Jennifer R. Warren, Eura Jung, Janice L. Krieger. *Communication Theory of Identity*. – *Theorizing About Intercultural Communication*. Toim William B. Gudykunst. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 2005, lk 265.

⁷¹ Vt lähemalt nt Toomas Karjahärm, Väino Sirk. *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo, 2001, lk 256–259.

muutumatus või väga aeglaselt muutuvas kultuuri- ja keelekeskkonnas. Väljakujunenud etnilise identiteediga inimese rahvustunnetus ei pruugi teiseneda ka teda ümbritseva keskkonna muutumisel sõltuvalt sellest, mida enam väljakujunenud tema isiksus on pöördelise muutuse hetkeks ja mil määral on ta oma varasemast kultuurikeskkonnast eraldatud. Seevastu dünaamiline või ebamäärane etniline identiteet võib välja kujuneda neil inimestel, keda ümbritsev kultuuri- ja keelekeskkond on varasest noorusest peale olnud mitmekesine või ebastabiilne.⁷² Sotsiaalne identiteet on kompleksne nähtus, nagu on rõhutanud Sonia Roccas ja Marilynn B. Brewer, ning sõltub mitmetest, sageli varjatud ja teadvustamata teguritest. Mida mitmekultuurilisemas keskkonnas inimene elab, seda keerulisem ja mitmetahulisem on tema sotsiaalne identiteet.⁷³ Iseloomulik võib see olla näiteks taoliste rahvusrühmade liikmetele, kes on aastasadu elanud kahe või enama dominantse rahvuse mõjusfääris.⁷⁴ Samas on võimalik, et ühe indiviidi kompleksne ja dünaamiline identiteet ei ole enam iseloomulik tema järglastele, vaid stabiliseerub paari-kolme põlvkonna jooksul. Assimileeruvate üleminekupõlvkondade liikmetel ei pruugi aga eneselgi olla täit selgust oma kuuluvusest ühte või teise rahvusse, lisaks võivad nad mõjuda segadustekitavalt ka ümbritsevatele.⁷⁵ Eesti ärkamisaegsete haritlaste kaksikidentiteet, kasutades Ea Janseni väljendust, on taolise protsessi ilmekaks näiteks.⁷⁶ Primordiaalsete arusaamade ja ühiskonnas levivate väärtushinnangute taustal võib assimilatsioon põhjustada arusaamatusi ja konfliktseid olukordi, mis ka siinses uurimuses korduvalt ilmneb.

Siin kirjeldatud etnilise identiteedi nüansid kehtivad eelkõige eeldusel, et indiviidide rahvskuuluvus on nende endi tunnetuse küsimus ja seda mõjutavad ainult mitteformaalsed suhted. Samas on indiviidide grupikuuluvus, olenemata sellest, millist terminoloogiat sellest rääkides parajasti kasutatakse, olnud alati riikide ja institutsioonide huvisfääris. 20. sajandi esimese poole Ida- ja Kesk-Euroopa riikides oli inimeste rahvskuuluvusele formaalse tähtsuse omistamine eriti levinud. Ehkki uutes riikides levisid jõuga ümberrahvastamist välistavad ideaalid, püüdsid riigid siiski erinevate meetmetega suurendada riigi põhirahvuse osakaalu ja tähtsust ühiskonnaelu kujundamisel. Põhirahvuse esindajaid hinnati aprioriselt ühiskonnale kasulikumaks kui vähemusrahvusi, keda oli

⁷² Vt nt Hans Vermeulen, Trees Pels. *Ethnic Identity and Young Migrants in the Netherlands*. – *Prospects*, 1984, vol 14, nr 2, lk 277–282; Phinney. *Ethnic Identity in Adolescents and Adults*, lk 509–510; Kadi Mägi, Maarten van Ham, Kadri Leetmaa, Tiit Tammaru. *The Neighbourhood Context and Changes in Self-Reported Ethnic Identity*. – *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2020, vol 46, nr 1, lk 277–296.

⁷³ Vt lähemalt Sonia Roccas, Marilynn B. Brewer. *Social Identity Complexity*. – *Personality and Social Psychology Review*, 2002, vol 6, nr 2, lk 88–106.

⁷⁴ Vrd nt Andrzej Sakson. *Zwischen Polentum und Deutschum – gibt es noch Masuren und Ermländer?*. – *Heimat und Ethnizität: Über den Umgang mit Fremdheit in Masuren und Schlesien nach dem Zweiten Weltkrieg*. Koost Ulrich Mai. *Nordost-Archiv*, 1999, vol 8, nr 1, lk 221–236.

⁷⁵ Barth. *Introduction*, lk 29.

⁷⁶ Jansen. *Sotsiaalne mobiilsus*, lk 20.

sageli põhjust pidada julgeolekuohuks.⁷⁷ Nii soositi võimalust mööda vähemusrahvuste esindajate assimileerumist põhirahvuse sekka saavutamaks ühetaolise koosseisuga rahvastik.⁷⁸ Nii oli ka üksikisikutele ametlikus asjaajamises tihti kasulikum väljendada oma kuulumist teatud rahvusse lähtuvalt hetkeolukorrast tulenevatest pragmaatilistest kaalutlustest, seega „situatiivselt“, millisena taolisi olukordi on kirjeldanud mitmed uurijad.⁷⁹ Sellest ei järeldu alati ja ilmtingimata, et inimesed peavadki ennast ühel hetkel ühte ja teisel teise rahvusse kuuluvaks, küll aga aitab etnilise identiteedi „situatiivsuse“ teadvustamine enam tähelepanu pöörata inimeste valikute motiividele ja ka sellele, et „situatiivne“ rahvusmääratlus ei pruugi alati olla vaba valiku tulemus.

Etnilise identiteedi „situatiivsus“ on seotud identiteedi kui sellise kommunikatiivse iseloomuga. Tegemist on identiteediteooriates pigem varju jäänud aspektiga, millele on samas vaikumisi tuginenud mitmed teoreetikud ja empiiririkud psühholoogia, kultuuriantropoloogia ja keeleteaduse valdkondadest enam kui viimase saja aasta vältel, ehkki nende taust ja teooriate lähtekohad on ääretult erinevad.⁸⁰ Identiteedi kommunikatiivset olemust rõhutatud on siiski harva ja kõige läbimõeldumalt ehk Ameerika Ühendriikide psühholoogi Michael Hechti ja tema kolleegide uurimistöös.⁸¹ Identiteedi kommunikatsiooniteooria (*communication theory of identity*) järgi avalduvad identiteedid suhtluse kaudu inimeste vahelistes kokkupuudetes ning mõjutavad sel moel inimeste arusaama endast ja oma paigutumisest mingitesse rühmadesse. Nii ei ole identiteedid pelgalt nähtused, mis indiviidi olemust defineerivad, vaid neil on esmajoones sotsiaalne roll ja funktsioon. Hecht on koos kolleegidega koostanud neljast identiteeti raamistavast aspektist koosneva mudeli. Neist esimese aspekti on nad nimetanud personaalseks identiteediks (*personal identity*), mis kujutab endast teisisõnu isiku mina-pilti. Sellele lisandub suhtluses väljendatud identiteet (*enacted identity*) ehk teisisõnu see, mil moel isik teistele oma identiteeti paista laseb. Nende kahe kõrval on märksa keerulisem n-ö relatsiooniline identiteet (*relational identity*), mis hõlmab mitmesuguseid vorme, kuidas indiviidide vaheline suhtlus identiteeti kujundab. Kaalukas tegur on seejuures asjaolu, kuidas teised inimesed konkreetset indiviidi näevad. Täendusrikas ka kogukondlik

⁷⁷ Vt nt Brubaker. *Nationalism Reframed*, lk 83–84.

⁷⁸ Vt nt Pearson. *National Minorities in Eastern Europe*, lk 185.

⁷⁹ Vt lähemalt nt Ronald Cohen. *Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology*. – *Annual Review of Anthropology*, 1978, vol 7, lk 379–403; Jonathan Y. Okamura. *Situational Ethnicity*. – *Ethnic and Racial Studies*, 1981, vol 4, nr 4, lk 452–465.

⁸⁰ Vt nt Ferdinand de Saussure. *Üldkeeleteaduse kursus*. Tõlk Tiit Kuuskmäe. Tallinn: Varrak, 2017, lk 356; Barth. *Introduction*, lk 10, 13–14; Henri Tajfel. *Social Identity and Intergroup Behaviour*. – *Social Science Information*, 1974, vol 13, nr 2, lk 69; Jean S. Phinney, Anthony D. Ong. *Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions*. – *Journal of Counseling Psychology*, 2007, vol 54, nr 3, lk 271; Martin Ehala. *Identiteedimärgid: ühtekuuluvuse anatoomia*. [Tallinn]: Künnamees, 2018.

⁸¹ Vt nt Eura Jung, Michael L. Hecht. *Elaborating the Communication Theory of Identity: Identity Gaps and Communication Outcomes*. – *Communication Quarterly*, 2004, vol 52, nr 3, lk 265–283; Hecht, Warren, Jung, Krieger. *Communication Theory of Identity*, lk 257–278.

identiteet (*communal identity*), mis iseloomustab seda, kuidas grupid tervikuna oma identiteeti defineerivad. On loomulik, et kõik nimetatud identiteedi aspektid ei ole alati omavahel kooskõlas, vaid võivad vastuollu sattuda, tekitades sellega n-ö identiteedilõhed (*identity gaps*), mis mõjutavad inimeste rahulolu nende suhtlussituatsioonidega, milles taolised lõhed avalduvad.⁸²

„Situatiivne“ on eelkõige väljendatud identiteet. Niisiis ei ole alati võimalik pelgalt üksikute olukordade analüüsimise kaudu selgitada etnilise identiteedi ülejäänud aspekte. Nii ei saa väita, et etniline identiteet kui selline on põhimõtteliselt ja alati muutlik ning konkreetsetest olukordadest sõltuv. Identiteedi kui sellise kommunikatiivne olemus ei vastandu ilmtingimata etnilise identiteedi stabiilsusele, kuivõrd keele- ja kultuurikeskkond, mis inimeste igapäevaseid suhtlussituatsioone raamistab, on üldjuhul stabiilne. Küll aga võivad erinevad arusaamad rahvuse olemusest ja rahvuse määramise vajadus ametlikus asjaajamises kaasa aidata identiteedilõhede tekkele. Raskusi iseenda või teiste kategoriseerimisel saab seega tõlgendada kui identiteedilõhede ilmingut. Teadvustades identiteeti raamistavaid aspekte ja nende vahelisi võimalikke lõhesid, on võimalik nüansseeritumalt mõtestada rahvuskuluvuse määramise ümber tekkinud konfliktsituatsioone ja inimeste hoiakuid nende kohta dokumentides fikseeritud rahvusmääratluste suhtes. Siinses uurimuses on vaatluse all väljendatud, relatsioonilise ja kogukondliku identiteedi vahekorrad, kusjuures viimastest sõltus paljuski, milline oli riikide ametlik rahvuse määramise poliitika.

Uuritavat probleemideringi mõjutasid mitte ainult üksikisikute ja riikide huvid mingil konkreetsel ajahetkel, vaid pikema ajaperioodi vältel toimunud ühiskondlikud protsessid. Ühest küljest teisesid aja jooksul arusaamad rahvuskuluvuse olemusest. Teisest küljest suunasid mingil ajahetkel poliitilises mõttes domineerinud ideoloogiad vastu võtma teatud sisuga õigusakte, mis omakorda mõjutasid edasist ühiskonnakorraldust. Soovimatuid ja ettearvamatuid tagajärgi polnud aga lihtne olematuks muuta, juba tehtud otsustel baseerusid järgmised ning selle kõige taustal suunasid otsustusprotsesse pidevalt ühiskonnas levinud ideed ja hoiakud.⁸³ Riigipiiride ja -korra muutused võisid olla küll fundamentaalsed murrangud, ent ei ole põhjust arvata, et sellised murrangulised sündmused oleks suutnud varasemate ajaperioodide mõju täielikult olematuks muuta. Nii võib eeldada, et Venemaa keisririigi ajal toimunud ühiskondlikud arengud avaldasid mõju Eesti Vabariigi rahvuspoliitikale ja indiviidide rahvustunnetusele ja rahvuskuluvuse väljendamisele iseseisvunud Eestis; samuti mõjutasid nii enne kui ka pärast Eesti riigi loomist toimunud ühiskondlikud arengud ja individuaalsed valikud järelümberasumise ajal toimunud ning ühtaegu inimeste võimalusi ümber asuda, samuti nende valikuid sõja lõpus ja järel. Nõnda pööratakse siinses uurimuses lisaks rahvuse määramise olukorrast tulenenud aspektidele tähelepanu ka sündmuste ja protsesside omavahelistele seostele.

⁸² Jung, Hecht. *Elaborating the Communication Theory of Identity*, lk 266–267.

⁸³ Selliseid protsesse nimetatakse üldistavalt rajasõltuvuseks. Vt lähemalt nt James Mahoney. *Path Dependence in Historical Sociology*. – *Theory and Society*, 2000, vol 29, nr 4, lk 507–548; Scott E. Page. *Path Dependence*. – *Quarterly Journal of Political Science*, 2006, vol 1, nr 1, lk 87–115.

Metoodika ja valim

Siinne väitekirj tegeleb kolme omavahel läbipõimunud reaaliaga: õigusruumi, ühiskondlike olude ja konkreetsete inimeste elulooliste andmetega. Õigus ja ühiskond ei eksisteeri ühest küljest omaette väljaspool üksikisikutest moodustunud rühmi ning teisest küljest on selge, et seadusandlikud aktid ja ühiskonnas tervikuna toimuvad arengud mõjutavad alati inimesi, kui mitte kõiki ja korraga, siis alati teatud osa neist. Samuti ei teki õigusaktid ning nagu ka ühiskonnale makrotasandil iseloomulikud tunnused sõltumatult indiviidide tegevusest ja valikutest. Inimeste otsuseid ja valikuid konkreetsetes olukordades saab tõlgendada kui tagasisidet ühiskonda raamistavatele õigusnormidele ja kirjutamata reeglitele ning vastupidi, muutusi normides saab tõlgendada kui riigivõimu tagasisidet individuaalsetele valikutele. Õiguse ja avaliku arvamuse käsitus aitab niisiis mõista, millised normid ühiskonda mingil ajahetkel raamistasid ja inimeste eluloolised andmed aitavad tuvastada reaktsioone ja normide muutmise põhjuseid.

Õigus, avalikkus ja inimeste valikud peegelduvad erinevates allikaliikides, mistõttu on kõiki kolme aspekti arvesse võtvaks ühiskonnas toimunud arengute selgitamiseks kasutatud mitmekesisest allikalist baasi, mida on analüüsitud terviklikult ja sünteesivalt. Tervikliku tulemuseni jõudmiseks kasutati mitmeastmelist andme- ja tekstianalüüsi, mis tugineb eelkõige prosopograafilisele ja hermeneutilisele lähenemisele, mida on kohandatud vastavalt allikate eripäradele ja uurimusküsimustele.

Prosopograafiline lähenemine kujutab endast selgelt piiritletud inimrühma teatud elulooliste andmete kombineeritud moel analüüsimist eesmärgiga tuvastada märkimisväärsed üldiseid tunnuseid. See meetod teeb ühest küljest võimalikuks eripalgelistesse allikatesse ladestunud ühetaoliste infokildude süsteemse töötlemise ja selle tulemusena ühiskonnas toimunud arengute mõistmise ja mõtestamise. Teisest küljest on prosopograafiline lähenemine piiratud asjaoluga, et piisavalt mitmepalgelist andmestikku uuritava inimrühma iga indiviidi kohta pole üldjuhul allikatesse ladestunud või säilinud.⁸⁴ See piirav asjaolu kehtib paljuski ka siinses väitekirjas analüüsitavate inimeste kohta, ent takistusest on üle saadud seeläbi, et eelkõige on käsitletud allikates sisalduvaid viiteid uuritavate isikute rahvaskuuluvuse kohta, mille taustal mitmesugune muu asjakohane elulooline andmestik (nt kogudusekuuluvus, kooli õppekeel, organisatsiooniline kuuluvus) mängib pigem toetavat, mitte põhirolli.

Ehkki prosopograafiliselt lähenemist rakendades kasutatakse teatud määral kvantitatiivset andmeanalüüsi, ei ole selle eesmärgiks erinevalt kvantitatiivsetest meetoditest uuritavat nähtust mõõta, vaid selgitada. Seega ei saa andmetest mustrite otsimisel näidata uuritavate nähtuste täpset ulatust ühiskonnas, vaid pelgalt küsida, kas tuvastatud nähtustel oli ühiskondlike olude taustal mingisugune tähendus. Nõnda pole andmeanalüüsi käigus kindlaks tehtud arvulistel

⁸⁴ Vt lähemalt nt Lawrence Stone. Prosopography. – Daedalus, 1971, vol 100, nr 1, lk 46–79.

näitajatel iseenesest sügavat tähendust, küll aga annab trendide ja mustrite tuvastamine erinevalt üksikutele juhtumiuuringutele keskenduvast lähenemisest kindlama aluse pidada uuritavat nähtust pigem tüüpiliseks kui erandlikuks ning pakub võimaluse kirjeldada muutusi ajas. Siinses uurimuses leidub kvantitatiivset lähenemist seoses nähtustega nagu koguduse keele vahetus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi esimesel poolel; välja-, tagasi- ja sisserändajate kogukondlik ning konfessionaalne kuuluvus; kooli õppekeele valik iseseisvas Eestis; Saksa Kulturomavalitsuse liikmelisuse motiivid ning formaalse rahvuskuuluvuse muutused. Kõigi nende nähtuste ühiskondliku leviku näitamine eeldaks massiivsete andmekogude kvantitatiivset analüüsi, siinses uurimuses on arvuliselt esitatud mustrite eesmärk aga esiteks saada kindlust, et uuritava nähtuse puhul ei olnud tegemist ainult juhusliku näitena ilmneva üksikjuhtumiga ning teiseks mõtestada ühiskonnas ja seadusandlikul tasandil toimunud arenguid. Kuna probleemipüstitus ei eelda tulemuste laiendamist valimilt tervele ühiskonnale ning erinevalt tüüpilisest prosopograafilisest uurimusest kasutab sinne väitekiri kombineeritud lähenemist s.t ühiskondlike tegurite selgitamine õigusaktide ja ajakirjanduse käsitlemise abil on tõstetud võrdsele kohale uuritavate isikute elulooliste andmete analüüsiga, siis on ebaoluline ka prosopograafiaga sageli kaasnev andmete representatiivsuse probleem.⁸⁵

Uuritavate isikute elulooliste andmete esmaseks analüüsiks oli vajalik piiritleda valim ja koostada sellesse hõlmatud inimeste kohta andmebaas. Selle aluseks oli juba varasemast eksisteerinud järelümberasujate andmebaas, mis sisaldas ligikaudu 8000 nime. Püstitatud eesmärgi täitmiseks on see arv ebamõistlikult suur, eriti pidades silmas, et kaugeltki kõigi selles andmebaasis sisalduvate inimeste kohta pole võimalik leida rahvuskuuluvusele viitavaid dokumente. Nii kitsendati valimit lähtuvalt järgnevatest põhimõtetest. Esimeses järjekorras lisati valimisse 700 nime, mis leiduvad Rahvusrhiivi fondis ERA.R-34 sisalduvates üksikutes registreerumisinimekirjades, mida eristab mitmetest teistest järelümberasujate loenditest suurem informatiivsus: need nimekirjad sisaldavad lisaks nimele ja sünniajale teavet veel sünnikoha, perekonnaseisu, ameti või tegevusala, elukoha, kodakondsuse ja kõige olulisemana rahvuse kohta. Teise ringina lisati valimisse need järelümberasujad, kellelt leidub mälestusi kirjalike meemuaaride, intervjuude või küsitluslehtede kujul. Kolmandana on valimisse kaasatud Läänemaalt ümber asunud inimesed, kuivõrd siinkirjutaja on eelnevalt juba avaldanud neid käsitleva artikli ja vajalikud baasandmed edasiseks uurimistööks olid seega olemas. Neljandaks on valimisse lisatud veel arvukalt taolisi inimesi, kelle kohta leidub Saksamaa sisserändajate keskuse kodakondsustoimik. Tulemuseks on 1117 isikust koosnev valim, milles leidub eri vanuses ja sotsiaalse taustaga inimesi. Valim on lõplikult piiritletud lähtudes eeldusest, et enamate isikute hõlmamine ei paku üldistavaid järeldusi fundamentaalselt muutvat uut teavet ning äärmisel juhul aitaks ainult detaile täpsustada ja pakuks teksti ilmestavaid lisanäiteid.

⁸⁵ Vrd Stone. Prosopography, lk 61.

Valimi täpsustamise järel koguti tekkinud andmekogusse koondatud inimeste kohta võimalikult palju eluloolisi andmeid, tuginedes suuresti olemasolevatele andmebaasidele ja ühetaoliste allikaliikidele nagu ametlikud dokumendid ja toimikud. Sel moel kokku koondatud infokildude võrdlemisel selgitati välja, kas ja millised vastuolud valimisse kaasatud isikuid puudutavate allikate vahel esinevad. Kuna vastuolud dokumentides iseenesest ei ole kuigi kõnekad, oli järgnevalt vajalik ühiskondlikku tausta arvesse võttes kogutud andmeid tõlgendada ja otsida selgitusi ilmnenud vastuoludele. Seda andmeanalüüsi etappi võib nimetada hermeneutiliseks, kuivõrd eesmärgiks kujunes eelteadmistele uute teadmiste lisamise ja mõtestamise abil uurimishorisoni selginemine.⁸⁶ Iga inimese eluloolised seigad on osa ühiskondlikust tervikust ja eesmärgiks sai mõistmine, mil moel tuvastatud infokillud ühiskonnas toimunud arenguid peegeldavad, kuidas üksikisikute valikud ühiskondlikest oludest sõltusid ja omakorda ühiskonna arengut mõjutasid.⁸⁷ Neile küsimustele vastuste otsimise käigus kerkisid omakorda esile uued küsimused ühiskonna ja õigusruumi kohta, millele vastuste leidmiseks analüüsiti ühiskonda peegeldavaid allikaid ning õigusakte ja nende vastuvõtmist puudutanud dokumentatsiooni. Uute teadmiste valguses pakkus ka elulooline andmestik uusi selgitusi ühiskonnas toimunud nähtuste mõtestamisel.

Väitekirja struktureerimisel on lähtutud eesmärgist tuua välja aja jooksul toimunud arengud ja eri ajaperioodidele iseloomulike olude omavahelised seosed, mistõttu on uurimus üles ehitatud kronoloogiliselt. Seejuures on enim tähelepanu pööratud sõdadevahelise Eesti Vabariigi perioodile, mil toimus mitmeid ka regionaalsest perspektiivist ainulaadseid arenguid.

⁸⁶ Hermeneutilisest filosoofiast ja põhiautoritest annab hea ülevaate nt F. D. E. Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer. Filosoofilise hermeneutika klassikat. Tõlk Andrus Tool. [Tartu]: Ilmamaa, 1997.

⁸⁷ Osa-terviku rollist hermeneutilises tõlgenduses vt nt John C. Maraldo. Der hermeneutische Zirkel: Untersuchungen zu Schleiermacher, Dilthey und Heidegger. Freiburg, München: Alber, 1984, lk 30–31.

Allikad

Siinse uurimistöö aluseks on järelümberasujate andmebaas, mis on koostatud mitmesuguste Eesti Rahvusrhiivis ja Saksamaa Liiduarhiivis leiduvate nimekirjade põhjal.⁸⁸ Tegemist on seni täielikult lõpetamata ja viimistlemata ning avalikust kasutusest väljas andmekoguga.⁸⁹ Ehkki püstitatud küsimustele vastuste otsimisel on suurem osa andmebaasi koostamiseks kasutatud nimekirjadest väheinformatiivsed, on sellegipoolest tegemist valimi täpsustamise seisukohalt oluliste allikatega. Mõningad järelümberasujate nimekirjadest sisaldavad siiski lisaks triviaalsetele isikuandmetele nagu nimi ja sünniaeg ka väärtuslikke lisaandmeid. Kõige informatiivsemad on järelümberasujate registreerimisel koostatud nimekirjad, mille üksikuid fragmente leidub Rahvusrhiivi fondis ERA.R-34. Samuti leidub kasulikku teavet Saksamaa Liiduarhiivis säilitatavates nimekirjades nn riigisakslaste (st Saksamaa kodanikest järelümberasujate, *Reichsdeutsche*) ja rahvussakslaste (*Volksdeutsche*), Eestisse tagasipöördunud ning Saksamaa relvajõududesse värvatute kohta.⁹⁰

Väitekirja peamise allikalise baasi võib tinglikult jagada kahte ossa. Esimese moodustavad valimisse haaratud inimeste isikuandmeid sisaldavad allikad, mille hulka kuuluvad luteri koguduste personaalraamatud, Eesti kodakondsuse taotlemise toimikud, isikutunnistuste kontsud, aadresslehed, Album Academicum, Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekiri, isikutunnistustel rahvusmärke muutmise toimikud, teenistuskirjad ja -toimikud, Saksamaa kodakondsuse taotlemise toimikud, kirjalikud mälestused ja päevikud ning intervjuud ja küsitluslehtede vastused. Neile lisanduvad veel ajakirjanduses ilmunud tekstid ning juhuslikumad arhiividokumendid. Teine osa allikatest avab ühiskondlike olusid, riikide poliitikat, õiguskorraldust ja muidu olulisi tausta loovaid aspekte.

Esimesse suurde allikate kategooriasse kuuluvatest allikaliikidest ja sellest, kui paljude inimeste kohta iga allikaliik teavet sisaldab, annab ülevaate tabel 1.

⁸⁸ RA, ERA.R-34.1.57–60: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad; RA, ERA.R-2.1.412: Saksamaale ümberasujate nimekirjad ja varade üleandmise aktid koos vastava kirjavahetusega; RA, ERA.R-2.1.413–414: Saksamaale ümberasujate nimekirjad; RA, ERA.R-26.5.41: Tallinnast Saksamaale ümberasunute nimekiri; RA, ERA.R-1884.1.7: Eestist ümberasumise korras Saksamaale sõitnud isikute nimekirjad; Saksamaa Liiduarhiiv (Bundesarchiv, edaspidi BArch), R 186/32: Anlage zur Anordnung Nr. 32/I; BArch, R 186/32: Anlage 1 zur Anordnung Nr. 55/I, 01.11.1941; BArch, R 186/32: Anlage 2 zur Anordnung Nr. 55/I, 01.11.1941.

⁸⁹ Andmebaasi esmase versiooni koostas Sirje Kivimäe. Alates 2013. aastast on seda järjepidevalt edasi arendatud.

⁹⁰ BArch, R 186/32: Anlage zur Anordnung Nr. 32/I; BArch, R 186/32: Anlage 1 zur Anordnung Nr. 55/I; BArch, R 186/32: Anlage 2 zur Anordnung Nr. 55/I; BArch, R 59/248, I 35–38: Herrn SS-Oberführer Möller, Reval 16.–17.03.1943; BArch, R 69/1342, I 12–13: Baltenflüchtlinge, 14.07.1942; BArch, R 69/1342, I 6–7: Einbürgerung von Balten-nachumsiedlern.

Tabel 1. Inimeste esindatus eri allikarühmades.

Allikarühm	Isikute arv
Luteri koguduste kirikuraamatud	630
Eesti kodakondsuse taotlemise toimikud	124
Isikutunnistused	230
Aadresslehed	466
Album Academicum Universitatis Tartuensis	85
Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekiri	283
Isikutunnistustel rahvusmärke muutmise toimikud	36
Teenistus- ja õpingutoimikud	60
Järelümberasujate nimekirjad	736
Saksamaa kodakondsuse taotlemise toimikud	274
Kirjalikud mälestused ja päevikud	13
Küsitluslehtede vastused	34
Intervjuud	30

Eesti ala luterlike koguduste personaalraamatute süsteemne kasutamine on võimalikuks saanud tänu sellele, et need on digiteeritud ja indekseeritud põhjaliku nimeregistriga.⁹¹ Kokku on kasutatud mitmete koguduste eri aegadest pärinevaid personaalraamatuid Rahvusarhiivist ja Tallinna Linnaarhiivist, vähesel määral ka EELK arhiivist.⁹² Personaalraamatutest ei ole paratamatult võimalik

⁹¹ Vt lähemalt: Luteri koguduste personaalraamatute nimeregister. <http://www.ra.ee/dgs/addon/nimreg/>.

⁹² Asjassepuutuvate koguduste arhiivifondid tähestiku järjekorras kohanimede järgi: RA, EAA.1248: EELK Ambla kogudus; RA, EAA.3130: EELK Anseküla kogudus; RA, EAA.1274: EELK Audru kogudus; RA, EAA.1239: EELK Haapsalu kogudus; RA, EAA.1275: EELK Halliste kogudus; RA, EAA.4399: EELK Häädemeeste kogudus; RA, EAA.1225: EELK Iisaku kogudus; RA, EAA.1226: EELK Jõhvi kogudus; RA, EAA.1235: EELK Järva-Peetri kogudus; RA, EAA.3132: EELK Kaarma kogudus; RA, EAA.1241: EELK Karuse kogudus; RA, EAA.1214: EELK Keila kogudus; RA, EAA.3134: EELK Kihelkonna kogudus; RA, EAA.1236: EELK Koeru kogudus; RA, EAA.1215: EELK Kose kogudus; RA, EAA.3151: EELK Kuressaare kogudus; RA, EAA.1216: EELK Kuusalu kogudus; RA, EAA.3171: EELK Käina kogudus; RA, EAA.1244: EELK Lihula kogudus; RA, EAA.1278: EELK Mihkli kogudus; RA, EAA.1247: EELK Märjamaa kogudus; RA, EAA.4380: EELK Narva Jaani kogudus; EELK Nõmme Rahu koguduse arhiiv; RA, EAA.3159: EELK Paide kogudus; RA, EAA.5339: EELK Petseri kogudus; RA, EAA.1168: EELK Põltsamaa kogudus; RA, EAA.3147: EELK Põlva kogudus; RA, EAA.1279: EELK Pärnu Eliisabeti kogudus; RA, EAA.1273: EELK Pärnu Nikolai kogudus; RA, EAA.1280: EELK Pärnu-Jakobi kogudus; RA, EAA.3168: EELK Pühalepa kogudus; RA, EAA.3057: EELK Rakvere kogudus; Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Arhiiv (edaspidi EELKKA), 28: EELK Rakvere Saksa kogudus; RA, EAA.1263: EELK Rannu kogudus; RA, EAA.1219: EELK Rapla kogudus; RA, EAA.5369: EELK Risti kogudus; RA, EAA.1268: EELK Rõuge kogudus; RA, EAA.1229: EELK Simuna kogudus; RA, EAA.1287: EELK Suure-Jaani kogudus; Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), 1358: Tallinna Jaani Kogudus; TLA, 1359: Tallinna Kaarli kogudus; TLA, 31: Tallinna Niguliste kogudus; TLA, 236: Tallinna Oleviste kogudus; TLA, 1409: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Tallinna Pauluse Kogudus; TLA,

leida kõiki uuritavaid isikuid, kellest mitmed olid õigeusklikud ja üksikud kato-
liiklased või väiksemate konfessioonide esindajad. Vaid mõningatel juhtudel
leiduvad nii õigeusklike kui ka katoliiklaste nimed pereliikmetena ka luteri ko-
guduste personaalraamatutes koos märkega, et tegemist on teise konfessiooni
esindajaga. Arvatavasti on personaalraamatutest leidmata jäänud ka osa neid
inimesi, kes on neis tegelikult olemas, aga kelle tuvastamise on muutnud võima-
tuks nimekujude erinevused või muud põhjused. Sellegipoolest on personaal-
raamatutest tuvastatud enam kui 600 nime, seega üle poole kogu valimist. Per-
sonaalraamatud ei sisalda küll üldjuhul teavet inimeste rahvuse kohta, ent tä-
hendusrikas on koguduse või pihtkonna keel, kusjuures lisaks saksa- ja eesti-
keelsetele kogudustele on uuritava materjali seas vähesel määral esindatud ka
rootsi kogudused. Seejuures pole oluline, et isik oleks olnud kindlasti koguduse
liige, kasulik teave on ka teatud koguduses ristimise, leeri või abiellumise fakt.

Eesti kodakondsuse taotlemise toimikutest, mida leidub nii 1920. ja 1930.
aastatest, moodustavad mahukama osa opteerumistoimikud, mis avati neile ini-
mestele, kes Tartu rahulepingu alusel Eesti kodakondsust taotlesid ja tagasi
Eestisse pöörduda soovisid. Opteerumistoimikutest on siinses väitekirjas kasu-
tatud kolmest Rahvusarhiivi fondist pärinevaid toimikuid: Petrogradi kontroll-
opteerimise komisjon (RA, ERA.28), Siberi kontroll-opteerimise komisjon (RA,
ERA.33) ja Moskva kontroll-opteerimise komisjon (RA, ERA.36).⁹³ Neist Sibe-
ri opteerumiskomisjoni fond on esindatud vaid kahe toimikuga, ülejäänud toi-
mikud jaotuvad ligikaudu võrdselt Petrogradi ja Moskva komisjonide vahel.
Opteerumistoimikutele lisanduvad naturalisatsiooni korras kodakondsust taotle-
nud isikute toimikud, mida säilitatakse siseministeeriumi fondis (RA, ERA.14).
Nii optantide kui ka naturalisatsiooni korras kodakondsust taotlenute toimikud
võivad, aga ei pruugi sisaldada otsest teavet rahvuse kohta, ent pakuvad igal
juhul mitmesugust eluloolist taustainfot.

Arvukalt on kasutatud alates 1919. aastast väljastatud isikututunnistuste
kontsudeks nimetatud duplikaate, mida säilitatakse Tallinna Linnaarhiivi Tal-
linna ja Nõmme isikutunnistuste kollektsioonis (fond 186).⁹⁴ Kogu on digiteeri-

1463: Tallinna Pühavaimu kogudus (1877–1926); TLA, 239: Tallinna Soome-Rootsi Püha
Mihkli kogudus; TLA, 237: Tallinna Toomkogudus; RA, EAA.1253: EELK Tartu Jaani
kogudus; RA, EAA.3148: EELK Tartu Maarja kogudus; EELK Tartu Peetri koguduse
arhiiv; RA, EAA.3150: EELK Tartu Peetri kogudus; RA, EAA.1254: EELK Tartu Ülikooli
kogudus; RA, EAA.1288: EELK Tarvastu kogudus; RA, EAA.1265: EELK Torma kogudus;
RA, EAA.1237: EELK Türi kogudus; RA, EAA.1270: EELK Urvaste kogudus; RA,
EAA.1299: EELK Valga Jaani kogudus; RA, EAA.5282: EELK Valga Peetri ja Valga Luke
kogudus; RA, EAA.1251: EELK Vigala kogudus; RA, EAA.3149: EELK Viljandi Jaani
kogudus; RA, EAA.1290: EELK Viljandi Pauluse kogudus; RA, EAA.3114: EELK Viru-
Jaagupi kogudus; RA, EAA.1272: EELK Võru kogudus; RA, EAA.1232: EELK Väike-
Maarja kogudus; RA, EAA.1284: EELK Vändra kogudus.

⁹³ Kõrvale on jäänud samuti Rahvusarhiivis sisalduv Pihkva kontroll-opteerimise komisjoni
fond ERA.34, milles ühegi uuritava isikuga seotud toimikuid ei leidu.

⁹⁴ See fond sisaldab lisaks isikutunnistuste kontsudele veel isikutunnistuste registreerimise
raamatuid, mis võeti kasutusele 1922. aastast ja mis on siinsest uurimusest kõrvale jäänud,
kuna nende sisu ei ole indekseeritud ja nende läbivaatamine olnuks seega ebamõistlikult

tud ja indekseeritud Rahvusarhiivi infosüsteemis. Kõik töös kasutatud isikutunnistuste kontsud sisaldavad rahvumärget, mis kadus isikutunnistustelt 1930. aastal. Lisaks terviklikule isikutunnistuste kontsude kogule leidub mitmeid isikutunnistuste ärakirju juhuslikemate leidudena teenistustoimikutes ja isikutunnistustel rahvumärke muutmise aktides. Vormi poolest sarnanevad isikutunnistustele mõneti Tallinna linna aadressbüroo aadresslehed, mida säilitatakse samuti Tallinna Linnaarhiivis (fond 1376). Needki on digiteeritud, lihtsalt kättesaadavad ja indekseeritud.⁹⁵ Aadresslehed sisaldavad eraldi lahtrit rahvuse kohta kuni 1920. aastate teise pooleni, mil järk-järgult võeti kasutusele uued, ilma rahvumärketa blanketid. Sellegipoolest on ka uutele blankettidele kohati juhuslikesse kohtadesse isiku rahvuskuuluvus kirja pandud. Mille alusel aadresslehtedele rahvuse info kirja läks, ei ole täpselt teada. Enamasti tugineti ilmselt isikutunnistuste andmetele, ent näiteks mittekodanike puhul ei olnud see alati võimalik. Aadresslehtede abil registreeriti nii Tallinna püsielanikke kui ka ajutiselt Tallinnas viibinud inimesi, mistõttu on selles fondis esindatud arvukalt ka väljaspool Tallinna elanud inimesi. Seetõttu on loomulik, et aadresslehti on siinses uurimistöös kasutatust leidnud märkimisväärselt rohkem kui isikutunnistuste kontse.

Kuivõrd arvukalt uuritavaid isikuid õppis Tartu Ülikoolis, siis leidub nende kohta andmeid matrikliraamatute põhjal koostatud Album Academicumis, mis on kättesaadav nii trükis ilmunud kolmeköitelise raamatu⁹⁶ kui ka veebiandmebaasina⁹⁷. Matriklitesse pandi üliõpilase rahvus kirja üldiselt ainult juhtudel, kui tegemist oli mitte-eestlastega, samas oli ülikool matriklipidamisel selles suhtes ebajärjekindel. Album Academicumi koostajad lähtusid põhimõttest, et dokumentides erineva rahvuse või rahvuse muutumise tuvastamisel pannakse kirja mõlemad rahvused.⁹⁸ Kui ühtekokku on Album Academicumis selliseid isikuid

töömahukas. Samuti väljastati suuremale osale Eesti kodanikest, kes alaliselt Eestis elasid, isikutunnistus juba Eesti riigi esimeste aastate jooksul, mis tähendab ühtlasi, et isikutunnistuste registreerimise raamatud hilisemast ajast ei pakuks tõenäoliselt märkimisväärselt lisainfot.

⁹⁵ Vt lähemalt: Tallinna Aadressbüroo fondi aadresslehed. <http://www.ra.ee/aadresslehed/>.

⁹⁶ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 1. [Registrid] = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 1 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 1. Koost Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 2, Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 1–10191 = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 2 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 2. Koost Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 3, Tartu Ülikooli 1929–1944 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 10192–19954; 1918. aasta II semestril immatrikuleeritud üliõpilased = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 3 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 3. Koost Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.

⁹⁷ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. <http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aaut>.

⁹⁸ Album Academicum 1, lk 35.

55, siis siinse uurimuse valimisse on neid sattunud kaks, samas kui kõiki selles andmekogus esindatud uuritavaid kokku on 84.

Digitteerituna kättesaadav on ka Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekiri.⁹⁹ Kuivõrd tegemist ei ole erinevalt personaalraamatutest, isikutunnistustest ja aadresslehtedest indekseeritud allikaga, siis on selle kasutamine märksa keerulisem. Rahvusnimekiri koosneb A- ja B-registri, millest esimesse kanti täis-ealised omal soovil ja teise alaealised vanemate soovil.¹⁰⁰ Kaardid on digiteeritud tähestiku järjekorras, mistõttu esinevad A- ja B-registri kaardid vaheldumisi. Paljude isikute kohta on täidetud mitu kartoteegikaarti, mis võivad kohati sisaldada ka erinevat teavet. Lisaks leidub samas säilikus ka saksa koolides käinud õpilaste kartoteek 1930. aastate algusest, mida on siinses uurimistöös samuti kasutatud. Ehkki see ühte säilikusse koondatud ja digiteeritud rahvusnimekiri ei pruugi hõlmata kõiki, kes kogu kultuuroromavalitsuse tegevusperioodi vältel järjepidevalt või lühiajaliselt rahvusnimekirja kuulusid, on tegemist kõige mahu-kama kompaktse andmekoguga rahvusnimekirja kantud inimestest.¹⁰¹

Lisaks nimetatud suurtele allikarühmadele ja andmekogudele on vähemal määral kasutatud leidnud isikutunnistustel rahvusmärke muutmise toimikud. Kuni 1925. aastani esitatud taotlused leiduvad siseministeeriumi (RA, ERA.14) ja tollest aastast alates laekunud avaldused politseialituse (RA, ERA.1) fondis. Kui sügavuti on siinse väitekirja jaoks läbi töötatud 36 valimisse haaratud isiku toimikud, siis taustast ülevaate saamiseks on põgusalt tegeletud ka ülejäänud enam kui 1500 toimikuga. Lisaks on kasutatud rahvusmärke muutmisega seotud kohtuasjade materjali, mis leiduvad Riigikohtu fondis (RA, ERA.1356) ja advokaat Walter von Stackelbergi isikufondis (RA, EAA.3245).

Pistelisel on kasutatud veel sõjaväelaste, riigiteenistujate ja õppurite teenistuskirju ning toimikuid eri ametiasutuste fondidest, mis üldjuhul sisaldavad samuti teavet rahvuse kohta. Nende allikate kasutamise peamine eesmärk oli kontrollida ametikoha võimalikke seoseid rahvuse väljendamisega, ent lisaks aitavad teenistuskirjad ja toimikud täpsustada mõnede konkreetsete inimeste eluloolisi andmeid. Nagu mainitud, leiab neist toimikutest ka mitmeid isikutunnistuste ära kirju. Ühtekokku sattus valimisse toimikuid 58 inimese kohta 24 fondist.¹⁰²

⁹⁹ RA, ERA.85.1.542: Nationalkartei.

¹⁰⁰ Laurits. Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus, lk 37.

¹⁰¹ Kultuuroromavalitsuse fond ERA.85 sisaldab lisaks suurele rahvuskatastrile veel mitmesuguseid nimekirju ja avaldusi rahvusnimekirja liikmeks astumiseks, mis tulevikus võivad aidata mõningaid suures katastris sisalduvaid lünki täita.

¹⁰² RA, ERA.49: Teedeministeeriumi Raudteede Talitus; RA, ERA.50: Sotsiaalministeerium; RA, ERA.54: Posti-, Telegraafi- ja Telefonitalitus; RA, ERA.58: Põllutööministeeriumi üld-, statistika, varade ja arveosakonnad; RA, ERA.66: Riigikontroll; RA, ERA.495: Sõjavägede Staap; RA, ERA.498: Sõjaväe Varustusvalitsus; RA, ERA.527: Merejõudude Staap; RA, ERA.533: Tallinna Garnisoni Komandantuur; RA, ERA.553: 10. Üksik Jala-väepataljon; RA, ERA.622: Ratsapolkude Tagavara Divisjon; RA, ERA.957: Välisministeerium; RA, ERA.969: Majandusministeerium; RA, ERA.1108: Haridusministeerium; RA, ERA.1265: Riigiarhiiv; RA, ERA.1357: Tallinna Ringkonnakohus; RA, ERA.1790: Eesti Pank; RA, ERA.1947: Tartu Ringkonnakohus; RA, ERA.2121: Viljandi Ringkonna-

Ühe olulisema allikarühma moodustavad Saksamaa sõjaaegse sisserändajate keskuse (Einwandererzentralstelle, EWZ) kodakondsuse taotlemise toimikud, mida säilitatakse Saksamaa Liiduarhiivis.¹⁰³ Kõigi järelümberasujate kohta, kes enne sõja lõppu Saksamaa kodakondsust taotlesid, leidub selline toimik, ent kuna kõigi toimikute läbitöötamine on tehnilistel põhjustel keeruline ja ajamahukas, on siinkohal piiratud valikuga. Toimikute vorm on üldjoontes sarnane. Ühte toimikusse on üldjuhul koondatud kõigi sama pere liikmete andmed, juhul kui nad taotlesid kodakondsust koos. Toimik sisaldab enamasti kõigi pere liikmete isikuandmeid sisaldavat ankeeti; taotlust, milles on muu hulgas välja toodud ka isiku rahvus ja vanemate päritolu; ametkondade motiveeritud otsust kodakondsuse andmise kohta ning lõpuks kodakondsuse tunnistust. Lisaks võivad paljudel juhtudel toimikud sisaldada ka mitmesugust kirjavahetust ja lisadokumente. Leidub ka üksikuid taolisi toimikuid, milles nimetatud tüüpilised dokumendid puuduvad ja mis seega viitavad kodakondsuse taotlemise protsessi mitteläbimisele. Miks sellistel puhkudel toimik üldse avati, ei pruugi aga selgelt ilmneda. Saksamaa Liiduarhiivis säilitatavatele kodakondsustoimikutele lisanduvad üksikud toimikud, mis leiduvad Eesti Rahvusarhiivis, olles sinna sattunud trofeedokumentidena või Saksa okupatsioonivõimudest maha jäänuna. Saksamaa kodakondsuse taotlejate toimikute kollektsioon (RA, ERA.R-211), mis pärineb Berliini politseipresiidiumi arhiivist, sisaldab ühtekokku 654 toimikut, millest aga enamik ei ole siinse uurimuse valimi seisukohalt relevantsed ja kasutatud on 12 toimikut. Saksa okupatsioonivõimudest mahajäänud dokumentide kollektsiooni (RA, ERA.4365) üks allsarjadest sisaldab kokku 51 toimikut, millest siinkohal on kasutatud kahte.

Mitmed järelümberasujad on kirja pannud oma mälestused, mida leidub nii käsikirjadena kui ka trükkis ilmunud tekstidena. Arvukalt taolisi mälestusi on ka siinsesse uurimusse kaasatud. Tuntud järelümberasujad, kelle mälestused on rohkelt tähelepanu pälvinud ja ka ajalookirjutuses sageli viidatud, on Hjalmar Mäe, Oskar Angelus ja Ilmar Raamot.¹⁰⁴ Neile lisanduvad mitmete vähem tuntud järelümberasujate trükkis ilmunud mälestused.¹⁰⁵ Lisaks mälestustele on

kohus; RA, ERA.3138: Viru Maavalitsus; RA, ERA.3522: Kinnisvarade Hindamise Amet; RA, ERA.3635: Tallinna Konservatoorium; RA, ERA.4209: Haapsalu Linnavalitsus; RA, ERA.4217: Haapsalu Gümnaasium; RA, ERA.4374: Tallinna Tehnikum.

¹⁰³ BArch, R 9361-IV. Toimikud asusid aastakümneid endises Berlin Document Center'is, kuni need 1994. aastal Liiduarhiivi üle anti. Uurijate käsutuses on toimikud mikrofilmitud koopiadena, kusjuures toimikud on mikrofilmidel tähestikulises järjekorras, mitte ajaliselt ega geograafiliselt liigitatuna. See teeb vajalike toimikute leidmise keeruliseks ja aeganõudvaks, seda enam, et õige mikrofilmi leidmist lihtsustav isikuandmebaas on samuti nagu mikrofilmid ise, kättesaadav ainult arhiivis kohapeal.

¹⁰⁴ Oskar Angelus. Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast, 1941–1944. Stockholm: EMP, 1956; Hjalmar Mäe. Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1993; Ilmar Raamot. Mälestused. II. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991.

¹⁰⁵ Siinses uurimuses kasutatud mälestused: Roger Anderson. Me kodutud. – Vikerkaar, 1993, nr 10, lk 21–26; Adelines Beerman. Leaving Estonia in 1941. – Lennuk, 2013, vol 3, nr 7, lk 26–27; Harald Kima. Mälupilte aegade hämarusest. – Rukkilillesinised koolimütsid

kasutatud ka Erik Thomsoni trükis ilmunud päevikut järelümberasumise ajast.¹⁰⁶ Käsikirjalised mälestused, milliseid on kasutatud vaid üksikuid, on üldjuhul lisandused järelümberasujatega läbi viidud intervjuudele või nende täidetud küsitluslehtedele.

Viimastel aastatel läbi viidud intervjuud ja küsitluslehtede vastused, mida on kogutud Olev Liiviku initsiatiivil arvukate haridus- ja teadusministeeriumi rahvuskasulaste programmi rahastatud uurimisprojektide raames, moodustavad kompaktse ning ainult järelümberasujaid puudutava allikakogu. Projektide käigus alates 2013. aastast kogunenud intervjuudest on siinses väitekirjas kasutust leidnud 30 ja küsitluslehtede vastustest 34, kusjuures paljudel juhtudel on küsitluslehe täitnud inimesega läbi viidud ka intervjuu. Täidetud ankeedid on hoiul Eesti Ajaloomuuseumis; intervjuud, millest suurema osa on läbi viinud Olev Liivik, üksikud ka Ulrike Plath ja siinkirjutaja, on heli- või videosalvestistena intervjuueerijate erakogudes. Järelümberasujate koguarvu silmas pidades on tegemist väärika mälestustekoguga, võttes arvesse asjaolu, et jätkuvalt elusolevaid järelümberasujaid jääb pidevalt vähemaks. Samas on teateid mälestuste kogumisest levitatud eelkõige väliseesti ja baltisaksa ringkondades, mis on mõjutanud ka kogu kujunemist. Nii on paratamatult kõrvale jäänud näiteks need järelümberasujad, kes on täielikult assimileerunud oma elukohariigi rahva sekka.

Intervjuud on poolstruktureeritud või struktureerimata, talletatud valdavalt helisalvestistena, ent paljudel juhtudel ka videopildis. Intervjuueeritutel oli võimalik rääkida oma elukäigust laiemalt, mitte piirduda vaid kitsalt järelümberasumist puudutavate seikadega. Nii on järelümberasumist intervjuudes kohati isegi napimalt käsitletud kui mitmeid muid nüansse. Üksikute intervjuueeritutega on läbi viidud kaks või enam intervjuud. Vastajad kirjeldavad oma päritolu ja rahvaskuuluvust intervjuudes ebaühtlaselt, ent mingil kujul on mõlemad aspektid kajastamist leidnud pea kõigil juhtudel. Seevastu küsitluslehed on ühtse vormiga ja sisaldavad ka omaette lahtrit rahvuse kohta. Enamik küsimusi ankeetides keskenduvad järelümberasumise detailidele ega ole siinkohal pigem relevant, kaudselt võivad aga kõnekat teavet pakkuda vastused küsimusele kaatsuse kohta juba 1939. aastal ümber asuda, mis mitut puhku on tihedalt seos-

Tallinna tänavail: raamat Anna Tõrvand-Tellmannist, tema koolist ja tema õpilastest. Koost Arvo Jaama. Tallinn: Varrak, 2006, lk 162–172; Evy Laamann Kalbus. Tõde ei põle tuleski. Ühe Eesti ohvitseri elutee ja sõjamälestused: Paul Laamann, reserv-kapten, Vabadussõjaaegse kitsarööpalise soomusrongi nr. 2 ülem. 2. tr. Tartu: E. Laamann Kalbus, 2001; Ivy Raadik. Mitu põgenemist. – Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil. Koost Tiina Kirss. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 159–166; Kristina von Rosenvinge. Escaping the Russian Bear: An Estonian Girl's Memoir of Loss and Survival During World War II. Woodsville (New Hampshire): Lakeshore Press, 2016; Olaf Tammarki lugu. Koost Heino Ross. Tartu: H. Ross, 2010; Tiit Lääne. Ines ja Dieter sõitsid autoga Lõuna-Aafrikasse. – Tiit Lääne, Enn Hallik. Viimase laevaga vabadusse. Tallinn: Paduvere Talumuuseumi Selts, 2015, lk 133–147; Evelin Täht. Tähelend: Jüri Täht – mees rohelisest raamatust. Tartumaa: Pappus, 2020.

¹⁰⁶ Erik Thomson. Das Ende der Freiheit im Baltikum: Tagebuchblätter aus den Jahren 1940/41. Lüneburg, 1960.

tatud rahvusega, aga ka vastused küsimusele, kas eestlased moodustasid järelümberasujate seas omaette kontingendi.

Lisaks on uuritavate isikute kohta otsitud kajastusi ajakirjandusest, nii sõdadevahelisest kui ka sõjajärgsest ajast. Kasutatud on tekste, mis on märksõnaotsingu abil tuvastatud digiteeritud ajalehtede andmebaasist.¹⁰⁷ Sel moel on uuritavate isikute kohta leitud mitmesugust eluloolist teavet, millest süsteemsemalt on analüüsitud uuritavate isikute seotust rahvusküsimust puudutanud poleemikaga, teavet koolide lõpetamise kohta (tuvastamaks õppekeelt) ja kokupuuteid väliseesti kogukondadega sõjajärgsest ajast. Vähesel määral on kasutatud ka erakogudest pärinevat materjali¹⁰⁸ ning Saksamaa Liiduarhiivis¹⁰⁹ ja välisministeeriumi arhiivis leiduvaid dokumente¹¹⁰. Mõningaid järelümberasujate nimesid on võimalik leida 1930. aastate teisest poolest pärinenud nn rahvustunnistuste väljastamise lauajuhenditest, mis sisuliselt kujutavad endast siseministeeriumist rahvuskuuluvust kinnitavate tõendite taotluste registreid.¹¹¹ Kasutatud on ka baltisakslaste Teise maailmasõjaga seotud inimkaotuste kohta koostatud leksikoni, mis tugineb suuresti baltisaksa kodukohakartoteegi andmetele.¹¹²

Teise suurema allikarühma moodustavad taolised allikad, mis on seotud ühiskondlike olude ja õiguskorraldusega. Arvukalt on kasutatud asjakohaseid Eesti Vabariigi õigusaktide tekste, mis on ilmunud Riigi Teatajas. Nende õigusaktide vastuvõtmisega seotud asjaoludesse aitavad selgust luua Asutava Kogu ja Riigikogu trükis ilmunud protokollid ning Rahvusarhiivis säilitatav mitmesugune õigusloomega seotud materjal siseministeeriumi (RA, ERA.14), Asutava Kogu (RA, ERA.15), Riigikantselei (RA, ERA.31), Riigikogu I-V koosseisu (RA, ERA.80) ning Jüri Uluotsa (RA, ERA.4408) fondis. Eesti sõdadevahelise iseseisvusperioodi ühiskondlikesse oludesse pakuvad sissevaate lisaks veel mitmed üksikud dokumendid, mida leidub Saksa Kultuuromavalitsuse fondis (RA, ERA.85), ülal mainitud advokaat Stackelbergi isikufondis ja Kaido Lauritsa koostatud allikapublikatsioonis¹¹³, samuti andmed rahvaloenduste statistikat

¹⁰⁷ Digar: Eesti artiklid. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea>.

¹⁰⁸ Nt Kalle Lõunalt saadud Endel Priki mälestustetekst ning Olev Liivikule järelümberasujate saadetud e-kirjad.

¹⁰⁹ BArch, R 57: Deutsches Ausland-Institut.

¹¹⁰ Saksamaa Välisministeeriumi arhiiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, edaspidi PA AA), Inland IIg 252 Betr. Volksdeutsche; PA AA, RAV Reval.

¹¹¹ RA, ERA.14.2.155: Rahvustunnistuste väljaandmise lauajuhend, 19.09.1934–18.03.1935; RA, ERA.14.2.661: Rahvustunnistuste väljaandmise lauajuhend, 04.04.1938–30.03.1940. Rahvustunnistuste vajaduse ja õiguslike eelduste kohta vt lähemalt alapeatükki 3.5.

¹¹² Deutsch-baltisches Gedenkbuch: unsere Toten der Jahre 1939–1947. Toim Karin von Borbély. Darmstadt: Deutsch-Baltische Genealogische Gesellschaft e. V. Darmstadt, 1991. Leksikonile on ilmunud ka täiendkoide: Deutsch-baltisches Gedenkbuch: unsere Toten der Jahre 1939–1947: Nachtrag. Toim Karin von Borbély. Darmstadt: Deutsch-Baltische Genealogische Gesellschaft e. V. Darmstadt, 1995. Vt ka Die Heimatortskartei. – Baltische Briefe, 1972, nr 9, lk 8.

¹¹³ Laurits. Saksa Kultuuromavalitsus.

sisaldavatest trükistest¹¹⁴ ning Eesti Statistika kuukirjadest. Arvukalt on kasutatud ka ajakirjanduses avaldatud tekste.

Järelümberasumist puudutavaid dokumente, mida siinses uurimuses on kasutatud, leidub Rahvusarhiivis¹¹⁵, Saksamaa Liiduarhiivis¹¹⁶, Läti Riiklikus Ajalooarhiivis¹¹⁷ ja Marburgis Herderi Instituudi Dokumendikogus¹¹⁸. Publitseeritud allikatest on rohkelt kasutatud Dietrich A. Loeberi baltisakslaste ümberasustamise teemalist allikapublikatsiooni¹¹⁹ ja vähemal määral Saksamaa välisministeeriumi mahukas mitmekõitelises allikapublikatsioonis¹²⁰ avaldatud üksikuid asjakohaseid dokumente.

¹¹⁴ 1922 a. üldrahvalugemise andmed. Vihk 1, Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis = Résultats du recensement de 1922 pour toute la République. Tome I. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924; Rahvastiku koostis ja korteriolud: 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II = Composition démographique de la population et logements: données du recensement de 1. III 1934. Vol. II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935; Rahvastiku-probleeme Eestis: II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV = Problèmes de la population: résultats du recensement de 1. III 1934. Vol. IV. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937.

¹¹⁵ RA, ERA.R-2.1.412, 100–101: Kokkuvõte Eesti NSV-st Saksamaale ümberasumise kohta, 05.04.1941.

¹¹⁶ BArch, NS 33: SS-Führungshauptamt; BArch, R 186: Sammlung Volkstum und Umsiedlung (ehem. BDC); BArch, R 69: Einwandererzentralstelle Litzmannstadt.

¹¹⁷ Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, edaspidi LVVA), P-1019.1.3: Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungskomandos für Baltenflüchtlinge, 8.11.1941.

¹¹⁸ Herderi Instituudi Dokumendikogu (Dokumentensammlung des Herder-Instituts, edaspidi DSHI), 140 Balt 491: Befragung der Herrn Balthasar von Bremen und Alexei Birck durch Herrn William von Bremen am 27. November 1958.

¹¹⁹ Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation. Koost Dietrich A. Loeber. 2. tr. Neumünster: Wachholtz, 1974.

¹²⁰ Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918–1945: Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes. Serie D (1937–1945). Band X, Die Kriegsjahre. Dritter Band. 23. Juni bis 31. August 1940. Frankfurt am Main: P. Keppler Verlag KG, 1963.

1. EELLUGU: VENEMAA KEISRIRIIGI PÄRAND

1.1. Rahvuse dokumenteerimise eripärad

Inimesi, kelle elust möödus märkimisväärne osa Eesti iseseisvuseelsel ajal, mõjutasid ühel või teisel moel paratamatult Venemaa keisririigis kehtinud rahvuse määramise formaalsused. Toonased olud kujundasid Eesti ühiskonnas levinud hoiakuid rahvuse ametkondliku ja sotsiaalse tähenduse või tähenduse puudumise suhtes ja mõjutasid mingil määral ka üksikisikute rahvaskuuluvuse arengut. Lõpuks sõltus keisririigi aegsest rahvuse määramise korraldusest seegi, milliseid rahvuse kohta teavet sisaldavaid dokumente tollest eluperioodist leidis inimestel endil või ladestus ametkondade arhiividesse.

Eesti alal määras inimeste sotsiaalse positsiooni keskajast alates suuresti n-ö saksa ja mitesaksa vastandus, mille kasutus asjaajamises viitas algselt eelkõige inimeste seisuslikule kuuluvusele ega olnud kuigivõrd seotud etnilise päritoluga.¹²¹ Aastasade jooksul aga saksa ja mitesaksa vastanduse tähendus mõnevõrra teiseses ja selle mõistepaari kasutusel peeti üha enam silmas rahvaskuuluvust.¹²² Edasiste sajandite jooksul muutus inimeste rahvaskuuluvus ühiskonnakorralduses üha nähtavamaks ja kaalukamaks tunnuseks, mistõttu oli seisustevahelisel keelelisel ja kultuurilisel eristusel üha suurem tähtsus ka formaalses asjaajamises. Näiteks olnud etnilise päritolu tõendamine veel vähemalt 19. sajandi alguses vajalik linnade käsitööliste ja kaupmeeste ühenduste liikmeks astumisel.¹²³ Vajadus rahvaskuuluvust dokumenteeritult tõestada tekitab aga küsimuse, millised dokumendid ja miks just sellised rahvuse määramiseks sobilikuks tunnistati.

Märkimisväärne roll rahvaskuuluvuse tõendamisel pidi olema kirikukogudustel, pidades silmas, et kõik perekonnaseisutoimingud olid kirikute pädevuses ja aja jooksul üha enam dokumenteeritud kirikuraamatutes. Reformatsioonijärgsel ajal muutus inimeste rahvaskuuluvuse määramine kirikuraamatute abil üha lihtsamaks, sest luterluse levik ja emakeelsete jumalateenistuste tähtsustamine tõi pikemas perspektiivis kaasa kirikukorralduse ja koguduste jagunemise vastavalt liikmete igapäevaselt kasutatavale keelele.¹²⁴ Koguduse keele järgi inimeste rahvaskuuluvuse määramisel oli tähtsus eelkõige linnades, kus seisusepiirid ei olnud nii ühemõtteliselt selged kui maapiirkondades. Hiljem, pärast pärisorjuse

¹²¹ Saksa-mitesaksa vastanduse kohta vt nt Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Viin: Böhlau, 1973; Tiina Kala. Gab es eine „nationale Frage“ im mittelalterlichen Reval? – Forschungen zur baltischen Geschichte, 2012, vol 7, lk 11–34.

¹²² Tiina Kala on täheldanud, et põhimõtteline muutus toimus alates 16. sajandist. Vt lähemalt Tiina Kala. Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – Tuna, 2004, nr 2, lk 17–18.

¹²³ Vt nt Gottfried Etzold. Zur Sozialgeschichte der deutschen Handwerker in Reval im 19. Jahrhundert. – Bevölkerungsverschiebungen, lk 214–215; Johansen, Mühlen. Deutsch und undeutsch, lk 23–27.

¹²⁴ Saard. Härraskirikust rahvakirikuks, lk 16.

kaotamist toimunud perekonnanimede panek muutis kirikuraamatutes koguduse liikmete eristamise vajalikuks juba ka maakogudustes. Kui edaspidi hakkasid rahvaarvu, aga ka koguduste siseste pingete kasvades eralduma saksa- ja eesti-keelsed pihtkonnad ning kogudused, kujunes koguduse keelest üha enam rahvuskuuluvusele ja seejuures sageli assimileerumise tulemusel muutunud rahvusele viidanud näitaja.

Põhjasõja järel Venemaa keisririigi koosseisu minek ei toonud Eesti alal kaasa märkimisväärsed muutusi rahvuse formaalses tähenduses ega rahvuskuuluvuse tõendamise viisides. Rahvuse tähtsustamine eri valdkondades ja rahvuskuuluvuse määramise praktika tugines jätkuvalt varasematele väljakujunenud tavadele ega sõltunud kuigivõrd keskvõimust. Kohalike tavade tähtsuse püsimist soosis vähemalt osaliselt asjaolu, et Venemaa keisririigis tervikuna ei olnud 18. sajandi alguseks välja kujunenud selgelt sõnastatud ja õigusaktides fikseeritud üksikisikute rahvuskuuluvuse määramise ja dokumenteerimise korraldust, mis oleks võinud märkimisväärselt mõjutada ka Eesti ala. Ühiskonnakorralduses oli märksa tähtsam inimeste seisuslik kuuluvus, mille tõendamisel, näiteks riigiteenistusse astumisel, omandasid 19. sajandi esimesest poolest alates üle Venemaa tähtsuse kirikuraamatute väljavõtted.¹²⁵ Seega oli kirikuraamatute tähtsus esmalt seisuse ja aja jooksul üha enam ka rahvuskuuluvuse tõestamisel küllaltki universaalne ja järjepidev. Iseloomulik on seegi, et aja jooksul põimusid seisus, usutunnistus ja rahvuskuuluvus ametlikus asjaajamises omavahel sel moel läbi, et kahest esimesest said viimast määravad tunnused. See ei tähenda, et inimesed ise oleks enese paigutamisel ühte või teise rahvusrühma seisust ja konfessiooni määravaks pidanud, mõistete ühtesulamine oli oluline ametkondades, kus rahvus omandas aja jooksul üha suurema formaalse tähtsuse ja see tuli vajadusel mingite tunnuste põhjal kindlaks teha.

Keisrivõim ei huvitunud kunagi sellest, millisesse rahvusse kuuluvaks riigi alamad ennast peavad. Ehkki 19. sajandi jooksul viidi läbi arvukaid etnograafilisi uurimusi, mille tulemusena hakkasid kõrgemad riigiametnikud üha enam riigi etnilist mitmekesisust teadvustama, said paralleelselt hoogu juurde ka riigi unifitseerimisele püüdlevad vaated. Idee kujundada riigi mitmerahvuselisest elanikkonnast ühetaoline, venekeelne ja õigeusklik mass leidis üha enam kandepeinda. Samal ajal levis rahvuslus ka eriti riigi äärealadel elanud rahvusrühmade seas.¹²⁶ Kui selliste arengute taustal oleks üksikisikute rahvuskuuluvusele omistatud ka nende endi poolt teadvustatud formaalne tähtsus, oleks need inimesed ühtlasi muutunud oma rahvuse esindajatena õiguslikeks subjektideks, mis omakorda võinuks veelgi enam kaasa aidata rahvuste suurema eneseteadvuse

¹²⁵ Vt lähemalt Steinwedel. Making Social Groups, lk 69–70.

¹²⁶ Kogu selle problemaatika detaile on erinevate nurkade alt avatud mitmetes uurimustes. Vt nt Toomas Karjahärm. Konfessionen und Nationalismus in Estland zu beginn des 20. Jahrhunderts. – Konfession und Nationalismus, lk 534; Karjahärm. Venelased ja mitteveneralased; Brüggemann. Fremde im eigenen Imperium; Jääts. Etnilised protsessid Vene impeeriumi siseperifeerias.

kujunemisele, soodustada poliitiliste nõudmiste teket ja kahjustada seega riiklikke huvisid.¹²⁷

Siiski oli üksikisikute rahvaskuuluvuse tähtsuse kasv ühiskonnas üldlause rahvusluse tõusu taustal paratamatu ja inimeste rahvuspõhist kategoriseerimist täielikult vältida ei saanud. Kujunenud oludes püüdsid keisririigi ametkonnad välja töötada objektiivseid rahvuse määramise kriteeriume, selle asemel et jätta inimestele endile otsustusvabadus. Objektiivsustootlus ilmneb selgelt statistiliste andmete kogumises ja eriti rahvaloenduste korralduses. Tähelepanuväärsel moel erinesid seejuures 1881. aastal Läänemereprovintides kohalike rüütelkondade korraldatud rahvaloendus ning 1897. aastal läbi viidud ülevenemaaline rahvaloendus. Kui esimesel juhul küsiti loendatavatelt ka nende rahvust ja see tuli eeskirja järgi kirja panna nende endi ütluse järgi, siis 1897. aastal küsimust rahvuse kohta enam ei esinenud.

Erinevust võiks ühest küljest selgitada asjaoluga, et 1881. aasta rahvaloenduse käigus ilmnis, et inimestele mõjub küsimus rahvuse kohta kohati segadusttekitavalt. Sageli olnud see loendatavatele täiesti arusaamatu ja nii mitmelgi juhul oli rahvus usutunnistusega segi aetud. Kõrgema haridustasemega loendatavatel oli aga tekkinud küsimus, kas nad peaks rahvusena teada andma oma päritolu või kultuurilise „ideesfääri“, milles nad on üles kasvanud. Kohati pidid loendajad ilmutama suurt leidlikkust ja nutikust, et mingisugustki statistikaks sobivat infot loendatavate rahvuse kohta saada. Nii on rahvaloenduse kokkuvõttes välja toodud näide, kuidas Tallinna Kalaranna „paadialuste“ loendamisel on rahvuse üle otsustamisel kriteeriumiks saanud poolevalik hüpoteetilise rusikavõitluse korral.¹²⁸ Teisest küljest ei olnud 1897. aasta rahvaloenduselt rahvust puudutanud küsimusest loobumine seotud mitte niivõrd varasema rahvaloenduse käigus ilmnenu raskusega, vaid eelkõige objektiivsustootluse ja riigi unifitseerimispuüetega, sest rahvusrühmade piire ja suurust püüti loendusandmete põhjal lõpuks siiski tuvastada. Põhimõtteline muutus oli seega asjaolu, et varasemal rahvaloendusel loendatud inimesed ei saanud enam ise oma rahvaskuuluvuse üle otsustada. Vastavalt 1897. aasta rahvaloenduse korraldusele pidi rahvastiku etnilisest koosseisust ülevaate andma emakeel.¹²⁹ Rahvuse küsimisest loobumine ja emakeele kui määrava tunnusega asendamine tulenes ametnike eeldusest, et inimesed annavad „tegelikkusele“, seega objektiivsetele oludele mitte vastava vastuse.¹³⁰ Niisiis ei loobunud rahvusest loenduslehtedel mitte seetõttu, et inimesed võivad enda määratlemisel hätta jääda, vaid pigem vältimaks, et nad määratlevad ennast teisiti, kui riik on ette näinud.

¹²⁷ Cadiot. Searching for Nationality, lk 454. Ametkondlikus kasutuses etniliste kategooriate kasutuselevõtt olevat näiteks Austria-Ungaris tõepoolest soodustanud rahvusluse arengut mitmete rahvusrühmade seas. Vt lähemalt Rok Stergar, Tamara Scheer. Ethnic Boxes: The Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification. – Nationalities Papers, 2018, vol 46, nr 4, lk 575–591.

¹²⁸ Paul Jordan. Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881 in textlicher Beleuchtung. Tallinn: Lindfors' Erben, 1886, lk 24.

¹²⁹ Vt lähemalt Кадио. Как упорядочивали разнообразие, lk 179–186.

¹³⁰ Cadiot. Searching for Nationality, lk 440.

Rahvuse määramine emakeele kaudu tugines 19. sajandi teisel poolel levima hakanud vaatele, et keelekasutus on sobilik näitaja inimeste rahvuspõhiseks kategoriseerimiseks, mis mõnel pool võis ehk tõepoolest väga edukalt kehtida.¹³¹ Kindlasti ei toiminud see loogika aga parimal võimalikul moel mitmekeelse rahvastikuga Venemaa keisririigis. Rahvaloenduse tulemusel selguski, et emakeelel põhinenud lähenemine ei olnud objektiivsuse taotlemisel kuigi efektiivne. Eesmärgist koostada ametkondlikuks kasutuseks vajalik rahvusstatistika lähtunud loendusandmete töötlemise tulemus kujunes mõnevõrra groteskseks, kuna enam ei peetud kinni algsest eeskirjast, mille järgi oli igaühel võimalik ise oma emakeel nimetada. Loendatavate emakeelt „korrigeeriti“ sageli vastavalt teistele loenduslehtedel sisaldunud andmetele nagu usutunnistus ja seisus, mõnikord ka sünnikoht. Nii märgiti loendatavate emakeeleks ka taolisi keeli, mida nad ei pruukinud kõneleda ega osatagi.¹³² Omaette probleemiks kujunes seegi, kas pidada emakeele all silmas isiku esimest keelt või pigem igapäevaelus sagedamini kasutatavat keelt. Eesti alal, aga mitmel pool mujalgi elas loenduse ajal hulgaliselt mitmekeelseid inimesi, kelle emakeelt kindlaks teha ei olnud niisama lihtne.

1897. aasta rahvaloenduse korralduslike eripärade taustal mõjub mõneti kummastavana asjaolu, kuidas mitte ainult kaasajal, vaid ka hiljem on selle rahvaloenduse andmeid korduvalt täie iseenesestmõistetavusega peetud sobilikuks Eesti ala rahvusliku koosseisu kirjeldamisel. Üks esimestest oli Tartu Ülikooli professor Bernhard Körber, kes juba 1902. aastal väitis kindlas kõneviisis, et kui 1881. aasta rahvaloendusel andnud eestlased ennast üles sakslastena, siis 1897. aastal olevat toimunud vastupidine.¹³³ Ka hilisemast ajast leidub arvukalt uurimusi, milles on sageli koguni ilma selgitusteta rahvaloenduse emakeele kohta kogutud andmed rahvusstatistikaks ekstrapoleeritud. Nende seast leiab ka mitmeid rahvusliku koosseisu muutusi käsitlevaid ja seega eri rahvaloenduste andmeid võrdlevaid uurimusi, milles vaid harva on tähelepanu pööratud rahvaloenduste metoodilistele erinevustele.¹³⁴

Seevastu Veiko Berendsen ja Margus Maiste on tavapraktikale vastandudes oma Tartu loendusandmeid käsitlevas uurimuses, pidades emakeele-põhist lähenemist rahvusküsimusele ebatäpseks, välja pakkunud hoopis „etniliste rühmade“ statistika, mis on kombineeritud emakeele ja usutunnistuse põhjal.¹³⁵ Berendseni ja Maiste lähenemine 1897. aasta rahvaloenduse andmetele pole aga

¹³¹ Cadiot. Searching for Nationality, lk 441–442.

¹³² Кадио. Как упорядочивали разнообразие, lk 183.

¹³³ Bernhard Körber. Die Stadt Dorpat (Jurjew) in statistischer und hygienischer Beziehung. Tartu, 1902, lk 76. Kommentaare Körberi väidetele vt nt Karjahärm. Venelased ja mittevenelased, lk 185; Berendsen, Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus, lk 126.

¹³⁴ Valik uurimusi, milles 1897. aasta rahvaloenduse andmeid kirjeldatud moel on kasutatud: Jansen. Sotsiaalne mobiilsus, lk 24; Leppik. Kalefaktoripojast professoriks, lk 69–70; Katus, Puur, Sakkeus. Development of National Minorities, lk 221–246; Raun. Social Change in Estland and Northern Livland; Kenéz. Die Bevölkerung des Gouvernements Estland, lk 45–83.

¹³⁵ Berendsen, Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus, lk 125–127, 128–131.

märkimisväärselt järgimist leidnud ja on ka küsitav, mil määral see rahvastiku etnilisest koosseisust parema ülevaate annab kui vaid emakeele rahvusega samastamine. Samas sarnanevad Berendseni ja Maiste valikud etniliste rühmade statistika koostamisel määravaks peetavaid tunnuseid silmas pidades mõneti keisririigi ametkondade tegevusega rahvaloendusel emakeele kohta kogutud andmete tõlgendamisel, kui inimeste endi nimetatud emakeelt teiste, objektiivsemate andmete abil korrigeeriti. Tunnused, mille järgi kellegi rahvuskuuluvust hinnatakse, paistavad seega olevat võrdlemisi universaalsed ja ajastust sõltumatud.

See, mil moel rahvaloenduse andmetega pärast loendust ametkondades toimiti, toob ilmekalt esile riigi objektiivsustootlused ja katsed välistada seeläbi indiviidi muutumist poliitiliseks subjektiks, veel enam oma rahvuse esindajana. Hästi ilmneb see püüdlus ka 1915. aastale plaanitud, ent sõja tõttu ära jäänud rahvaloenduse korraldusega seotud aruteludest, mis näitavad, et võimalust ise enda rahvuskuuluvuse üle otsustada nähti võimaladvikus kui potentsiaalselt poliitilistele nõudmistele aluse andvat tegurit. Sellisest seisukohast lähtudes lükasid siseministeeriumi ametnikud tagasi arvukad soovitusel lisada loenduslehtedele küsimus rahvuse kohta.¹³⁶

Kui juba rahvaloenduste korraldamisel rahvusküsimus eelnevalt kirjeldatud moel segadusi ja vastuolusid tekitas, on ühtlasi mõisteta, et Venemaa keisririigis ei jõudnud rahvus hoolimata selle kasvanud tähtsusest kunagi konkreetsete inimeste isikut puudutanud dokumentidesse. Sellest annavad tunnistust mitmesuguseid isikuandmeid sisaldavad eripalgelised dokumendiliigid nagu passid, ametnike ja sõjaväelaste teenistuslehed, ülikoolide matrikliraamatud, isikutoimikud jne, milles rahvusmääret pea impeeriumi lõpuni ei esinenud.¹³⁷ Dokumentides standardsena sisaldunud seisus ja usutunnistus olid ametkondlikuks kasutuseks piisavad või võimaldasid vajaduse tekkimisel inimesi juhtumipõhiselt kategoriseerida.

Hiljemalt 20. sajandi alguseks, aga mitmetes valdkondades juba märksa varem oli ametnikele tekkinud kohustus inimeste rahvuskuuluvust mingil moel hinnata, nende endi arvamust seejuures arvesse võtmata. Viimasest hoiduti kiivalt, samamoodi nagu rahvaloenduse korraldamisel, ja kuigi rahvust nähti sajamdivahetusel juba selgelt omaette kategooriana, tugineti selle määramisel järjepidevalt kaudsetele andmetele nagu eespool korduvalt mainitud seisus, usutunnistus ja emakeel. Rahvuslike kategooriate puudumine asjaajamises oli ka üks õigustusi usutunnistusel põhinenud valdkondlike piirangute säilitamiseks 1905. aastal, nimelt olnud ametnike põhjenduse järgi varemgi kehtinud piirangud tegelikult rahvuspõhised, aga vaid usutunnistuse alusel olevat võimalik indiviide vajalikul moel kategoriseerida.¹³⁸ Kuigi pärast 1905. aastat kujunes

¹³⁶ Cadiot. Searching for Nationality, lk 441–442, 452–454.

¹³⁷ Neid dokumendiliike on eri aspektidest käsitletud mitmed autorid. Vt nt Davõdov. Ametnike teenistuslehed kui ajalooallikas; Hiio. Tartu ülikooli üliõpilaskond 1802–1855; Hiio. Tartu ülikooli üliõpilaskond Esimese maailmasõja ajal; Krõönström. Eestlastest ohvitserid Vene armees.

¹³⁸ Cadiot. Searching for Nationality, lk 445–446.

üha tavapärasemaks, et ametkonnad pidid hakkama koguma justkui eraldi, teisest näitajatest sõltumatuid andmeid inimeste rahvuse kohta, ei leidunud ka siis universaalseid põhimõtteid, mille alusel seda teha.¹³⁹ Lokaalsed erinevused olid liialt suured ja ka kõrgemates riigiametites ei olnud täit selgust, mil moel impeeriumi elanikkonna rahvuspõhise lahterdamise probleem lahendada. Nii oli lihtsam suunata vastutus kohalikele ja inimestega vahetult kokku puutunud ametnikele.

Tunnuseid, millele tuginedes ametkonnad inimeste rahvuskuuluvust hinnata püüdsid, oli universaalsete kriteeriumite puudumisel mitmeid. Usutunnistus oli seejuures tõepoolest üks levinumaid kriteeriume. Nii kujunes näiteks sõjaväes tavapäraseks õigeusklike samastamine venelastega ja katoliiklaste pidamine poolakateks. Sellest iseenesestmõistetavusest polnud kasu mitmete teiste rahvuste liigitamise puhul, ent üldtunnustatud põhimõtteks kippus kujunema arusaam, et õigeusku üle läinuid saab lugeda venelasteks.¹⁴⁰ Samasugusest loogikast pidid kubermangude ametkonnad lähtuma kohaliku rahvastiku koosseisu hindamisel. Näiteks saadeti 1903. aastal siseministeeriumist Vilno kubernerile juhised, mille järgi tuli sealsed õigeusklikud samastada venelastega, katoliiklased poolakate või leedukatega, protestandid aga sakslastega.¹⁴¹ Samas leidis ka tavatumaid näitajaid. Nii olevat arvuka hulga sisserändajatega piirkondades ametkonnad eristanud etnilisi rühmi nende agrotehniliste oskuste järgi.¹⁴² Olenemata sellest, milliste tunnuste alusel ametnikud parajasti otsuseid langetasid, on jätkuvalt selge, et nad tegutsesid üldjuhul inimeste endi arvamusest mööda minnes. Ehkki tavapärase riiklikus asjaajamises, ei pruukinud samasugune tegetsemisloogika aga kehtida alati ja kõigis eluvaldkondades.

Leidus institutsioone, milles koguti konkreetsete inimeste rahvuse kohta teavet, ilma et sellel oleks olnud otsest riiklikku tähtsust ja sellistel puhkudel ei ignoreeritud ka konkreetsete inimeste endi väiteid oma rahvuskuuluvuse kohta. Selline juriidilise tähenduseta rahvuse määramine võis potentsiaalselt mõjutada aga inimeste liikumist karjääriredelil ja seega võis nende esitatud rahvusmääratlus sõltuda isiklikest huvidest ja ambitsioonidest. Nõnda kogusid näiteks vaimulike rahvuse kohta andmeid luteriusu konsistooriumid, kusjuures eri aegadel esitatud andmete kõrvutamisel on ilmekalt välja tulnud rahvusmääratluste muutumine aja jooksul.¹⁴³ Süsteemselt taolisi rahvuskuuluvusele viitavaid allikaid aga ei tekkinud, samuti pole ilmne, kas neil oli omas ajas ulatuslikum kui vaid konkreetse instantsi sisene tähendus ja milline võis olla taoliste allikate mõju pikemas perspektiivis, kuna ühegi uuritava isiku kohta pole korda läinud ühtegi taolist keisririigi ajast pärinevat ja rahvusmärgest sisaldavat allikat tuvastada.

¹³⁹ Steinwedel. *Making Social Groups*, lk 80.

¹⁴⁰ Vt nt Tõnu Tannberg. *Numerus clausus* Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel. – Ajalooline Ajakiri, 2000, nr 3, lk 35–42; E. Г. Вапилин. Политические и национальные аспекты комплектования армии в XVIII — начале XX в. – Военно-исторический журнал, 2001, nr 10, lk 24.

¹⁴¹ Cadiot. *Searching for Nationality*, lk 444.

¹⁴² Steinwedel. *Making Social Groups*, lk 78.

¹⁴³ Vt lähemalt Saard. Härraskirikust rahvakirikuks, lk 82–84.

Millised olid selliste rahvusandmete tekkimise asjaolud ning kas eri ametkondade rakendatud kriteeriumites oli silmatorkavaid sarnasusi või erinevusi, on senise uurimisseisu juures samuti keeruline hinnata. Autorid, kes on enda kasutatud allikatest leidnud mitmesugust rahvusstatistikat või andmeid konkreetsete isikute rahvaskuuluvuse kohta, ei ole üldjuhul tähelepanu pööranud nende andmete tekkimise asjaoludele.¹⁴⁴

Võimalusi enda rahvuse määramisega seotud otsuseid mõjutada leidis Venemaa keisririigis niisiis suhteliselt vähe ja needki sõltusid paljuski konkreetsete inimeste tegevusvaldkonnast. Võimalik, et sageli inimesed ise ei teadnudki, kas ja kuidas ametkondades nende rahvaskuuluvuse üle otsuseid langetati. Seevastu märksa enam tähtsustati Eesti alal rahvaskuuluvuse staatust mõjutavat tähendust n-ö seltskondlikul tasandil. Eesti- või rootsikeelsetest kogudustest saksakeelse-tesse üle minemine hakkas teatud määral markeerima rahvaskuuluvuse muutust ja üleminekute selline tähendus kujunes ühiskonnas üldtunnustatuks, hoolimata koguduse keele vahetamist korduvalt tauninud sõnumitest ajakirjanduses.¹⁴⁵ Kui riigi perspektiivist ei olnud ühest luterlikust kogudusest teise liikumisel erilist tähtsust, siis üksikisiku seiskohalt oli tegemist ühega vähestest võimalustest oma muutunud rahvaskuuluvust avalikult demonstreerida ja sellest võib-olla ka mingisugust kasu saada. Aja jooksul tõi see kaasa mitmesuguste teatud kogudusega seotust kinnitavate dokumentide, nagu ristimis-, leeri- või abielutunnistused, tähtsuse kasvu rahvustõenditena.

Pikemas perspektiivis oli rahvuse süsteemse dokumenteerimise puudumisel niisiis kaks tähendusriikast mõju. Esiteks tähendas rahvuse ametkondliku tähtsuse varjus püsimine, et inimestel puudus harjumus oma rahvaskuuluvuse peale mõelda, mis võis arusaamatusi tekitada pärast Eesti iseseisvumist, kui rahvuse formaalne tähtsus järsult kasvas. Eelkõige puudutas see keerulise ja mitmekesise etnilise taustaga inimesi, kelle jaoks mingisse kindlasse rahvusse kuulumine ei olnud iseenesestmõistetav, ning pea üldse mitte muutumatus keele- ja kultuurikeskkonnas elanud inimesi. Teiseks ei olnud rahvusmärget sisaldavate ametlike dokumentide puudumisel selge, kuidas keerulise etnilise taustaga inimesed oma rahvust vajadusel tõestama pidanuks ning seega püsis ja koguni kasvas kogudusetunnistuste roll, ehkki viimaste sobivus rahvaskuuluvust tõendava dokumendina kasutamiseks ei saanud mitte kunagi õiguslikult fikseeritud. Omaette küsimus on, miks leidis Eestis, mis oli etniliselt suhteliselt homogeenne piirkond nii enne kui ka pärast iseseisvumist, ühiskondlike arengute mõjutamiseks piisavalt arvukalt segase ja ebamäärase rahvaskuuluvusega inimesi, kelle elu need kaks tegurit mõjutasid.

¹⁴⁴ Vt nt Allan Liim. Eestlaste tee keskhariiduseni. – Eestikeelne keskhariidus 100: konverentsi ettekanded. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2006, lk 50–67.

¹⁴⁵ Vt nt Kodumaalt. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht, 24.01.1879, lk 14; Omalt maalt. – Sakala, 25.08.1884, lk 3; Laste sõber. Usuõpetuse alandamine. – Postimees, 11.01.1899, lk 1; -mn-. Eesti „sakstele“. – Postimees, 17.04.1900, lk 2; Kudas kadakasaksad oma seisukorda otsustavad. – Uus Aeg, 08.10.1902, lk 2.

1.2. Sotsiaalne mobiilsus

Sajandeid Eesti alale iseloomulik olnud nn saksastumine¹⁴⁶ sotsiaalse tõusu läbi teinud inimeste seas oli üks taolisi nähtusi, mis mõjutas ühiskonna toimimist märkimisväärselt veel pikalt pärast taandumist. Sotsiaalse mobiilsusega kaasnenud üleminekud ühest rahvusest teise kujundasid avalikkuse hoiakuid, mõjutasid paljude inimeste rahvustunnetust ja sedagi, mil moel tajusid nende rahvuskuuluvust ümbritsevad inimesed. Lõpuks ei jätnud need arengud puudutamata ka juba iseseisvusaegset ametlikku rahvuse määramise korraldust. Kuna tegemist oli pikaajaste mõjudega trendiga, antakse järgnevalt ülevaade saksastumise olemusest ja selgitatakse, kui ulatuslik võis see nähtus olla Eesti iseseisvumise hetkeks.

Saksastumine, nagu ka vähemal määral venestumine, mida mõlemat nimetati 20. sajandi esimese poole Eesti ühiskonnas üldistavalt ka ümberrahvastumiseks, olid niisiis tihedalt seotud sotsiaalse mobiilsusega.¹⁴⁷ Pärast pärisorjuse kaotamist lisandus üha enam seisusliku tõusu läbi teinud inimesi. Kuna seisuseid eraldasid Eesti alal mitte ainult õiguslik staatus, vaid ka selged keelelised ja kultuurilised erinevused, siis tõi sotsiaalne tõus inimeste jaoks kaasa paratamatu liikumise uude, senisest märkimisväärselt erinevasse keele- ja kultuuriruumi. Uues keskkonnas kohanemiseks oli iseenesestmõistetavalt vajalik keele- ja kultuuribarjääri ületamine ning uue eluviisi, keele ja kommete omaksvõtmine. Ühtaegu oli paratamatuks tagajärjeks oma senistest kommetest ja keelest loobumine. Lisaks soosisid eluviisi, hoiakute ja keelekasutuse teisenemist ka haridusolud ja ametlik asjaajamiskord. Kuna igasugune küla- ja kihelkonnakooli tasemest kõrgem haridus oli esialgu saksakeelne, hiljem ka venekeelne, pidid kõik kõrgema hariduse poole püüelnud maarahva seast pärinenud isikud hariduse omandama võõrkeeles – olenevalt ajaperioodist ja isiklikest valikutest kas saksa või vene keeles. Ka ametlik asjaajamiskeel oli kuni venestusajani Eesti alal peamiselt saksa keel, millele siis lisandus vene keel, mida iga riigiteenistujana töötada soovinud inimene pidi valdama ja igapäevaselt kasutama.¹⁴⁸ Samas toimus rahvuskuuluvuse teisenemise protsess asjaosalise enda jaoks võrdlemisi sujuvalt, loomulikult ja ehk koguni teadvustamata.

Ka kõrgemate seisuste silmis oli tegemist loomuliku protsessiga. Tauniva suhtumise osaliseks võis ehk küll saada kõrgema seisuse kommete matkimine, sellesse tegelikult kuulumata. Taoliste isikute (ja mitte niivõrd ühemõtteliselt

¹⁴⁶ Siin ja järgnevalt peetakse „saksastumisest“ (või „venestumisest“) rääkides silmas ühes keele- ja kultuurikeskkonnas sündinud ja kasvanud inimeste siirdumist teise ning sellega kaasnenud identiteedimuutusi. Seega pole põhjust neid mõisteid kasutada järgmiste põlvkondade puhul, kes on juba uues keskkonnas üles kasvanud, küll aga tagasiivaatavalt nende (esi)vanematest rääkides.

¹⁴⁷ Sotsiaalse mobiilsuse kohta Eesti alal vt lähemalt nt Jansen. Eestlane muutuv asjas; Karjahärm, Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed; Leppik. Kalefaktori pojast professoriks.

¹⁴⁸ Vt nt Jansen. Die nicht-deutsche Komponente, lk 233–243; Karjahärm, Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, lk 194.

seisusepiirid ületanud inimeste) tähistamiseks kujunes välja pilkava varjundi omandanud saksakeelne sõna *Kattesasse*, mis aja jooksul moondus eestikeelseks „kadasaksalaseks“ ja ühtlasi muutus ka tähenduselt märksa laialivalguvamaks, võimaldades tähistada mitte ainult nn poolsakslasi, vaid ka täielikult sakslaste sekka sulandunud isikuid, rääkimata nende mitmenda põlve järglastest.¹⁴⁹ Kõrgemate seisuste perspektiivist oli alamast seisusest inimeste saksastumine mitte ainult loomulik, vaid ka vajalik nähtus, sest sakslaste jätkuv eksistents Läänemereprovintides ja eripärane baltisaksa identiteet tugines mitte ainult loomulikule iibele, vaid ka sisserände ja alamatest seisustest inimeste assimileerumisele. Seetõttu hakkasid edaspidi lahknema ka baltisakslaste ja eestlaste arusaamad rahvuse olemusest, mis järgnevates peatükkides korduvalt esile kerkib.

Assimileerumise loomulikkus toonastes ühiskondlikes oludes vastandub selgelt aja jooksul välja kujunenud negatiivsetele hoiakutele selle trendi suhtes, mis esmalt levis kujunevas eesti haritlaskonnas ja seejärel ulatuslikumalt avalikkuses. Arvatavasti esmakordselt jõudis saksastumise küsimus poleemiliselt haritlaste diskussioonidesse juba 19. sajandi alguses, ühest küljest seoses pärisorjuse kaotamise ja sotsiaalseks mobiilsuseks uute võimaluste tekkega, aga teisest küljest ka seoses valgustusajastu mõjul põlisrahvaste kultuuri avastamisega, kuivõrd viimane kaduvat massilisema assimileerumise tõttu, nagu tol ajal teadvustama hakati.¹⁵⁰ Samas peegeldub ka põlisrahvaste kultuurist vaimustunud arvamusalaldustest selgelt sotsiaalse mobiilsusega kaasnenud rahvuskooluvuse muutuste paratamatuse ja loomulikkuse tajumine, iseküsimus oli, kas ja mil moel peeti vajalikuks selle vastu midagi ette võtta. Edaspidi hakkasid eestlaste ärkamisaja tuules saksastumist taunima juba rahvusliku liikumise juhtfiguurid ja seda kohati väga käremeelses vormis. Kui Johann Voldemar Jannsen oli esimene, kes kutsus üles ka seisuses tõusnud eestlasi iseendana „ausaks“ jääma, siis üks esimesi, kes korduvalt ja teravalt saksastumist kritiseeris, oli Jakob Hurt.¹⁵¹ Küllap olidki just Hurda ja teiste ärkamisaja varase perioodi silmapaistvamate osaliste sõnavõttud selleks päästikuks, mis pani aluse ettekujutusele, justkui olnuks seisusliku tõusuga kaasnenud rahvuskooluvuse muutus teadlikult langetatud otsuse tulemus, millega püütud ühtlasi oma esivanemate rahvusest tahtlikult distantseeruda ja omaenda kõrgemat positsiooni rõhutada. Sellega arusaam näib tänaseni olevat üldtunnustatud ja on mõjutanud nii eestlaste ajalooteadvust kui ka -kirjutust.

Ent ühiskonnas toimunud protsesse ei mõjutanud haritlaste mõtteavaldused märkimisväärselt ei 19. sajandi alguses ega lõpus, sotsiaalse mobiilsusega kaasnenud rahvuskooluvuse muutumine sõltus rohkem konkreetset inimest ümbritsenud oludest, aga mitte niivõrd ühiskondlikku tegelikkust vildakal moel

¹⁴⁹ Vt nt Johansen, Mühlen. *Deutsch und undeutsch*, lk 413–416; Huno Rätsep. *Pahupidi kadasaksad: Rahvaetümoloogiad eesti keelest*. – *Oma Keel*, 2012, nr 2, lk 11–12.

¹⁵⁰ Plath. *Plurilingualismus in den baltischen Provinzen Russlands*, lk 124.

¹⁵¹ Vt lähemalt Jakob Hurt. *Kõned ja kirjad*. Loomingu raamatukogu, 1989, nr 1/2, lk 15–33. Vt ka Jansen. *Eestlane muutuvajas*, lk 360; Karjahärm, Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed*, lk 194–195.

peegeldanud haritlaste diskussioonidest. Nagu märgitud, muutus pärisorjuse kaotamise järel ja seisuseühiskonna nõrgenemise tulemusena karjääritegemine võimalikuks üha enamatele madalamatest seisustest isikutele. Edaspidi oli pii-sava majandusliku kindlustatuse korral talurahva seast pärit inimestel üha lihtsam oma poegadele kõrgemat haridust võimaldada ja see omakorda aitas pinnast luua kõrgemasse seltskonda sisenemisele. Ühtlasi hakkas seni peamiselt linnaelanikkonna hulgas levinud saksastumine üha enam ka maapiirkondadesse jõudma. Näiteks võtsid aja jooksul ka mõisates seni sageli Balti provintssidesse sisserännanud sakslaste peetud ametikohti järjest üle maarahva seast pärinenud isikud.¹⁵² Nende arengute tulemusena 19. sajandi kestel saksastumistrend süvenes ja hakkas ühiskonnas üha enam paratamatuna näima, millele ainsa alternatiivina näis venestumine.¹⁵³

Eestlaste rahvuslik ärkamine oli assimileerumist soosinud ühiskondlike olude kõrval esialgu veel paralleelmaailm, mis ei jõudnud täiel määral veel kõigi nende inimesteni, kes ümberrahvastumisele eriti altid olid. Sakslaste sekka sulandumist soosisid endiselt mitmed paratamatud tegurid, mida ei olnud võimalik ainult tauniva suhtumise väljendamisega olematuks muuta. Üheks iseloomulikuks ümberrahvastumise mehhanismiks kujunesid aja jooksul üha enam sega-abeliud. Muutus tavapäraseks, et talurahva või ka madalamast seisusest linnaelanike seast pärit ambitsioonikad noormehed abiellusid sakslannadega, millele aitasid kaasa baltisakslastele iseloomulikud demograafilised eripärad: samal ajal, kui sakslastest mehed siirdusid teistesse Venemaa kubermangudesse karjääri tegema, tekkis kohapeal naiste ülekaal, mille iseloomulikeks tunnusteks oli esiteks vallaliste naiste kõrge osakaal, aga teiseks ka madalamatest seisustest pärit meestega abiellumine.¹⁵⁴ Sakslannadega abiellumine oli esimese põlve haritlaste seas üleüldiselt levinud suundumus, aga eriti silmatorkavalt levinud oli see vaimulike seas, nagu on ilmekalt näidanud Riho Saard.¹⁵⁵ Seisuste ja rahvuste vaheliste abielude tulemusel tekkis Eesti alal juba 19. sajandi algusest alates rohkelt segaperekondi, mis olid saksakeelsed ja integreeritud saksa kultuuriruumi. Selliste perede teine põlvkond kasvas üles pea täielikult saksakeelses keskkonnas, rääkimata järgnenud põlvkondadest.

Ka tutvusringkondade muutus, mis kaasnes sotsiaalse tõusuga, oli 19. sajandi teisel poolel jätkuvalt oluline rahvustunnetuse muutumist soosinud tegur. Seltskondlikud muutused väljendusid näiteks saksa seltsitegevusest osavõtus, ülikoolides saksa korporatsioonide liikmeks astumises, aga eelkõige saksa kogudustesse kuulumises.¹⁵⁶ Tegemist ei pruukinud olla täiel määral inimese enda tahtmisest sõltunud valikutega, vaid sammudega, mille tegemist suhtlusvõrgustiku toimimise huvides vaikimisi eeldati. Seltskonnale ootamatul moel toimimine

¹⁵² Vt nt Ea Jansen, *Sotsiaalne mobiilsus*, lk 21.

¹⁵³ Brüggemann, *Fremde im eigenen Imperium*, lk 56, 72; Jansen, *Die nicht-deutsche Komponente*, lk 234.

¹⁵⁴ Hiio, *Meie võõrad ja meie omad*, lk 21–22.

¹⁵⁵ Saard, *Härraskirikust rahvakirikuks*, lk 82.

¹⁵⁶ Vrd nt Jansen, *Eestlane muutuv asjas*, lk 363.

võinuks seevastu suhteid jahendada.¹⁵⁷ Kui kaalukaussidel olid isiklikud suhted ja rahvusliku liikumise ideaalid, siis mitte kõik, seejuures ka haritlaskonda kuulunud inimesed, ei olnud valmis tegema valikut viimase kasuks.

Ka rahvusliku liikumise juhtfiguuridel oli raskusi enese ühiskonnas positsioneerimisega ja rahvosluse aadetele vastavate valikute tegemisega. Küllalt palju leidis sajandi lõpus ja uue alguses saksa organisatsioonidesse või kogudustesse kuulunud inimesi, kes ise ennast juba avalikult eestlastena määratlesid. Ea Jansen on selle haritlastele iseloomuliku nähtuse kirjeldamiseks kasutanud mõistet kaksikidentiteet, mille tunnuseks on ta Johan Kõpu mälestustele viidates muu hulgas välja toonud näiteks saksa keele kasutuse „igapäeva“- ja eesti keele kasutuse „pühapäevakeelena“ näiteks rahvuskaaslastele kõnet pidades.¹⁵⁸ Küllap mõjusid need inimesed ka oma igapäevases saksakeelses tutvusringkonnas segadusttekitavate ja vastuolulistena. Polnud selge, kelleks oleks pidanud ümbritsevad inimesed neid pidama ega isegi mitte see, kas nad väljaspool kõnesid ja ajaleheveerge ka ise kõigis olukordades oluks valmis ennast eestlasteks tunnistama. Sellele levinud dilemmale oli eesti haritlastel ka iseendi silmis vaja ühel hetkel selgitus leida.

Nii hakkas ärkamisajal välja kujunenud kaksikidentiteet edaspidi mõjutama haritlaskonna arusaama rahvuse olemusest, kus keelekasutuse ja kultuuriruumi tähtsus pidi taanduma päritolu ees. Haritlased, kes liikusid igapäevaselt saksakeelsetes ringkondades, vajasisid mingit põhjendust sellele, et nad on otsustanud ennast avalikult eestlastena määratleda, ehkki nende eestlaseks olemine ei ilmnunud selgelt ei eluviisist ega igapäevasest keelekasutusest. Küllap ei olnud Heinrich Rosenthal, kes oma 1912. aastal saksa keeles ilmunud mälestustes põhjalikult rahvuse olemust teoreetiliselt lahkas, ainuke haritlane, kes sel moel oma hoiakutele õigustust otsis. Ehkki Rosenthal oli ilmselgelt kursis assimilatsiooni mõistega, oli ise oma elu jooksul korduvalt kõrvalt näinud rahvuskuuluvuse teisenemist seoses keele- ja kultuurikeskkonna muutumisega (tema ise oli küll juba üles kasvanud saksakeelses keskkonnas), ei olnud need tegurid tema hinnangul olulised rahvuse mõiste defineerimisel ja üksikisikute rahvuse määramisel. Nii väitis ta veendunult, et keel ja kultuur ei saavat inimesi „denatsionaliseerida“ ja ainult „päritolu on see, mis määrab ära kuulumise rahva hulka“.¹⁵⁹ Rosenthali otsene mõju avaliku arvamuse edasisele arengule pole küll täiesti ilmne, küll aga on ilmne see, et tema väited sarnanesid detailideni ka hiljem korduvalt kasutatud argumentidega rahvuse olemust puudutanud diskussioonides.

Kaksikidentiteedi visa püsimine näitab, et tagasipöördumine „juurte juurde“ oli haritlastele keeruline veel ka 20. sajandi alguses, ent aja jooksul hakkas see siiski üha enam levima. Pööret soosis eelkõige asjaolu, et avalikus suhtluses leidis eesti keel üha enam kasutust. Ea Jansen on keelekasutuse kõrval nimetanud

¹⁵⁷ Vrd nt Elfriede Lender. *Minu lastele*. Stockholm: EMP, 1967, lk 42.

¹⁵⁸ Jansen. *Sotsiaalne mobiilsus*, lk 20.

¹⁵⁹ Heinrich Rosenthal. *Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel: mälestusi aastast 1869–1900*. Tõlk Krista Räni. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 38.

veel näiteks kokkupuuteid maakeskkonnaga, ühtekuuluvust endiselt eesti identiteeti kandvate vanematega, hoiakut näha truudust päritolule eetilise kohustusena ja vastuseisu baltisakslaste seas levinud saksa rahvuslusele.¹⁶⁰ Soodustavaid tegureid leidis küllap veelgi, ent hoopis omaette küsimus on, kui ulatuslikuks selline pööre kujunes ja kas 20. sajandi esimesi kümnendeid iseloomustas siiski pigem jätkuv saksastumine või juba ulatuslikumalt n-ö taaseestistumine.

Enne „pöörde“ küsimusega sisulisemalt tegelema asumist tasub aga etterutavalt märkida, et samamoodi nagu eestlaste seas, oli saksastumine levinud trend ka eestirootslaste hulgas, keda või kelle järglasi leidub mitmeid ka uuritavas valimis. Levinud arusaama kohaselt, ilmselt Carl Russwurm eeskujul, sulandusid eestirootslased eelkõige eestlaste hulka, mille kõrval on rootslaste saksastumise küsimus jäänud selgelt tagaplaanile.¹⁶¹ Mõõndes siinkohal, et saksastumistrendi oli rootslaste seas levinud, on põhjust ühtlasi küsida, kas ka nende puhul toimus 19. sajandi lõpust alates võrreldav pööre nagu eestlaste puhul. Sellise muutuse võimalikkusele räägib küll vastu näiteks asjaolu, et eestirootslaste rahvuslik liikumine jäi loiuks veel ka 1920. aastatel.¹⁶² Ehkki mõned autorid on küll näidanud mõningast rootslaste arvukuse kasvu 1881. aasta rahvaloendusest kuni 1922. aastani, on nad seda selgitanud eelkõige kõrge sündimusega, aga mitte nende inimeste lisandumisega, kes otsustasid ennast uuesti rootslastena määratlema hakata.¹⁶³

Võimalused saksastumise ja hilisema pöörde ulatuse tuvastamiseks on võrdlemisi piiratud ja tulemused on ka mõneti valimi eripäradest sõltuvad. Nii võiks eeldada, et uuritavatest andmetest ilmneb selge pööre taaseestistumise suunas, kuivõrd seniste teadmiste valguses oli sageli tegemist eestlaste või eestlaste sekka assimileerunud inimestega, kellel hoolimata rahvustunnetusest leidis kas saksa päritolu või saksastunud esivanematega seotud dokumente, mis võimaldasid neil ümber asuda. Teistpidi jällegi annaks sellise eelduse korral pöörde tagasihoidlik esinemine või täielik puudumine andmetes alust küllaltki veendunult oletada, et elanikkonnas tervikuna olid saksastumine ja/või selle järelmõjud ka iseseisvumise ajaks jätkuvalt märkimisväärselt ulatuslikud.

Uuritavate isikute eluloolistes andmetes leidub mitmesuguseid tunnuseid, mis vihjavad nende endi või nende esivanemate võimalikele muutustele rahvuskuuluvuses. Osaliselt ilmnevad need iseseisvusaegsetest dokumentidest või järelümberasujatega läbi viidud intervjuudest, mille kõrval enim tähelepanu väärivad aga kirikuraamatute sissekanded. Kui esimesed kaks allikarühma aitasid enamasti täpsustada üksikjuhtumitega seotud detaile, siis luteri koguduste personaalraamatud annavad üldistusteks mõnevõrra enam alust, sisaldades enam kui 600 uuritava isiku andmeid. Ehkki raamatutes sisalduv info on kaudne, inimese nime juurde tema rahvust kirja ei pandud, on tegemist ainsa piisa-

¹⁶⁰ Jansen. Eestlane muutuv asjas, lk 364–365.

¹⁶¹ Vt lähemalt nt Russwurm. Eibofolke, lk 32; Hans Pöhl – Estlandssvenskarnas hövding; Aman. Raamat Eestimaa rootslastest.

¹⁶² Vt nt Aman. Raamat Eestimaa rootslastest, lk 606–608; Salin. Kampen för svenskheten, lk 117–166.

¹⁶³ Vrd Katus, Puur, Sakkeus. Development of National Minorities, lk 225, 227.

valt mahuka andmekoguga, mis suure hulga inimeste rahvskuuluvuse võimalike muutuste kohta vihjeid pakub, seda enam, et koguduse keel tõepoolest markeeris rahvskuuluvust hiljemalt alates 19. sajandi teisest poolest.

Kuigi 19. sajandi jooksul toimusid mitmed õigeusku siirdumise lained, moodustasid suurema osa Eesti ala elanikkonnast (nii sakslased, eestlased kui ka rootslased) valdavalt jätkuvalt luterlased, kellel olid sajandi teiseks pooleks välja kujunenud omakeelsed kogudused või pihtkonnad suuremas koguduses. Kuna sageli kuuluti põlvkondade kaupa samasse kogudusse, siis kogudusekuuluvus iseenesest, aga veel enam nõrk seos kogudusega, näiteks ainult ristimise fakt, ei pruugi öelda midagi konkreetse inimese rahvustunnetuse kohta. Olid ju ka mitmed eesti rahvusliku liikumise suurkujud ristitud saksakeelsetes kogudustes ja kuulusid ka edaspidi mõnda sellisesse, teiste hulgas juba korduvalt mainitud Rosenthal.¹⁶⁴ Küll aga võib kõnekaks tunnuseks pidada tahtlikku üleminekut eestikeelsest kogudusest saksakeelsesse. Sellistel puhkudel on alust oletada, et inimese rahvustunnetuses on toimunud nihe või vähemalt on ta soovinud jätta ümbritsevatele inimestele sellise mulje. Vastupidisele muutusele viitaks seega üleminek saksakeelsest kogudusest eestikeelsesse. Sama loogika kehtib ka rootsi päritolu inimeste puhul.

Et saksakeelsetest kogudustest ühel hetkel üha enam tagasi eestikeelsetesse suunduti, on oma mälestuses seda trendi otseselt rahvskuuluvusega seostades tähelepanu juhtinud näiteks pikaaegne Tallinna Niguliste koguduse õpetaja ja Eesti iseseisvusaegse saksa praostkonna praost Konrad von zur Mühlen, kelle väitel läksid eestikeelsetesse kogudustesse üle need, kes ei olnud veel lõplikult saksastunud.¹⁶⁵ Igal juhul annab see väide põhjust otsida ja eeldada mitte ainult eestikeelsetest kogudustest saksakeelsetesse üleminekuid, vaid ka vastupidist suundumust. Omaette küsimus on, kas üldse ja millal toimus neis vastassuunalistes koguduste vahet liikumistes selgem nihe eestikeelsetesse kogudustesse üleminekute suunas.

Personaalaramatute analüüsi käigus ilmnas, et kõige enam peegeldub uuritavas materjalis hoopis liikumine saksakeelsete koguduste ja pihtkondade vahel ning üleminekuid eestikeelsest kogudusest saksakeelsesse või vastupidi esineb mõlemat mõnevõrra harvem. Selline üldpilt on seotud asjaoluga, et enim kajastuvad Tallinnas toimunud kogudusevahetused, esmalt tulenevalt sellest, et Tallinna koguduste personaalaramatud on tõhusamalt indekseeritud ja teiseks seetõttu, et arvukas osa uuritavatest isikutest elas mingil eluperioodil Tallinnas.

¹⁶⁴ TLA, 236.2.27, l 391: Tallinna Oleviste koguduse I pihtkonna personaalaramat P-S.

¹⁶⁵ Konrad von zur Mühlen. Minu kogemused kirikuelus. – Revali ja Peterburi vahel. Eesti-
maalaste mälestusi kahest sajandist. Koost Henning von Wistinghausen. Tõlk Hanna Miller.
Tallinn: Argo, 2016, lk 192. Vt ka Lender. Minu lastele, lk 97.

Tabel 2. Koguduste vahel liikumine Eesti ala luteri koguduste personaalraamatute andmetel.¹⁶⁶

	Enne 1918	Alates 1918	Kokku
Saksa > saksa	14	30	44
Eesti > saksa	21	17	38
Saksa > eesti	3	30	33
Eesti > eesti	3	16	19
Õigeusk > saksa			4
Eesti > rootsi			1
Rootsi > saksa			1

Kuna suurem osa koguduse keele vahetustest on toimunud juba 20. sajandil, siis ei võimalda need võrrelda sajandi alguses toimunud arenguid varasema ajaga, küll aga on võimalik eristada, kas kogudust vahetati enne või pärast Eesti iseseisvumist. Ilmnes, et enamik üleminekutest ongi toimunud pärast iseseisvumist, olenemata sellest, kas suunduti eestikeelsest kogudusest saksakeelsesse või vastupidi. Selgelt ilmneb ka, et enne iseseisvumist liiguti rohkem saksakeelsetesse kogudustesse ja vaid üksikjuhtumitel eestikeelsetesse; pärast iseseisvumist on küll enam-vähem võrdselt toimunud eesti- ja saksakeelsetesse kogudustesse suundumist, ent selgelt on nüüd enim üle mindud saksakeelsetest kogudustest eestikeelsetesse ja vastupidi märksa harvem. Eestikeelsetest kogudustest saksakeelsetesse üleminek pärast iseseisvumist vähenes vaid mõnevõrra, samas kui vastupidist tuli nüüd varasemaga võrreldes ette kümme korda sagedamini. Neile trendidele lisandub üks erandlik üleminek Tallinna rootsi Mikhkli kogudusse. Tegemist oli Järva-Peetri koguduses leeritatud Julie Grönholmiga, kes abiellus rootsi Mikhkli koguduses 1923. aastal Arthur Grönholmiga. Samas näib, et nad ei jäänud ka Mikhkli koguduse liikmeteks kuigi pikaks ajaks.¹⁶⁷ Pea kõik eestikeelsed sihtkogudused asusid kas Tallinnas, Nõmmel või Tartus, mis aga ei pruugi tähendada ainult seda, et väiksematesse maakogudustesse ei suundunud, vaid näitab ka vastavate andmete puudumist. Erandlikum näide on Märjamaa kogudus, kuhu 1921. aastal suundus Tallinna Niguliste kogudusest Lucie Teckel koos abikaasaga. Vastavas personaalraamatus on ühtlasi eraldi välja toodud eesti- ja saksakeelsed koguduse liikmed, kusjuures see abielupaar on raamatus arvatud eestlaste sekka.¹⁶⁸

Kogudust ja ühtaegu ka koguduse keelt vahetama võis ajendada näiteks kolimine või abiellumine. Elukohamuutusega seotud kogudusevahetused tulenesid eelkõige maapiirkondadest või väikelinnadest suurematesse linnadesse, peamiselt Tallinnasse kolimisest. Vähesel määral kajastub kirikuraamatute andmetes

¹⁶⁶ Eesti koguduste hulka on arvatud kõik ilma eraldi pihtkondadeta maakogudused ja need kogudused, mille puhul pole täpselt teada asjaosalise kuuluvus kindlasse pihtkonda.

¹⁶⁷ RA, EAA.1235.1.220, l 361: Personaalraamat IV (Ammuta, Viisu, Koordi, Öötla, Vodja), 1898–1930; TLA, 239.2.17, l 40: Personaalraamat, 1920–1929.

¹⁶⁸ TLA, 31.2.25, l 489: II pihtkonna personaalraamat, 1919–1929; RA, EAA.1247.1.191, l 180: Personaalraamat (P-W + sakslased), 1926–1949.

ka väljaränne, mida eraldi käsitletakse allpool. Vaid üksikutel juhtudel on toimunud liikumine linnadest maapiirkondadesse, mis pole aga siinkohal kuigi informatiivne, kuna väikeste maakoguduste personaalraamatutes koguduseliikmeid keele järgi sageli ei eristatud. Elukohamuutusest tingitud kogudusevahetustes peegelduvad üldjoontes tabelist 2 ilmnevad mustrid: kui üldiselt mindi enne Eesti iseseisvumist elukohavahetusega seoses üle valdavalt saksakeelsetesse kogudustesse, siis pärast iseseisvumist on toimunud ligikaudu võrdselt saksakeelsetesse ja eestikeelsetesse kogudustesse suundumist. Näiteks Häädemeeste koguduses ristitud Aleksander Markson 1902. aastal oli leeritatud juba saksakeelses Pärnu Nikolai koguduses.¹⁶⁹ Aasta varem aga suundus näiteks perekond Tasmuth Märjamaalt Tallinna Niguliste kogudusse.¹⁷⁰ Vastupidist trendi ilmes- tab näiteks Elmar Mill, kes suundus 1933. aastal Viljandi Jaani koguduse saksa pihtkonnast Tartu Peetri kogudusse.¹⁷¹

Abiellumisega seotud kogudusevahetuste puhul on seevastu tavapärane ühest saksakeelsest kogudusest teise üleminek, kuigi mitmetel juhtudel tõi uues koguduses abiellumine kaasa ka selle keele vahetuse. Seoses abiellumisega toimus märksa enam saksakeelsetest kogudustest eestikeelsetesse üleminekut, seda olenemata kummagi abikaasa soost. Abiellumisel saksakeelsest kogudusest eestikeelsetesse üleminekul oli kohati tegemist mõlema abikaasa jaoks uue kogudusega, samas kui ülejäänud juhtudel oli tegemist ühe abikaasa suundumisega teise kogudusse. Eestikeelsetesse kogudustesse üleminek seoses abiellumisega kasvas märgatavalt pärast iseseisvumist, mis laseb arvata, et pöördeliselt muutunud ühiskondlikel oludel oli seejuures oma mõju. Nii on omamoodi sümboolne näiteks 1919. aasta kevadel, seega alles Vabadussõja lahingute ajal Tallinna Kaarli koguduses toimunud Aleksander ja Margarethe Mägise laulatus, neist esimene oli seejuures leeritatud Oleviste, teine Niguliste koguduses.¹⁷²

Samas ei pruukinud abikaasa kogudusse suundumine ilmtingimata peegeldada selget nihet rahvuskuuluvuses. Näiteks Toomkoguduses leeritatud Berta Rossmann, kes 1916. aastal läks üle Jaani kogudusse, mille hingekirjas oli tema abikaasa, oli sellegipoolest iseseisvusaegse aadresslehe järgi sakslane ja ühtlasi oli tema ise, nagu olid ka ta lapsed kantud Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja.¹⁷³ Taoliste juhtumite selgitamisel pakuvadki väärtuslikke lisaandmeid sõdadevahelisest ajast pärinevad dokumendid. Ehkki enamasti on sihtkoguduse keel kooskõlas dokumentides sisalduva teabega, leiduvad mõned erandlikumad vastuolulised juhtumid, milliste hulka kuulub ka siin kirjeldatud Ross-

¹⁶⁹ RA, EAA.4399.1.49, l 162: Personaalraamat VI (Häädemeeste, Orajõe, Laiksaare, Kiusumets, Tuuliku), 1894–1940.

¹⁷⁰ RA, EAA.1247.1.223, l 2: Personaalraamat VI (Mõraste, Haimre, Kasti, Kõrvetaguse, Mõisamaa, Pühatu, Riidaku, Orgita, Valgu. Sakslased, 1899–1914.

¹⁷¹ RA, EAA.3149.1.103, l 148: Personaalraamat V (saksa pihtkond), 1886–1939.

¹⁷² TLA, 1359.2.76, l 59: III pihtkonna II personaalraamat. Aastatel 1919–1923 kogudusega liitunud liikmed, 1919–1938.

¹⁷³ TLA, 237.2.15, l 178: Personaalraamat, 1902; TLA, 1358.2.45, l 6: I pihtkonna personaalraamat. VII, 1906–1940; RA, ERA.85.1.542: Berta Rosalie, Endel ja Uno Michael Steffen Rossanni kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

manni näide. Dokumendid lähevad tüüpilisena vastuollu koguduse keelega juhul, kui sihtkogudus oli saksakeelne. Näiteks Arnold Vestersten, kes oli ristitud Tallinna rootsi Mikhli koguduses, hiljem järjest seotud saksakeelsete Toom- ja Niguliste kogudusega ning 1924. aastal läks üle Oleviste kogudusse, oli isikutunnistuse järgi jätkuvalt rootslane.¹⁷⁴

Arvukalt leidub neid isikutunnistuse järgi eestlasi, kes kuulusid saksa kogudustesse, ent isikutunnistuste järgi sakslasi, kes kuulunuks eesti kogudustesse, esineb märksa vähem. Viimased on enamasti need sakslased, kes olid abiellunud eestlastega ja selle tulemusena läksid üle eestikeelsetesse kogudustesse. Näiteks abiellusid 1924. aastal Tallinna Kaarli koguduses Georg ja Clara-Marie Reder, kes mõlemad olid leeritatud Niguliste koguduses, kusjuures esimene oli aadresslehe järgi eestlane, teine nii aadresslehe kui ka isikutunnistuse järgi sakslane.¹⁷⁵ Samas oli Clara-Marie Rederi õde Edith Teige 1919. aastal leeritatud Tallinna Jaani koguduses ja ühtlasi oli ta nii isikutunnistuse kui ka aadresslehe järgi eestlane.¹⁷⁶ Nende ema oli omaaegse Tallinna linnapea Voldemar Lenderi õde ja mõlemad olid tihedalt seotud ka Lenderi abikaasa Elfriede rajatud erakooliga, mille põhjal võib oletada, et nad kuulusid vähemalt sõdadevahelisel perioodil pigem juba eestikeelsetesse seltskonda.

Veel iseseisvumise järgselt läksid saksakeelsetesse kogudustesse üle mitmed need, kes dokumentide järgi olid eestlased. Nende hulgas oli näiteks Pachelmannide abielupaar, mille abikaasad olid mõlemad eelnevalt olnud seotud Tallinna Jaani kogudusega, küll aga pidasid ennast tõenäoliselt pigem sakslasteks, kui otsustasid 1928. aastal Oleviste koguduse liikmeks astuda.¹⁷⁷ Ka näiteks Robert Wilhelm Malm, kes oli nii isikutunnistuse kui ka aadresslehe järgi eestlane ja ristitud Tallinna Kaarli koguduses, läks 1934. aastal seoses abiellumisega üle Oleviste kogudusse.¹⁷⁸ Selliste üleminekute esinemine viitab, et saksastumine kas ei pruukinud ühiskonnas ka veel iseseisvusaastatel täielikult pidurdunud olla või ilmnas selle tugevaid järelmõjusid.

20. sajandi esimesel poolel toimunud ja kogudusevahetustes peegelduvad arengud ei tähendanud mitte ainult saksastumist ja (taas)eestistumist, vaid

¹⁷⁴ TLA, 237.2.15, l 228; TLA, 236.1.53, l 510: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. I pihtkond L -Z, 1928–1939; TLA, 186.1.45: Arnold Vestersteni isikutunnistuse konts, 18.03.1290. Arnold Vestersteni abikaasa oli 1925. aastast kantud Saksa Kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirja: RA, ERA.85.1.542: Erika Westersteni kartoteegikaart Saksa Kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirjas.

¹⁷⁵ TLA, 1359.2.42, l 350: I pihtkonna III personaalraamat, lk 296–592, 1910–1937; TLA, 1376.1.215a: Georg Rederi aadressleht, 16.06.1927; TLA, 1376.1.215a: Klara-Marie Rederi aadressleht, 09.09.1928; TLA, 186.1.143: Klara-Marie Teige isikutunnistuse konts, 29.11.1919.

¹⁷⁶ TLA, 31.2.25, l 491: II pihtkonna personaalraamat, 1919–1929; TLA, 186.1.170: Edith Teige isikutunnistuse konts, 14.01.1920; TLA, 1376.1.275: Edith Teige aadressleht, 12.08.1928.

¹⁷⁷ TLA, 236.1.53, l 182: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. I pihtkond L -Z, 1928–1939.

¹⁷⁸ TLA, 236.1.53, l 65; TLA, 186.1.140: Robert-Vilhelm Malmi isikutunnistuse konts, 22.08.1992; TLA, 1376.1.150: Robert-Vilhelm Malmi aadressleht, 26.08.1928.

annavad tunnistust üldisematest segadustest enese rahvuskuuluvuse määratlemisel. Selle nähtuse üheks iseloomulikuks tunnuseks võib pidada sama perekonna liikmete erinevaid rahvusmääratlusi, mida oli näha juba eelnevalt kirjeldatud Edith Teige ja Clara-Marie Rederi puhul. Sarnane pereliikmete rahvuskuuluvuse formaalse väljenduse lahknemine toimus ka näiteks Reinwaldtide perega. Õed-vennad Dagmar, Edvin, Ivar ja William Reinwaldt olid kõik ristitud Haapsalu koguduse saksa pihtkonnas, hilisemates allikates kajastub nende rahvus aga erinevalt. Dagmar Reinwaldt oli küll 1919. aastast pärineva aadresslehe järgi eestlane, ent Album Academicumi andmetel sakslane. Seevastu Edvin Reinwaldt oli nii aadresslehe kui ka Album Academicumi järgi eestlane. Ivar ja William Reinwaldt olid aga aadresslehtede järgi rootslased. Neile andmetele lisanduvad Reinwaldtide perekonna ühe järglase aastakümneid hilisemad mälestused, milles too nentis, et ehkki tema isapoolsed esivanemad olid rootsi päritolu, olla tema tädid omavahel ja teistega eelistanud saksa keeles kõneleda.¹⁷⁹

Kõnekamad juhtumid rahvuskuuluvuse muutustest aja jooksul on seotud mitmete tuntud isikutega, kelle kohta leidub lisaks kirikuraamatute sissekannele ja ametlikele dokumentidele ka muud eluloolist infot. Üks taolistest oli sõjajärgse perioodi üks tuntumaid järellumberasujaid Erik Thomson, viljakas publitsist, kes ise ennast sakslasena määratledes osales mitmete sõja järel moodustatud baltisaksa organisatsioonide tegevuses, ent käis tihedalt läbi ka väliseesti kogukondadega. Tema mõlema vanema esivanemad olid eesti päritolu, ent vähemalt tema ema oli arvatavasti juba täielikult sakslaste sekka sulandunud, kusjuures isa puhul on teadaolevad andmed mõneti vastuolulised, mis ei lase tema rahvustunnetust ühemõtteliseks pidada. Sellise perekondliku taustaga oli võrdlemisi loomulik, et ka Erik Thomson õppis saksakeelses Tallinna Toomkoolis ja kuulus edaspidi pea täielikult saksa seltskondadesse, olles muu hulgas kantud ka Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja.¹⁸⁰

Veel kõnekamalt ilmestavad saksastumise ja hilisema võimaliku taaseestistumisega seotud arenguid tuntud (eel)ärkamisaegsete tegelaste perekondade lood. Esiteks on võrreldes vähetuntud inimestega nende lugude käsitlemine lihtsam, sest tegemist on ajalookirjutuses ja koduloolistes uurimustes rohkelt tähelepanu pälvinud isikute ja perekondadega. Teiseks ilmestavad need juhtumid väga hästi tööka, et isegi lähisugulus eesti rahvusliku liikumise tegelastega ei hoidnud sageli saksastumist ära.

Kõige kaugemale minevikku on võimalik viia olümpiapurjetaja Georg Faehlmanni juhtum. Tema vanavanaonu oli teatavasti „Kalevipoja“ koostamisega algust teinud Friedrich Robert Faehlmann. Ent juba nende ühine esiisa oli juba üsna ilmselgelt saksastunud, tema rohked järeltulijad ja omakorda järgnenud põlvkonnad kasvanud saksakeelses keskkonnas. Eesti iseseisvumise hetkeks oli

¹⁷⁹ RA, EAA.1239.1.198, l 243: Personaalraamat VII. A – W (saksa pihtkond), 1907–1931; Album Academicum III, lk 28; Album Academicum II, lk 89; TLA, 1376.1.217: Dagmar Reinwaldti aadressleht, 30.10.1919; TLA, 1376.1.217: Edvin Reinwaldti aadressleht, 12.09.1928; TLA, 1376.1.217: Ivar Reinwaldti aadressleht, 28.04.1928; TLA, 1376.1.217: William Reinwaldti aadressleht, 18.02.1929; intervjuu 1931. aastal sündinud naisega, 16.09.2015.

¹⁸⁰ Erik Thomsoni eluloo ja tegevuse kohta vt lähemalt: Liivik. Järelsõna, lk 131–136.

Heinrich Johann Faehlmannist lähtunud suguvõsaliinid olnud nii mitmeid põlvkondi saksakeelses keskkonnas kasvanud ja elanud, et nende taaseestistumine ei olnud enam väga tõenäoline. Nii ei ole üllatav, et näiteks Georg Faehlmanni isa Rudolf Faehlmann asus ümber juba 1939. aastal ja tema 1935. aastal kirja pandud mälestused, mis trükis ilmusid aastakümneid hiljem, ei jäta mingeid kahtlusi, millisesse rahvusse kuuluvaks ta ennast pidas.¹⁸¹ Tõenäoliselt pole väga palju põhjust kahelda ka selles, et ka Georg Faehlmann pidas ennast sakslaseks, kui võtta arvesse asjaolu, et juba 1925. aastast kuulus ta Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirja.¹⁸²

Kaks näidet ilmestavad hästi vaimulike seas levinud saksastumist. Neist esimene on seotud tuntud kirikuõpetajate suguvõsa Beermannidega. Teatavasti leidis selleski perekonnas eesti rahvusliku liikumisega seotud tegelasi. Näiteks osales Christoph Beermann Eesti Üliõpilaste Seltsi lipu pühitsemisel ja tema õde Emilie Rosalie oli lipu õmbleja.¹⁸³ Mitmed suguvõsa esindajad pidasid ennast aga ka veel pärast Eesti iseseisvumist pigem sakslasteks kui eestlasteks. Nende hulgas oli ka näiteks järelümberasujana Eestist lahkunud Gustav Beermann – Christophi ja Emilie Rosalie vend, kes oli oma ametikohale tüüpilisena abielus sakslannaga. Samuti lahkusid järelümberasujatena Eestist Gustavi pojad Rene ja Elmar. Mõlemad kuulusid Eesti iseseisvusperioodil ka Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirja.¹⁸⁴ Sellegipoolest oli Rene Beermann abielus eestlannaga¹⁸⁵ ja ei saa välistada, et nende koduseks keeleks oli vähemalt osaliselt eesti keel.¹⁸⁶

Iseloomulik ja samal ajal eripärane on omavahel hõimlassidemetes olnud samuti pastoriperekondade Ederbergide ja Thomsonite näide. Aktiivse eesti rahvusliku liikumise tegelase ja Kaarma koguduse pastorina tuntud Friedrich Wilhelm Ederbergi teine abikaasa oli taas kord ametikohale tüüpiliselt sakslanna Lydia Thomson, kelle vend Konstantin ja vennapoeg Hellmut olid samuti kirikuõpetajad. Ka Thomsonite suguvõsa ei olnud ühemõtteliselt saksa, vaid üht liini pidi hoopis rootsi päritolu.¹⁸⁷ Friedrich Wilhelm ja Lydia Ederbergi perekond oli ilmselt pea täielikult saksakeelne. Seda enam tähelepanuväärne on aga asjaolu, et nende üks poegadest – Bruno-Karl – on mingist hetkest alates hakanud ennast uuesti eestlasena määratlema, millele iseloomulikuks tunnuseks on

¹⁸¹ Rudolf Faehlmann. *Mein Leben*. Kiel, 1964.

¹⁸² RA, ERA.85.1.542: Georg Faehlmanni kartoteegikaart Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirjas.

¹⁸³ Vt lähemalt nt Emilie Beermann, Eesti lipp ja Põltsamaa. Koost Einar Hiob, Rutt Tänav. Põltsamaa: Põltsamaa Muuseum, 2012.

¹⁸⁴ RA, ERA.85.1.542: Rene ja Elmar Beermanni kartoteegikaardid Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirjas.

¹⁸⁵ Hilisemas Saksa kodakondsuse taotlemise toimikus on Agnes Beermann märgitud olevat mõlema vanema poolt eesti päritolu. BArch, R 9361-IV/313062: Einbürgerungsantrag, 01.04.1941.

¹⁸⁶ Vrd Beerman. *Leaving Estonia in 1941*, lk 26.

¹⁸⁷ Sigrid Pöld. Konstantin Adolf Thomson ja Hageri kogudus: Maavaimuliku ja maakoguduse tegevus muutuvus ühiskonnas. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2016, lk 19–20.

ka nime eestistamine Edermaks 1937. aastal.¹⁸⁸ Tema oma perekonnaga nagu ka Lydia Ederberg lahkusidki Eestist alles järelümberasumise käigus. Samuti kuulus järelümberasujate hulka Lydia vend Hellmut Thomson, kes oli varem olnud kantud Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja ja oli ka Album Academicumi järgi oli sakslane.¹⁸⁹

Bruno-Karl Ederma oli esimest põlve saksakeelses perekonnas üles kasvanud, mistõttu olidki tal kõik võimalused taaseestistumiseks täiesti olemas. Ent nendegi võimaluste realiseerumine sõltus isiklikest valikutest ega olnud iseene-sestmõistetav. Seevastu Beermannide, Faehlmannide ja Thomsonite puhul on võimalik, et pöördeks oligi juba hilja, kuivõrd suguvõsade iseseisvas Eestis elanud esindajad olid juba mitmendat põlve saksakeelses keskkonnas elanud ja kasvanud. Kirjeldatud näited, nagu ka personaalraamatute üldistavad andmed näitavad, et sajandi alguses ega isegi mitte iseseisvusaastatel ei olnud pööre „juurte juurde“ iseene-sestmõistetav. Personaalraamatute põhjal võibki mingist selgemast saksastumise pidurdumisest ja pöördest rääkima hakata alles seoses Eesti iseseisvumisega, isegi kui seejuures mõõnda, et teatud pööre mentaalsel tasandil võis toimunud olla juba varem. Ulatuslikum personaalraamatute andmestiku analüüs aitaks muidugi saksastumise ja taaseestistumise trende selgemalt esile tuua ja ajaliselt paigutada. Põhimõtteliselt võib selle käigus ilmned, et saksastumine oli juba enne iseseisvumist märksa selgemalt taandunud, kui ilmnes analüüsitud andmete põhjal. Tuletades aga ühest küljest meelde oletust, et siinsegi valimi eripäradest tulenevalt võinuks (taas)eestistumine ilmned märksa selgemalt ning teisest küljest võttes arvesse eespool kirjeldatud ühiskondlikku tausta ja sotsiaalse mobiilsuse mõjusid, oleks põhjust saksastumise ulatuslikule taandumisele iseseisvuseelsel ajal viitavaid andmeid pidada pigem üllatavaks.

Saksastumine ja selle vaid osaline pöördumine tähendas, et Eestis elas iseseisvumise hetkeks arvukalt ebamäärase rahvuskuuluvusega inimesi, kellel endilgi ei olnud täit arusaama sellest, millisesse rahvusse nad kuuluvad, rääkimata neid ümbritsenud inimeste võimalikust segadusest. Kuna samal ajal oli saksastumine ühiskonnas 20. sajandi alguseks selgelt taunitud nähtuseks kujunenud, on loomulik, et nähtus ise ja selle järelmõjud tekitasid edaspidi mitmesuguseid arusaamatusi ja konfliktseid olukordi, seda eriti ametlikus asjaajamises, kus võisid põrkuda indiviidide ja riigi huvid.

1.3. Väljaränne

Paralleelselt sotsiaalse mobiilsusega hoogustus 19. sajandi jooksul ka üleüldine liikuvus ja väljaränne Eesti alalt. Seegi nähtus soodustas sarnaselt sotsiaalse mobiilsusega rahvuskuuluvuse muutusi ja tekitas iseseisvumise järgses Eestis

¹⁸⁸ Perekonnanimede muutmised. – Riigi Teataja Lisa, 1937, nr 100, lk 3584.

¹⁸⁹ RA, ERA.85.1.542: Hellmut Thomsoni kartoteegikaart Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas; Album Academicum II, lk 330.

ühiskonnas segadust. Erinevalt Eesti alal levinud saksastumisest ei olnud väljarännanute rahvaskuuluvuses toimunud muutused aga sama ühemõttelised, loogilised ja lihtsalt selgitatavad, mistõttu võis nende kategoriseerimine võrreldes kohalike saksastunud inimestega iseseisvunud Eestis olla märksa keerulisemgi. Väljarände tähtsust ei saa siinses uurimuses igal juhul alahinnata, kuivõrd rändetaustaga oli arvukalt valimisse hõlmatud isikuid ja eriti neid, kelle rahvaskuuluvus kajastub eri allikates vastuolulisena.

Ulatuslikumalt hakati Eesti alalt teistesse Venemaa piirkondadesse liikuma alates sajandi keskpaigast. Hoogustunud väljarännet soosisid elanikkonna kasv Eesti ala maapiirkondades, parema teenistuse või haridusvõimaluste otsimine ning Venemaa riigivõimude endi aktiivne väljarännet soodustanud poliitika. Neile eeltingimustele lisandus sajandi lõpukümnenditel üha enam paranenud raudteeühendus, mis muutis liikumise Põhja-Eesti ja impeeriumi pealinna Peterburi vahel varasemaga võrreldes märksa kiiremaks ja mugavamaks.¹⁹⁰ Väljarännanute hulgas oli nii neid, kes plaanisid eemal viibida ajutiselt kui ka püsivalt elukohta vahetada soovinud inimesed, kes olid hiljem sõdade mõjul sunnitud tagasi pöörduma.

Teatavasti pöörduski pärast Vabadussõja lõppu märkimisväärne osa välja rännanud inimestest Tartu rahulepingu alusel optantidena Eestisse tagasi, ent neile lisandus arvukalt inimesi, kes saabusid tagasi juba sõja-aastatel või hiljem. Iseseisvas Eestis oli tagasipöördunute näol tegemist täiesti omaette ühiskonnakihi, mille etnilise mitmekesisuse analüüsimisele pole seni kaugeltki piisavalt tähelepanu pööratud. Välja- ja hilisemat tagasirännet käsitlenud uurijad on enamasti keskendunud rõhutatult eestlastele. Kohati on tagasipöördunud kui ühtset tervikut peetud koguni vaikimisi eestlasteks.¹⁹¹ Selline ühekülgne käsitlus ei muuda aga asjaolu, et Eestist lahkus ja pöördus hiljem tagasi ka mitmeid teistest rahvustest isikuid, aga ka eesti päritolu ja juba enne väljarändamist saksastunud või väljaspool Eestit saksastunud või venestunud inimesi.

Väljarände mõju rändajate rahvaskuuluvuse võimalikele muutustele kerkib kirjanduses kohati siiski esile. Autorid rõhutavad seda aspekti käsitledes sageli, et eestlased koondusid omaette asundustesse, mis nõnda olevat pidurdanud nende assimileerumist kohaliku elanikkonna sekka. Ühtlasi on välja toodud, et assimileerumist võis takistada ka elama asumine rohkearvulise eestlaste kogukonnaga linnadesse, mis eriti kehtis Peterburi kohta. Kuna impeeriumi pealinn oli geograafilise läheduse ja sajandi lõpukümnenditest ka hea raudteeühenduse tõttu Eestist pärit inimeste jaoks sobiv sihtkoht, siis oli seal 19. sajandi lõpuks

¹⁹⁰ Vt lähemalt nt Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste. Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 37–38.

¹⁹¹ Vt nt Eli Pilve, Meelis Saueauk. Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. – Akadeemia, 2009, nr 10–11, lk 1937–1968, 2141–2155; Helen Rohtmetts. The Repatriation of Estonians from Soviet Russia in 1920–1923: A Test of Estonian Citizenship and Immigration Policy. – Journal of Baltic Studies, 2011, vol 42, nr 2, lk 169–187; Liisi Rannast-Kask. Venemaa eestlaste ja opteerimise kuvand Eesti ajakirjanduses 1920–1924. – Ajalooline Ajakiri, 2016, nr 1, lk 71–102.

välja kujunenud rohkearvuline, ligikaudu 50 000 – 60 000 inimesest koosnenud eestlaste kogukond koos omaette eestikeelse Jaani kogudusega. Ometi täheldati Peterburiski juba kaasajal tugevaid assimileerumistendentsi.¹⁹² Assimileerumise küsimust väljarändega tegelevad autorid siiski väga sügavuti ei käsitle, arvata-vasti pidades teiste rahvuste sekka sulandunud, ehkki eesti päritolu inimesi uurimist mitteväärivateks „kadunud hingedeks“. Assimileerinute kohta ei leidu ka kuigi palju häid ja kättesaadavaid allikaid, pidades silmas, et suurem osa neist Eestisse tagasi ei pöördunud. Samas on autorite tähelepanu alt välja jäänud ka nende inimeste mitmekesine taust, kes siiski tagasi jõudsid.

On loomulik, et väljaränne assimileerumist soodustas. Pikemalt eemal viibides ning saksa- või venekeelses keskkonnas elamisel halvenes paratamatult inimeste eesti keele oskus, mis omakorda aitas kaasa sideme vähenemisele teiste eestlastega. Kuna väljarände põhjuseks oli sageli soov ametialast edu saavutada, siis kaasnes väljarändega ka teatav sotsiaalne tõus, mis omakorda soodustas loomulikku keele- ja kultuurikeskkonna vahetust. Tulemus oli sarnane sotsiaalse mobiilsusega kaasnenud ümberrahvastumisele Eestis, erinev oli siiski see, et väljaspool Eestit ei pruukinud olla hilisemaks pöördeks piisavalt soodustavaid tegureid. Nii võis juhtuda, et eestlasena Eestist lahkunud inimene võis tagasi pöörduda juba mitte-eestlasena, mis aga ei pruukinud olla ilmne ja arusaadav tema mahajäänud sugulastele ja tuttavatele. Kui eespool sotsiaalse mobiilsuse mõjusid käsitledes sai rõhutatud, et rahvuskuuluvuse muutused olid loomulikud ja kohati teadvustamata, siis sama kehtib ka väljarände puhul. Selle loomuliku protsessi lõpptulemusena võisid inimesed küll möönda oma rahvuskuuluvuse muutust, kuid sama võimalik on, et nad ei pruukinud selle nüansi peale sageli mõeldagi.¹⁹³

Hilisemate järelümberasujate seas oli väljarände taustaga inimesi ebaproportsionaalselt arvukalt. Eesti kodakondsuse taotlemise toimekute ja mitmete teiste allikate põhjal võib öelda, et Eestisse tagasi saabunud väljarännanuid on ainuüksi uuritava valimi hulgas ligikaudu kümnendik (uussisserändajate, sh põgenike osakaal on seejuures pigem marginaalne), seega leidub tagasipöördunuid valimis võrdlemisi palju võrreldes nende osakaaluga kogu Eesti elanikkonnas, mis oli hinnanguliselt ligikaudu 4%.¹⁹⁴ Suhtarvude erinevus on seda märkimisväärselt, et vahepealse paari aastakümne jäi taolisi rändetaustaga inimesi üha vähemaks.¹⁹⁵ Peatumata siinkohal pikemalt nende arvude erinevuste

¹⁹² Vt lähemalt nt Tammaru, Kumer-Haukanõmm, Anniste. Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet, lk 38; Raimo Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol, 2004, lk 44–46, 87.

¹⁹³ Väljarändega seotud sotsiaalse mobiilsuse kohta vt lähemalt nt Leppik. Social Mobility and Career Patterns, lk 50–51, 56.

¹⁹⁴ Koos põgenikest sisserändajatega võis rändetaustaga inimesi 1920. aastatel Eestis olla ligikaudu 6%. Vrd Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei, 1934, lk 210; Helen Rohtmets. Suletud uksed: Eesti Vabariigi sisserändepoliitika 1920. aastatel. – Ajalooline Ajakiri, 2013, nr 1, lk 69.

¹⁹⁵ Siinkirjutaja on varem esitanud varasema rändetaustaga inimeste hinnanguliseks osakaaluks kõigi järelümberasujate hulgas ligikaudu 3–4%. Praeguse uurimisseisu juures võib

põhjustel, mis peab jääma tulevase uurimistöö kindlaks teha, saab nentida, et niivõrd arvuka inimrühma etnilisele taustale on põhjust omaette tähelepanu pöörata, seda enam, et Eestisse tagasipöördumise järel hakkas nende inimeste rändetaust ja segane rahvaskuuluvus märkimisväärselt mõjutama ka nende igapäevaelu ning kujundama ühiskonna meelsust tagasirändajate suhtes.

Järgnevalt käsitletavat opteerumise käigus Eestisse tagasi pöördunud inimesed ei olnud tüüpilised eestlastest optandid. 51 välja rännanud ja hiljem optandina tagasi pöördunud inimesest 16 olid enne väljarännet ristitud või leeritatud mõnes saksakeelses koguduses, samas kui eestikeelsetes kogudustes ristitud/leeritatud inimesi oli kaheksa. Neist kaheksast viis on hiljem, kas Eestist eemal viibides või tagasipöördumise järel läinud üle saksakeelsetesse kogudustesse. 51 väljarännanud ja lisaks 26 väljaspool Eestit sündinud väljarännanute järeltulijast on tagasipöördumise järel saksakeelsetesse kogudustesse kuulunud kokku 22, viimane arv hõlmab ka viit väljaspool Eestit sündinud ja kolme eestikeelsetes kogudustes ristitud või leeritatud inimest. Tagasipöördumisjärgselt eesti kogudustesse suundunud on kokku neli. Inimesi, kes olid mõne saksakeelse kogudusega seotud enne Eestist lahkumist, eemal viibides ja/või tagasipöördumise järel oli kokku 33, eesti kogudustega kolmel nimetatud moel seotud inimesi aga kokku 13. Mõlemas nimetud arvus kajastuvad need viis inimest, kes läksid eestikeelsest kogudusest üle saksakeelsesse. Neile luterlike koguduste liikmetele lisanduvad kuus õigeusklikku inimest, kes aga üldpilti märkimisväärselt ei muuda.¹⁹⁶ Üldine trend näitab niisiis ilmselget seotust pigem saksa- kui eestikeelsete kogukondadega.

Peaaegu mitte ühegi optandina tagasipöördunud inimese kohta ei leidu kindlaid andmeid, et nad oleks olnud seotud mõne väljaspool Eestit moodustunud eestlaste asundusega, ehkki sellist seost ei saa mõnel juhul ka välistada. Peamiselt oli tegemist suuremates linnades elanud inimestega, kellest teadaolevatel andmetel suurim osa (ühtekokku ligikaudu pooled optantidest) koondus impeeriumi pealinna. Ehkki seal olid väljarännanutel soovi korral kõik võimalused käia läbi kohaliku arvuka eestlaste kogukonnaga, on seda aimata vaid üksikute inimeste andmetest. Näiteks on Aleksander Lalli ja Aleksander Plaksi kohta teada, et mõlemad olid ristitud Peterburi Jaani koguduses.¹⁹⁷ Veel elas Peterburis näiteks nimetatud kahest mehest põlvkond vanem Heinrich Treuberg, keda

oletada, et see protsent võis olla ka märksa kõrgem. Senine hinnang tugines teadaolevatele kodakondsuse taotlemise juhtumitele nii opteerumise kui ka naturaliseerumise teel, aga ka üksikjuhtumitele, mille puhul on Eestisse saabunud ilmasõja lõpuaastatel või Vabadussõja ajal. Siinse valimi ebaproportsionaalselt suurt osakaalu mõjutasid osaliselt ka valimi moodustamise kriteeriumid, mis soosisid nende inimeste valimisse sattumist, kelle kohta oli võimalik leida Eesti kodakondsuse taotlemise toimik. Varasema hinnangu kohta vt lähemalt Tark. Võimatu missioon, lk 80.

¹⁹⁶ Andmed on tuletatud opteerumistoimikutes sisalduvate dokumentide ja luteri koguduste personaalraamatute põhjal.

¹⁹⁷ RA, ERA.28.2.7861, 1 4: Aleksander Lalli Peterburi Jaani koguduse ristimistunnistuse ära kiri; RA, ERA.28.2.12687, 1 3: Aleksander Plaksi Peterburi Jaani koguduse ristimistunnistuse ära kiri.

on alust samuti pidada inimeseks, kes väljaspool Eestit ennast jätkuvalt eestlaseks pidas. Sellest aspektist on Treuberg pigem haruldane näide, kuna tal olid kõik võimalused saksastumiseks juba Eestis elades. Treuberg sündis 1874. aastal Muuga mõisa metsavahi Wilhelm Treubergi perekonnas, kes oli ilmselgelt heas läbisaamises kohalike mõisnikega, kellest said ristimisel Heinrichi vade-rid.¹⁹⁸ Samas on Treuberg hiljem Eesti kodakondsusse opteerumisel ise taotluses ennast eestlaseks nimetanud, mida on kinnitanud toimikus eraldi sisalduvas tunnistuses tema Eestis elanud isa.¹⁹⁹ Ehkki pole kindlaid andmeid selle kohta, kas ja millises ulatuses käis Treuberg läbi Peterburi eestlaste kogukonnaga, on see siiski tõenäoline, sest ilmselt just sel moel kohtus ta oma arvatavalt samuti eestlasest tulevase abikaasaga.²⁰⁰ Kuigi uuritavate seas leidub seega mõningaid arvatavasti väljaspool Eestit elades ja hiljemgi ennast eestlasteks pidanud inimesi, oli tegemist siiski erandlike juhtumitega.

Neid inimesi, kelle kohta oleks teada see, milliste koguduste hingekirjas olid nad väljaspool Eestit või millistes ristitud ja leeritatud, leidub suhteliselt vähe. Nii on ka vähe neid, kelle kohta saaks väita, et nad on väljaspool Eestit astunud muukeelse koguduse liikmeks võrreldes varasema kogudusega. Selline valik torkab silma ainult Männiksaare (ka Menniksaar) nimelise abielupaari andmetest. Mõlemad abikaasad olid esmalt olnud hingekirjas eestikeelses Tartu Peetri koguduses, ent hiljem abiellunud saksakeelses Peterburi Peetri koguduses.²⁰¹ Enamasti säärast koguduse keele muutust siiski ei toimunud ja need, kes olid väljaspool Eestit saksakeelsete koguduste hingekirjas, olid seda ka enne või pärast eemalviibimist. Näiteks Alma ja Arnold Orntlich suundusid 1916. aastal Tallinna Niguliste kogudusest Peterburi Anna kogudusse.²⁰² Arthur ja Marta Thiel, kes olid laulatatud Peterburi Anna koguduses, olid hiljem Tallinna Oleviste koguduse hingekirjas.²⁰³ Peterburi Peetri koguduses oli ristitud, leeritatud ja laulatatud hilisem Oleviste koguduse liige Olga Veske.²⁰⁴

Kogudusekuuluvusel ei pruukinud aga olla mitte mingisugust tähtsust nende põhimõtete kujunemisel, mille alusel määrati tagasipöördunute rahvust Eestisse saabumise ajal ja järel. Kui ülal mainitud Olga Veske puhul on teada, et tema hilisem ametlik rahvskuuluvus oli koguduste keelega kooskõlas, siis sama ei saa väita ülejäänud eespool nimetatud isikute hilisemate rahvusmääratluste kohta. Männiksaarte Eestisse tagasi saabumisel nimetas üks soovitaja neid eestlasteks,

¹⁹⁸ RA, ERA.28.2.18066, 1 4: Heinrich Treubergi sündimise ja ristimise tunnistuse ärakiri.

¹⁹⁹ RA, ERA.28.2.18066, 1 1: Heinrich Treubergi teadanne Eesti Vabariigi kodanikuks tunnistamise kohta, 14.06.1920; RA, ERA.28.2.18066, 1 10: Woldemar Wilhelm Treubergi tunnistus Rakvere valla politsei kordnikule, 14.08.1920.

²⁰⁰ Vrd RA, ERA.28.2.1364, 1 1: Lisette Borni teadaanne Eesti Vabariigi kodanikuks tunnistamise kohta, 14.06.1920.

²⁰¹ RA, EAA.3150.1.689, 1 121: Personaalraamat. M (I pihtkond). XIX köide, 1870–1912.

²⁰² TLA, 31.2.25, 1 353: II pihtkonna personaalraamat, 1919–1929.

²⁰³ TLA, 236.1.54, 1 500: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. II pihtkond A -Z, 1928–1939.

²⁰⁴ TLA, 236.1.53, 1 508: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. I pihtkond L -Z, 1928–1939.

samasugust rahvusmärget võib kohata ka nende edasistes dokumentides ning uuesti sakslastena figureerivad mõlemad alles järelümberasumise ajal.²⁰⁵ Iseseisvusaegsetes dokumentides fikseeriti eestlastena ka Orntlichid, samas kui järelümberasumise ajal on Alma registreeritud sakslase ja Arnold eestlasena.²⁰⁶ Marta Thieli rahvuseks märgiti pärast Eestisse tagasisaabumist välja antud isikutunnistuses samuti „eestlane“, ent tema saavutas hiljem kohtu abil isikutunnistuse rahvusmärke muutmise „sakslaseks“.²⁰⁷

Opteerumisel fikseeriti varasema kogudusekuuluvusega vastuollu minev rahvskuuluvus veel mitmetel puhkudel. Näiteks Kasimir-Robert Giessi, kes oli ristitud ja leeritatud Tallinna Oleviste koguduses, on opteerumistoimikus Tallinna politseiametniku seletuskirjas nimetatud eestlaseks.²⁰⁸ Midagi sarnast juhtus ka Artur Hartmanniga, kes oli ristitud Tallinna Niguliste koguduses, ent opteerumistoimikus sisalduvas tuttava soovitaja ülekuulamisprotokollis märgitud eestlaseks.²⁰⁹ Tartus sündinud, seelses saksakeelses Jaani koguduses ristitud, ehkki eesti ja soome päritolu vanematega Johann Eduard Nummelin pidas ennast ise suure tõenäosusega eelkõige sakslaseks. Samas on tema rahvuseks hili-semast ajast pärit allikates märgitud „soomlane“.²¹⁰

Kogudusekuuluvuse ja iseseisvusaegsete allikate vastuolu tekitab mitmeid küsimusi. Kas esimene ehk ei peegelda antud juhtudel piisavalt hästi inimeste rahvskuuluvust? Või ehk ongi need inimesed väljaspool Eestit mingil moel eestistunud? Arvatavasti ei ole väga arvestatav selgitus ei üks ega teine ning pigem on vastuoluline dokumentatsioon seotud hoopis iseseisvusaegse rahvuse määramise ametliku korraldusega, mida lähemalt käsitletakse kahes järgmises peatükis. Siinkohal saab aga lühidalt nentida, et väljarännanute rahvskuuluvuse nüansse on märksa keerulisem selgitada kui Eesti alal saksastunud inimeste puhul, kuivõrd esimesed puutusid kokku mitmekesisemate kultuurimõjudega, nende võimalikke tutvusringkondi on keerulisem tuvastada, samuti pole ilmne, milliseid keeli nad oma igapäevaelus kasutasid, kohati pole selge ka nende konfessioon jne. Kui taolised nüansid pole tagantjärele kindlaks tehtavad, siis on väga tõenäoline, et ka kaasajal oli ametkondadel keeruline tagasipöördunute rahvskuuluvust määrata. Välistada ei saa sedagi, et mitmekesiste tutvusring-

²⁰⁵ RA, ERA.28.2.10605, l 6: Hermann Mülleri ülekuulamisprotokoll, 10.07.1920; TLA, 1376.1.167: Friedrich ja Vally-Helene Männiksaare aadresslehed, 29.07.1927; RA, ERA.R-34.1.57, l 2: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 12.02.1941.

²⁰⁶ TLA, 1376.1.181: Alma ja Arnold Orntlichi aadresslehed, 10.10.1926; RA, ERA.R-34.1.59, l 11: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 05.02.1941.

²⁰⁷ RA, ERA.14.1.1127: Akt Martha Thiel'i isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise asjus. Thieli juhtumi kohta vt lähemalt alapeatükke 3.1 ja 3.2.

²⁰⁸ TLA, 236.1.52, l 227: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. I pihtkond A – K, 1928–1939; RA, ERA.36.2.2538, l 12: 4. jaoskonna vanemkordniku teated Kasimir Giessi kohta, 22.02.1921.

²⁰⁹ TLA, 31.2.24, l 183: I pihtkonna personaalraamat, 1912–1928; RA, ERA.28.2.2957, l 8: Anette Smetanina ülekuulamisprotokoll.

²¹⁰ RA, EAA.1253.1.599, l 322: Personalbuch, 1894–1906; RA, ERA.495.7.3644: Johann Eduard Nummelini isikutunnistuse ära kiri; RA, ERA.14.14.3206, l 5p: Johann Eduard Nummelini teenistuskirja ära kiri.

kondadega rändetaustaga inimestel endilgi võis olla raskusi enese paigutamise-ga mingisse kindlasse rahvusse.

Kui kirikuraamatute andmestik võimaldab nentida, et Eestist lahkunute seas on arvukalt saksastunud isikuid, siis väljaspool Eestit pikemalt elanud või sündinud ja kasvanud inimeste Eestist eemal viibitud aja mõjude kohta häid allikaid ei leidu. Lihtsustades võib siiski öelda, et väljaspool Eestit võidi nii saksastuda kui ka venestuda, mis omakorda oli paljuskki seotud tutvusringkondadega, aga küllap ka konfessiooniga.²¹¹ Konfessiooni mõju seisnes üldjoontes selles, et luterlasteks jäänud inimesed määratlesid ennast väga tõenäoliselt kas sakslaste või eestlastena, samas kui õigeusklikena ristitud või õigeusku üle läinud inimesed ei pruukinud ennast tingimata venelastena määratlema. Ilmekas näide on eespool mainitud Georg Faehlmann, kes teadaolevalt oli õigeusklik, ehkki pidas ennast tõenäoliselt sakslaseks. Faehlmanni konfessioon võis olla eelkõige seotud karjääritegemisega merevæes ega mõjutanud tema rahvustunnetust arvata-vasti sama märkimisväärselt kui igapäevane tutvusringkond väljaspool teenis-tust. Eestist eemal viibis ta seoses väeteenistusega vahelduva eduga ega olnud pidevalt ära. Sündinud küll Vladivostokis, oli ta siiski üles kasvanud Eestis ja viibis mereväelasena ka Tartu rahulepingu sõlmimise ajal Eestist eemal, mistõt-tu oli ta sunnitud optandina tagasi pöörduma.²¹² Nende andmete valguses pole põhjust väita, et ta oleks järjepidevalt ainult venekeelses keskkonnas viibinud, mis võinuks soodustada venestumist.

Väljaspool Eestit kasvas üles nii saksa- kui ka venekeelsetesse perekonda-desse sündinud inimesi. Üks taolisi oli Eugen Sacharias, kelle kohta leidub juba iseseisvusperioodist isikutunnistusel rahvusmärke muutmise taotlus (mis jäeti küll rahuldamata), milles ta selgitab, et tema ema oli venelane, ta ise on kasva-nud venelasena ning käinud ka venekeelses koolis. Arvatavasti oli ta ka vähe-malt ristitud õigeusklikuna, isegi kui polnud ühegi koguduse liige.²¹³ Teine väl-jaspool Eestit sündinud, aga pigem saksastunud isik oli Voldemar Element, kelle vanavanemad olid Peterburis saksakeelses Anna koguduses laulatatud. Perekonna opteerumistoimiku järgi oli tema vanaisa olnud eestlane, samas kui ülejäänud pereliikmete rahvuse kohta puuduvad toimikus igasugused andmed. Pärast Eesti kodakondsuse omandamist oli Element isikutunnistuse järgi esialgu eestlane, ent taotles 1924. aastal oma isikutunnistuse rahvusmärke „sakslaseks“ muutmist.²¹⁴

Ehkki eespool said eraldi ja lihtsustatult välja toodud saksastunud ja venes-tunud inimeste näited, oli märksa tüüpilisem, et inimesed nii perekondlikult kui ka igapäevase keelekasutuse ja mitmerahvuselistes tutvusringkondade tõttu olid

²¹¹ Vrd Leppik. *Social Mobility and Career Patterns*, lk 56.

²¹² Vrd RA, ERA.28.2.2224, l 2: Georg Faehlmanni küsimusleht.

²¹³ Vrd RA, ERA.1.6.126: Eugen Sachariase isikutunnistusel rahvuse nimetuse muutmise akt; RA, ERA.36.2.16212, l 4: Eugen Sebaldu Sachariase teateleht.

²¹⁴ RA, ERA.28.2.1932, l 6: Johann ja Pauline Elementi laulatustunnistus, 25.09.1881; RA, ERA.28.2.1932, l 15: Kanepi koguduse õpetaja tunnistus, 05.10.1920; TLA, 186.1.81: Vol-demar Elementi isikutunnistuse konts, 28.11.1919; RA, ERA.14.1.910, l 395–403: Voldemar Elementi isikutunnistusel rahvuse nimetuse muutmisega seotud dokumendid.

paratamatult seotud enama kui ühe rahvusega. Kodakondsustoimikutes sisalduvad ametinimetused näitavad, et suures osas oli tegemist spetsialistidega, kes ametist tulenevalt puutusid oma uues elukohas kokku paljude kohalikega, sealhulgas mitmekesise keele- ja kultuuritaustaga inimestega. Samuti soosis väljäränne segaabielse sõlmimist. Kumbki asjaolu ei jätnud rahvskuuluvuse arengule mõju avaldamata. Näiteks oli raamatupidaja ametit pidanud Jaan Rossin abielus väidetavalt venestunud saksa päritolu naisega ja nende tütre Ariadnel ei tekkinud hiljem ühtki põhjust ennast eestlaseks pidada, ehkki tagasipöördumise järgsest ajast pärinevad andmed viimase rahvskuuluvuse kohta on samamoodi vastuolulised nagu mitmete teistegi tagasipöördunute puhul.²¹⁵

Rahvuse määramise raskused ilmnestiski arvatavasti alles opteerumise käigus Eestisse tagasipöördumisel ja hiljem iseseisvas Eestis. Olukorda ilmestab hästi näiteks Luninite perekonna lugu. Voldemar Lunini kohta leiduvad juba opteerumistoimikus vastuolulised andmed: ühe soovitaja tunnistuse järgi oli ta eestlane, oma õe tunnistuse järgi aga venelane. Tema ise ja ta kaks last olid ühtlasi õigeusklikud, ent hiljem, juba iseseisvusperioodil olid tema lapsed kantud Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja.²¹⁶ Kuigi mitmete välja rännanud isikute puhul pole seega tagantjärele põhjust rääkida ainult saksastumisest või venestumisest, vaid asjakohasem on arvesse võtta nende mitmekeelset ja -rahvuselist tausta, mis ei lase neid ühemõtteliselt ühte, teise ega kolmandasse rahvusesse paigutada, tuli neil endil pärast Eestisse tagasi pöördumist teha konkreetne valik (kohati tegid selle valiku nende eest küll ametnikud).

Valiku tegemise muutis lisaks ebamäärasele taustale keerulisemaks asjaolu, et väljarändajate assimileerumisel oli hiljem iseseisvas Eestis märksa vastuolulisem tähendus kui kohapeal toimunud „ümberrahvastumisel“. Järgnevates peatükkides näidatakse, et iseseisvusaegses ametlikus dokumentatsioonis oli just tagasipöördunute eestlasteks pidamine levinud ja võis ehk olla koguni enam levinud kui Eesti alal elanud ja sakslaste sekka sulandunud inimeste puhul. Nii mõjusid eestlastena tagasipöördunute hilisemad püüded näida kellegi muu kui eestlasena ametkondadele ja avalikkusele pettusena.

²¹⁵ Vt lähemalt Tark. Läänemaalastest järelümberasujad, lk 268–269.

²¹⁶ RA, ERA.36.2.9755, I 4: Rosalie Popova ülekuulamise protokoll, 30.04.1921; RA, ERA.36.2.9755, I 14: Nadeschda Heine ülekuulamise protokoll, 20.05.1921; RA, ERA.85.1.542: Igor ja Kaleria Lunini kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

2. EESTI VABARIIGI ÕIGUSKORD JA KODANIKE RAHVUSKUULUVUS

2.1. Rahvuse määramise põhiseaduslik vabadus

Kui 1918. aastal koostati „kõigile Eestimaa rahvastele“ suunatud iseseisvusmanifesti teksti, leidis selles kindla koha ka vähemusrahvuste²¹⁷ rahvuskultuurilise autonoomia põhimõte.²¹⁸ Samas oli nii sel ajal kui ka edaspidi riiki looval poliitilisel eliidil vaid ebamäärane ettekujutus, mil moel vähemusrahvuste kultuuriautonoomia realiseeruma peaks. Kultuuriautonoomia idee fikseeriti põhiseaduses üldsõnalisena, ent kehtestati eriseadusega alles 1925. aastal. Pidevalt poliitilistes diskussioonides esil olnud vähemusrahvuste õiguste ja kultuuriautonoomia küsimused ei puudutanud mitte ainult ja isegi mitte niivõrd rahvusi kui terviklikke entiteete, vaid eelkõige üksikisikute kuuluvustunnet. Vähemusrahvuste eriõiguste tagamine eeldas, et riik suudab kindlaks teha või otsustada, kes mingisse kindlasse rahvusse kuulub.

1919. aasta kevadel valitud ja kokku tulnud Asutav Kogu hakkas paralleelselt tegelema nii põhiseaduse kui ka algkoolide seaduse eelnõuga, mis mõlemad võeti vastu umbes aasta pärast ajutise parlamendi tegevuse algust. Üksikisikute rahvuse määramise seisukohalt oli algkoolide seadus märkimisväärse tähtsusega, kuivõrd sätestades emakeelse hariduse kohustuslikkuse, suurendas see omakorda riigi vajadust kodanike rahvuskuuluvuse üle mingisugust kontrolli omada. Koolikorralduslikud küsimused, vähemusrahvuste õiguste temaatika ja üldised liberaalsed demokraatlikud ideaalid, millest Asutav Kogu oma tegevuses üldjoontes lähtuda püüdis, olid taustaks põhiseaduses Eesti kodanike rahvuse määramise küsimuse lahendamisele.²¹⁹ Iseseisva riigi algusaegadel ei olnud poliitikutele veel vastuvõetavad ülalt alla suunatud, objektiivsusele pretendeerivad ja inimeste endi rahvustunnetust ignoreerivad kriteeriumid ning selle asemel võeti algusest peale siht sellele, et iga kodanik saaks oma rahvuskuuluvuse üle ise otsustada.²²⁰

Põhiseaduse eelnõusse lisatigi säte, mis lõpuks 1920. aasta suvel vastu võetud ja 21. detsembrist kehtima hakanud põhiseaduses oli paragrahvina 20 sõnastatud järgnevalt: „Iga Eesti kodanik on vaba oma rahvuse määramises. Juhtumistel, mil

²¹⁷ Siin ja edaspidi on kasutatud läbivalt vähemusrahvuse terminit, lähtudes üldjoontes Jüri Viikbergi pakutud definitsioonist, mille järgi on vähemusrahvus „riigi territooriumil põliselt elunev rühm selle riigi kodanikke, kes erinevad põhirahvusest etnilise kuuluvuse, keele, usu või kultuurilise omapära poolest“ ega ole seega eristatud termineid „vähemusrahvus“ ja „rahvusvähemus“ hoolimata taolise eristuse soovimisest mõnede terminoloogide poolt. Vt lähemalt Jüri Viikberg. Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest. – Keel ja Kirjandus, 2001, nr 3, lk 197–201.

²¹⁸ Manifest kõigile Eestimaa rahvastele. – Riigi Teataja, 1918, nr 1, lk 1.

²¹⁹ Teiste riikide kodanikke ja kodakondsuseta isikuid Eesti põhiseadusega sätestatud rahvuse määramise korraldus ei puudutanud.

²²⁰ Vrd nt RA, ERA.15.2.373, l 112, 114: Asutava Kogu põhiseaduse komisjoni koosoleku protokoll nr 51, 20.12.1919.

isiklik määramine mitte võimalik ei ole, sünnib see seaduses ettenähtud korras.²²¹ Pole selge, kes oli esmalt Asutava Kogu põhiseaduse komisjoni ette jõudnud eelnõu rahvuse määramise vabaduse kehtestanud paragrahvi tegelik autor, aga näib, et vajadust sellise sätte järele tundsid poliitikud pea konsensuslikult, kuna komisjoni ja edaspidi ka täiskogu arutelude käigus väga palju selle paragrahvi vajalikkuse ja sisu üle ei diskuteeritud. Põhjalike arutelude nappus, aga ka üksikud teemakohased kommentaarid vihjavad, et poliitikute seas peeti sel ajal üksmeelselt rahvuse määramise vabadust loomulikuks, ent mitte sel määral iseenesestmõistetavaks, et see õiguslikult täiesti reglementeerimata jätta. Kuigi sätet tõsteti arutelude käigus korduvalt ühest peatükist teise, püsis selle sõnastus ometigi algusest peale pea muutumatuna. Kõige silmatorikavam muutus, mis paragrahviga eelnõu ettevalmistamise ja lugemise käigus toimus, oli liigutamine omaette vähemusrahvuste peatükist kodanike põhiõiguste peatükki, milleks tekkis vajadus seoses vähemusrahvuste peatüki kustutamisega eelnõust. Vastuvõtmise vääriliseks tunnistatud sätted, teiste hulgas kõnealune, hajutati sobivatesse peatükkidesse.²²² Seegi viitab, et rahvuse määramise vabaduse fikseerinud sätet peeti vajalikuks, sest terve peatüki kustumise käigus oli hea võimalus seegi eelnõust välja jätta.

Siiski ilmnis juba Asutava Kogu põhiseaduse komisjonis toimunud eelnõu lugemise käigus ka alarmeerivaid signaale, mis samuti võinuks paragrahvi vajaduses kahtlusi tekitada. 1920. aasta alguses saatis Asutavale Kogule eelnõu kõnealuse sätte kohta prohvetliku kommentaari Riigikohus: „See paragrahv sarnasel kujul, nagu ta eelnõus esineb, tuleb välja jätta. Selle järele võib iga kodanik täna eestlane, homme sakslane, ülehomm – rootslane jne. olla. Tõepoolest määrab küll praegu praktiliselt igaüks ise oma rahvusliku kuuluvuse ära, selle järele, missuguse kasvatus ta saanud, missuguseid rahvuskultuuri huvisid ta omaks tunnistab. Seda tegelikku vabadust veel iseäranis põhiseaduses alla kriipsutada ei ole tarvilik. Seesugune vabaduse avalik fikseerimine riigi põhiseaduses võiks soovimata järeldusi tuua ja segadusi sünnitada, iseäranis kooli alal. Sellepärast tuleks see § välja jätta.“²²³

Riigikohtu kommentaari tutvustamisele järgnes napp diskussioon, mille käigus arutati ühe- või mitmekordse rahvuse määramise problemaatikat. Toona jäi veel kõlama seisukoht, et sellest ei tohiks suuri probleeme tekkida, kui kodanikud oma rahvuskuuluvust elu jooksul muudavad. Tööerakonda kuulunud Lui Oleski sõnavõtu järgi pidanuks neil inimestel, kelle tunnetuslik rahvuskuuluvus on elu jooksul muutunud, olema võimalus ka vastavalt ametlikku rahvuskuuluvust muuta. Sotsiaaldemokraat Juhan Kartau leidis seepeale, et kui vähemusrahvustele tagada ulatuslikud õigused, siis võiks rahvuse määramise täielik vabadus tekitada edaspidi suurt huvi vähemusrahvustesse kuulumise vastu.

²²¹ Eesti vabariigi põhiseadus, 15.06.1920. – Riigi Teataja, 1920, nr 113/114, lk 898.

²²² RA, ERA.15.2.373, l 202: Põhiseaduse eelnõu. Komisjoni poolt I lugemisel vastu võetud, 21.12.1919; RA, ERA.15.2.374, l 160p: Asutava Kogu põhiseaduse komisjoni koosoleku protokoll nr 70, 25.03.1920.

²²³ RA, ERA.15.2.374, l 135: Põhiseaduse komisjonile saadetud parandused VIII peatüki kohta.

Mõningasest Riigikohtu kommentaari põhjustatud erandlikust elevusest hoolimata võeti paragrahv komisjonis ka tol päeval muutusteta vastu.²²⁴

Asutava Kogu täiskogul põhiseaduse eelnõu lugemiste käigus selle paragrahvi sisu ega selle võimaliku väljajätmise üle enam ei arutletud. Miks ei tahtnud paragrahvi hoolimata hoiatavatest märkidest eelnõust välja jätta, ei ilmne selgelt ei komisjonide ega täiskogu protokollidest. Nõnda on vaid aimatav, et see pidi olema tihedalt seotud koolikorralduslike ja vähemusrahvuste õigusi puudutavate küsimustega. Oletada võib aga enamatki. On tõenäoline, et poliitiliste valikud olid paljuski seotud varasema saksastumistrendiga, mille tagajärjel elas Eestis arvukalt inimesi, kes olid küll eesti päritolu, aga ise pidasid ennast sakslasteks või olid raskustes oma rahvuskuuluvuse hindamisel. Ei saa välistada, et rahvuse määramise vabaduse põhiseaduses fikseerimisega loodeti aja jooksul jõuda nii kaugele, et sellise taustaga inimesed ennast eestlasteks tunnistasid. Seevastu mistahes kriteeriumite alusel kodanike rahvuse ühekordsel määramisel võinuks tekkida hüpoteetiline oht, et eesti päritolu, ent saksastunud isikud jäävadki edaspidises ametlikus asjaajamises sakslastena figureerima ja on seega justkui eesti rahva jaoks „kaduma läinud“.

Näib, et ei iseseisvuse algusaegadel ega ka hiljem ei nähtud alternatiive kahele äärmusele: ühelt poolt põhiseaduses fikseeritud täielikule rahvuse määramise vabadusele või teiselt poolt riigi kehtestatud objektiivsetele kriteeriumitele. Samas ei olnud põhiseaduse tasandil rahvuse määramise küsimuse lahendamine võrreldes muu maailmaga sugugi iseenesestmõistetav samm. Kaido Lauritsa hinnangul oli Eesti esimese põhiseaduse § 20 omas ajas ainulaadne, millele ei olevat teistes riikides analoogi leidunud. Sel moel annab ta mõista, et teistes riikides rahvuse määramise vabadust ei eksisteerinud.²²⁵ Selline hinnang ei ole täielikult korrektne. Isegi kui pidada õigeks eeldust, et üheski teises riigis tõepoolest riiklikes alusdokumentides rahvuse määramise küsimust ei puudutatud, ei järeldu sellest siiski midagi enamat, kui vaid tõsiasi, et neis riikides ei peetud vajalikuks või võimalikuks nii selgesõnalisi seadusesätteid vastu võtta. Küll aga võis rahvuse määramise küsimus avalduda mingites muudes õigusaktides. Samuti võidi eri riikide seadusandluses ja ka põhiseadustes mainida näiteks keelelisi, kultuurilisi või usulisi vähemusi rahvuse mõistet kasutamata.²²⁶ Põhiseadustega võidi deklareerida ka ümberrahvastamise välistamist, mis pidi ära hoidma selle, et riik ja ametnikud inimese rahvuse üle meelevaldselt otsustavad. Näiteks paljurahvuselise Tšehhoslovakkia põhiseadus välistas igasuguse „vägivaldse denatsionaliseerimise“.²²⁷ Sarnasel moel fikseeris rahvuskuuluvuse ja rahvuslike eripärade säilitamise õiguse ka Poola 1921. aasta põhiseadus.²²⁸

²²⁴ RA, ERA.15.2.374, I 133p: Asutava Kogu põhiseaduse komisjoni koosoleku protokoll nr 67, 16.03.1920.

²²⁵ Laurits. Saksa Kultuuroomavalitsus, lk 47–48.

²²⁶ Vt nt Eugen Maddison. Meie rahvusvähemused. – Vaba Maa, 11.08.1925, lk 2.

²²⁷ Ústavní listina Československé republiky. – Sbírka zákonů a nařízení státu československého, 1920, nr 26, lk 267.

²²⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. – Dziennik Ustaw, 1921, nr 44, lk 653.

Rahvaloenduste läbiviimise korraldus võib teiste riikide rahvuse määramise põhimõtteid ja praktikat isegi paremini peegeldada kui põhiseadused. Tšehhoslovakkias oli sõdadevahelisel ajal rahvaloenduse käigus igalvõõl vabadus ise oma rahvus nimetada, olgugi et sealgi esines survet objektiivsete kriteeriumite rakendamiseks. Tšehhoslovakkiaaga võrreldavat vabadust aga näiteks Ameerika Ühendriikide rahvaloenduse korralduses samal ajajärgul ei esinenud. *De facto* vabadus oma rahvuse üle ise otsustada oli nähtus, mida kaasajal Tšehhoslovakkias selgelt teadvustati ja täiel määral iseenesestmõistetavana seda ei võetud.²²⁹ Ka Poola 1921. aasta rahvaloendusel kogutud andmed tuginesid inimeste endi ütlustele, mistõttu olid loendustulemustes eraldi välja toodud ka need inimesed, kes midagi oma rahvuse kohta öelda ei osanud.²³⁰

Niisiis näib, et Ida- ja Kesk-Euroopa riikides kehtis olenemata põhiseaduste vastavate sätete sõnastusest või selliste sätete puudumisest üldine põhimõtteline rahvuse määramise vabadus. Omaette küsimus on, kas ja mil määral riigid tegelikult sellest põhimõttest kinni pidada suutsid ja soovisid, pidades silmas, et riigid pidasid vähemusrahvusi pigem probleemseks nähtuseks. Aja jooksul andsid nii mitmedki riigid algselt deklareeritud põhimõtetes järele. Nii kordasid näiteks Poola statistikud 1931. aasta rahvaloendusel Venemaa keisririigi ametnike tehtud viga, jättes rahvuse kõrvale ja kogudes andmeid ainult emakeele kohta. Kui eesmärgiks oli sel moel saada varasemaga võrreldes parem ülevaade riigi etnilisest koosseisust, siis see ebaõnnestus juba eos.²³¹ Ehkki Poola riigiametnikel ei pruukinud olla teadlikku soovi sel moel riigi põhirahvusele kaalu juurde anda, paistab nihkest rahvaloenduse korralduses ometi, et statistikud olid riigi etnilise mitmekesisusega raskustes.

Nii kaua, kuni rahvuse määramise deklaratiivsest vabadusest vähemasti näiliselt kinni peeti, võis paljuski just õigusaktide sõnastusest sõltuda, kas üldse ja mil moel rahvuspõhise kategoriseerimise vajadus ametlikus asjaajamises esile kerkib. Sellest seisukohast oli Eesti põhiseaduse ainulaadne sõnastus ebaõnnestunud, millele juhtis tähelepanu ka Riigikohus oma kommentaaris. Reguleerimata jäi esialgu, kuidas toimida rahvuskuuluvuse muutuste korral, nagu seegi, mil moel need muutused ametlikult fikseeritakse. Põhiseaduse eelnõu lugemise ajal oli juba mõnda aega väljastatud rahvusmärget sisaldanud isikutunnistusi ja nii võinuks Asutava Kogu liikmed juba siis märgata seost rahvuse määramise vabaduse ja isikutunnistuste rahvusmärgete vahel nagu ka selle seose võimalikke tagajärgi. Siiski sai alles edasiste aastate jooksul selgeks, et rahvuse mää-

²²⁹ Vrd Bryant. Either German or Czech, lk 685–686.

²³⁰ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe. = Le premier recensement général de la République Polonaise du 30 Septembre 1921. Logements. Population. Professions. Tableaux relatifs à la Pologne entière. Varssavi: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927, lk 56–57.

²³¹ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe ludności. Varssavi: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938, lk IX, 15–19. Joseph Marcus. Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939. Berliin, New York, Amsterdam: De Gruyter Mouton, 1983, lk 17.

ramise vabaduse rakendumine kujunes ametlikus asjaajamises segadusi tekitavaks, täpselt sel moel ja sellistes valdkondades, nagu Riigikohtu kommentaarid oli ette ennustatud.

Rahvuse määramise vabadust puudutanud paragrahv jäi hoolimata aja jooksul esile kerkinud segadustest muutumatus sõnastuses kehtima ka pärast 1934. aasta põhiseaduse muudatusi. 1938. aastal vastu võetud uues põhiseaduses oli see säte aga kaotatud ja asendatud järgmise paragrahviaga: „Iga kodanik on õigustatud säilitama oma rahvusse kuuluvuse. Rahvusse kuuluvuse lähemad alused määrab seadus.“²³² Selline uus säte ei olnud ootamatu ega üllatav. Rahvuse määramise vabadust oli alates Konstantin Pätsi riigipöördest 1934. aastal kuni uue põhiseaduse vastuvõtmiseni juba mõnda aega piiratud. Paradoksaalsel moel olid need piirangud seotud samade teguritega, mis sundisid rahvuse määramise vabaduse algselt üldse põhiseadusesse sisse kirjutama: ühelt poolt vähemusrahvustele laialdaste õiguste tagamisega ja teisalt püüdega „ümber-rahvastunud“ eestlasi n-ö taaseestistada.

Enne, kui seadusandlikul tasandil rahvuse määramise vabadust märkimisväärselt piirama asuti, toimus eriti 1920. aastate jooksul mitmeid tähelepanuväärseid arenguid, mis piiranguteni jõudmist soodustasid. Need arengud olid seotud nii rahvuse määramise vabaduse ametkondlikus praktikas rakendamisega kui ka mitmete valdkondadega, milles rahvus omandas märkimisväärse tähtsuse: eelkõige kodakondsuspoliitika, koolikorraldus ja vähemusrahvuste kultuuri-autonoomia. Need kolm valdkonda viisid komplekssel moel selleni, et arvukalt inimesi soovis põhiseadusliku rahvuse määramise vabaduse kehtivuse proovile panna. Fundamentaalse tähtsuse omandasid rahvusmärgetega isikutunnistused. Isikutunnistuse rahvusmärget, mis kujunes vajadusel rahvuse määramisel primaarseks, eelkõige seoses koolieelistuste ja levinud sooviga kuuluda Saksa Kulturomavalitsusse²³³, soovis 1920. aastatel muuta enam kui poolteist tuhat inimest.

Pealtnäha suhteliselt väiksearvuline hulk inimesi osutus aga ühiskonnas nähtavaks ja kaalukaks. Nagu siinses ja kolmandas peatükis näidatakse, olid rahvuse määramise vabadus ja selle vabaduse tegeliku kasutamise vormid ja eesmärgid ühiskonnas rohkelt pingeid tekitanud nähtus, mis tekitas poliitikute ja riigiametnike seas aja jooksul soovi indiviidide rahvuse määramise vabadust riiklikes huvides piirata.

²³² Eesti Vabariigi Põhiseadus, 28.07.1937. – Riigi Teataja, 1937, nr 71, lk 1311.

²³³ Kulturomavalitsuse liikmete üle peeti arvet rahvusnimekirja abil, millesse kuulumist võib küll pidada teatavaks vaikimisi indikaatoriks isiku rahvustunnetuse kohta, ehkki kulturomavalitsuse liikmelisus võis olla seotud ka pragmaatiliste kaalutlustega. Selle kohta vt lähemalt alapeatükki 2.5.

2.2. Rahvuskuuluvuse formaalne määramine

Idee rahvuse määramise vabadusest võis Eesti Vabariigi algusaastatel tunduda progressiivne ja liberaalne, ent aja jooksul selgus, et selle vabaduse rakendamine ei toiminud nii edukalt, nagu põhiseaduse autorid ehk ette olid kujutanud. Mõneti paradoksaalselt tähendas rahvuskuuluvuse määramise vabadus ka implitsiitset kohustust mõnda konkreetsesse rahvusse kuuluda, hoolimata sellest, et ükski õigusakt sellist kohustust selgesõnaliselt ei sätestanud. Rahvuskuuluvus kui selline oli iga inimese iseenesestmõistetav omadus, mis omandas ametliku tähenduse ja fikseeriti mitmetes dokumentides, millest kõige olulisemad olid isikutunnistused.

Lisaks isikutunnistustele kajastus Eesti elanike rahvuskuuluvus taolistes dokumentides ja allikates nagu Tallinna ja Nõmme aadresslehed, teenistus- ja õpingutoimikud, Tartu Ülikooli üliõpilaste matriklid, rahvusmärke muutmise toimikud ning osaliselt ka Eesti kodakondsuse taotlemise toimikud. Nende allikate võrdlemisel isikutunnistustega ja omavahel ilmneb, et sama isiku rahvuskuuluvus eri allikates võis olla erinev. Sellesse võrdlusesse lisavad ebakõlasid kaudsed andmed nagu koguduse keel või kuulumine Saksa Kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirja. Samas võimaldab kõigi siin nimetatud allikarühmade omavaheline võrdlemine ning vastuoludes tüüpiliste ja erandlike joonte tuvastamine paremini mõista, miks sattus ühte või teise dokumenti just teatud rahvusmärke. Sel moel on võimalik selgitada rahvuskuuluvuse määramise keerukust ja põhiseadusliku rahvuse määramise vabaduse kohatise mitte toimimise põhjusi.

Eriti isikutunnistustele ja aadresslehtedele, aga ka mitmetele teistele rahvusmärget sisaldavatele dokumentidele on iseloomulik, et eestlased on neis võrreldes teiste rahvustega ilmselges ülekaalus. Pidades silmas, et tegemist on hilisemate järelümberasujatega, kes suures osas asusid ümber sakslastena, on tegemist märkimisväärse vastuoluga. Samas näitab tabel 3, et ehkki enam kui 50% isikutunnistustest ja aadresslehtedest sisaldas rahvusmärget „eesti“, leidub ka rahvusmärget „saksa“ ebaproportsionaalselt palju võrreldes nende osakaaluga kogurahvastikus. Valimi eripära silmas pidades on selline tulemus ühelt poolt ootuspärane, ehkki teisalt võinuks oodata rahvusmärke „saksa“ sagedasemat esinemist.

Tabel 3. Rahvusmärged isikutunnistustel ja aadresslehtedel.²³⁴

Rahvusmärke	Isikutunnistused	Aadresslehed
eesti	110	230
saksa	75	178
vene	6	17
rootsi	4	8
prantsuse	2	2
poola	1	3
soome	1	3
tšehhoslovaki	0	4
austria	0	1
hollandi	0	1
läti	0	1
taani	0	1
valgevene	0	1
Kokku	199	450

151 inimest valimis on esindatud nii isikutunnistuse kui ka aadresslehega. 31 juhul esinevad kahe dokumendiliigi vahel vastuolud, millest annab ülevaate tabel 4. Tabelist ilmneb, et kõige enam leidub inimesi, kes olid isikutunnistuse järgi eestlased, ent aadresslehe järgi sakslased. Peaaegu sama palju esineb ka vastupidiseid juhtumeid. Teisi kombinatsioone esineb märksa harvem. Niisiis valmistas ametlikus asjaajamises eelkõige raskusi eestlaste eristamine sakslasest, mis on varasema saksastumistrendi valguses ka igati mõistetav. Omaette küsimus on, kas selliseid vastuolusid peaks pidama juhuslikuks ja tähtsusetuks või oli neil ühiskonnas mingi märkimisväärne tähendus.

Tabel 4. Isikutunniste ja aadresslehtede rahvusmärgete vastuolud.

Isikutunnistus/aadressleht	Arv
eesti/saksa	13
saksa/eesti	11
saksa/saksa ja eesti	2
eesti/saksa ja eesti	1
eesti ja saksa/saksa	1
eesti/rootsi	1
eesti/tšehhoslovaki	1
eesti/vene	1
Kokku	31

²³⁴ Tabelis ei ole arvesse võetud isikutunnistusi, mille rahvusmärget hiljem muudeti, ega vastuoluliste andmetega aadresslehti.

Mitut puhku on üsna hästi teada või vähemasti aimatav, miks on dokumentidesse sattunud teatud rahvusmärke või mis põhjusel esinevad dokumentide vahel vastuolud. Allpool käsitletaksegi taolisi silmatorkavamaid juhtumeid, paigutades need riigis kehtinud õiguskorra ja ühiskondlike olude konteksti.

Isikutunnistusi hakati Eesti kodanikele väljastama juba 1919. aasta sügisest, enam kui aasta enne põhiseaduse jõustumist ja pool aastat enne selle vastuvõtmist.²³⁵ Nii ei olnud vähemasti esimese aasta jooksul ühemõtteliselt selge, et ametnikud oleks pidanud rahvusmärke isikutunnistusse kandma iga kodaniku ütluse järgi. Nii tekib küsimus, kes ja mille alusel tol ajal otsustas, mida kirjutada rahvusmärke lahtrisse. Riik ei seadnud rahvusmärke lahtri täitmiseks minigeid selgeid kriteeriume, mistõttu pidid kohalikud valla- ja politseiametnikud, kes dokumentide väljastamisega tegelesid, tegutsema paratamatult oma äranägemise ja loogika järgi. Millistele andmetele nad seejuures tuginesid, pole täpselt teada ja ilmselt see erineski sõltuvalt ametnike isikuomadustest ja/või kohalikest eripäradest.

Euroopa Rahvusvähemuste Kongressi pikaajaline peasekretär Ewald Ammende kirjutas 1931. aastal nähtavasti 1922. aasta rahvaloendusele viidates, et loendajad olevat omavoliliselt mitte-eestlasteks märkinud ainult neid, kes eesti keelt ei osanud.²³⁶ Kui see kirjeldus vähemalt osaliselt reaalsusele vastas, siis ei saa välistada, et sarnastest põhimõtetest juhinduti ka isikutunnistuste väljastamisel. Igal juhul võib arvata, et harjumuspäraselt püüdsid ametnikud lähtuda mingitest objektiivsetest asjaoludest ning tuginesid seega vallavalitsuse ja koguduste andmetele, selle asemel, et küsida inimestelt endilt, millisesse rahvusse kuuluvaks nad ennast peavad. Ehkki ametnikel ei olnudki kuni põhiseaduse jõustumiseni seadusest tulenenud kohustust inimeste ütlusi arvesse võtta, ei saa samas siiski ka välistada, et nad sageli seda tegid, eeldusel, et isikutunnistuse taotlejal oli selles küsimuses kindel seisukoht, mida ta ka selgelt väljendas. Viimane ei olnud aga alati iseenesestmõistetav ei enne ega pärast põhiseaduse jõustumist.

Rahvaskuuluvus ei olnud ühemõtteline ja konkreetne teave erinevalt teistest isikutunnistusse kantud andmetest. Seega põrkus rahvusmärke lisamine isikutunnistustesse tihti mitmete raskustele, mistõttu ei pruukinud dokumendi omanik tulemusega kohe või mõni aeg hiljem rahul olla. Samuti võis rahvusmärke hakata mitmesugustes olukordades segadust külvama või vähemasti mõjub tagantjärele teiste allikatega kõrvutades küsimusi tekitavalt. Isikutunnistuste, aga ka aadresslehtede (mis enamasti isikutunnistustele tuginesid) analüüs toob mõned võimalikud levinumad rahvuse määramise raskused esile. Seejuures on eriti põhjust küsida, kas ametnikud lähtusid isikutunnistuse taotleja endi väidetest või mingitest muudest teabeallikatest ning viimasel juhul, mis põhjusel

²³⁵ Vrd Määrus isikutunnistuste kohta, 24.10.1919. – Riigi Teataja, 1919, nr 91/92, lk 722.

²³⁶ Die Nationalitäten in den Staaten Europas: Sammlung von Lageberichten. Koost Ewald Ammende. Viin, Leipzig: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1931, lk 4.

ignoreeriti taotlejate ütlusi ja millised olid need andmed või allikad, millele tuginedes sellistel puhkudel inimeste rahvuskuuluvus fikseeriti.

Täielikult ei saa välistada, et ametnikud jätsid tahtlikult isikutunnistuse taotleja ütlused kõrvale või ei esitanudki vastavat küsimust. Mil määral seda ette tuli, on pea võimatu hinnata, mistõttu pole põhjust kõiki kahtlust äratavaid juhtumeid ametnike teadlikule omavolile taandada. Tõenäolisemad on juhuslikud eksitused, eriti riigi algusaastatel, kui isikutunnistuste väljastamine toimus kohati kiirkorras ja konveiermeetodil; samuti on võimalik, et taotleja ise ei suutnud midagi konkreetset oma rahvuskuuluvuse kohta ametnikule öelda, mistõttu pidi viimane paratamatult ise otsuse langetama.

Triviaalsete eksituste võimalus tekitab muidugi küsimuse, miks selle avastamisel viga kohe ära ei parandatud. Küllap sageli seda siiski tehti, millele vihjab näiteks Edgar-Aleksander Frei isikutunnistuse konts, millel on algse tekstiga sama käekirja ja tindiga tehtud parandus „eestlasest“ „sakslaseks“. Selgusetuks jääb küll, kas ekslik oli rahvusmärke ka Freile väljastatud isikutunnistusel või ainult ametkondlikuks säilitamiseks mõeldud koopial, ent antud juhul pole see ka kuigivõrd tähtis.²³⁷ Kohati ei pruukinud isikutunnistuse omanikud eksitust kohe märgatagi või isegi märgates ei pööranud sellele kuigi suurt tähelepanu seni, kuni isikutunnistuse rahvusmärkel nende isiklikule elule ja valikutele suurt mõju ei olnud. Võimalik, et esialgu ei teadnud dokumentide omanikud sedagi, kas ja mil moel on võimalik kehtival isikutunnistusel parandusi teha, ning suhtusid seega häirivasse ja eksitavasse infosse kui paratamatusse. Edasistel aastatel, kui rahvuskuuluvuse tähtsus nagu ka võimalused isikutunnistuste parandusteks selgemaks said, viidati eksitustele korduvalt rahvusmärke muutmise taotlustes. Selliste argumentide kasutamise põhjused on omaette teema, mida lähemalt käsitletakse kolmandas peatükis. Etteruttavalt saagu aga mainitud, et vastavad väited olid ühetaoliselt sõnastatud ja trafaretsed ega ütle seega midagi selle kohta, kas igal konkreetset juhul ka tõepoolest eksitus toimus, samuti ei peegeldu neist võimalike ekslike rahvusmärgete osakaal.

Seda, et eksitused on dokumentide kummaliste ja vastuoluliste rahvusmärgete põhjusena arvestatavad, on võimalik lisaks isikutunnistustele välja lugeda ka aadresslehtedest. Ka neid täitsid ametnikud, kes olid nagu isikutunnistustegi väljastajad kõigest inimesed. Märkimisväärne erinevus seisneb küll ehk selles, et aadresslehed jäid ametkondlikuks kasutamiseks ja inimestel endil ei olnud erilist võimalust ega põhjust neisse muutuste tegemist taotleda. Mõningad näited, mis eksitusi ilmestavad, tasub siiski välja tuua. Berta Rechtlich, kes oli isikutunnistuse järgi sakslane ja kuulus 1925. aastast ka Saksa Kultuuro-mavalitsuse rahvusnimekirja, oli 1929. aastal täidetud aadresslehel märgitud eestlaseks.²³⁸ Tema puhul on üsna ilmne, et eksitus on toimunud just aadresslehe täitmisel. Silmatorkav on ka Böstrovite perekonna näide. Tegemist oli optantidena

²³⁷ TLA, 186.1.130: Edgar-Aleksander Frei isikutunnistuse konts, 08.07.1921.

²³⁸ TLA, 186.1.156: Berta Rechtlichi isikutunnistuse konts, 10.12.1919; TLA, 1376.1.215a: Berta Rechtlichi aadressleht, 08.01.1929; RA, ERA.85.1.542: Berta Rechtlichi kartoteegikaart Saksa Kultuuro-mavalitsuse rahvusnimekirjas.

Eestisse tagasi pöördunud inimestega, kelle taust juba ainuüksi seetõttu keerule. Pereliikmete kohta täidetud aadresslehtedel figureeris pereema Ella sakslasena; pereisa Nikolaist, kes opteerumistoimikus oli märgitud venelaseks, oli aadresslehel saanud eestlane; nende tütar Natalia aga pandi kirja venelasena. Võiks ehk oletada, et perekond on ise mingil põhjusel taolise info edastanud, ent eksituse võimalust suurendab asjaolu, et samal ajal ja sama ametniku väljastatud ning muudes detailides üldjoontes vanemate aadresslehtedega klappival dokumendil on Natalia isa nimeks märgitud Aleksander.²³⁹ Võimalikele vigadele aadresslehtede täitmisel viitab ka Paul Adleri näide. Tema kohta on säilinud koguni neli aadresslehte, millest ühe järgi oli ta eestlane, ülejäänute järgi aga sakslane, kusjuures ainus erandlik ei ole ei varaseim ega hiliseim, millistel puhkudel võiks oletada mingeid vahepealseid põhimõttelisi muutusi tema rahvuskuuluvuses. Isikutunnistuse järgi oli Adler sakslane.²⁴⁰

Juhuslikumat laadi eksituste kõrval võis esineda juhtumeid, mis olid seotud inimestele harjumuspärase ja ametkondlikult kasutatud mõisteaparaadi vastuoludega. Asjaolu, et taolisi olukordi korduvalt esines, näitab, et Eesti riigi algusaastatel ei olnud ametlik mõistekasutus veel sel määral paika loksunud, et isikutunnistustele sattunud küsitavaid ja ebastandardseid rahvusmärkeid ära hoida. Esmajoones puudutas see arvukaid „baltlasi“, mis oli baltisakslaste seas pikalt olnud tavapärase ja loomulik nimetus oma rahvusgrupi kohta.²⁴¹ Eesti Vabariigi ametkondlik praktika seevastu sellist rahvusmääratlust ei tunnistanud, samamoodi nagu ei tunnistanud omaette rahvuseks „baltisakslasi“. Omapäraselt kulges sellega seoses Marie Dankmanni isikutunnistuse väljastamine, mille käigus kirjutati talle esmalt välja isikutunnistus, mille algne rahvusmärke „eestlane“ oli maha tõmmatud ja asendatud „balti-sakslasega“, ent lõpuks kogu isikutunnistus suure ja punase ristiga kehtetuks muudetud. Teisel isikutunnistuse konsul esineb taas rahvusmärke „eestlane“. Mõlemad isikutunnistuse konsud on dateeritud sama kuupäevaga, kannavad sama numbrit ja nii näib, et segase olukorra lõpplahendusena jäi Dankmanni isikutunnistusse rahvusmärkeks „eestlane“.²⁴²

Eksitustest enam tähelepanu vääriavad juhtumid, mille puhul ametnikel ja dokumenteeritavatel endilgi oli viimaste rahvuskuuluvust keeruline määratleda.

²³⁹ RA, ERA.36.2.1519, l 1: Nikolai Böstrovi teadaanne Eesti Vabariigi kodanikuks tunnistamise kohta, 29.07.1921; TLA, 1376.1.31: Nikolai, Ella ja Natalia Böstrovi aadresslehed, 26.11.1927. Vt ka Triin Tark. Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest 1941. aasta järelümberasujate andmete põhjal. – Tuna, 2020, nr 2, lk 50.

²⁴⁰ TLA, 1376.1.2: Paul Adleri aadressleht, 09.07.1926; TLA, 1376.1.328: Paul Adleri aadresslehed, 16.05.1921, 05.03.1926, 15.01.1927; TLA, 186.1.432: Paul Adleri isikutunnistuse kants, 26.01.1920.

²⁴¹ „Baltlase“ mõiste kohta vt lähemalt nt Jörg Hackmann. Was bedeutet „baltisch“? Zum semantischen Wandel des Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erforschung von *mental maps*. – Buch und Bildung im Baltikum: Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag. Koost Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer. Münster: LIT, 2005, lk 29–30.

²⁴² TLA, 186.1.46: Marie Dankmanni isikutunnistuse kants, 09.12.1919; TLA, 186.1.13: Marie Dankmanni isikutunnistuse kants, 09.12.1919.

Sellised olukorrad jagunevad valdavalt kaheks. Esimesel juhul ei väitnudki isikutunnistuse taotlejad oma rahvuskuuluvuse kohta midagi konkreetset ja otsuse langetas lõpuks ametnik, selleks et rahvusmärke lahter täidetud saaks. Teisel juhul võisid küll taotlejad oma rahvuskuuluvuse nimetada, aga selle aluseks ei pruukinud olla tingimata kokkukuuluvustunne teatud kultuuriliste rühmadega, vaid mingid muud asjaolud (nt varasem kodakondsus, esivanemate päritolumaa jne), mis tundusid isikutunnistuse väljastamise hetkel asjakohasemad või „õigemad“.

Ametnike reaktsioon inimeste raskustele oma rahvuse määramisel võis olla erinev. Kohati kasutasid nad oma fantaasiat või püüdsid tugineda mingitele nende nägemuses objektiivsetele kriteeriumitele ja andmetele. Oletatavasti lähuti sageli inimese nimest, sünnikohast, taotleja kõneldud keelest ja perekondlikest sidemetest, välistada ei saa ka ametniku intuitsiooni, juhul kui too arvas end taotlejat või tema esivanemaid hästi teadvat. Ametnike olukorda ei lihtsustanud asjaolu, et Eesti alal elanud arvukamad rahvusgrupid olid Eesti iseseisvumise ajaks väliselt suhteliselt sarnased, ilma ilmselgete ja kiirelt silmatorkavate kultuuriliste eripäradeta, mille märkamine oleks rahvuse määramisel võinud kasuks tulla. Samuti oli väga levinud mitmekeelsus, mis sageli ei lasknud inimese rahvuse üle otsustada pelgalt ametnikuga suhtlemisel kasutatud keele järgi. Selgete eripärade puudumine ei tähenda aga, et ametnikud poleks sellegipoolest püüdnud intuiitiivselt mingeid määravaid kultuurilisi tunnuseid tuvastada. Lõplik otsus võis tugineda ka mitme või kõigi mainitud tegurite kombinatsioonile. Kirjeldatud kriteeriumid rakendusid arvatavasti ka neil juhtudel, kui ametnikud juba eos dokumenteeritava isiku enese arvamuse vastu huvi ei ilmutanud.

Mõned võimalikud kriteeriumid inimeste rahvuse määramisel, millel ei pruukinud olla mingit pistmist olla nende kuuluvustundega, on paremini aimatavad kui mõned teised. Näiteks nimed ja ühtlasi ka perekondlikud sidemed võisid olla miski, mis teatud rahvusmärgeteks alust andsid. See võis kehtida näiteks šveitsi juurtega Elfriede Narkevitschi, kolonel Nikolai Narkevitschi abikaasa puhul, kelle isikutunnistusele oli „eksikombel“, nagu ta hiljem rahvusmärke muutmist taotledes nentis, sattunud rahvusmärkeks „poolakas“, ehkki Poolaga ei olevat tal kunagi mingit pistmist olnud, sündinud ja üles kasvanud oli ta juba Eestis, ehkki oli varem olnud Šveitsi kodanik.²⁴³ Tema ainus side Poolaga võis-ki olla asjaolu, et tema abikaasa oli sündinud Vilno kubermangus, ent kuidas see asjaolu ametniku tegutsemisloogikat mõjutada võis, jääbki ebaselgeks.

Esivanemate päritolumaa oli teine võimalik kriteerium. Näiteks Elma Keskil, kelle esivanemad olid pärit Böömimaalt, sattus esimesse isikutunnistusse rahvusmärkeks „austria“, justkui viitena Böömimaa kunagisele riiklikule kuuluvusele, ilmselgelt ei peegeldanud see aga Elma Keski rahvuskuuluvust, kuna mõned aastad hiljem taotles ta isikutunnistusel rahvusmärke muutmist „sakslaseks“.²⁴⁴

²⁴³ TLA, 186.1.126: Elfriede Narkevitschi isikutunnistuse konts, 12.03.1921; RA, ERA.1.6.103: Elfriede Narkevitschi palve Tallinna linna prefektile, 23.02.1927.

²⁴⁴ RA, ERA.1.6.126: Elma Keski rahvusmärke muutmise akt.

Hilisem rahvusmärke muutmine ei välista aga võimalust, et isikutunnistuse väljastamisel oli ta ennast ise austerlasena üles andnud, teadvustamata sel ajal selgelt ametliku rahvusmärke tähendust.

Kolmandaks võis rahvusmärke aluseks olla kodakondsus, kas endine või dokumendi täitmise hetkel kehtinud. Näiteks 1919. aastal väljastati teadmata põhjustel isikutunnistus (vastav isikutunnistuste vorm oli üldiselt ette nähtud ainult Eesti kodanikele) mitte-kodanikule Amalie Iljinile, kes oli selles kirjas kui „venelane“. Mitmeid aastaid hiljem Eesti kodakondsust taotledes väitis ta ise rõhutatult ja selgesõnaliselt, et on sakslane, võimalik, et häirituna varasemast isikutunnistuse rahvusmärkest.²⁴⁵ Sarnane oli ka Alfred Pappmehli juhtum. Mittekodanikuna oli ta saanud isikutunnistuse, milles oli samuti märgitud „venelaseks“ ning alles kodakondsuse taotlemisel ja hilisemal aadresslehel figureeris ta „sakslasena“.²⁴⁶

Kodakondsuse tähtsusele rahvuse määramisel viitavad ka mõned aadresslehed. Näiteks pärinevad 1921. aastast aadresslehed toonaste Soome kodanike Valter ja Berta-Maria Treu kohta, mõlema rahvuseks märgiti neis „soomlane“. Mõni aeg hiljem taotlesid nad Eesti kodakondsust, kusjuures Valter Treu märkis taotlusse lüüriliselt, et on „võrsunud päris eesti soost“.²⁴⁷ Silmatorkavad on Tšehhoslovakkia kodanikest Urbanite perekonna 1928. aastast pärinevad aadresslehed. Kõik pereliikmed on nende järgi „tšehhoslovaki“ rahvusest, mis tšehhi päritolu Bedrich Urbani puhul võib tõepoolest arusaadav olla. Sama ei saa öelda tema abikaasa Amanda, kunagise Tallinna linnavoliniku Gustav Steinbergi tütre kohta.²⁴⁸ Et siinkohal ei olnud tegemist ühekordse juhusliku eksitusega, näitab asjaolu, et ametlikus asjaajamises käis „tšehhoslovaki“ rahvus nendega pidevalt kaasas, ka järelümberasumise ajal on kõik pereliikmed peale sakslasena registreeritud Amanda kirja pandud „tšehhidena“.²⁴⁹ Amanda oli küll 1919. aastal väljastatud isikutunnistuse (millist tal Tšehhoslovakkia kodanikuna tegelikult olla poleks tohtinud) järgi eestlane, ent näib, et edasises ametlikus asjaajamises ei olnud sellel erilist tähtsust.²⁵⁰ Urbanite aadresslehtede sissekanded olid tehtud Tšehhoslovakkia passi järgi, mis arvatavasti märget rahvuse kohta ei sisaldanud.

Ei Narkevitschi, Keski, Iljini, Treude ega Urbanite juhtumite põhjal ei ole võimalik veendunult väita, kas küsitav rahvusmärke sattus dokumentidesse ametnike omavoli või nende endi valikute tulemusena. Ehkki mõnel juhul esi-

²⁴⁵ RA, ERA.14.13.828: Amalie Iljini avaldus sise- ja kohtuministrile, 11.09.1934; TLA, 186.1.330: Amalie Iljini isikutunnistuse konts, 09.12.1919.

²⁴⁶ TLA, 186.1.260: Alfred Pappmehli isikutunnistuse konts, 09.01.1920; TLA, 1376.1.188: Alfred Pappmehli aadressleht, 30.08.1928; RA, ERA.14.15.145, l 1: Alfred Pappmehli palve siseministrile, 22.11.1926.

²⁴⁷ TLA, 1376.1.288: Valter-Andreas Anselm ja Berta-Maria Treu aadresslehed, 24.06.1922; RA, ERA.14.16.1150, l 1: Valter Treu palve siseministrile, 27.08.1934.

²⁴⁸ TLA, 1376.1.298: Amanda, Boris ja Dalibor Urbani aadresslehed, 23.08.1928; TLA, 1376.1.298: Bedrich Urbani aadressleht, 30.07.1928.

²⁴⁹ RA, ERA.R-34.1.60, l 5: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 10.02.1941.

²⁵⁰ TLA, 186.1.423: Amanda Urbani isikutunnistuse konts, 18.12.1919.

nenud hilisem rahulolematus võiks viidata justkui esimesele, ei saa siiski täielikult välistada, et rahvusmärke põhines inimeste endi esitatud andmetel. Selle üheks põhjuseks võis olla teadmatuse, millist tähendust dokumendi rahvusmärke endas kannab, ka ametnikud ei pruukinud sel juhul suuta rahvusmärke tähendust selgitada. Teiseks võib mitu aastat hiljem ilmnenu rahulolematus viidata ka vahepealsele põhimõttelisele meelemuutusele.

Rahvusmärke tähenduse ebamäärasus ja laialivalgusus valmistas raskusi nii dokumentide omanikele kui ka neid täitnud ametnikele. Ühiskonnas ei eksisteerinud mitte ühelgi tasandil üksmeelt, milliste tunnuste kaudu on määratud inimeste teatud rahvusse kuulumine ning kas need tunnused peaks olema universaalselt kehtivad või võivad olla individuaalselt erinevad. Kui põhiseaduse fikseeritud rahvuse määramise vabadus põhines näiliselt ettekujutusel rahvustest kui üksikisikute rühmadest, mille liikmeid ühendavad keel ja kultuur, siis tavapraktikas kippus sageli domineerima arusaam rahvuskuuluvusest kui päritolu määratud tunnusest, seega arusaam, et iga inimene peaks kuuluma samasse rahvusse nagu tema vanemad, vanavanemad jne.

Küsimus ei olnud ainult selles, et ametnikud oma tegevuses võisid tugineda päritolule ning ignoreerida inimesi ümbritsenud kultuuri- ja keelekeskkonna tähtsust rahvust määrava tegurina, vaid selleski, et ka isikutunnistuste taotlejatel endil ei pruukinud olla selget arusaama, mida pidas riik silmas isikutunnistuse rahvusmärkega ja milliseid tunnuseid tema isiklikult peaks enda rahvuse ametlikul määramisel aluseks võtma. Kuna enne Eesti iseseisvumist süsteemsemat rahvuse dokumenteerimist ei toimunud, oli tegemist täiesti uue ja harjumatu praktikaga nii ametnike kui ka tavainimeste jaoks. Nende inimeste seisukohalt, kelle päritolu ning keele- ja kultuurikeskkond iseenesestmõistetavalt ja ühemõtteliselt ei kattunud, oli tegemist keerulise küsimusega, millele lahenduse leidmine, eriti kiirkorras isikutunnistuse väljakirjutamise käigus, ei olnud väga lihtne. See probleem puudutas nii arvukaid saksastunud peredest pärit inimesi, segaperedes üles kasvanuid kui ka väljarännanud inimesi, kes hiljem Eestisse tagasi pöördusid. Minimaalne selgus, millele nii need inimesed ise kui ka neile dokumente väljastanud ametnikud tugineda saanuks, saabuski alles põhiseaduse vastuvõtmise järel, ent selleks ajaks oli arvukalt isikutunnistusi juba välja antud. Täit lahendust isikutunnistuse rahvusmärke probleematikale ei pakkunud aga ka põhiseadus. Nii on mõistetav, et keerulisemate juhtumite puhul tugineti edaspidi mingitele märksa konkreetsema ja objektiivsemana mõjunud teguritele, nagu seda olid kodakondsus, esivanemate päritolumaa, nimi vmt.

Nende abstraktsete, peaaegu metafüüsiliste probleemide esile toomise kõrval tasub siiski küsida, kas teatud rahvusmärke isikutunnistuses võis olla dokumendi omaniku teadlik valik ka juhul, kui see läks vastuollu tema eluviisi, seltskondliku elu, keelekasutuse ja muude rahvuskuuluvusele viitavate tunnustega. Näiteks võib oletada, et rahvusmärke valikut võisid mõjutada mitmesugused pragmaatilised kaalutlused. Praktilised motiivid ilmnevad selgemalt alles 1920. aastate jooksul üha enam kasvanud isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotlustest, mille puhul rahvuskuuluvuse valik oli tihedalt seotud koolieelistuste ja kultuuriautonomia küsimusega, mida kõike käsitletakse lähemalt allpool.

Samas on põhjust küsida, kas ei pruukinud näiteks riigiteenistuses karjääri tegemise soov seostuda valmisolekuga ennast ametlikult eestlasena esitleda. Asjaolu, et riigiteenistuses töötanud uuritavad isikud on teenistustoimikute ja/või isikutunnistuste järgi rõhuvas enamuses eestlased, ei ole sellele küll otseseks kinnituseks, ent lisab kaalukust. Tähelepanuväärne on seejuures telegraafi-ametniku Konstantin Kometsa juhtum. Optandina Eestisse saabunud, ehkki küll Peterburis sündinud Komets oli mitme teenistuskirja, isikutunnistuse ja aadresslehe järgi eestlane, ent samas on teda teatud eelkõige saksa seltskonnas liikunud inimesega, kelle eesti keele oskusi polevat kõige parem olnud. Lisaks kuulus ta Haapsalu koguduse saksa pihtkonda. Ehkki küll tema isiklikult kunagi Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja ei kuulunud, olid sinna kantud ta abikaasa ja poeg.²⁵¹ Sarnane on ka arstiametit pidanud Arnold Oldekopi juhtum. Ta oli Tallinna Niguliste koguduse liige, kantud Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja, ent ometi oli temagi nii isikutunnistuse, aadresslehe kui ka teenistuskirja järgi eestlane.²⁵²

Dokumentide sisule avaldasid mõju esivanemate saksastumine, pidev kahe või enama rahvuse vahel balansseerimine, mitmerahvuseline perekondlik taust aga ka väljaränne kombineeritult eelnevalt nimetatud teguritega. Ilmekalt võtab paljude uuritavate isikute segase tausta kokku Roger Andersoni kirjeldus oma perekonnast: „Isal oli rootslasest isa ja sakslannast ema, kusjuures ema põlvnes omakorda vene-eesti perekonnast. Räägiti võrdselt saksa ja eesti keelt, välja arvatud arvutamisel.“²⁵³ Samas olid Andersoni mõlemad vanemad 1918. aasta lõpust pärinevate aadresslehtede järgi eestlased, isa hilisemates dokumentides rootslane ja ema jätkuvalt eestlane.²⁵⁴ Kui Andersonide perekonna ebamäärase tausta ja ühtlasi dokumentide vastuoluliste rahvusmärgete mõistmisel on abiks kirja pandud mälestused, siis alati ei ole võimalik dokumente taoliste mitteametlike allikatega võrrelda. Siiski on põhjust arvata, et paljuski oli just mitmerahvuseline taust põhjuseks muutlikele rahvusmärgetele dokumentides. Miks arvukas hulk segase taustaga inimestest dokumentidesse eestlastena kanti, võis, aga alati ei pruukinud tuleneda nende endi valikutest.

²⁵¹ RA, ERA.54.3.701: Konstantin Kometsa teenistustoimik posti-telegraafi-telefoni peavalitsuses; TLA, 1376.1.107: Konstantin Kometsa aadressleht, 18.12.1926; RA, EAA.1239.1.198, l 150: Personaalraamat VII. A – W (saksa pihtkond), 1907–1931; RA, ERA.85.1.542: Jenny ja Konstantin Komets (noorema) kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas. Vt ka Loit. Tallinlase unistus; Tark. Läänemaalastest järeloomberasujad, lk 267–268.

²⁵² RA, ERA.50.4.400: Arnold Oldekopi teenistustoimik tervishoiu- ja hoolekandevalitsuses; TLA, 1376.1.180: Arnold Oldekopi aadressleht, 08.03.1928; TLA, 186.1.443: Arnold Oldekopi isikutunnistuse konts, 27.09.1920; RA, ERA.85.1.542: Arnold Oldekopi kartoteegikaart Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

²⁵³ Anderson. Me kodutud, lk 23.

²⁵⁴ TLA, 1376.1.8: Gerhard Andersoni aadressleht, 29.12.1918; TLA, 1376.1.290: Victoria Truboki aadressleht, 27.12.1918; RA, ERA.495.7.124: Gerhard Andersoni teenistusleht, 27.06.1927; RA, ERA.50.4.14, l 2: Arsti registreerimisleht, 21.12.1925; RA, ERA.50.6.7, l 7: Viru maakonnas töötavate hambaarstide registreerimisleht, 18.02.1925.

Esmajoones oli riigi huvi, et eestlasi oleks võimalikult palju. Vähemalt mingil määral võis see mõju avaldada ka riiki esindanud ametnike tegevusele – segastes olukordades, kui polnud kindlasti alust midagi muud eeldada, dokumenteeriti inimesed „eestlastena“. Et see põhiseaduses fikseeritud rahvuse määramise vabaduse tingimustes võimalikuks sai, võis tuleneda inimeste endi ebakindlusest, ehk ka ettekujutusest, et kodakondsus samastub rahvusega. Samas ei saanud inimesed sageli suhtuda sellesse kui pelgalt ühte sõnasse paberil, kuna isikutunnistuse rahvusemärgi omandas märkimisväärse tähtsuse nii mõneski eluvaldkonnas. Nii võis juhtuda, et isikutunnistuse väljastamisel ilmnunud rahvuse määratlemise raskused ei läinud dokumendi omanikule korda vaid senikaua, kuni rahvusemärgi tema igapäevaelu ja valikuvõimalusi ei mõjutanud. Ehkki neist raskustest olid puudutatud mitmesugustel põhjustel segase taustaga inimesed, moodustasid ühe eriti mõjutatud rühma Eesti kodakondsust taotlenud tagasi- ja sisserrändajad, mistõttu on järgnevalt põhjust neid eraldi käsitleda.

2.3. Kodakondsuspoliitika

Seniste impeeriumite lagunemine Esimese maailmasõja järel ning uute riikide teke Ida- ja Kesk-Euroopas sundis vastloodud riike otsustama, kellele ja milliste põhimõtete alusel kodakondsus anda. Uute riikide kodakondsuspoliitikat mõjutas idee, et riigi territoorium ja selle põhirahvuse asuala peaks üldjoontes kattuma ning riik peaks eksisteerima eelkõige põhirahvuse huvides. Vähemusrahvusi, kes eeldatult esindasid kusagil mujal asunud emamaad, seevastu peeti potentsiaalseks põhirahvuse huvide kahjustajaks ja julgeolekuohuks.²⁵⁵ Sellistele eeldustele tugines üldjoontes ka vastse Eesti Vabariigi kodakondsus- ja sisserrändepoliitika. Iseloomulik oli seejuures seniste dominantrahvuste – sakslaste ja venelaste – taandumine vähemusrahvuse rolli. See suurendas rahvuste vahelisi pingeid ja riigivõimu kahtlusi vähemusrahvuste esindajate lojaalsuses, mis omakorda mõjutas ka viimaste võimalusi Eesti kodakondsus omandada.²⁵⁶

Kodakondsuse andmist reguleerisid Eestis mitmed õigusaktid, millest esimese võttis Maanõukogu vastu 26. novembril 1918. Selle määruse järgi oli Eesti Vabariigi kodakondsus võimalik automaatselt omandada kolmel tingimusel: esiteks pidi inimene elama Eesti Vabariigi piirides, teiseks olema olnud kuni 24. veebruarini 1918 endise Vene riigi alam ning kolmandaks olema olnud Eesti ala kohalike omavalitsuste elanike nimekirjades. Määrus ei sätestanud otsesõnu kodakondsuse omandamise sõltuvust rahvusest ja oli selgelt suunatud Eesti alal püsivalt elanud inimeste kodakondsusküsimuse lahendamisele. Põgusalt oli selles mainitud küll ajutiselt eemal viibinud inimesi, nentides, et lühiaegne väljaspool Eesti piire viibimine ei võta õigust kodakondsusele, ent sisse- ja tagasirändajate küsimus jäi tagaplaanile ja pidanuks lahenduse leidma hiljem koda-

²⁵⁵ Rohtmets. The Significance of Ethnicity, lk 895–896; Brubaker. Nationalism Reframed, lk 83–84.

²⁵⁶ Vt lähemalt nt Rohtmets. Significance of Ethnicity; Rohtmets. Kättemaks põlisele vaenlasele.

kondsusseadusega.²⁵⁷ Lahenduseni jõudmine kujunes aga aeganõudvaks ja vaevaliseks ning enne kodakondsusseaduse vastuvõtmist pidi riik tegelema ulatusliku sisse- ja tagasirände lainega.

1920. aastal koostati siseministeeriumis kodakondsusseaduse eelnõu, mille järgi oleks võimalik olnud kodakondsus omandada kõigil Eesti residentideks arvatud sisse- ja väljarändajatel, keda seaduseelnõu koostamisega ajal oli juba arvukalt. Nii jäeti seadus selle jõustumisega kaasnevaid võimalikke riske tajudes vastu võtmata.²⁵⁸ Eelnõu ilmestab hästi seadusandjate dilemmat: ühelt poolt ei soovitud majanduslikel ja julgeolekukaalutlustel kõigile sisse- ja väljarändajatele kodakondsust tagada, ent teisalt ei saanud seadusandlikul tasandil piirata sisse- ja väljarändajatele kodakondsuse andmist ainult eesti päritolu inimestega, kuna see oleks tähendanud riiklikes alusdokumentides sõnastatud vähemuspoliitika hülgamist ja võinuks ohustada Eesti riigile rahvusvahelise tunnustuse saavutamist.²⁵⁹

Kodakondsusseadus võeti vastu alles 1922. aastal, mistõttu pidi riik kodakondsuse jagamisel mõnda aega tegutsema ilma selgete õiguslike regulatsioonideta. Vahepeal oli Vabadussõja lõpetanud Tartu rahu alusel optantidena Eesti kodakondsuse omandanud ja Eestisse tagasi saabunud arvukalt varem välja rännanud inimesi. Kodakondsuse andmist reguleerisidki Eesti riigi algusaastatel eelkõige teiste riikidega sõlmitud lepingud, mis täpsustasid tagasi pöörduvate inimeste kodakondsuse saamise võimalusi. Olenevalt lepingust võisid taotlejate võimalused Eesti kodakondsuse omandamiseks olla erinevad. Kui Nõukogude Venemaaga sõlmitud lepingu järgi pidi kodakondsuse saamise õigus olema kõigil Eesti alalt pärit, siis Lätiga sõlmitud lepingu järgi ainult eesti päritolu inimestel. Praktikas iga juhtumit eraldi menetledes anti aga ka Venemaalt opteerumisel selge eelis eesti päritolu tagasipöördujatele.²⁶⁰ Allpool käsitletakse lähemalt seda, mida eesti päritolu all silmas peeti ja mille alusel seda igal üksikjuhtumil hinnati.

Rahvusel oli kodakondsuse omandamisel alates kodakondsusseaduse vastuvõtmisest õiguslikult varasemast märksa suurem tähtsus. Eelisseisus olid seaduse järgi „endise Vene riigi Eesti soost alamad“, kes võisid saada kodakondsuse automaatselt. Ka naturalisatsiooni korras kodakondsuse taotlemisel oli tõestatult eesti päritolu isikutel võimalik vältida seaduse teiste nõuete täitmist, nii ei olnud nad näiteks kohustatud kaks aastat enne taotluse esitamist Eestis viibima ega pidanud eesti keelt oskama.²⁶¹ Riigikogus kodakondsusseaduse eelnõu menetlemise käigus ei puudutatud samas kordagi fraasi „eesti soost“ tähendust.²⁶²

²⁵⁷ Maanõukogu määrus Eesti demokraatliku vabariigi kodakondsuse kohta, 26.11.1918. – Riigi Teataja, 1918, nr 4, lk 5. Vt ka Rohtmets. The Significance of Ethnicity, lk 897.

²⁵⁸ Rohtmets, Kättemaks põlisele vaenlasele, lk 44.

²⁵⁹ Rohtmets-Aasa. Eesti Vabariigi sisse- ja väljarändepoliitika, lk 145–146.

²⁶⁰ Rohtmets-Aasa. Eesti Vabariigi sisse- ja väljarändepoliitika, lk 145–147.

²⁶¹ Kodakondsuse seadus, 27.10.1922. – Riigi Teataja, 1922, nr 136, lk 661–663.

²⁶² Vt nt Riigikogu koosoleku protokoll nr 162 (20), 22.10.1922. – I Riigikogu protokollid. 8. istungjärg. [12. sept. – 19. det. 1922]. Protokollid nr. 143–184. Tallinn: Riigikogu, 1922;

Kuivõrd tegemist oli ähmase mõistega, mille tähendus oli liiatigi aja jooksul nihkunud, ei saanud see ka eelnõu aruteludes osalenud poliitikutele olla täiel määral iseenesestmõistetav. Sellegipoolest sõnastati fraasi tähendus alles mõnevõrra hiljem välja antud siseministri juhistes kodakondsusseaduse rakendamise kohta: „eesti soost“ pidid olema isikud, kelle vanemad või vähemalt isa olid eestlased; vallaslaste puhul oli piisav, kui ema oli eestlane.²⁶³

Õigusaktidest tulenevalt oli võimalik niisiis kodakondsus omandada kolmel viisil: Eesti alal püsivalt elanud inimesed said Eesti kodanikeks üldjuhul automaatselt, väljaspool Eestit viibinud inimesed vastavalt teiste riikidega sõlmitud lepingutele Eesti kodakondsusse opteerudes, samuti oli võimalik kodakondsust taotleda naturalisatsiooni korras. Kodakondsuse omandamise protsessist opteerumisel ja naturalisatsiooni käigus annavad hea ülevaate vastavad toimikud, mis olles küll kummalgi juhul nii sisult kui ka vormilt väga erinevad, peegeldavad hästi rahvuse tähendust ja tähtsust kodakondsuse taotlemisel.

Opteerumine toimus suuresti konveiermeetodil, selle käigus kasutati kindla vormiga taotlusi ja isikuandmete ankeete. Naturalisatsiooni korras kodakondsust taotlenud inimesed seevastu esitasid vabas vormis taotluse, mis pidi sisaldama seaduses ette nähtud infot (ees- ja perekonnanimi, vanus, perekonnaseis, abikaasa ja laste nimed ja vanused, senine kodakondsus, elukoht, Eestis viibimise kestus, elukutse, varaline seis, kas on kohtulikult karistatud ning eesti keele oskus), ent taotlejal oli võimalik välja tuua lisaks veel mitmeid selliseid andmeid, mida ta pidas vajalikuks.²⁶⁴ Ei optantide ega naturalisatsiooni korras kodakondsust taotlenute toimikud näita, et andmed rahvuse kohta oleks pidanud esitama taotlejad ise, küll aga oli viimasel juhul avalduse vabast vormist tulenevalt soovi korral võimalik oma rahvuskuuluvus või päritolu välja tuua, millist võimalust sageli ka kasutati.

Opteerumise käigus pidid taotlusi menetlevad ametnikud esialgu otsustama opteeruda soovija rahvuse üle vastavalt siseministeeriumist saadud juhistele, mille järgi tuli mitte-eestlasteks pidada neid, kellel polnud eesti-päraseid nimesid ja kes ei rääkinud eesti keelt. Et need juhised polnud reaalsusega väga hästi kooskõlas ega seega ka rakendatavad, sai kiiresti selgeks.²⁶⁵ Ehkki keeleoskus ja nimede kirjutamine ei kujunenud kodakondsuse andmisel seega kuigi määravaks, jätkus selektiivne eesti päritolu inimesi eelistanud poliitika sellegipoolest. Kahtlasi juhtumeid, mille puhul taotleja eesti päritolu polnud ilmne, menetles siseminister isiklikult.²⁶⁶ Opteerumise aktiivse osa lõpuks 1922. aastal oli ametkondadel piisavalt andmeid statistiliste ülevaadete koostamiseks, millest muu hulgas saab aimu ka opteerunute rahvuslikust koosseisust. 1920. ja 1921. aastal Eestisse jõudnud kokku 36 013 optandist 93,5% olid väidetavalt eestlased,

Riigikogu koosoleku protokoll nr 163 (21), 24.10.1922. – I Riigikogu protokollid. 8. istungjärg.

²⁶³ Juhtnõõrid kodakondsuse seaduse kohta, 25.11.1922. – Riigi Teataja, 1922, nr 148/149, lk 728.

²⁶⁴ Kodakondsuse seadus, 27.10.1922. – Riigi Teataja, 1922, nr 136, lk 662.

²⁶⁵ Rohtmets. The Significance of Ethnicity, lk 900.

²⁶⁶ Rohtmets-Aasa. Eesti Vabariigi sisserändepoliitika, lk 146.

venelasi oli 3,7% ja sakslasi 1,4%, ülejäänud rahvused nagu lätlased, poolakad, juudid ja soomlased olid esindatud vähem kui protsendiga.²⁶⁷ Need arvud ei näita, kelleks optandid ennast ise pidasid, kuivõrd nende rahvuse üle otsustasid ametnikud enamasti neist endist sõltumatult. Ka siinse uurimuse valimisse kuuluvad ning pigem saksa või vene keele- ja kultuuriruumiga seotud optandid ei olnud ametlikult mitte ülal mainitud 3,7 ja 1,4 protsendi hulgas, vaid paljud neist läksid statistiliselt arvesse eestlastena.

Milliste põhimõtete alusel ametnikud taotlejate rahvust hindasid, toimikutes üldjuhul otsesõnu ei kajastu. Küll aga on ilmne, et opteeruda soovinutel polnud väga palju võimalusi oma rahvuskuuluvus ametnikele teatavaks teha. Taotlusvormid ja isikuandmete ankeedid, mille täitsid kas taotlejad ise või ametnikud taotleja ütluste alusel, ei sisalda omaette lahtrit rahvuse kohta, välja arvatud üks harvaesinev ankeeditüüp. Viimasegi puhul ei ole ilmne, et selles sisalduv rahvumärge on tehtud taotleja ütluse alusel või heakskiidul. Opteeruda soovinud ei pruukinud alati teadagi, et nende rahvuskuuluvusel oli otsuse langetamisel märkimisväärne tähtsus. Naturalisatsiooni korras kodakondsuse taotlejad seevastu pidid märksa teadlikumad olema, et eesti päritolu on kodakondsuse saamist lihtsustav tegur. Ehkki neil oli põhimõtteliselt võimalik seda aspekti rõhutada, langetasid lõpliku otsuse inimeste päritolu üle, samuti nagu opteerumisel, taustakontrolli läbi viinud ametnikud.

Kodakondsustaotluste menetlemise praktika taustal ei ole üllatav, et nii opteerumis- kui ka naturaliseerumistoimikutes kajastub taotlejate rahvuskuuluvus pigem juhuslikult kui süsteemselt ja sageli puudub see teave toimikust täielikult. Tegemist ei olnud taotlejatelt nõutud andmetega ja enamasti ei esitanud nad teavet rahvuse kohta ka omaalgatuslikult. Eriti optantide puhul on võimalik, et nad ei pidanud tol hetkel rahvuse ja päritolu esiletõstmist vajalikuks, ei osanud aimatagi selliste andmete tähtsust või ei rõhutanud nad oma päritolu seetõttu, et neil polnud selleks alust. Nende tegurite kõrval võis rolli mängida ka asjaolu, et opteerumise ajal ei olnud inimesed harjunud rahvuskuuluvuse ametliku dokumenteerimisega. Ebamäärase ja mitmekesise etnilise taustaga inimesed võinuks rahvuse küsimise puhul segadusse sattuda – nad ei oleks saanud tugineda isenesestmõistetavale intuitsioonile, vaid pidanuks võib-olla esmakordselt elus hakkama mõtlema sellele, mis määrab nende mingisse kindlasse rahvusse kuulumise.

Leidub siiski erandlikke juhtumeid, kui taotlejad on omaalgatuslikult oma rahvuskuuluvuse välja toonud. Tegemist oli eelmises peatükis mainitud Heinrich Treubergi ja tema tol hetkel tulevase abikaasaga. Kuna nad sel ajal veel abielus ei olnud, avati neile erinevad toimikud, ehkki taotlused esitasid nad tõenäoliselt juba koos. Mõlemad on identsel moel oma eesti rahvusse kuulumise rõhutamiseks suutnud ankeedis leida sobiva koha seal, kus sellise teabe esitamine polnud õigupoolest ette nähtud. Arvatavasti ei olnud see teadlik ja eesmärgistatud valik, vaid pigem intuiitiivselt kirja pandud nüanss. Samas on ka

²⁶⁷ A. Tooms. Opteerimisliikumine ja Eesti jõudnud optandid. – Eesti Statistika Kuukiri, 1922, nr 5, lk 13.

Treubergi isa oma tunnistuses oma poja eesti rahvusesse kuulumisele viidanud, mistõttu võib oletada ka seda, et ehk tõesti suutis see perekond keskmisest paremini aru saada rahvuse tähtsusest kodakondsuse omandamisel.²⁶⁸ Miks just nemad pidanuks keskmisest optandist paremini informeeritud olema, pole selge. Igal juhul on Treubergi ning tema toonase elukaaslase ja hilisema abikaasa näited ainukesed omataolised uuritavas materjalis.

Naturalisatsiooni korras kodakondsust taotlenud inimeste toimikutest ilmneb rahvus harva, mille üheks põhjuseks on ilmselt asjaolu, et uuritavatest isikutest vaid vähestel oli alust oma eesti päritolu välja tuua. Samas on toimikute põhjal võimalik veenduda, kuidas mitte-eestlaste kodakondsuse taotlemise protsess kujunes sageli keeruliseks ja aeganõudvaks. Taotluse menetlemine võis takerduda pisisasjadesse, jääda arusaamatutel põhjustel venima ja lõpuks võisid määravaks saada taotleja tööandja soovitused. Iseloomulikeks näideteks on Fendtide ja Papmehlide kodakondsustoimikud. Kummagi abielupaari abikaasadel polnud põhjust oma eesti päritolule apelleerida. Ehkki küll Antonina Papmehl esialgu päritolule viitamisega kodakondsust taotleda püüdis, takerdus tema taotlus tõendite puuduse taha, mis näitab, et ametnikud püüdsid taotleja väiteid oma eesti päritolu kohta hoolikalt kontrollida.²⁶⁹ Mõlemal juhul näib, et kodakondsuse omandamiseni viisid lõpuks tööandjate soovituskirjad, milles toodi välja taotlejate vajalikkus asutuse jaoks: Paul Fendt oli värvimeistrina vajalik Kärkla kalevivabrikule ja Alfred Papmehl viiuliõpetajana Tallinna konservatooriumile.²⁷⁰

Kodakondsustoimikutes ja seejuures eriti opteerumistoimikutes sisalduvad andmed taotlejate rahvuskuuluvuse kohta ei pärinenud üldjuhul taotlejalt endalt. Samuti võisid rahvuse mainimise kontekst ja asjaolud olla juhuslikud. Opteerumistoimikutes on taotlejate rahvus välja toodud enamasti mitmesuguses kirjavahetuses ning soovitajate ja sugulaste ülekuulamisprotokollides, seega on tegemist teiste inimeste hinnangutega. Paljude juhtumite menetlemise käigus koguti andmeid kohalikest omavalitsustest, millest taotleja väitis ennast olevat pärinenud, aga ka tema enda nimetatud soovitajatelt. Vastavatest dokumentidest ilmneb, kui kaootiliselt, juhuslikult ja selgete põhimõtetest toimus eri ametkondades taotlejate rahvuse määramine. On silmatorkav, et ametnikud ja kaugemad tuttavad nimetasid taotlejat sagedamini eestlaseks kui lähisugulased. Nõnda on ametnikud eestlasteks nimetanud muuhulgas ka taolisi inimesi, kes olid juba enne Eestist lahkumist olnud ristitud ja/või leeritatud saksakeelsetes kogudustes, mis vihjab nende kuulumisele saksa keele- ja kultuuriruumi, taolised olid näiteks esimeses peatükis mainitud Kasimir-Robert Giess ja Artur Hartmann. Ehkki leidub juhtumeid, kui ka lähisugulased nimetasid ülekuulamise käigus oma saksakeelsetes kogudustes ristitud/leeritatud pereliikmeid eestlasteks, on teadmata

²⁶⁸ RA, ERA.28.2.18066, l 1; RA, ERA.28.2.18066, l 10; RA, ERA.28.2.1364, l 1. Võrdluseks, Heinrich Treubergi vend Alfred oli isikutunnistuse järgi sakslane. Vt TLA, 186.1.243: Alfred Treubergi isikutunnistuse konts, 08.12.1919.

²⁶⁹ RA, ERA.14.15.146: Antonina Papmehli kodakondsuse taotlemise akt.

²⁷⁰ RA, ERA.14.12.3337: Paul Fendti kodakondsuse taotlemise akt; RA, ERA.14.15.145: Alfred Papmehli kodakondsuse taotlemise akt.

ülekuulamise täpsemaid asjaolusid keeruline veenduda, kui läbimõeldud sel-
lised väited olid või kas tunnistusi andnud inimesed üldse midagi taolist väitsid.
Küsitavana mõjub näiteks Oleviste koguduses ristitud vendade Hermann ja
Herbert Linke juhtum, kelle isa kinnitas nad ülekuulamisel olevat „rahvuse
poolt“ eestlased, ent protokolli lakoonilisest vormist ei ilmne, mil moel sõnas-
tatud küsimusele vastates ja millises kontekstis ta sellise väite esitas ning mida
ta oma tõdemusega silmas pidas.²⁷¹

Üksikutes toimikutes leiduvad nii ametnike ja juhututtavate kui ka lähisugu-
laste hinnangud, kusjuures neist ilmneb selgelt, et lähisugulased peavad taotlejat
mitte-eestlaseks. Üks taolistest oli esimeses peatükis mainitud Voldemar Lunin,
kes oli oma õe tunnistuse järgi venelane, juhututtava sõnutsi aga eestlane. Sar-
nase vastuolu leiab vendade Kasfeldtide toimikutest. Boris ja Valentin Kasfeldti
Eestis elanud venna väitel olid mõlemad sakslased, samas kui ühe juhuslikuma
tuttava tunnistuse järgi olnud tegemist eestlastega.²⁷² Lisaks laseb kontekst sa-
geli aimata, et taotleja rahvaskuuluvus on ära märgitud pigem ühe juhusliku ja
tähtsusetu aspektina paljudest, mitte eesmärgistatult rõhutatud.²⁷³ Nii võib järe-
lada, et kodakondsuse taotlejad ja nende lähisugulased ei taibanud või soovinud
rahvusele rõhutatult tähelepanu pöörata. Kui oletada, et opteeruda soovinud ja
nende pereliikmed olid teadlikud eesti päritolu tähtsusest kodakondsuse oman-
damisel, võinuks just nemad oma tunnistustes ja kirjades seda asjaolu võimalu-
sel esile tõsta, ent toimikutest ilmneb, et see ei olnud kuigi levinud.

Leidub üks ekstreemne näide, mis näitab, kuidas võimalus oma eesti päritolu
rõhutada on kasutamata jäetud. Johann Eduard Nummelin püüdis 1921. ja 1922.
aastal korduvalt ja edutult optandina Eesti kodakondsust omandada ja sissesõ-
duluba saada. Tegemist oli Tartus sündinud ja eesti-soome päritolu inimesega,
kes oli küll Tartu Jaani koguduses ristitud ja küllap ka saksakeelses keskkonnas
üles kasvanud. Oma siseministeeriumile saadetud palvekirjades ei toonud ta
kordagi oma rahvust ega päritolu esile, küll aga mainis tema osalist eesti päri-
tolu üks soovitajatest. Näib aga, et sellel juhuslikul mainimisel ei olnud taotluse
menetlemisele mitte mingisugust mõju.²⁷⁴ 1922. aastal sai Nummelin hoopis
sissesõiduloa Soome ja omandas Soome kodakondsuse. Sealt saabus ta küll
mõnda aega hiljem Eestisse ja taotles 1926. aastal kodakondsust naturalisat-
siooni korras. Ka selles taotluses ei rõhutanud ta oma etnilist tausta, mainides

²⁷¹ TLA, 236.2.26, l 485: I pihtkonna personaalraamat J-O, 1898–1924; RA, ERA.36.2.9435, l 4: Leopold Linke ülekuulamise protokoll, 01.07.1920; RA, ERA.36.2.9436, l 10: Leopold Linke ülekuulamise protokoll, 09.08.1920.

²⁷² RA, ERA.36.2.5367, l 5: Edgar Kasfeldti ülekuulamise protokoll, 18.11.1920; RA, ERA.36.2.5367, l 7: Herman Jenki ülekuulamise protokoll, 06.12.1920; RA, ERA.36.2.5369, l 5 Edgar Kasfeldti ülekuulamise protokoll, 18.11.1920; RA, ERA.36.2.5369, l 7: Herman Jenki ülekuulamise protokoll, 06.12.1920.

²⁷³ Nt RA, ERA.36.2.522, l 4: Miina Riimanni ülekuulamisprotokolli ärakiri.

²⁷⁴ RA, ERA.36.2.12033, l 29: Nummelin kontroll-opteerimise komisjonile, 12.01.1922; RA, ERA.36.2.12033, l 30: Nummelin kontroll-opteerimise komisjonile, 01.04.1922; RA, ERA.36.2.12033, l 26: Tartu Ülikooli dotsent K. Saral välisministeeriumi opteerimisosakon-
nale, 06.08.1921.

vaid möödaminnes, et tema ema oli isa poolt eesti päritolu.²⁷⁵ Kuna ta ise ei paistnud kodakondsuse taotlemise protsessi käigus oma rahvaskuuluvusele väga suurt tähelepanu pöörvavat, võib ühtlasi oletada, et asjaolu, et tema rahvuseks on kodakondsustoimikus ja hilisemates dokumentides märgitud „soomlane“, ei olnud samuti mitte tema enese kindel veendumus. Pigem põhines taoline rahvusmääratlus ammu enne kodakondsuse taotlemist avatud teenistuskirjal, milles Nummelin ilmselt tema toonase kodakondsuse järgi oli fikseeritud „soomlase-na“.²⁷⁶

Ehkki Nummelin ei toonud ka naturalisatsiooni korras kodakondsust taotledes oma rahvaskuuluvust esile, olid mitmed teised sel viisil kodakondsust taotlenud inimesed optantidest aktiivsemad iseenda ja oma pereliikmete rahvaskuuluvuse väljendamisel, eelkõige neil puhkudel, kui nad taotlesid kodakondsust lihtsustatud korras eesti päritolule tuginedes. Üks taolistest oli näiteks ülal mainitud lüürilises sõnastuses kodakondsustaotluse esitanud Valter Treu.²⁷⁷ Ent näiteks koos perega Eestist eemal viibinud Aleksander Rosendorf on 1921. aastal arvatavasti Maanõukogu määrusele tuginedes iseenesestmõistetavalt nõutanud Eesti kodakondsusse kuulumise kinnitust, väites enese seejuures kindlalt olevat eestlase.²⁷⁸ Samas esineb ka naturalisatsioonitoimikutes rahvusmääratlusi, mis ei tugine taotleja enda ütlustele. Eespool mainitud Kärkla kalevivabriku värvimeister Paul Fendt oli üks taolisi, kes oli ametnike arvamuse järgi „arvatavasti sakslane“.²⁷⁹ Mõnikord aga võis taotleja oma väidetes vastuollu minna nii iseenda kui ka ametnikega. Näiteks Friedrich Edgar Fuhl-Pohl kirjutas oma kodakondsustaotluses „ennast kõigiti eestlaseks arvates“ mõned laused hiljem, et on taanlane, samas kui Haimre vallavalitsuse tunnistuse järgi olevat tegemist olnud sakslasega.²⁸⁰ Lisaks on üksikutes vabavormilistes taotlustes kodakondsuse soovijad ise märkinud ennast mingisse muusse kui eesti rahvusse kuuluvaks. Kui Amalie Iljini ja Alfred Pappmehli puhul võis see olla seotud sellega, et nende senistes dokumentides oli nende endi hinnangul vale rahvusmärke, siis mõnel teisel juhul on väited tõenäolisemalt juhuslikud. Näiteks Ksenia Kwestil arvatavasti ei olnud erilist tagamõtet oma kodakondsustaotluses rõhutada, et ta on vene rahvusest.²⁸¹ Seevastu näiteks Hugo Lohmanni taotlust vaadeldes jääb arusaamatuks, miks pidas ta vajalikuks trükimasinal kirjutatud kodakondsus-

²⁷⁵ RA, ERA.14.14.3206, 1 1p: Johann Eduard Nummelini palve siseministeeriumi kodakondsuse osakonnale, 25.02.1926.

²⁷⁶ RA, ERA.14.14.3206, 1 5p: Johann Eduard Nummelini teenistuskiri; RA, ERA.14.14.3206, 1 11: Teated isikute kohta, kes soovivad Eesti Vabariigi kodakondsust omandada, 22.02.1927; TLA, 1376.1.177: Johann Eduard Nummelini aadressleht, 17.08.1928.

²⁷⁷ RA, ERA.14.16.1150, 1 1.

²⁷⁸ RA, ERA.14.15.2122, 1 1: Aleksander Rosendorfi palve Eesti Vabariigi peakonsulaadile Saksamaal, 23.03.1921.

²⁷⁹ RA, ERA.14.12.3337, 1 42: Teated isikute kohta, kes soovivad Eesti Vabariigi kodakondsust omandada, 12.10.1925.

²⁸⁰ RA, ERA.14.15.903, 1 1: Friedrich-Edgar Fuhl-Pohli palve siseministeeriumile, 08.03.1920; RA, ERA.14.15.903, 1 2: Haimre vallavalitsuse tunnistus, 17.05.1920.

²⁸¹ RA, ERA.14.13.4371: Ksenia Kwesti avaldus siseministeeriumile, 23.11.1939.

taotlusele käsitsi juurde kirjutada, et on taani rahvusest.²⁸² Tekib kahtlus, et taolist täpsustust võisid nõuda ametnikud, kuigi tegemist polnud seaduses nõutud andmetega.

Rahvuse fikseerimise kaootilisust kodakondsuse taotlemisel ilmestab hästi Paul Hübneri toimik. 1922. aastal Eesti passi nõutamise ajal Vallettas viibinud laeval teeninud Hübner ei maininud oma vabavormilises avalduses kordagi ei iseenda ega oma vanemate rahvust, tuues välja vaid selle, et oli sündinud ja kasvanud Narvas, tema isa olnud aga pärit Liepājast. Eraldi ankeedis märkis ta seevastu enda olevat eestlase. Siseministeeriumist Narva linnavalitsusele tehtud järelepärimise peale saabus sealt vastus, et Hübneri ema olnud eestlane, Hübner ise olevat aga isa poolt läti rahvusest. Nõnda jõudis järgnevalt juba arvatavasti siseministeeriumis koostatud ankeeti teave, et Hübner on lätlane (läti keelt ta muuseas ei osanud), kusjuures hiljem on sellele kõhklevalt pliiatsiga juurde kirjutatud nending, et tegemist võib siiski olla eestlasega.²⁸³ Eriti eemalviibijate puhul oli seega levinud, et nende rahvuse üle otsustasid ametkonnad nappide teadete põhjal tagaselja. Ehkki see asjaolu ei pruukinud neile inimestele pike-mas perspektiivis ebameeldivaid tagajärgi kaasa tuua, võis taoline rahvuse määramise korraldus kodakondsuse taotlemisel edaspidigi arusaamatusi põhjustada.

Olenemata sellest, kas kodakondsuse taotlejal oli oma rahvuse määratlemisel taotlusprotsessi käigus passiivne või aktiivne roll, võis (ehkki alati ei pruukinud) taotluse menetlemisel fikseeritud rahvusmääratlus jõuda ka tema isikutunnistusse ja teistesse dokumentidesse. Nii rahvuse kohta teavet sisaldanud kodakondsustoimik kui ka isikutunnistus on õnnestunud leida 11 uuritava kohta. Peaaegu kõigil juhtudel (ühe erandiga) sisaldasid kodakondsustoimikud ja esmased isikutunnistused samasugust rahvusmärget. Tegemist oli kaheksa eestlase, kahe sakslase ja ühe soomlasega, kusjuures neist kaheksast eestlasest pooled soovisid hiljem oma isikutunnistuse rahvusmärke „sakslaseks“ muuta ja üks „venelaseks“. Toimiku ja isikutunnistuse rahvusmärke ei kattunud ainult Paul Kleini juhtumil.

Ehkki põhiseaduse järgi oli rahvuse määramine vaba, ei pruukinud kodakondsustoimikus ja isikutunnistuses rahvuse kohta sisaldunud teabe samasus või vastuolulisus peegeldada vastsetl Eesti kodanikuks saanud inimese rahvustunnet. Paul Kleini näide on siinkohal eriti ilmeka. 1920. aastal taotles ta optandina Eesti kodakondsust, olles varem olnud Tartu linna hinge kirjas, õppinud Tartu Ülikoolis ja kuulunud baltisaksa üliõpilaskorporatsiooni Neobaltia.²⁸⁴ Tartu kaitsepolitsei pidas talle sissesõiduloa andmist esialgu ebasoovitavaks, kuna tegemist olevat olnud „poliitiliselt kahtlase“ isikuga.²⁸⁵ Ühes toimikus

²⁸² RA, ERA.14.14.918: Hugo Lohmanni palve kohtu- ja siseministeeriumi administratiiv-osakonnale, 06.10.1933.

²⁸³ RA, ERA.14.13.752: Teated Eesti Vabariigi passi saamiseks; RA, ERA.14.13.752: Hübner Eesti Vabariigi saatkonnale Roomas, 05.02.1922; RA, ERA.14.13.752: Narva linnavalitsus siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsusele, 14.07.1922; RA, ERA.14.13.752: Paul Hübneri ankeet, 09.11.1922.

²⁸⁴ Anepaio. Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid, lk 133.

²⁸⁵ RA, ERA.36.2.6323, l 16: Kaitsepolitsei ülemate teade Tartu linnavalitsusele, 22.09.1920.

sisalduvas dokumendis on Kleini kohta märgitud, et ta olevat rahvuselt sakslane, ent see ei olnud otseselt põhjuseks tagasipöördumisloast keeldumiseks.²⁸⁶ Kleinil õnnestus siiski Eestisse pääseda ja kodakondsus omandada ning juba 1921. aastal nimetati ta Viljandi-Pärnu rahukogu alaliseks liikmeks, seega amestisse, mis eeldas suurt usaldusväarsust. Hiljem sai temast Tartu ringkonnakohunik. Omapärane on, et nii isikutunnistuse kui ka teenistuskirja järgi oli Klein eestlane, kusjuures ei saa välistada, et ametist tulenevalt võis see olla tema enda teadlik valik.²⁸⁷ Igal juhul ei pidanud ta erinevalt mitmetest teistest optandina või naturalisatsiooni korras kodakondsuse omandanud inimestest vajalikuks taotleda isikutunnistuse rahvusmärke muutmist.

Kodakondsuse taotlemisel fikseeritud rahvust soovisid hiljem muuta näiteks Eva Filemonowitsch ja Margarete Rosendorf. Kumbki neist oli Eesti kodakondsuse omandanud küll erinevatel asjaoludel, ent mõlemad tõid oma rahvusmärke muutmise sooviavalduses välja, et neil ei olnud võimalik varem oma rahvuskuuluvuse üle ise otsustada.²⁸⁸ Mõnel juhul ei ilmne kodakondsustoimikust küll teavet taotleja rahvuse kohta, küll aga on viimane mõnda aega pärast kodakondsuse omandamist soovinud oma isikutunnistuse rahvusmärget muuta. Kui eespool sai välja toodud, et optandina Eestisse saabunud telegraafiametnik Konstantin Komets ei pidanud probleemiks isikutunnistuse rahvusmärget „eestlane“, siis tema abikaasa Jenny kasutas 1927. aastal võimalust oma isikutunnistuse rahvusmärke „sakslaseks“ muuta.²⁸⁹

Kodakondsuse taotlemise protsessi käigus taotleja eestlasena fikseerimine sõltus seega pigem ametkondadest ega olnud inimeste endi teadlik püüe ennast eestlastena näidata. Ametnikud said kodakondsuse taotlejate rahvuse määramisel andmeid mitte neilt endilt, vaid sugulaste-tuttavate ja omavalitsusametnike juhuslikest väidetest. Asjaolu, et arvukalt inimesi omandas Eesti kodakondsuse eestlastena, oli seega eelkõige ametkondlike ebamääraste ja selgelt sõnastamata kriteeriumite rakendamise tulemus. Üsikusikute perspektiivist võis kodakondsuse taotlemisel fikseeritud rahvuskuuluvus edaspidi põhjustada rahulolematust ja soovi isikutunnistusse jõudnud rahvusmärget muuta.

Tagasirändajatena eesti kodakondsuse omandanud inimesed olid, samuti nagu Eesti alal elanud ja saksastunud inimesed arvukate rahvuse määratlemisega seotud segaduste ja vastuolude põhjustajateks. Omaette küsimus on, miks saksastunud inimeste ja tagasipöördunud rahvuskuuluvus ühiskonnas segadust ja arusaamatusi põhjustas. Eespool sai põgusalt mainitud koolikorralduse ja vähe-musrahvuste kultuuriautonomia rolli. Need kaks tegurit mõjutasid enim rahvuse määramist puudutanud ühiskondlikke diskussioone, aga ühtlasi ka rahvuse määramise kriteeriume puudutanud õigusaktide ettevalmistamist, vastuvõtmist ja tagajärgi, mistõttu käsitletakse järgnevalt eraldi mõlemat aspekti.

²⁸⁶ RA, ERA.36.2.6323, l 19: Tartu linna politseiülem 1. jaoskonna ülemale, 30.06.1920.

²⁸⁷ RA, ERA.1947.5.476, l 30: Paul Kleini isikutunnistuse ärakiri; RA, ERA.1947.5.476, l 1p: Paul Kleini teenistuskiri.

²⁸⁸ RA, ERA.1.6.85, l 292: Eva Filemonowitschi palve siseministeeriumile, 24.07.1925; RA, ERA.14.1.1013, l 276: Margarete Rosendorfi palve siseministeeriumile, 25.08.1924.

²⁸⁹ RA, ERA.1.6.103: Jenny Kometsa isikutunnistusel rahvuse nimetuse muutmise akt.

2.4. Emakeelne kool

Sõdadevahelise Eesti haridussüsteemi aluseks oli emakeelse kooli idee, mille järgi pidi ideaalis kõigil lastel olema võimalik omandada üldharidus oma emakeeles. See põhimõte hakkas välja kujunema juba iseseisvuseelsel ajal, kui eestikeelset haridust kohalikest valla- ja kihelkonnakoolidest kõrgemal tasemel polnud pea kusagil võimalik omandada. Võõrkeeltes hariduse omandamist hakkas kujunev eesti haritlaskond seostama ümberrahvastumisega. Samasuguseid seoseid koolide õppekeele ja rahvustunde kujunemise vahele tõmbasid ka iseseisvusaegsed poliitikud, kes püüdsid koolide kaudu ümberrahvastumist seadusandlike abinõudega takistada.²⁹⁰

1918. aasta lõpus vastu võetud Ajutise Valitsuse määrus muutis emakeelse hariduse kohustuslikuks. Selle määruse järgi pidi kõik koolid ümber korraldama vastavalt õpilaste emakeelele, kusjuures neis piirkondades, kus elas arvukalt vähemusrahvustest õpilasi, tuli luua nende emakeelsed koolid või vähemalt paralleelklassid. Kõik nõutud muutused tuli kohalikel koolivalitsustel kiiremas korras läbi viia.²⁹¹ Näib, et määrus tekitas kohtadel siiski rohkelt segadust, mis ei võimaldanud koole kiirkorras emakeelsele õppele üle viia. Seega lisati mõni aeg hiljem määrusele selgitus, mille järgi tuli õpilaste emakeelt „nende rahvuse järele arvata“. Mitte-emakeelses koolis võisid vastavalt selgitusele õppida ainult need, kelle emakeelset kooli elukoha läheduses polnud ja need eesti päritolu õpilased, kes eesti keelt „sugugi ei oska“.²⁹²

Ajutise Valitsuse määrus oli vastses Eesti Vabariigis üks esimesi õigusakte, millega pandi emakeel sõltuma rahvusest. Sellisel moel kahe nähtuse seostamine läks vastuollu arusaamaga emakeelest kui esimesest, kõige paremini osatavast või igapäevasest suhtluskeelest. Mõneti peegeldab Ajutise Valitsuse määrus varasemaid segadusi rahvuse ja emakeele seostamisel, millised ilmnesid näiteks 1897. aasta rahvaloenduse ajal, ehkki pole põhjust ilmingimata eeldada, et iseseisva Eesti haridusametnikud lähtusid samadest ideelistest alustest nagu Venemaa keisririigi siseministeeriumi statistikud. Uudses olukorras emakeele sõltuma panek rahvusest ja mitte vastupidi võis näida praktiline, kuivõrd viimases nähti sel ajal (põhiseadust ei olnud teatavasti veel vastu võetud) tõenäoliselt objektiivselt kindlaks tehtavat tunnust. Seeläbi loodeti küllap ka (pool)saksastunud perede lapsi seaduse abil eestikeelsetesse koolidesse suunata. Emakeelt mitte oskavatele lastele erandite tegemine oli seejuures kehtestatud ehk selle mõttega, et mitte-emakeelsetes koolides juba õpinguid alustanud eesti päritolu või vähemusrahvustesse kuulunud lapsed saaksid oma õpingud senises koolis lõpetada. Hiljem hakkasid emakeele mitteoskamise erandit ära kasutama ka

²⁹⁰ Vt nt Väino Sirk. Haridus ja õpetajaskond Eestis omariikluse loomise aastatel (1917–1920. aastate algus). – *Acta Historica Tallinnensia*, 1999, vol 3, lk 133–135.

²⁹¹ Eesti Ajutise Valitsuse ajutised määrused koolide kohta, 02.12.1918. – *Riigi Teataja*, 1918, nr 5, lk 3–4.

²⁹² Ajutise Valitsuse 2. detsembri 1918. a. määruste läbiviimisest, 06.12.1918. – *Kasvatus-teadusline Ajakiri Kasvatus: Ametlik osa*, 1919, vol 1, nr 2, lk 25.

optandid, ent 1918. aasta lõpus ja 1919. aastal ei olnud tagasirändajate keeleuskuse küsimus veel päevakorral.

Järgnevalt võttis Asutav Kogu 1919. aasta suvel vastu vabariigi valitsemise ajutise korra, milles samuti põgusalt emakeelse hariduse teemat puudutati. Huvitaval kombel räägiti tolles õigusaktis vastupidiselt varasemale määrusele emakeelsest haridusest kui õigusest ja mitte niivõrd kui kohustusest. Ka eelnõu menetlemise käigus ei arutletud selle üle, kas kõik lapsed peaksid käima oma emakeelses koolis, küll aga tõusis päevakorda küsimus, kas peaks emakeelse klassi looma ka vaid paarile vähemusrahvusest õpilasele.²⁹³ Kohustuse ja õiguse segunemine õigusaktide tekstides ja poliitikute sõnavõttudes oli ka edaspidi tavapärane, ent juriidilise tähenduse omandas neist kahest vastandlikust ideest esimene.

Samal ajal, kui poliitikud kooliküsimuste üle jätkuvalt vaidlesid, pidid koolid väljakujunenud segases olukorras kuidagi edasi tegutsema. Õpilaste rahvuse määramise küsimus tekitas koolivalitsustes nõutust, kuna selleks ajaks ei olnud välja kujunenud mingit üheselt mõistetavat arusaama, mil moel ja mille alusel peaks kindlaks tehtama, millisest rahvusest konkreetsed õpilased on. Mingeid selgeid kriteeriume ei suutnud ka haridusministeerium välja pakkuda, saates koolivalitsustele augustis 1919 hoopis järgneva sisuga ringkirja: „Teie [...] järelepärimise peale õpilaste rahvuse kindlakstegemise viisi kohta koolides seletab ministeerium, et vastutust õpilaste rahvuse õige kindlakstegemise eest kannab kooli juhataja ühes pedagoogika nõukoguga ... Nende oma asjaks jääb, kas leppida, kui ühtegi kahtlust ei tõuse lapse ehk ta vanemate lihtsa suusõnalise ülesandmisega, või nõuda vanematelt nende allkirjaga kinnitatud kirjalikku tõendust või koguni kogukonna valitsustest tunnistuste ettepanemist.“²⁹⁴ Millised pidanuks olema sobivaks tunnistatavad tõendid, tsiteeritud ringkirjast ei selgu. Teatavasti rahvuse dokumentides fikseerimise praktikat seni sisuliselt ei esinenud, mis tähendab, et põhimõtteliselt võinuks rahvust tõendava dokumendina esitada mistahes pabereid, mis nende esitaja arvates midagi rahvuse kohta ütlesid. Kogudusetõendid näisid ehk juba selles situatsioonis võimalike dokumentide seas kõige õiguspärasemad ja usaldusväärsemad, ehkki kindlaid teateid nende kasutamise kohta just sel eesmärgil pole seni õnnestunud leida.

Ajutise Valitsuse määruse põhiideed kandusid vahepealsetest segadustest hoolimata edasi algkoolide seaduse eelnõusse, mida hakkas arutama Asutav Kogu. On iseloomulik, et ehkki vaidlused õpilaste rahvuse ja emakeele teemal kujunesid kohati väga teravaks, ei vaidlustanud ükski sõnavõtja postulaati emakeelse kooli kohustuslikkusest, mis oli eelnõusse kirja pandud juba selle koostamise varases faasis ja sai sümboolselt kivisse raiutud eelnõu täiskogu ette viimisel hariduskomisjoni esindaja Voldemar Pätsi igasugused vastuväited

²⁹³ Eesti vabariigi valitsemise ajutine kord, 04.06.1919. – Riigi Teataja, 1919, nr 44, lk 346. Vt ka Hannes Vallikivi. Kodanikuõiguste peatükk Eesti 1919. aasta ajutises põhiseaduses. – Ajalooline Ajakiri, 2019, nr 3/4, lk 316–317.

²⁹⁴ Õpilaste rahvuse kindlakstegemisest, 07.08.1919. – Kasvatusteadusline Ajakiri Kasvatus: Ametlik osa, 1919, vol 1, nr 2, lk 26.

välistavates sõnades, et „õppekeeleks on ette nähtud emakeel“.²⁹⁵ Ehkki põhimõtteliselt võinuks näiteks Saksa Erakonna esindajatel olla põhjust vastava sätte kustutamist soovida, sest seaduse vastuvõtmisel oli oodata, et seni saksakeelsetes koolides õppinud eesti, rootsi, vene jne päritolu lapsed peavad vastavatesse koolidesse üle minema, ei ole soovi emakeelse hariduse põhimõttest loobumiseks sakslaste sõnavõttudest paista. Ei saa välistada, et juba toona arvestasid saksa poliitikud ka selle võimalusega, et kooli õppekeele valiku vabaks laskmisel võivad pikemas perspektiivis saksa lapsed hoopis eestikeelsetesse koolidesse üle minna. Samuti võidi alternatiivina emakeelsele kooliharidusele näha ainult täielikult riigikeelset koolisüsteemi, mida vähemusrahvuste esindajad samuti ei soovinud.²⁹⁶

Ei tõstatatud arutelude käigus sedagi küsimust, mida õigupoolest kujutab endast emakeel, see määrati jätkuvalt *a priori* rahvuse järgi. Seega vaieldi pigem küsimuse üle, kes ja mille alusel peaks otsustama, mis rahvusest õpilased on. Sakslaste esindaja Max Bock leidis, et laste rahvuse üle peaks otsustama nende vanemad. Sellele väitele vastates leidis Tööerakonna esindaja ja hilisem haridusminister Aleksander Veiderman, et vanemate õigus laste rahvuse üle otsustada olevat küll ideaal, ent ajalooline pärand ei laskvat seda ideaali täielikult rakendada – selleks, et vältida kooli saamist „ümberrahvustamise abinõuks“, ei saavat laste rahvuse üle otsustamist kindlasti vanemate õiguseks jätta. Samas ei suutnud ka Veiderman välja pakkuda, kes peaks vanemate asemel laste rahvuse üle otsustama.²⁹⁷ Vaid mõned kuud hiljem põhiseaduse arutelude käigus oli Veiderman ilmselt tegelike oludega rohkem kursis ja oli sunnitud oma seisukohti mõnevõrra revideerima selles küsimuses, kas emakeelses koolis õppimine ikka saab täiel määral kohustuslik olla: „Nimelt pandi siin ette sõna „emakeelne“ välja jätta. Kui meie § 12. niisugusel kujul vastu võtame, nagu ta siin oli, siis on see tegelikult võimatu läbi viia. Nagu siin tähendatud, võib meil olla lätlasi, tatarlasi jne., aga meie ei saa 3–4 tatarlasele sunduseks teha emakeelses rahwakoolis käia ühes teistega. Isegi eestlastega ja nende rahvastega, kellel emakeelsed koolid olemas, ei saa seda läbi viia. Näiteks tulewad Peeterburist [*sic!*] eestlased, kes eesti keelt ei oska.“²⁹⁸ Algkoolide seadus oli selleks ajaks küll juba vastu võetud ja selle sisu ei saanud Veidermani tõdemus enam mõjutada.

1920. aasta kevadel vastu võetud seadus, mis oli eeskujuks ka kaks aastat hilisemale keskkoolide seadusele, pani paika emakeelse kooli põhialused järgnevas kümneks aastaks. Seaduses jäi kehtima põhimõte, et õpilase emakeelt arvestatakse tema rahvuse järgi, vaikimisi loeti õpilased samasse rahvusse kui

²⁹⁵ Asutava Kogu koosoleku protokoll nr 103 (6), 06.02.1920. – Asutava Kogu III istungjärk: [20. jaan. – 26. märts 1920.a.]: protokollid nr. 98–119. Tallinn: Täht, 1920, veerg 249.

²⁹⁶ Alenius. „Away with German and Russian Influence!“, lk 356.

²⁹⁷ Asutava Kogu koosoleku protokoll nr 107 (10), 17.02.1920. – Asutava Kogu III istungjärk, veerg 382–383.

²⁹⁸ Asutava Kogu koosoleku protokoll nr 136 (17), 03.06.1920. – Asutava Kogu IV istungjärk: [13. apr. – 31. dets. 1920. a.]: protokollid nr. 120–154. Tallinn: Täht, 1920, veerg 729–730.

nende vanemad. Mitte-emaleelses koolis võisid õppida need lapsed, kelle emakeelset kooli elukoha ligidal ei olnud ning maakonna või linna koolivalitsuse väljastatava eriloa alusel ka muudel mõjuvatel põhjustel. Kui algkoolide seadusest nähtub, et ka vähemusrahvustest laste eestikeelses või mõne teise vähemusrahvuse koolis õppimine oli võimalik ainult eritingimustel, siis keskkoolide seaduse järgi võisid vähemusrahvustest õpilased soovi korral õppida ka riigikeelsetes koolides.²⁹⁹

1931. aastal võeti vastu uus algkoolide ning 1934. aastal keskkoolide ja gümnaasiumide seadused. Uue algkoolide seaduse järgi võisid vähemusrahvustest lapsed edaspidi õppida ka riigikeelses koolis. Keskkoolide ja gümnaasiumide seaduste järgi võisid õpilased käia kas emakeelses või riigikeelses koolis ning erandid pidid võimalikud olema ainult haridus- ja sotsiaalministri otsusel.³⁰⁰ Seega sooviti uute seadustega senisest enam vähemusrahvustest laste õppimist eestikeelsetes koolides, aga samas oli kõikvõimalike erandite üle otsustamine muudetud senisest enam tsentraliseerituks. Kuna keskkoolide ja gümnaasiumide seadused võeti vastu juba pärast riigipööret, siis võib erilubasid puudutanud muudatust pidada autoritaarse valitsemise üheks ilminguks, ent samas võis see muudatus vähemalt osaliselt seotud olla ka kahtlusega, et kohalikud koolivalitsused väljastavad mitte-emaleelsetes koolides õppimiseks erilubasid liiga kergekäeliselt. Viimasel juhul tekib küll küsimus, kas uut algkoolide seadust koostades ei oldud veel erilubade kergekäelist väljastamist märganud.

Poliitilised jõud seadusloome abil ning haridusametnikud oma praktilises tegevuses püüdsid seega järjepidevalt tagada, et eesti lapsed õpiksid eestikeelsetes koolides. Selleks, et vältida arvatavalt jätkuvalt toimunud ümberrahvastumist, sõnastati esimestes hariduskorralduslikes õigusaktides vastavad sätted moel, et emakeeles hariduse omandamine oleks igal juhul fikseeritud kohustuse ja mitte niivõrd õigusena. Samal ajal ei peetud vähemusrahvuste võimalusi emakeelsele haridusele võrreldavalt prioriteetseks. Ehkki poliitikud deklaratiivselt mõõnsid ka vähemusrahvuste õigusi ja leidsid, et neilegi pidid olema võimaldatud oma koolid neis piirkondades, kus on piisavalt vastavast vähemusrahvusest kooliealisi lapsi, ei peetud viimaseid eestlastega samaväärselt kohustatuks oma emakeelses koolis õppima.³⁰¹ Need kaks vastandlikku, ent hariduspoliitikas samaaegselt ellu viidavat vaadet ei haakunud omavahel parimal võimalikul moel, nagu aja jooksul selgus. Lisaks ei suutnud poliitikud kooliseaduste vastuvõtmisel täiel määral aru saada, millisesse olukorda asetavad need õigusaktid segase etnilise taustaga perekonnad.

Juba Ajutise Valitsuse määrus näitas, et emakeelse õppe teostamisel osutus algusest peale keeruliseks kindlaks tegemine, millised õpilased on või ei ole

²⁹⁹ Avalikkude algkoolide seadus, 07.05.1920. – Riigi Teataja, 1920, nr 75/76, lk 593–594; Avalikkude keskkoolide seadus, 07.12.1922. – Riigi Teataja, 1922, nr 155/156, lk 749.

³⁰⁰ Algkoolide seadus, 02.06.1931. – Riigi Teataja, 1931, nr 46, lk 613; Keskkoolide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 25. mail 1934. – Riigi Teataja, 1934, nr 47, lk 901; Gümnaasiumide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 29. mail 1934. – Riigi Teataja, 1934, nr 47, lk 907.

³⁰¹ Alenius. „Away with German and Russian Influence!“, lk 348–349.

eesti päritolu ning millistes koolides nad seega õppima pidanuks. Laias laastus ilmneseid õpilaste rahvuse määramisel samasugused takistused, millised olid iseloomulikud isikutunnistuste väljastamisele. Juba üsna varakult pärast esimese algkoolide seaduse vastuvõtmist selgus, et ehkki laste rahvust tuli määrata nende vanemate rahvuse järgi, ei olnud ometigi üheselt ilmne, kuidas teha kindlaks vanemate rahvust. Haridusministeeriumile alluvates koolivalitsustes ja ilmselt ka ministeeriumis endas tekitas seadus igal juhul parasjagu segadust, nii et 1920. aasta sügisel pidas haridusministeerium vajalikuks teha vastav järelepärimine kohtuministeeriumi. Selle pöördumise järgi ei olnud täiel määral selge, millised tõendid õpilaste ja nende vanemate rahvuse kohta tuleks lugeda kehtivaks ja millised mitte. Kohtuministeeriumist saabunud vastuses püüti arvatavasti rõhutada isikutunnistuste üliluslikkust, aga ajakirjanduse vahendatud sõnumist ilmnese vastupidine: „Kui sarnastes tunnistustes ülestähendatud rahvus lahku läheb isiku isikutunnistuse (passi) peal ülestähendatud rahvusest, siis tuleb ainult esimest tõeliseks pidada.“³⁰² Kui võrrelda seda järelepärimist ja vastust aasta varasemaga, siis nähtub, et koolivalitsuste jaoks ei olnud õpilaste rahvuse määramine vahepealse ajaga lihtsamaks muutunud. Kui palju neil sellestki vastusest kasu oli ja kas edaspidi peeti vajalikuks ebatäpset sõnastust korrigeerida, pole läinud korda kindlaks teha, nagu sedagi võimalust, kas ehk oligi mõeldud nii, nagu avalikkusele edastatud vastusesse kirja pandi.

Kuigi pealtnäha ei olnud kooliseadustega vanematele ja eriti just eestlastest vanematele ette nähtud vabadust laste kooli õppekeelt ise valida, moodustasid selge erandi segaperedonnad, seega sellised pered, mille abikaasad olid isikutunnistuste järgi erinevatest rahvustest. Segaperede abikaasadel oli vabadus omavahelise kokkuleppe alusel laste rahvuse üle otsustada ja vastavalt sellele otsusele neile endile meelepärane kool valida. See vabadus tulenes kahest seadusepunktist, avalike algkoolide seaduses paragrahvidest 4 ja 6, millest esimese järgi määrati eri rahvustest vanemate laste rahvus ja emakeel vanemate omavahelisel kokkuleppel ning teine võimaldas neil lastel, kelle elukoha ligiduses puudus emakeelne kool, õppida ka muukeelses koolis.³⁰³ Seega juhtudel, kui üks vanematest oli näiteks poolakas, prantslane või jaapanlane ning teine eestlane, siis ei pidanud last tingimata eestikeelses kooli saatma, vaid oli võimalik valida endale meelepärane läheduses paiknenud vähemusrahvuse kool, kuivõrd nimetatud rahvuste emakeelseid koole Eestis ei eksisteerinud.

Põhjus, miks segaperede vanemad seaduse eripärasid ära kasutades eestikeelseid koole vältida püüdsid, samuti nagu ametlikult eestlastest vanemad, oli vähemalt esialgu seotud eestikeelsete koolide õppetasemega. Õigupoolest oli juba algkoolide seaduse eelnõu arutamise ajal teada, et eestikeelsete algkoolide tase on madal ja vanemate seas on jätkuvalt populaarsed saksakeelsed (vahel ka venekeelsed) koolid.³⁰⁴ Ka eelnõu lugemise käigus nenditi korduvalt, et senised

³⁰² Haridusministeeriumi teadaanne koolivalitsustele. – Sakala, 13.10.1920, lk 4.

³⁰³ Avalikkude algkoolide seadus, lk 593–594.

³⁰⁴ Vt nt Jüri Annusson. Wana ja uus kool. Tallinn: Vaba Maa, 1920, lk 9; Sirk. Haridus ja õpetajaskond Eestis, lk 132, 135.

valla- ja kihelkonnakoolid on kehva õppetasemega ja seda hoolikamalt tuleks uus seadus läbi mõelda, et uute algkoolide taset tõsta.³⁰⁵ Koolide taset ei olnud siiski võimalik üleöö muuta nagu ka paljude lapsevanemate mõttemaailma ja eelistusi, mis läksid vastuollu poliitikute ideaalidega.

Kooliseaduste soovitud moel mitte rakendumist ilmestab juba vabariigi algusaastatel ajakirjanduses käivitunud ja edasistel aastatel järjepidevalt jätkunud poleemika eesti eelkõige saksakeelsetes koolides ümberrahvastamise teemal. Alust võis sellele anda ehk asjaolu, et saksakeelsete koolide pidajad ei olnud huvitatud õpilaste arvu langusest ja väidetavalt vähemalt Tallinnas õhutasid põhiseadusele viidates õpilasi ennast sakslastena registreerima.³⁰⁶ Vaid ajakirjandusele tuginedes võib koguni mulje jääda, et saksakeelsete koolide eelistamine pidi olema massiline nähtus, kuna see äratas sedavõrd suurt tähelepanu. Ajalehtedes ilmunud kirjutiste sihtmärgiks olid esiteks „eestlastest“ lapsed, kes olevat õppinud muukeelsetes, eriti just saksakeelsetes koolides erilubade alusel või rahvuskuuluvusega manipuleerimise tulemusena. Ent teiseks kritiseeriti ajalehtedes ka segaperede valikuid, nimelt olevat neis lapsi kasvatatud vähemusrahvusest vanema vaimus ja selle kinnitusena pandud ka vastavasse kooli õppima. Seega aidanud vähemusrahvuste koolides õppimine jätkuvalt kaasa segaperede laste eesti rahva jaoks kaotsi minekule. Samuti juhiti ajakirjanduses tähelepanu just sellistele segaperedele, kes kasutasid ära seaduse seda sätet, mis võimaldas valida vanema rahvusele vastava kooli puudumisel sobiva vähemusrahvuse kooli.³⁰⁷

Üks ilmekas näide ajakirjanduslikust poleemikast oli 1933. aastal ajalehes Tallinna Post ilmunud artikkel, milles toodi nimepidi välja arvukalt „eestlastest“ ja segaperedest pärinenud, ent mitte-eestikeelsetes koolides õppinud õpilasi. Teiste loetletud nimede hulgas jääb silma ka hilisema järelümberasuja Maud Orntlichi nimi, kes õppis tol ajal Tallinna saksa tütarlastegümnaasiumis, aga kelle isa olnud ajakirjanduse andmetel eestlane, millist väidet toetab ka tema aadressleht ja asjaolu, et järelümberasumise ajal registreeriti ta eestlasena.³⁰⁸ Taunitav oli ajakirjanike silmis see, et lapse rahvuseks oli ema järgi sakslane, mis võimaldas tal õppida saksakeelses koolis.³⁰⁹ Küllap ei olnud ajakirjanikel väga hästi teada asjaolu, et vähemalt aadresslehe järgi oli ka Alma Orntlich eestlane, sest vastasel korral oluks võimalus nende valikut esile tõsta kui eriti „kadaklikku“.³¹⁰ Milliste andmete põhjal ajakirjanikud nii Maud Orntlichi pere-

³⁰⁵ Vrd nt Asutava Kogu koosoleku protokoll nr 103 (6), 06.02.1920. – Asutava Kogu III istungjärg, veerg 249, 254–255; Asutava Kogu koosoleku protokoll nr 106 (9), 13.02.1920. – Asutava Kogu III istungjärg, veerg 324, 338.

³⁰⁶ Ühe taolise näite kohta vt Mare Torm. Koolielu korraldamine. – Tallinna hariduselu 1918–2010: üldharidus ja hariduskorraldus. Koost Veronika Varik. Tallinn: Tallinna Haridusamet, 2012, lk 76.

³⁰⁷ Nt Lector Novus. Ajalehti lugedes. – Postimees, 24.08.1924, lk 4; Sakslaste protest kadakate kaitseks. – Vaba Maa, 27.04.1934, lk 3; H. T. Kadakad. – Päevaleht, 12.10.1939, lk 2.

³⁰⁸ TLA, 1376.1.181: Arnold Orntlichi aadressleht, 10.10.1926; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.

³⁰⁹ Eestisoost muulased. – Tallinna Post, 10.12.1933, lk 1.

³¹⁰ Vrd TLA, 1376.1.181: Alma Orntlichi aadressleht, 10.10.1926.

konna kui ka kõigi teiste nimepidi välja toodud õpilaste rahvust hindasid, jääbki selgusetuks ja ilmselt ei olnud faktitäpsus kõnealuse loo kirjutamisel ka ajakirjanike eesmärk. Ajalehenumbri esiküljel ilmunud lugu püüdis pigem võimalikult poleemilisel moel tõestada, kuidas muukeelsetes koolides eesti lapsi ümber rahvastatakse. Sel moel asetustid nii see kui ka lugematud teised saksakeelsete koolide eelistamisest ja eestlaste ümberrahvastamisest kõnelenud ajalehelood ka muidu väga levinud „kadakluse“ teemaliste kirjutiste taustale.³¹¹ Kõigi nende lugude üks kandvaid ideid paistis olevat ettekujutus, et toimumas on jätkuv massiline saksastumine, milles oma roll on ka saksakeelsetel koolidel, ja mille vastu keegi peaks midagi kiiresti ja otsustavalt ette võtma.

Eestlasi ei õppinud saksakeelsetes koolides tegelikult nii palju, et see õigus- tanuks ajakirjanduse kriitikat. Kui 1928. aasta sügisel arutati Riigikogu üldkomisjonis rahvuse muutmist puudutanud seaduseelnõud, esitas Saksa-Balti Erakonna esindaja Werner Hasselblatt komisjoni liikmetele andmed, mille järgi olevat saksa lapsi eesti koolides sel ajahetkel käinud 160 ning eesti lapsi saksa koolides 50.³¹² Kust need arvud pärinesid, protokollist ei selgu, igal juhul on Eesti Statistika kuukirjas esitatud andmed sama aja kohta natuke teistsugused. 1926/27. õppeaasta statistika järgi käis saksa õppekeelega koolides 1923 õpilast, neist 1% eestlasi, niisiis alla 20 õpilase. Varasematel aastatel oli eestlaste osakaal saksakeelsetes koolides küll mõnevõrra kõrgem, ent ei küündinud kunagi üle 2%. Võrdluseks saab välja tuua, et samal õppeaastal käis venekeelsetes koolides 7910 õpilast, neist eestlasi 2,1% ehk 166 last.³¹³ Järgnenud kahel õppeaastal püsis eestlaste osakaal saksakeelsetes koolides muutumatult 0,7% juures ning venekeelsetes tõusis 2,2% pealt 2,4% peale. Nende protsentide juures pole küll enam esitatud õpilaste absoluutarve, ent tõenäoliselt olid suurusjärgud enam-vähem võrreldavad varasemate aastatega.³¹⁴ Seega näitab ametlik statistika pigem veel väiksemat eestlaste saksakeelsetes koolides õppimise ulatust, kui näib Hasselblatti esitatud arvude põhjal.

Statistilisi andmeid võivad aga moonutada mitmed asjaolud. Esiteks leidis lisaks ainult ühe õppekeelega koolidele kakskeelseid koole, mille õpilaste hulgas oli eesti lapsi rohkem kui ükskeelsetes vähemusrahvuste koolides ja pole ilmne, et nende segakoolide õpilased õppisid oma emakeelele vastavates klassides. Teiseks olid ametlikus statistikas vähemusrahvuste koolides õppinud eestlased need õpilased, kes olid kooli eestlastena registreeritud, niisiis pidi tegemist olema erilubade alusel muukeelsetes koolides õppinud lastega. See selgitab

³¹¹ Vt lähemalt Triin Tark, Olev Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“: Das Thema des Verrats an der Nation in der estnischen Presse der Zwischenkriegszeit. – Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers. Koost David Feest, Florian Kühner-Wielach. Nordost-Archiv, 2019, vol 26: 2017, lk 126–151.

³¹² RA, ERA.80.3.824, 1 9: Riigikogu üldkomisjoni „Rahvuse muutmise seaduse“ alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 2, 16.11.1928. Rahvuse muutmise seaduse eelnõu kohta vt alapeatükki 3.3.

³¹³ A. Lepp. Alg- ja keskkoolid 1926/27 õ/a. – Eesti Statistika, 1928, nr 79 (6), lk 344.

³¹⁴ A. Lepp. Alg- ja keskkoolid 1927/28 õ/a. – Eesti Statistika, 1929, nr 88 (3), lk 143; A. Lepp. Alg- ja keskkoolid 1928/29 õ/a. – Eesti Statistika, 1930, nr 99 (2), lk 77.

ka asjaolu, miks oli taolisi õpilasi enim just venekeelsetes koolides: ametkonnad olid tõenäoliselt altimad erilubasid andma näiteks optantidele, kelle väitel ei olnud nende lapsed ebapiisava eesti keele oskuse tõttu võimelised eesti koolides õppima. Ka paistis avalikkus optantide suhtes suuremat leplikkust ilmutavat kui „kadakasakslaste“ suhtes, mistõttu oli ka surve haridusametnikele väiksem. Kolmandaks ei ole statistikas eraldi arvesse võetud ei segaperede lapsi, kelle rahvus fikseeriti vastavalt ühe vanema rahvusele ja kes seega õppisid tolle vanema rahvusele vastavas või sellise puudumisel mõne teise vähemuse koolis, ega ka neid, kelle segase päritoluga vanemad olid juhtumisi algusest peale isikutunnistusele koolivalikuks sobiva rahvusmärke saanud, kes olid rahvusmärget muutnud või saavutanud oma nime Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kandmise. Ilmselt olid just need nüansid peamised põhjused, miks ametlikud andmed saksakeelsetes koolides õppinud eestlaste kohta on silmatorkavalt madalad.

Mis puudutab siinse uurimuse valimit, siis on andmed sõdavaheajal ajal kooliealised olnute koolide õppekeele kohta selgelt vastuolus andmetega uuritavate rahvuse kohta. Kui isikutunnistuste, aadresslehtede ja teiste allikate järgi on valimis enim eestlasi, siis koolidest esineb enim saksakeelseid. Valdavalt ei olnud siiski tegemist mitte-emaleelsetes koolis õppinutega, nagu nähtub ka tabelist 5. Koole puudutavatest andmetest saab aga kinnitust õpilaste ebamäärane ja segane etniline taust: arvukalt leidub segaperedest pärinenud lapsi, aga ka segaseid juhtumeid, mille puhul on eri allikates laste endi ja nende vanemate rahvuse kohta vastuoluline teave, mis ei lase ühemõtteliselt otsustada, kas tegemist oli emakeelse või mitte-emakeelse kooliga.

Tabel 5. Emakeelsetes ja mitte-emakeelsetes koolides õppinud saksa, eesti ja vene õppekeelega koolide õpilased ajavahemikus 1920–40.³¹⁵

õppekeel	emakeelne	mitte-emakeelne	vastuoluline
saksa	86	3	5
eesti	27	12	13
vene	2	1	2

Peaaegu pooltel saksakeelsetes koolides õppimise juhtudel on kuuluvus Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja ainsaks kinnituseks sellest, et tegemist on emakeelse kooliga. See tähendab, et nende õpilaste või nende vanemate rahvuskuuluvuse kohta ei leidu teisi ametlikke andmeid. Ülejäänud juhtudel kinnitavad enamasti ka teised allikad, et tegemist oli sakslastega. Üksikud saksakeelsetes koolides õppimise juhtumid on taolised, mille puhul allikad õpilaste rahvuse kohta on vastuolulised, samuti lähevad vaid üksikute juhtudel ametlikud rahvuseandmed täielikult vastuollu kooli õppekeelega. Sellise üldpildi üheks

³¹⁵ Tabeli koostamisel on kasutatud andmeid nende inimeste kooliõpingute kohta, kes lõpetasid kooli 1920. aastal või hiljem.

põhjuseks võib olla asjaolu, et paljusi pärinevad andmed kooliõpingute kohta rahvusnimekirjast ja üldjuhul olid rahvusnimekirja kuulunud ka teiste allikate järgi sakslased.

Ülal esitatud andmed on üsna hästi kooskõlas kooliseaduste kujundatud oludega, milles oli võimalik mitte-emalekoolis õppida vaid erandjuhtumitel, kuigi aja jooksul muutus üha lihtsamaks vähemusrahvustest laste õppimine riigikeelsetes koolides. See tähendab, et vanemad, kes soovisid oma lapsed saksa-keelsetesse koolidesse saata, ei saanud alati erilubadele lootma jääda, vaid pidid leidma võimaluse iseennast ja oma lapsi sakslastena näidata. Andmetest on näha, et saksa-keelsete koolide eelistamine mitte-emalekoolina ei ole kaugeltki sama levinud kui riigikeelsete koolide eelistamine vähemusrahvuste poolt. See ilmneb asjaolust, et dokumentide rahvusandmed ja koolide õppekeel on vastuolus mitte niivõrd saksa-keelsete, vaid eelkõige eestikeelsete koolide õpilaste puhul. Ka segased ja osaliselt vastuolulised andmed rahvuse kohta on iseloomulikud nende puhul, kes õppisid eestikeelses koolis. Ehkki eestikeelsetes koolides õppinuid on ühtekokku märkimisväärselt vähem kui neid, kes käisid saksa-keelsetes koolides, ilmneb neistki juhtumitest, et vähemusrahvustesse kuulunud lapsi õppis riigikeelsetes koolides võrdlemisi palju.

Ka arvukate segaperede valikud viitavad ajakirjandusliku poleemika ülepaisutatusele ja ühekihtsusele. Ehkki ajakirjanduses levisid ettekujutused, et segapered eelistasid igal juhul vähemusrahvuste koole³¹⁶, leidub uuritava valimi seast küllalt ka vastupidiseid näiteid, ehkki tõepoolest eelistasid mitmed segapered ka saksa-keelseid koole.³¹⁷ Näiteks õppis eestikeelses koolis hilisema Saksa kodakondsuse taotlemise toimiku põhjal eesti-saksa segaperest pärinenud Jaan Douglas Raudsepp.³¹⁸ Samuti raporteeris eestikeelses koolis õppimist Saksa kodakondsuse taotlemisel tema enda väitel eesti-saksa segaperest pärinenud Fred Michael Koppel.³¹⁹ Kui Raudsepa ja Kopli toimikutest ei ilmne, millises koolis nad õppisid, siis näiteks samuti eesti-saksa segaperest pärinenud Harald Kima kohta on tänu tema trükis ilmunud mälestustele täpselt teada, et ta õppis Tallinnas Anna Tõrvand-Tellmanni Inglise Kolledžis.³²⁰ Lisaks valisid eestikeelse kooli kohati ka mõlema vähemusrahvusest abikaasaga perekonnad. Näiteks ühe Narvast pärit intervjuueeritu jutu põhjal pandi ta õppima eestikeelses kooli, kuna mingigi edu saavutamiseks Eestis pidi hästi riigikeelt oskama, ehkki Narva saksa algkoolis oldud teda spetsiaalselt oodatud. Riigikeele oskuse vajadusest tulenenud otsus sai langetatud eelkõige ema soovil.³²¹

Mõneti ainulaadsena väärib esile toomist Drostedes perekonna lugu. Adelheid Droste (sünninimega Härms või Herms), kes pärines Võrumaalt arvatavalt saksastunud perest, abiellus 1918. aastal Moskvas Vladimir Drostega, kelle täpne

³¹⁶ Vt nt Lector Novus. Ajalehti lugedes. – Postimees, 24.08.1924, lk 4; K. T. Kuhu me läheme. – Vaba Maa, 12.12.1931, lk 4.

³¹⁷ Vt lähemalt Tark. Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest, lk 65.

³¹⁸ BArch, R 9361-IV/362491: Einbürgerungsantrag, 18.04.1942.

³¹⁹ BArch, R 9361-IV/343056: Einbürgerungsantrag.

³²⁰ Kima. Mälupilte aegade hämarusest.

³²¹ Intervjuu 1931. aastal sündinud mehega, 21.12.2013.

päritolu on jäänud segaseks. Peagi pärast abiellumist suundusid nad Eestisse ja jõudsid lõpuks Haapsallu, millest sai järgnenud paariks aastakümneks nende kodulinn. Perekonna kaks poega õppisid kindlasti Haapsalus eestikeelses koolis, tütre kooliõpingute kohta täpsed andmed puuduvad. Tähelepanuväärne on Michael Droste lugu, mida on kajastatud korduvalt mitmel pool ajalookirjanduses kui näidet kooliõpilaste vastupanutegevusest esimesel nõukogude aastal. Sügisel 1941, kui Michael Droste õppis Haapsalu Ühisgümnaasiumis, ta arresteriti ja pääses repressioonidest ainult tänu järelümberasumisele. Üks tema klassikaaslastest on teda tagantjärele meenutanud kui väga eestimeelset inimest, mille tõenduseks näibki olevat tema tegevus esimesel Nõukogude aastal enne arreteerimist ja ümberasumist.³²² Olenemata sellest, millisesse rahvusse kuulus pereliikmed ennast igapäevaelus pidasid, peegeldub nende eluviisist riigipatriootlik hoiak, mille üheks väljenduseks oli arvatavasti ka laste kooli õppekeel.³²³ Pole põhjust arvata, et sellised kaalutlused koolivalikul oleks olnud väga haruldased.

Põhimõtteliselt tuleks koolieelistustest rääkides eristada ka alg- ja keskkooli, sest eestikeelses keskkoolis õppinud lapsed võisid varem käia saksakeelses algkoolis. Allikate fragmentaarsus paraku nii nüansseeritud lähenemist ei võimalda. Mõnest allikast ei pruugi ühemõtteliselt ilmnedagi, kas tegemist oli alg- või keskkooliga. See kehtib näiteks eespool mainitud Raudsepa ja Kopli näidete puhul, ent ilmneb veel mitmetest teistest lugudest. Igal juhul võisid hoiakud ja eelarvamused madalama ja kõrgema kooliastme suhtes ühiskonnas olla erinevad.³²⁴ Seega võib oletada, et kui alghariduse tasemel eelistasid paljud vanemad pigem saksakeelseid koole, siis eestikeelsete keskkoolide ja gümnaasiumide õppetaset võidi juba piisavaks pidada. Üldistavalt ilmneb ka uuritavatest juhtumitest, et saksakeelsed on pigem algkoolid ning eestikeelsed pigem keskkoolid ja gümnaasiumid, kuigi konkreetseid näiteid, mille puhul oleks teada nii alg- kui ka keskkooli õppekeel, piisavalt ei leidu. Ehkki näiteks ühe intervjuueeritu jutu ja tema venna täidetud küsitluslehe põhjal võib küll täheldada üleminekut saksakeelsest algkoolist eestikeelsesse gümnaasiumi, pole ilmne, et see üleminek ei

³²² Vt lähemalt nt Indrek Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal. – *Umsiedlung* 60, lk 115; Viktor Niitsoo. Relvastamata vastupanu aastail 1940–41 III. – *Tuna*, 2001, nr 3, lk 51–52; Tark, Läänemaalastest järelümberasujad, lk 270. Järelümberasumisele järgnenud ajast on teada, et ta liitus politseipataljoniga Ostland (selle kohta vt alapeatükki 4.4), hiljem Eesti Leegioniga ja langes 1943. aastal Izjumi lahingus. Vt *Deutsch-baltisches Gedenkbuch*, lk 85; Endel Priiki mälestused Michael Drostest; BArch, NS 33/2414: Meldung zur Waffen-SS.

³²³ Perekonna üks poegadest – Nikolai – eestistas oma nime Taavreks ja küsis 1938. aasta sügisel sõjakooli aspirandina tõendi selle kohta, et on eestlane (RA, ERA.14.2.661, l 73p–74). Tema otsustas ka 1941. aastal Eestisse jääda.

³²⁴ Erinevaid hoiakuid alg- ja keskkoolide suhtes peegeldab näiteks asjaolu, et juba vahetult pärast Eesti iseseisvumist olla mõned eesti päritolu õpilased näiteks koguni prestiižselt Toomkoolist eestikeelsetesse gümnaasiumitesse üle läinud. Vt lähemalt Liivik. Toomkool 1906–1939, lk 164.

toimunud pelgalt 1939. aasta ümberasumise tõttu, kui saksakeelsed koolid suleti.³²⁵

Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kuulumine³²⁶ võib olla üheks indikaatoriks põhimõttelise saksakeelsete koolide eelistamise kohta. Tõepoolest õppisid rahvusnimekirja kantud lapsed üldjuhul saksakeelsetes koolides, mistõttu on võimalus, et saksakeelseid algkooli peeti millegi poolest eesti- või muukeelsetest paremateks, igati tõenäoline. Mitut puhku on rahvusnimekirja kuulumine ja teave saksakeelses koolis õppimise kohta vastuolus vanemate teistes dokumentides sisalduvate andmetega. Näiteks on isikutunnistuse ja aadresslehe järgi eestlane Lucie Pärm ometigi kuulunud Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja, samuti nagu tema poeg Heinrich-Leopold, kes ühtlasi õppis rahvusnimekirja andmetel saksakeelses koolis.³²⁷ Samas ei pruukinud rahvusnimekirja kuulumine alati tähendada saksakeelses koolis õppimist. Näiteks Dieter Trossin ja Lia Mühle õppisid arvatavasti³²⁸ eestikeelses Nõmme algkoolis, kuuludes samal ajal rahvusnimekirja.³²⁹ Esimene neist jätkas hiljem õpinguid ka Gustav Adolphi Gümnaasiumis.³³⁰

Isegi neil juhtudel, kui vanemad eelistasid põhimõtteliselt saksakeelseid (või venekeelseid) kooli, ei pruukinud põhjuseks olla ainult kooli maine³³¹ või lapse keeleoskus³³². Näiteks võisid optantidena Eestisse tagasi pöördunud inimesed eestikeelseid kooli vältida, leides, et nende lapsed peaks saama õpinguid jätkata koolis, mille õppekeel kattub nende harjumuspärase igapäevase suhtluskeelega. Küllap võis see olla üks põhjus, miks eestlasest isa ja venestunud sakslasest ema tütar Ariadne Rossin õppis Tallinna 3. saksa tütarlastegümnaasiumis. Samuti õppis saksakeelses koolis tema tulevane abikaasa Konstantin Komets noorem, kes oli samuti optanditauastaga ja kelle ema arvatavasti peamiselt sel eesmärgil isikutunnistusel rahvusmärke „sakslaseks“ muutis.³³³ Voldemar Element, kes

³²⁵ Intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 02.04.2016; 1926. aastal sündinud mehe täidetud küsitlusleht.

³²⁶ Saksa Kultuuroromavalitsuse ja selle rahvusnimekirja kohta vt lähemalt alapeatükki 2.5.

³²⁷ TLA, 186.1.401: Lucie Pärmis isikutunnistuse konts, 19.10.1922; TLA, 1376.1.209: Lucie Pärmis aadressleht, 12.01.1929; RA, ERA.85.1.542: Lucie ja Heinrich Pärmis kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

³²⁸ Täie kindlusega väite esitamist takistab siinkohal rahvusnimekirja kartoteegikaartide ambivalentne sõnastus. Nimelt tegutses Nõmmel ka saksakeelne algkool, ent tuginedes kartoteegikaartide tüüpilisele sõnastusele võib eeldada, et kui õppekeelt eraldi välja ei toodud, oli tegemist eestikeelse kooliga.

³²⁹ RA, ERA.85.1.542: Dieter Trossini ja Lia Mühle kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

³³⁰ Lõpetajate nimekiri. – Uudisleht, 23.05.1940, lk 6.

³³¹ Saksakeelsete koolide populaarsuse kohta vt lisaks nt Dagmar Normet. Avanevad uksed. Tallinn: D. Normet, 2001, lk 58–59.

³³² Intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 02.04.2016.

³³³ Vt lähemalt Tark. Läänemaalastest järelümberasujad, lk 268.

samuti optandina Eestisse saabus, taotles isiklikult isikutunnistusel rahvusmärke muutmist, et saaks saksakeelses koolis õpingud lõpetada.³³⁴

Lõpuks tasub ka küsida, kas vähemusrahvuste, eelkõige sakslaste koolid tõepoolest suutsid eesti päritolu õpilasi sel moel „ümber rahvastada“, nagu arvati Asutavas Kogus algkoolide seaduse vastuvõtmisel ja milliseid arvamusi väljendati edaspidi korduvalt ajakirjanduses. Et see nii vähemalt kõigil juhtudel polnud, ilmestavad näiteks Astrid Orle ja Feliks Urbani³³⁵ juhtumid: mõlemad õppisid saksakeelsetes koolides, aga hiljem Tartu Ülikooli üliõpilastena määratlesid ennast juba eestlasena. Kui Orle astus ülikooli ajal lisaks ka korporatsiooni Indla liikmeks, siis Urbanist, aga ka näiteks Rakvere Saksa Eragümnaasiumis õppinud Gerhard Weinbergist said korporatsiooni Sakala liikmed.³³⁶ Orle ja Urbani rahvuskuuluvuse muutust kinnitab seegi, et ülikooliõpingute ajal on nad taotlenud siseministeeriumist tõendi selle kohta, et on eestlased, esimene 1936. aastal ja teine 1939. aasta sügisel, seega ajal, mil toimus juba sakslaste ümberasumine.³³⁷ Saksakeelsetes koolides õppinud Ervin Ahlmanni kohta on hilisematest pagulasaastatest teada, et ta kuulus väliseesti korporatsiooni Väinla, mis viitab tihedatele sidemetele väliseesti kogukondadega.³³⁸ Nii võib arvata, et kooli õppekeelel ei olnud õpilaste rahvustunde arengule suuremat mõju kui näiteks perekonnasisesel suhtluskeelel ja ümbritsenud keskkonnal.

Ehkki võib nentida, et saksakeelsete koolide kohati põhimõtteline eelistamine uuritavas materjalis tõepoolest peegeldub, ei olnud tegemist nii ulatusliku nähtusega, mis õigustanuks ajakirjanduse ülepaisutatult poleemilist kajastust. Kuigi ajakirjanduses levitatud süüdistused ja etteheited ei olnud täielikult „laest võetud“, oli neil märksa enam pistmist aastakümnete jooksul ühiskonnas kujunenud hoiakute, eelarvamuste ja hirmudega kui tegelike oludega. Silmatorkavalt peegeldub see asjaolus, et „eestlaste“ saksakeelsetes koolides õppimist peeti märksa suuremaks ohuks kui venekeelseid koole, ehkki viimastes õppis kordades rohkem dokumentide järgi eestlasi kui saksakeelsetes. Ka jäi ühiskondlikus diskussioonis varju asjaolu, et arvukalt vähemusrahvustest ja segaperedest pärinenud lapsi õppis riigikeelsetes koolides. Küllap aitas koolieelistuste teemal pidevalt pildil püsida asjaolu, et 1925. aastast, kui asutati Saksa Kulturomavalitsus, sai koolivalikust oluline motiiv kulturomavalitsuse rahvusnimekirja püüdlisel.

³³⁴ RA, ERA.14.1.910, 1 396–396p: Voldemar Elementi palve Tallinna linna politseiülemale, 21.11.1923.

³³⁵ Feliks Urbani kohta on pikemalt kirjutanud Toomas Hiio. Vt lähemalt Hiio, Meie võõrad ja meie omad, lk 29.

³³⁶ Album Academicum III, lk 92, 192, 305.

³³⁷ RA, ERA.14.2.155, 1 173p–174; RA, ERA.14.2.661, 1 333p–334. Rahvustunnistuste väljaandmise tagamaade kohta vt lähemalt alapeatükki 3.5.

³³⁸ RA, ERA.85.1.542: Erwin Ahlmanni kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas; Surmateade. – Vaba Eesti Sõna = Free Estonian Word: Estonian weekly, 26.08.1993, lk 11.

2.5. Kultuuriautonomoomia ja Saksa Kultuuroromavalitsus

Sõdadevahelises Eestis sisse seatud vähemusrahvuste kultuuriautonomoomiat peeti nii kaasajal kui ka hiljem pea parimaks lahenduseks vähemusrahvuste probleemile.³³⁹ Kultuuriautonomoomia tagas tõepoolest vähemalt teoreetiliselt vähemusrahvustele ulatusliku vabaduse oma kultuuri- ja hariduselu edendamiseks. Kultuuriautonomoomia üheks varjuküljeks oli aga küsimus, mil moel tehakse kindlaks, kes konkreetsesse vähemusrahvusse kuulus ja oli seega õigustatud kultuuroromavalitsuse tegevuses osalema ja selle pakutavatest võimalikest hüvedest osa saada. Aja jooksul ilmnas, et põhiseadusega tagatud rahvuse määramise vabadus ja isikutunnistuste rahvusmärged ei muutnud sellele probleemile lahenduse leidmist lihtsamaks, vaid tekitasid pigem ühiskonnas uusi vastuolusid.

Idee vähemusrahvuste kultuuriautonomoomiast, millega Eesti kujunev poliitiline eliit oli mänginud juba enne omariikluse saavutamist, leidis oma koha iseisvusmanifestis, jõudis seejärel põhiseaduse aruteludesse Asutavas Kogus ja põhiseadusse, mistõttu oli lõpuks vajalik omaette eriseadusega kultuuriautonomoomia ka ellu viia.³⁴⁰ Kultuuriautonomoomia seaduse väljatöötamine, arutelud ja vastuvõtmine venisid aga aastatepikkuseks. Nii põhiseaduse arutelud Asutavas Kogus kui ka hilisemad arutelud kultuuriautonomoomia seaduste eelnõude üle Riigikogus olid oma sisult väga sarnased, mõlemal juhul tõstasid poliitikut samu küsimusi ja juhtisid tähelepanu samadele riskidele. Küsiti, kas taolist eraldi seadusega kehtestatud rahvuskultuurilist eksterritoriaalset autonomoomiat on ikka vaja ja kas ei või juhtuda, et nii luuakse „riik riigis“.³⁴¹ Arutelusid iseloomustas ühelt poolt eesti erakondade huvi vähesus ja soovimatus selle temaga tegeleda, aga teisalt said parlamendiliikmed ka aru, et kui põhiseaduses on kultuuriautonomoomia juba ette nähtud, siis ühel hetkel on vaja seadusandlus põhiseadusega vastavusse viia ja väga pikalt sellega venitada pole mõistlik.³⁴² Kuna kultuuriautonomoomia oli uudne ja sellisel kujul ellu viimata, siis on ettevaatlikkus ka arusaadav, ent näib, et kohati pidasid parlamendiliikmed kultuuriautonomoomiat põhimõtteliselt ebavajalikuks vastutulekuks vähemusrahvustele.

Lõpuks aitas kultuuriautonomoomia seaduse vastuvõtmisele kaasa mitte niivõrd eesti poliitikute siiras tahe, vaid pigem väline surve. Osaliselt võis mõju avaldada 1919. aasta radikaalse maareformi ja Eesti vähemusrahvuste olukorra küsimuste jõudmine Rahvasteliitu, ent samas ei nõudnud viimane kunagi otsesõnu kultuuriautonomoomia kehtestamist.³⁴³ Igal juhul oli Eesti rahvusvaheline maine

³³⁹ Vasara. Das estnische Parlament und die Deutschbalten, lk 479; Laurits. Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus, lk 52.

³⁴⁰ Hasselblatt. Der Gedanke der Kulturaautonomie, lk 39–40.

³⁴¹ Vt lähemalt nt Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 41–60; Vasara. Das estnische Parlament und die Deutschbalten.

³⁴² Vt nt Riigikogu koosoleku protokoll nr 219 (35), 08.03.1923. – I Riigikogu protokollid. 9. istungjärk. [11. jaan. – 9. märts 1923]. Protokollid nr. 185–221. Tallinn: Riigikogu, 1923, veerg 2425.

³⁴³ Vrd Vahur Made. Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 161.

arutelude käigus korduvalt kasutatud argument. Kultuuriautonomia teemat hoidsid pidevalt päevakorral vähemusrahvuste, eriti Balti-Saksa Erakonna esindajad, kes olid seaduse vastuvõtmisest kõige enam huvitatud ja osalesid ka eelnõude väljatöötamisel kõige aktiivsemalt. Ka rootslaste ja venelaste esindajad võtsid arutelude käigus korduvalt sõna, ehkki hiljem kumbki rahvusrühm oma kulturomavalitsuse rajamiseni ei jõudnudki.³⁴⁴ Diskussioone nii Asutavas Kogus kui ka hiljem Riigikogus peegeldasid hästi toimunud jälginud eesti avalikkuse hoiakud, mille järgi – lühidalt kokku võetuna – olevat vähemused liiga palju nõudnud.³⁴⁵ Seadus võeti lõpuks vastu 12. veebruaril 1925. Sama aasta lõpuks oli sakslastel valitud oma kultuurinõukogu ja tegutses toimiv kulturomavalitsus.³⁴⁶

Saksa rahvusgrupi juhtidel ja poliitikutel olid kulturomavalitsusega seoses sügavamad huvid kui vaid kultuurielu edendamine: kulturomavalitsust nähti kui võimalikku päästerõngast väiksearvuliseks kahanenud rahvusgrupi säilimisele, aga selleks, et see institutsioon eksisteerida ja ettenähtud funktsiooni edukalt täita saaks, pidi võimalikult palju Eestis elanud sakslasi olema kantud rahvusnimekirja, mille abil peeti arvet kulturomavalitsusse kuulunud isikute üle. Mõningate saksa poliitikute seas levisid mõtted kohustuslikust rahvusnimekirjast, millesse oleks kantud kõik vastavast rahvusest Eesti kodanikud olenemata nende endi tahtest. Kohustuslike rahvusnimekirjade üks aktiivsemaid eestkõnelejaid oli Werner Hasselblatt, kes leidis veel aastaid hiljem, 1931. aastal, et kulturomavalitsusse kuulumine pidanuks olema sama iseenesestmõistetavalt loomulik nagu kuulumine kohalikku omavalitsusse ja kulturomavalitsusest lahkumiseks pidanuks kodanik ka oma senisest rahvuskuuluvusest lahti ütlema.³⁴⁷

Tagantjärele on pea üksmeelselt arvatud, et kohustuslikud rahvusnimekirjad oleks läinud vastuollu rahvuse vaba määramise õigusega.³⁴⁸ Selline tõlgendus ei ole siiski ühemõtteliselt iseenesestmõistetav. Kui kohustuslik rahvusnimekiri oleks koostatud isikutunnistuste andmete põhjal, mis olid kohalike omavalitsuste ametkondade arhiividest hõlpsalt kättesaadavad, siis oleks idee olnud täiesti teostatav ilma põhiseaduse paragrahvi 20 rikkumata. Nagu allpool lähemalt näidatakse, koostatigi esimese saksa kultuurinõukogu valimisnimekirjad täpselt sel moel omavalitsuste andmete põhjal. Ka edaspidi oleks rahvusnimekirja kantud need Eesti kodanikud, kes olid ennast ka seni ametlikult sakslastena määratlenud ja omasid selle kinnituseks vastavat märget isikutunnistusel. Vabatahtlike

³⁴⁴ Kultuuriautonomia seaduse ettevalmistamise kohta vt lähemalt nt Alenius. *The Birth of Cultural Autonomy in Estonia*; Laurits. *Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus*; Liivik. *Baltisaksa poliitika*; Vasara. *Das estnische Parlament und die Deutschbalten*.

³⁴⁵ Alenius. *Under the Conflicting Pressures*, lk 44.

³⁴⁶ Laurits. *Saksa kulturomavalitsus*, lk 58.

³⁴⁷ Werner Hasselblatt. *Saksa vähemusrahvuse kulturomavalitsus*. – Eesti Politsei, 1931, nr 4, lk 259.

³⁴⁸ Vt nt Laurits. *Saksa kulturomavalitsus*, lk 64; Hasselblatt. *Die Gedanken der Kulturaautonomie*, lk 43; Jörg Hackmann. *Werner Hasselblatt: Von der estländischen Kulturaautonomie zur nationalsozialistischen Bevölkerungspolitik*. – *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*. Band 2. Koost Michael Garleff. Köln, Weimar, Viin: Böhlau, 2008, lk 76.

rahvusnimekirjade kehtestamise kasuks otsustamise põhjuseks ei saanud seega olla rahvuse vaba määramise põhimõttega vastuollu minek, vaid pigem küsimus, kas mingisse vähemusrahvusse kuulunud isik pidanuks ühtlasi valikuvõimaluseta olema ka vastava kultuuro-mavalitsuse liige, seda enam, et kultuuro-mavalitsus võis liikmetele ka makse kehtestada.³⁴⁹ Vabatahtlike rahvusnimekirjade kehtestamisel võis rolli mängida ka asjaolu, et vähemusrahvuste kultuuri autonoomia ei olnud Eesti avalikkuses palavalt armastatud nähtus ning kohati nähtigi selles sakslaste katset hiilivalt oma võimupositsioone taastada ja oma rahvusgrupi arvukust eestlaste arvelt tõsta.³⁵⁰ Ka poliitikud pidasid taolisi riske arvestatavateks ja püüdsid neid vähendada, milleks kultuuro-mavalitsuse tegevuses osalemise vabatahtlikkuse põhimõte näis hästi sobivat.

Juunis 1925 vastu võetud rahvusnimekirjade pidamise määruse järgi võisid kultuuro-mavalitsusse omal soovil kuuluda vastavast rahvusest vähemalt 18-aastased Eesti kodanikud. Alaealised lapsed pidi ilma eraldi sooviavalduseta rahvusnimekirja kantama, kui mõlemad vanemad juba olid nimekirjas. Omaette oli reguleeritud ka segaperede alaealiste laste rahvusnimekirja kuulumine. Tol ajal olid kultuuro-mavalitsuse seadus ja rahvusnimekirjade pidamise määrus õigupoolest ainsad õigusaktid, mis mingil määral piirasid segaperede vabadust laste rahvuse määramisel. Vastavalt neile õigusaktidele oli vanematel küll õigus omavahelisel kokkuleppel laste rahvus määrata, ent kokkuleppe puudumisel pidid viimased kuuluma isa rahvusse. Rahvusnimekirjade pidamise määrus täpsustas lisaks, et eri rahvusest vanemate lapsed võis rahvusnimekirja kanda juhul, kui üks vanematest oli rahvusnimekirja kantud ja oli olemas teise vanema kirjalik nõusolek. Nõusolekut ei olnud vaja, kui rahvusnimekirja oli kantud laste isa ja vanemad ei olnud omavahel laste rahvuse suhtes kokkulepet saavutanud.³⁵¹

Rahvusnimekiri pidi koosnema kahest eraldi registrist: A-register hõlmas täiskasvanuid, kes kanti sinna isikliku sooviavalduse alusel ning B-register alaealisi. Alaealistena rahvusnimekirja kantud inimesi ei viidud täisealiseks saamise järel automaatselt üle A-registrisse, vaid pidid selleks ise soovi avaldama. Eraldi registriteks jagamine oli niisiis vajalik selleks, et rahvusnimekirja kuulumise vabatahtlikkuse põhimõte praktikas toimiks. 1931. aasta lõpus vastu võetud määruse muudatusega tõusis A-registrisse kandmise iga 18 eluaastalt 20-le. Ühtlasi muudeti kehtetuks määruse punkt, mille järgi pidi rahvusnimekirjast kustutatama need 18-aastaseks saanud isikud, kes ei olnud ühe aasta jooksul

³⁴⁹ Vt nt Riigikogu koosoleku protokoll nr. 216 (32), 06.03.1923. – I Riigikogu protokollid. 9. istungjärg, veerg 2063–2064.

³⁵⁰ Vt nt Rahvuslikust kasvatusest. – Postimees, 15.04.1924, lk 2; -k. Vahed saagu selgeks!. – Postimees, 16.08.1925, lk 3; Balti saksluse salasepitsused. – Koit, 17.10.1925, lk 1.

³⁵¹ Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus, 12.02.1925. – Riigi Teataja, 1925, nr 31/32, lk 154; Rahvusnimekirjade pidamise määrus, 08.06.1925. – Riigi Teataja, 1925, nr 101/102, lk 469–470.

uuesti registreerunud.³⁵² Tolle punkti tühistamine tähendas, et edaspidi pidi iga alaealisena rahvusnimekirja kantud inimese nimi kustutatama sealt kohe pärast 20-aastaseks saamist. Vähemalt hüpoteetiliselt tähendas selline muudatus, et kui seni oli kultuuro-mavalitsuse ametnikel aasta täisealiseks saanud rahvusnimekirja liikmetele meeldetuletuste saatmiseks ja veenmiseks, et nad oma liikmelisust uuendaksid, siis nüüd pidi sellega tegelema juba enne tähtaja saabumist. Samas oluks alaealiste mõjutamine eetiliselt küsitav tegevus.

Esimese saksa kultuurinõukogu valimisega seoses ilmnis selgelt, et rahvusnimekirja kuulumise vabatahtlikkuse põhimõte ei ole täiel määral tagatud. Esimese kultuurinõukogu valimiseks vajalikud valijate nimekirjad tuli vastavalt kultuuro-mavalitsuse seadusele koostada kohalikes omavalitsustes leiduvate andmete alusel ja edaspidi pidid valimisnimekirjad saama aluseks jooksvale rahvusnimekirjale.³⁵³ Seega sattusid valimisnimekirjadesse kõik need, kes omavalitsuste arhiivides leiduvate andmete järgi olid sakslased. Põhimõtteliselt oli võimalik kiirelt reageerides ka oma nimi valimisnimekirjast kustutada lasta, ent kui teadlikud oldi sellest võimalusest ja enese sattumisest nimekirja, pole selge. Tõenäoliselt saadeti inimestele küll valimisnimekirjadesse kandmise kohta teade ja teemat kajastati korduvalt ka ajakirjanduses, ent igal juhul ei pruukinud valimisnimekirja sattumine kõigi jaoks iseenesestmõistetav olla, sest nimekirjade koostamisel ei lähtunud alati ainult isikutunnistustele kantud rahvusmärgetest. Ajakirjanduse käsitlese järgi oli kohati kasutatud hoopis vananenud aadress-andmestikku 1918. aastast Saksa okupatsiooni perioodist, kui olnud kasulik ennast sakslasena esitleda.³⁵⁴ Olenemata valimisnimekirjade alusandmetest viidi neisse kantud nimed üle rahvusnimekirja, juhul kui vastu tahtmist nimekirja kantud isikud ei avaldanud õigeaegselt soovi oma nime kustutamiseks. Ehkki rahvusnimekirjast oli ka edaspidi võimalik välja astuda ilma isikutunnistuse rahvusmärget muutmata, näib, et üksikud hilisemad isikutunnistuse rahvusmärke „sakslasest“ „eestlaseks“ muutmise juhtumid olid seotud just juhuslikult rahvusnimekirja sattumisega, mida ei taibatud või soovitud teisiti lahendada kui isikutunnistuse rahvusmärget muutes. Tõenäoliselt ei olnud enda teadmata ja pikemaks ajaks rahvusnimekirja sattumine kuigi levinud probleem, ent on märkimisväärne, et esimese kultuurinõukogu valimisnimekirjadesse kantud enam kui 11 000 inimesest osales valimistel 67%.³⁵⁵ Seega ei saa välistada, et mitmed valimistest kõrvale jäänud inimesed ei olnud teadlikud, et nende nimed on valimisnimekirja kantud.

Arengud, mis toimusid eriti 1925. aasta jooksul seoses Saksa Kultuuro-mavalitsuse ettevalmistamise ja valimisnimekirjade koostamisega, suurendasid pingeid, mis olid varemgi kultuuriautonomia temaatikat ümbritsenud. Pingete suurenemisele aitas kaasa asjaolu, et samal ajal kui neid, kelle nimed kanti valimis-

³⁵² Rahvusnimekirjade pidamise määrus, lk 470; Rahvusnimekirjade pidamise määruse osalise muutmise määrus, 07.12.1931. – Riigi Teataja, 1931, nr 107, lk 1233. Vt ka Laurits. Vähemusrahvuste kultuuro-mavalitsuse seadus, lk 37, 52.

³⁵³ Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus, lk 155.

³⁵⁴ Nt Saksa vähemusrahvuskogu valimise eel. – Postimees, 24.07.1925, lk 5.

³⁵⁵ Laurits, Saksa kultuuro-mavalitsus, lk 72.

ja seejärel rahvusnimekirja enda teadmata ja vastu tahtmist, leidus pigem suhteliselt vähe, oli märksa enam inimesi, kes olid valmis oma nime rahvusnimekirja kandmise nimel senist rahvuskuuluvust muutma. Oma nime valimis- ja hiljem rahvusnimekirja kanda laskmiseks oli vaja tõendada enda kuulumist vastavasse rahvusse, ainsaks tõeliselt kehtivaks tõendiks loeti aga isikutunnistuses sisalduvad rahvusmärke. Selline nõue tõi lühikese aja jooksul kaasa arvukalt soovivavaldusi isikutunnistusel rahvusmärke muutmiseks. Pingelise õhkkonna tõttu olid rahvusmärgete muutmisel pikemas perspektiivis ulatuslikumad tagajärjed, mis ei mõjutanud ainult Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja, vaid üleüldist rahvuse määramise korraldust.³⁵⁶

Omaette küsimus on, miks olid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kuulumisest huvitatud ka need inimesed, kelle senine formaalne rahvuskuuluvus ei lasknud eeldada soovi rahvusnimekirja pürgida. Väga sageli ja võimalik, et koguni enamike taoliste juhtumite puhul oli inimeste huvi seotud koolieelistustega. Nagu eespool näidatud, ehkki Eestis kehtis kooliseadustega määratud emakeelses koolis õppimise kohustus, olid saksakeelsed koolid populaarsed ka teiste Eestis elanud rahvuste, sealhulgas eestlaste seas. Pidev erilubade taotlemine selleks, et lapsed saksakeelses kooli õppima saata, oli vanemate jaoks tõenäoliselt tüütu ja lisaks ei olnud garantiid, et see luba saadakse, eriti kui loa taotlejateks olid isikutunnistuse järgi eestlased. Pärast Saksa Kultuuroromavalitsuse loomist tagas saksakeelsetes koolides õppimise vaieldamatu õiguse aga rahvusnimekirja kuulumine.

Koolieelistused võisid olla üheks peamiseks motiiviks rahvusnimekirja kuulumisele ka nende inimeste seas, kes olid juba seni formaalselt sakslased. Sellele viitab näiteks asjaolu, et kultuuroromavalitsuse ladvikus peeti pidevaks probleemiks seda, et lapsi ei kantud rahvusnimekirja mitte „õigeaegselt“, vaid alles vahetult enne kooliealisteks saamist.³⁵⁷ Sellegipoolest tasub mõningad muud võimalikud rahvusnimekirja kuulumise põhjused siinkohal lühidalt markeerida, vältimaks ekslikku muljet, justkui oleks saksakeelsete koolide eelistamine olnud ainsaks põhjuseks enese Saksa Kultuuroromavalitsusega sidumisel. Arvatavasti oli paljudele inimestele kultuuroromavalitsusse kuulumine põhimõtteliselt oluline ja rahvustunde väljendus, millega võis kohati kaasneda ka teadlik soov oma nime rahvusnimekirja kanda laskmisega või kultuuroromavalitsuse tegevuses aktiivse osalemisega rahvusgrupi säilimisele kaasa aidata. Arvukalt võis leida neidki, kes pidasid kultuuroromavalitsusse kuulumist paratamatuks iseenesestmõistetavuseks, mis nende rahvuskuuluvusega kaasnes. Samuti võidi lasta oma nimi rahvusnimekirja kanda teadmatusest, arvates, et see ongi kohustuslik. Rahvusnimekirja võidi kuuluda tuttavate eeskujul, ilma sellele sügavamalt tähendust omistamata. Tuttavate eeskju järgimine võis aga olla ka omamoodi sotsiaalse kapitali kogumine. Kõiki siinkohal nimetatud võimalikke motiive ei ole aga erinevalt koolieelistustest niisama lihtne kättesaadavatest andmetest tuvastada.

³⁵⁶ Vt lähemalt peatükki 3.

³⁵⁷ Laurits. Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus, lk 50–51.

Koolieelistus võimaliku rahvusnimekirja kuulumise põhjusena peegeldub eelkõige neist andmetest, mis näitavad, kas rahvusnimekirja kandmise hetkel oli asjaosalisel kooliealisi või mõne aasta jooksul kooliealiseks saanud lapsi. Ka rahvusnimekirja B-registrisse kantud alaealiste puhul oli tõenäoliseks põhjuseks nimekirja kuulumiseks kool, olenemata sellest, kas tegemist oli kooliealiste või alles koolieelikutega. Neist kahest eeldusest lähtudes oleks põhimõtteliselt võimalik oletada, et kahel kolmandikul siinse uurimuse valimisse hõlmatud ja rahvusnimekirja kantud inimestest oli rahvusnimekirja kuulumise ainsaks või peamiseks põhjuseks koolieelistus. Otseselt ei tõesta seda aga kumbki asjaolu.

Koolivaliku kui peamise motiivi võivad kahtluse alla panna mitmed nüansid. Esiteks leidub valimis mitmeid isikuid, kes olid algselt kantud alaealiste B-registrisse ja kes täisealiseks saades ise nimekirja kuulumist taotlesid.³⁵⁸ Teiseks leidub üksikuid taolisi, kes olid küll alaealistena rahvusnimekirja kantud, ent pole tegelikult saksakeelses koolis õppinud.³⁵⁹ Kolmandaks leidub neid vanemaid, kes olles ise rahvusnimekirjas, on ka laste nimed lasknud sinna kanda juba vahetult pärast viimaste sündi või nende väikelapseas, nõnda et pole ilmselt, et nad on seda tingimata tulevase koolivaliku tõttu teinud³⁶⁰, eriti silmas pidades asjaolu, et mõned teised lapsevanemad rahvusnimekirjaga seotud asjaajamisega kuni laste kooliealiseks saamiseni viivitasid. Neljandaks on mõnel juhul teada, et üks või mõlemad vanemad olid rahvusnimekirja kantud juba aastaid enne laste sündi.³⁶¹ Lõpuks ei pruukinud koolieelistus olla ainsaks motiiviks ka sellistel juhtudel, kui rahvusnimekirja olid kantud kõik pereliikmed³⁶², sest vajalik oli ainult ühe vanema kuulumine rahvusnimekirja.

Lisaks (eel)kooliealiste laste olemasolule võivad koolivaliku kui kulturomavalitsusse kuulumise motiivi poolt ja vastu kõneleda veel mõned asjaolud nagu rahvusnimekirja astumise aeg või isikutunnistuse rahvusmärke muutmise asjaolud. Erinevate tegurite kombineerimisel on võimalik seega selgitada, kui ulatuslik oli koolieelistustega seotud huvi Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kuulumiseks ja mil moel seostus see avalikkuse reaktsiooniga lapsevanemate koolieelistustele.

Rahvusnimekirja kandmise aja tähtsus seisneb esiteks asjaolus, et vanematel, kelle lapsed ei olnud just 1920. aastate keskpaigas kooli minemas, ei olnud põhjust kulturomavalitsusse astumisega kiirustada juba selle asutamisel või vahetult asutamise järel. Teiseks võisid algsete isikutunnistuste järgi mitte-sakslased kasutada ära 1930. aastast mõneks aastaks tekkinud olukorda, kui rahvusnime-

³⁵⁸ Nt RA, ERA.85.1.542: Leo Gergensi, Viktor Julius Rudolf Hanseni ja Guntram Theodor Julius Karklini kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

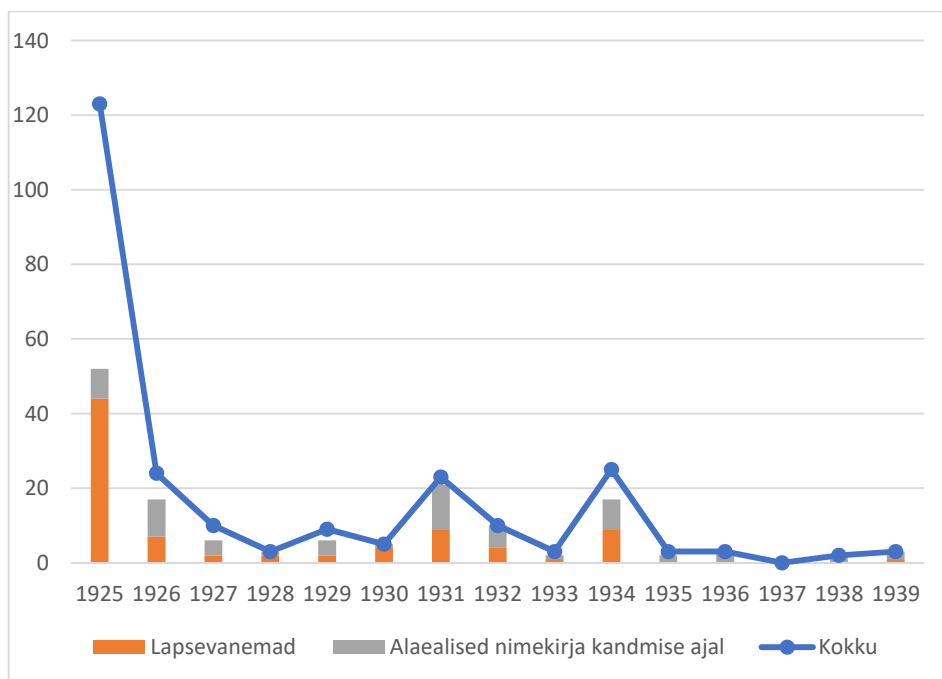
³⁵⁹ Nt RA, ERA.85.1.542: Dieter Trossini ja Lia Mühle kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

³⁶⁰ Nt RA, ERA.85.1.542: Georg, George ja Marianne Dorothy Fachlmanni kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

³⁶¹ Nt RA, ERA.85.1.542: Rene Johannes Beermanni kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

³⁶² Nt RA, ERA.85.1.542: perekond Grewingi kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

kirja oli uute isikutunnistuste rahvusmärke puudumise tõttu lihtsam astuda.³⁶³ Seega viitaks koolivaliku erilisele kaalukusele asjaolu, kui võrreldes ülejäänud aastatega oli märksa enam rahvusnimekirja astunuid 1930. aastate alguses, samal ajal kui ülejäänud aastatel rahvusnimekirja astunuid leidsuks enam-vähem ühtlaselt.

Joonis 1. Rahvusnimekirja astumine aastate jooksul. Diagramm ei hõlma neid 37 alaealistena rahvusnimekirja kantud isikut, kelle täpne liitumisaeg pole teada.

Joonis 1 näitab, et rohkem kui pooled uuritavatest on nimekirja kantud juba 1925. või 1926. aastal, kusjuures neistki enamik juba esimese aasta jooksul. Seejuures olid esimese aasta jooksul rahvusnimekirja kantutest vaid umbes kolmandikul sel ajal alaealsed lapsed, mis näitab, et algusaastatel ei olnud koolieelistus rahvusnimekirja astumisel peamiseks motiiviks. Kui aastatel 1927–1930 on rahvusnimekirja kantud võrreldes esimese paari aastaga märksa vähem inimesi, siis oodatult tuli uus tõus 1931. aastal, mida võib seostada rahvusmärke kaotamisega isikutunnistustelt. Ühtlasi näib, et 1930. aastate alguses nimekirja kantute puhul on koolieelistus üks kaalukaimatest motiividest, sest enamikul 1930. ja 1931. aastal rahvusnimekirja kantutest olid alaealsed lapsed või oli tegemist nimekirja kantud alaealiste lastega (sh need, kes veel kooliikka polnud

³⁶³ Isikutunnistustel rahvusmärke kaotamise asjaolude kohta vt lähemalt alapeatükke 3.3 ja 3.4.

jõudnud). Samas küündib 1931. aastal rahvusnimekirja kantute hulk – napilt paarkümmend inimest – vaid 1926. aasta tasemele. Neist 246 inimesest, kelle rahvusnimekirja kandmise aasta on teada, oli ühtekokku 85 lapsevanemat ja 64 nimekirja kandmise hetkel alaealist. Lisandub 37 alaealisena nimekirja kantud inimest, kelle nimekirja kandmise täpne aasta ei ole teada. Inimesed, kelle rahvusnimekirja kuulumist pole mingilgi moel võimalik seostada koolieelistustega, on seega selges vähemuses ja astusid rahvusnimekirja juba kultuuroromavalitsuse loomisel. Koolivalik võimaliku motiivina tõuseb enam esile hilisematel aastatel rahvusnimekirja kantute seas, mis omakorda vihjab, et kümnekonna iseseisvus-aastaga ei olnud saksakeelsete koolide populaarsus märkimisväärselt langenud.

Rahvusnimekirja kantud laste tõepoolest saksakeelses koolis õppimine näib piisavalt ilmne seos nimekirja kuulumise ja koolieelistuse vahel, ehkki ka sellistel puhkudel ei saa välistada, et rahvusnimekirja kuulumiseks leidis lisaks ka teisi kaalutlusi. Kõige paremini ilmestavad koolieelistuse tähtsust juhtumid, kui rahvusnimekirja olid kantud lapsed ja/või üks vanematest. Nii on näiteks üks intervjuueeritu rääkinud, et tema ise, tema ema ja mitmed õed-vennad kuulusid kultuuroromavalitsusse just kooli tõttu, olles ise „puhtaverelised“ eestlased.³⁶⁴ Ka Ariadne Rossini nimi oli ilmselgelt samuti just kooliõpingute pärast rahvusnimekirja kantud juba pärast tema sakslasest ema surma.³⁶⁵ Esimeses peatükis mainitud optanditaustaga Voldemar Lunini abikaasa ja lapsed olid samuti rahvusnimekirjas, samas kui Voldemar ise mitte.³⁶⁶

Arvukalt tuli ette sedagi, et koolieelistuse tõttu sooviti isikutunnistusel rahvusmärget muuta ja ühtlasi Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kuuluda. Jenny Kometsa rahvusmärke muutmise ja rahvusnimekirja astumise peamiseks kaalutluseks oli ilmselt soov, et tema poeg saaks saksakeelses koolis õppida.³⁶⁷ Seejuures ei avaldanud tema abikaasa mäletatavasti kordagi soovi rahvusmärke muutmiseks, hoolimata tema vähestest kokkupuudetest eestlastega. Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kuulunud Wilhelmine Toom protestis kaotatud isikutunnistuse duplikaadi väljastamisel tekkinud vale rahvusmärke tõttu samuti paljuskii seetõttu, et tekkinud segadused võisid takistada tal lapsi saksakeelses kooli saata.³⁶⁸ Julius Lossmann lasi oma isikutunnistuse rahvusmärke muuta 1925. aastal ning samal aastal oma ja arvatavasti juba siis ka oma poja nime rahvusnimekirja kanda.³⁶⁹ 36 rahvusmärke muutnud inimesest oli 15 neid, kes astusid kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja ja kellel ühtlasi olid alaealised lapsed.

³⁶⁴ Intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 02.04.2016.

³⁶⁵ RA, ERA.85.1.542: Ariadne Rossini kartoteegikaart Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

³⁶⁶ RA, ERA.85.1.542: Emma Alide Adelheidi, Igor ja Kaleria Lunini kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

³⁶⁷ RA, ERA.85.1.542: Jenny Adelheid Louise ja Konstantin Kometsa kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

³⁶⁸ RA, EAA.3245.1.499: Stackelberg siseministrile, 30.08.1929. Ärakiri.

³⁶⁹ RA, ERA.85.1.542: Julius Oskar ja Alfred Boris Valentin Lossmanni kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

Ulatuslikku tungi Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja selle nimel, et saata lapsed soovitud kooli, siinsetest andmetest ei ilmne, ehkki teatud trend selle suunas oli olemas. Ei saa välistada, et rahvusnimekirja süvaanalüüs võib välja tuua selle suundumuse märksa suurema ulatuse. See selgitaks küllaltki hästi ühiskonnas kasvanud pingeid seoses Saksa Kulturomavalitsuse rajamisega. Hetkeseisuga näib ajakirjanduslik poleemika, mis seostas saksa koole ja kulturomavalitsust eestlaste ümberrahvastumisega, jätkuvalt ülepaisutatud. Kas asjaolu, et umbes pooled alaealistena rahvusnimekirja kantutest oma nime A-registrisse üle kanda lasksid, võiks avalikkuse kriitilisi hinnanguid kulturomavalitsuse suunas õigustada, on omaette küsimus. Tähendusrikkaks võiks pidada ka seda poolt, kes rahvusnimekirjast täisealiseks saanuna välja langes ja seega institutsionaalset sidet saksa rahvusgrupiga omada ei soovinud. Kui taolised inimesed olid kuulunud rahvusnimekirja ainult kooli tõttu, ei soosinud saksa keelses koolis õppimine järelikult piisavalt efektiivselt ümberrahvastumist.

Olenemata sellest, kui palju ajakirjanduslikul poleemikal alust oli, suurendas Saksa Kulturomavalitsuse rajamine igal juhul ühiskonnas kooli ja ümberrahvastumise hirmudega seotud pingeid. Asjaolu, et Saksa Kulturomavalitsuse rajamine ajendas märkimisväärselt hulka inimesi isikutunnistuse rahvusmärgelt muutma, aitas pingete kogunemisele paljuski kaasa. Paradoksaalselt selgus, et kui ühiskondlik avalikkus suhtus kultuuriautonoomiasse ja Saksa Kulturomavalitsusse pigem negatiivselt, siis üksikisikute tasandil osutus viimane ootamatult populaarseks. Samuti iseloomustavad emakeelse koolikorralduse ja kultuuriautonoomia kehtestamisega käivitunud protsessid hästi ühiskonnas levinud vastandlikke arusaamu rahvuskuuluvuse olemusest nagu ka riigi ja indiviidide vastandlikke huvisid.

2.6. Vastandlikud huvid ja hoiakud

Sõdadevaheline Eesti Vabariik kindlustas näiliselt progressiivselt ja liberaalselt nii ulatuslikud õigused vähemusrahvustele kui ka iga kodaniku vabaduse oma rahvuskuuluvuse üle ise otsustada. Aja jooksul ilmnis ometigi, et põhiseadusega sätestatud rahvuse määramise vabadus ei toimi parimal võimalikul moel. Ehkki poliitikud võisid loota, et rahvuse määramise vabaduse tingimustes üha enam varem ümberrahvastunud eesti päritolu inimesi ennast uuesti eestlasteks tunnistaksid ja mingil määral seda suundumust ka esines, oli varasemate trendide taandumine aeglane ja individuaalsed huvid ei haakunud alati riiklikega.

Põhjusi, miks põhiseaduse rahvuse määramise vabaduse kehtestanud säte ei rakendunud loodetud moel, vaid põhjustas selle asemel segadusi, milliseid mainis Riigikohus oma prohvetlikus kommentaaris põhiseaduse eelnõule, oli mitmeid. Üks peamisi põhjusi oli laialivalguv arusaam rahvuse olemusest ja sellest, mis peaks määrama inimese kuuluvuse teatud rahvusse. Ei õigusaktides ega ühiskonnas tervikuna ei olnud jätkuvalt üheselt selgeks saanud, kas rahvuskuuluvuse määramisel peaks primaarne olema päritolu või kultuuriline ja keeleline ühtsustunne. Ehkki kahe nägemuse vastuolu ilmnis eelkõige praktilises asja-

ajamises, võis aeg-ajalt kohata ka sügavamaid arutelusid. Näiteks 1925. aastal, kui rahvuse määramise küsimus seoses kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmise ja Saksa Kulturomavalitsuse asutamisega teravalt esile kerkis, ilmus ajalehes Vaba Maa jurist Eugen Maddisoni arvamuslugu, milles ta rahvuse defineerimise problemaatikat pikalt lahkas. Autor tõi välja, et põhiseaduse „loojad on arvestanud selle asjaoluga, et kodanik võib rahvuse, vere või soo poolest kuuluda küll teatavasse rahvusse, kuid mõnedel põhjustel end siiski tunda kuuluvaks teise rahvusse. Põhiseaduse loojate seisukohalt oleks vägivald neid sundida „jääda“ sellesse rahvusse, kuhu nad vere poolest kuuluksid. Sellepärast lubades kodanikkudele oma rahvust ära määrata (par. 20), kindlustab ka põhiseadus järgmises paragrahvis (21) neile võimalust jääda ja edasi areneda selles rahvuskultuurilises ilmas, milles nad end kodu tunnevad“. Maddison jõudis järeldusele, et põhiseaduses on rahvuse all silmas peetud keelelisel ja kultuurilisel ühtsusel põhinevaid inimrühmi ja mitte niivõrd üksikisikute põlvnemist, sama lähenemist olevat kasutatud mitmete teiste lähiriikide põhiseadustes, milles kohati peetigi vähemustest rääkides silmas keele- või usuvähemusi.³⁷⁰ Selline arusaam oli ühiskonnas siiski vähe levinud ega kujunenud praktilises asjaajamises alati maksvaks.

Põhimõtteliselt ei oleks pidanud rahvuse olemuse teemalistel aruteludel mingisugust tähtsust olema, sest põhiseaduse rahvuse määramise vabaduse kehtestanud paragrahvi sõnastusest võib välja lugeda absoluutse vabaduse ehk teisisõnu pidi igal inimesel olema võimalus pidada ennast kuuluvaks rahvusesse, millisesse ise soovis ja see soov dokumentides ametlikult fikseerida, vajadusel ka korduvalt oma rahvuskuuluvust muutes. Tegelikkuses läks see põhimõte vastuollu mitte ainult levinud tavaarusaamadega rahvuse olemusest, vaid ka riiklike huvidega. Avalikkuses mõtestati rahvuskuuluvust rohkem Jakob Hurda ja Heinrich Rosenthali vaimus, pidades määravaks tunnuseks päritolu. Lisaks sai kodanike rahvuskuuluvusest algusest peale poliitiline ja ideoloogiline küsimus. Ühiskondlikele diskussioonidele oli iseloomulik arutlemine eesti päritolu inimeste omaaegse ümberrahvastumise teemal, aga ka ettekujutus, et see trend jätkub ka iseseisvas Eestis, kui sellele õiguslike vahenditega piiri ei panda. Ka põhiseaduslikku rahvuse määramise vabadust tõlgendati erinevalt: ümberrahvastumise ohule keskendunud poliitikud lootsid ehk, et sel moel on ümberrahvastunud inimesed altimad ennast uuesti eestlasteks tunnistama, samal ajal kui poliitikud, kes ümberrahvastumist ohuks ei pidanud, nägid ilmselt selles sättes tõepoolest võimalust igal kodanikul fikseerida ametlikult just see rahvus, millele ta ennast kõige lähemaks peab. Õigupoolest ei põhjustanud segadusi ja vastuolusid rahvuse määramise ümber aga mitte niivõrd põhiseaduslik rahvuse määramise vabadus, vaid eelkõige vajadus rahvuskuuluvuse ametlikuks määramiseks ja vastava märke isikutunnistustele kandmine.

Rahvusele märkimisväärse ametliku tähtsuse omistamine tulenes püüdest – osalt rahvusvahelise kuvandi, osalt vähemusrahvuste esindajate surve tõttu – kindlustada vähemusrahvustele ulatuslikud õigused, mille kõrval pidi riik eel-

³⁷⁰ Maddison. Meie rahvusvähemused.

kõige lähtuma enamusrahvuse huvidest. Kahe vaatepunkti vastuolu avaldus esmalt kodakondsuspoliitikas, mida iseloomustas sisserändajatele kodakondsuse andmisel, eriti opteerumisel, eelistada eesti päritolu inimesi ja alles teises järjekorras ja hoolikalt kaalutledes võimaldada kodakondsus ka vähemusrahvuste esindajatele. Kodakondsuse jagamisel ühtse arusaama puudumine, kes on ja kes pole eesti päritolu, kujunes edaspidigi üheks vastuolude allikaks. Teine arusaamatuste põhjustaja oli emakeelne koolikorraldus, millega eelkõige taheti ära hoida eesti päritolu laste ümberrahvastamist vähemusrahvuste koolides, kusjuures vähemusrahvustele emakeelse õppe tagamist riik prioriteediks ei pidanud. Ehkki põhiseaduse järgi pidid rahvused olema keele ja kultuuri poolt kujundatud inimrühmad, tuginesid kooliseadused otsesõnu eeldusele, et õpilaste rahvus määratakse päritolu, seega vanemate rahvuse kaudu. Kooliseadustest kinni pidamist ei suutnud riik aga lõpuks soovitud määral tagada ning vähemusrahvuste kultuuriautonomia ja Saksa Kultuuromaavalitsus tõid ilmekalt esile saksakeelsete koolide populaarsuse ka selliste perekondade seas, mille abikaasade isikutunnistuste rahvusmärke ei andnud seni alust neid sakslasteks pidada. Riigi perspektiivist tõi vastandlike põhimõtete vahel laveerimine seega kaasa ebasoodsa olukorra, mida hoolimata hoiatavatest märkidest ilmselt ette näha ei osatud.

Samal ajal pidid kehtinud õigussüsteemis kuidagi oma valikuid tegema ka üksikisikud. Üldjuhul ei tekkinud probleeme neil inimestel, kelle jaoks oma rahvusse kuulumine oli iseenesestmõistetav, küll aga sattusid raskustesse mitmed ebamäärase ja mitmerahvuselise taustaga inimesed, kellel võis olla keeruline ennast kindlasse rahvusse paigutada. Nemadki võisid rahvskuuluvust pidada päritolust tulenevaks, mis võis aga vastuollu minna nende harjumuspärase keele- ja kultuurikeskkonnaga. Nii võidi segase etnilise taustaga inimeste isikutunnistustele rahvuseks märkida mõni taoline, millega dokumendi omanikud hiljem, praktiliste vajaduste tekkimisel, eelkõige laste kooliikka jõudmisel, enam rahul polnud. Ent neile arvukatele segase taustaga inimestele võisid lisanduda ka paljud, kes ei soovinud ilmtingimata oma lapsi emakeelsesesse kooli saata, nagu nägid ette kooliseadused. On ilmne, et nii esimesed kui ka teised püüdsid võimalusel lähtuda omaenda pragmaatilistest kaalutlustest ja eelistustest, aga mitte niivõrd seaduse nõuetest. Eesmärgi saavutamiseks kasutati mitmesuguseid vahendeid: kas püüti taotleda erilubasid, mis oli tülikas ja keeruline; muuta isikutunnistuse rahvusmärke enda eelistustele vastavaks, mis samuti ei pruukinud alati õnnestuda; või püüelda Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirja, mis alates 1930. aastast oli kõige lihtsam meetod selleks, et saata lapsed soovitud kooli.

Mitmete lapsevanemate koolieelistused ja selle nimel rahvskuuluvusega manipuleerimine tekitasid ka ühiskondlikku resonantsi. Kuivõrd ka avalikkuses tajuti rahvskuuluvust eelkõige kui tunnust, mille määrab päritolu, liigitati vastupidised ilmingud „kadakluse“ mitmesugusteks vormideks. Päevast päeva korduisid ajalehtedes „kadasaksluse“ leviku ja ohtlikkuse teemalised kirjutised kõikvõimalikes seoses ning lapsevanemate koolieelistused olid seejuures üks enam levinud teemasid. Veendumus, et vähemusrahvuste koolides eestlasi

ümber rahvastatakse, seejuures ka tahtlikult, oli väga levinud.³⁷¹ Selliste ettekujutuste pideva taastootmisega aitas ajakirjandus kaasa aja jooksul üha pinevama õhkkonna tekkimisele kodanike rahvuskuuluvuse ümber.

Seega võib öelda, et vähemusrahvustele laialdaste õiguste tagamine ühelt poolt ja avalikkuses vajalikuks peetud võitlus eestlaste „ümberrahvastumise“ vastu teiselt poolt kujunesid ületamatuks vastuoluks. Oma osa võis olla ka pettumusel, et saksastunud eestlaste taaseestistumisprotsess on oodatust märksa aeglasem. Kujunenud olukorra lahenduseks võinuks olla igasuguse kontrolli kaotamine kodanike rahvuse üle, mis küll, nagu järgmises peatükis näidatakse, välja kujunenud olukorras väga hästi ei toimida ei saanud. Teine tee oli rahvuse määramise vabadust piiramine, milleni pärast 1934. aasta riigipööret jõutigi.

³⁷¹ Tark, Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“, lk 142–143.

3. KAOS JA UUS KORD

3.1. Rahvusmärke muutmise isikutunnistustel

Peagi pärast isikutunnistuste väljastamise algust 1919. aasta sügisel pidid ametkonnad hakkama tegelema neis sisaldunud vigade parandamisega, muu hulgas rahvusmärgete muutmisega. Rahvusmärke hakkasid inimesed arvatavasti suuremat tähelepanu pöörama alates põhiseaduse vastuvõtmisest või veel tõenäolisemalt alates selle jõustumisest, aga igal juhul 1920. aastal, kui avalikusse jõudis teadmine, et kõigil täisealistel teovõimelistel kodanikel on vabadus ise oma rahvust määrata. Edasistel aastatel soosis isikutunnistuste rahvusmärke muutmise taotlemist üha enam rahvusele eri valdkondades suurt tähtsust omistanud seadusandlus.

Kui palju oli neid inimesi, kes avaldasid juba varakult soovi oma isikutunnistuse rahvusmärget muuta, ei ole täpselt teada, sest vastav dokumentatsioon on säilinud alates 1921. aasta lõpust. Näib siiski, et taotlusi pidi enne 1921. aastat olema piisavalt palju selleks, et siseministeeriumis peeti varakult vajalikuks reageerida just sellele ilmingule, aga mitte niivõrd mingite muude isikutunnistusel sisaldunud detailide parandamise soovidele. 1921. aasta kevadel kehtestas toonane siseminister Karl Einbund (Kaarel Eenpalu) rahvusmärke muutmise võimalusi piirava määruse. Selles õigusaktis sisaldunud põhiseaduse tõlgenduse järgi sai rahvuse määramine olla ainult ühekordne. Edaspidi pidi võimalik olema rahvusmärget muuta ainult neis isikutunnistustes, mis olid välja antud enne 20. detsembril 1920, seega enne põhiseaduse kehtima hakkamist³⁷², kusjuures taotleja pidi suutma tõestada senise rahvusmärke ekslikkust. Taotlus tuli koos tõenditega esitada kohalikule politseiülemale, ent otsus langetati siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsuses.³⁷³ Siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsus tegeles taotluste vastuvõtu ja menetlemisega kuni 1925. aastani, seejärel liikusid taotlused läbi politseiavalitsuse, ent lõpliku otsuse langetas endiselt siseminister.³⁷⁴ Niisiis püüdis siseministeerium isikutunnistuste rahvusmärke muutusi täielikult kontrollida, pidades seda riiklikult oluliseks küsimuseks.

Siseministri määruse mõju soovile isikutunnistusel rahvusmärget muuta oli ilmselt minimaalne, kuigi võis ehk esialgu mõnda potentsiaalset taotlejat tagasi hoida. Rahvusmärgete järjepidevatest muutmistest annavad ülevaate enam kui 1500 taotlust, mida leidub alates 1921. aasta lõpust kuni 1930. aastani. Erandlik on vaid 1922. aasta teine pool, millest pole säilinud peaaegu ühtegi taotlust, ja

³⁷² Määruse sõnastusest ei ole ilmne, kas 20. detsember on kaasa või välja arvatud. Kui piiriks oli põhiseaduse kehtimise kuupäev, peaks eeldama, et ka 20. detsembril 1920 välja antud isikutunnistuse rahvusmärke paranduseks oli määrusest lähtuvalt põhimõtteline võimalus olemas. Hilisem praktika näitas aga, et neil kuupäevadel ei olnud tegelikkuses mitte mingisugust tähendust.

³⁷³ Siseministri määrus isikutunnistuste paranduste kohta, 30.03.1921. – Riigi Teataja, 1921, nr 22, lk 137.

³⁷⁴ Valitsusasutiste tegevus, lk 215.

lisaks leiab paar üksikut sooviavaldust veel 1931. aastast.³⁷⁵ Alates 1930. aastast isikutunnistuste rahvusmärkest loobuti ja nagu järgnevalt näidatakse, mängisid arvukad rahvusmärgete muutmised taolise tulemuseni jõudmisel märkimisväärset rolli.

Taotlustest ilmneb mitu märkimisväärset nüanssi. Kõigi taotlejate seas selgelt absoluutne enamus neid, kes soovisid oma senise rahvusmärke muuta „sakslaseks“, kusjuures ligikaudu kaks kolmandikku olid seni isikutunnistuse järgi „eestlased“. Just „eestlaste“ soov ametlikult „sakslasteks“ saada ja mitte niivõrd rahvusmärke muutmise soov iseenesest pidi siseministriumile alarmeerivalt mõjuma ning tekitama vajaduse mingil moel sellele nähtusele piir panna. Ometi, avaldustest ilmneb silmatorkavalt seegi, et siseminister rahuldab suurema osa taotlusi, seega igal konkreetsel juhul enamasti rahvusmärke muutmisele takistusi ei tehtud. Ühtlasi ei takistatud kordagi rahvusmärke muutmist neil inimestel, kes soovisid varasema rahvusmärke muuta „eestlaseks“. Seoses 1925. aastal vastu võetud kultuuroromavalitsuse seaduse ja saksa kultuurinõukogu valimistega suurenes järsult ka rahvusmärke muutmise taotluste hulk. Arvukalt inimesi, kes seni olid isikutunnistuste järgi mitte-sakslased ega olnud sellele asjaolule varem suurt tähelepanu pööranud, soovis just nüüd ametlikult „sakslaseks“ saada.³⁷⁶ Taotluste arv vähenes pärast 1925. aastat uuesti, ent jäi siiski jätkuvalt mõnevõrra suuremaks, kui oli olnud 1925. aastale eelnenud ajal. Võib arvata, et just 1925. aasta anomaalne avalduste arvu suurenemine oli siseministriumile tõukeks, et edaspidi üha enam taotlusi tagasi lükata.

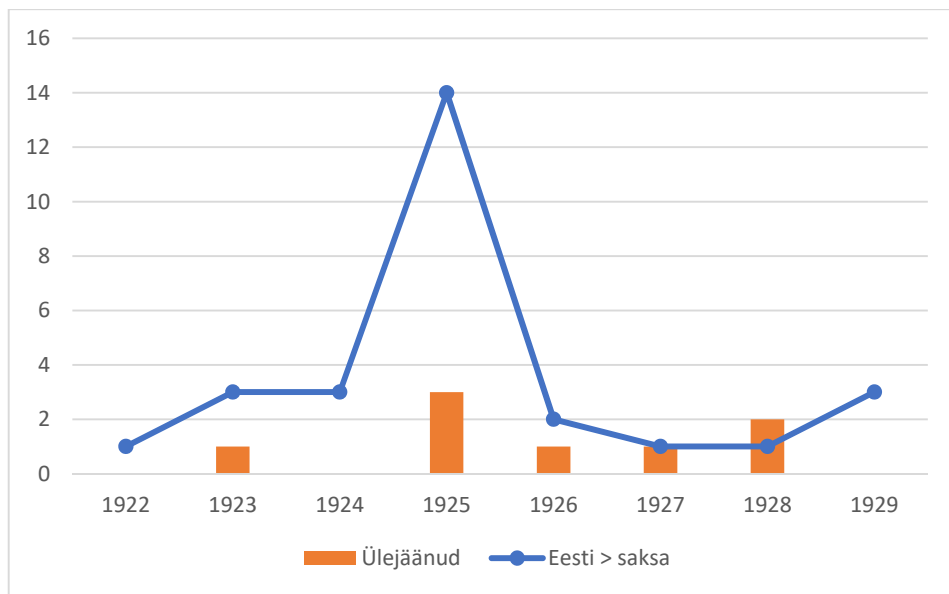
Pidades silmas, et ühtekokku oli rahvusmärke muutmist soovinud inimesi enam kui 1500, äärmisel juhul ehk ligikaudu 2000, kui võtta arvesse võimalikke kaotsi läinud või hävinud taotlusi, on siinse uurimuse valimisse sattunud rahvusmärke muutmist taotlenud isikuid ebaproportsionaalselt palju võrreldes kõigi taotluste osakaaluga Eesti elanikkonna seas. Säilinud on 36 inimese taotlused, millele lisanduvad kaudsed andmed inimeste kohta, kes arvatavasti samuti isikutunnistuse rahvusmärget muutsid, ehkki nende taotlusi pole õnnestunud leida.³⁷⁷ Nagu näitab joonis 2, ilmnevad 36 kindlasti teada olevast rahvusmärgete muutmise juhtumist üldjoontes samasugused trendid nagu rahvusmärgete muutmistest tervikuna. Kõigist neist, kelle taotlused on säilinud, soovis 32 inimest uueks rahvusmärkeks „sakslast“, neist omakorda 28 olid senise isikutunnistuse järgi „eestlased“, kaks „rootslased“, üks „poolakas“ ja üks „austerlane“. 16 inimest esitas taotluse 1925. aastal ja eranditult kõik tol aastal taotluse esitanud

³⁷⁵ Rahvusmärke muutmist taotlenud inimesi ei olnud täpselt sama palju, kui on esitatud taotlusi. Esiteks võis üks taotlus sisaldada mitme inimese sooviavaldusi ning teiseks leidis inimesi, kes taotlesid rahvusmärke muutmist rohkem kui üks kord, kas esimese katse ebaõnnestumise tõttu või mingitel muudel põhjustel.

³⁷⁶ Valitsusasutiste tegevus, lk 215.

³⁷⁷ Viiel juhul ilmneb rahvusmärke muutmise isikutunnistuse kontsudelt: TLA, 186.1.13: Asta Bladi isikutunnistuse konts, 08.12.1919; TLA, 186.1.130: Edgar-Aleksander Frei isikutunnistuse konts, 08.07.1921; TLA, 186.1.404: Amalie Kolga isikutunnistuse konts, 28.11.1919; TLA, 186.1.489: Wilhelmine Rosenbergi isikutunnistuse konts, 11.02.1920; TLA, 186.1.128: Hilda Simsoni isikutunnistuse konts, 24.05.1921.

inimesed soovisid saada „sakslasteks“, ehkki mitmed neist ei astunud ei vahetult rahvusmärke muutmise järel ega ka hiljem Saksa Kulturomavalitsusse.

Joonis 2. Isikutunnistusel rahvusmärke muutmise sooviavaldused aastate kaupa.

Mitut konkreetset isikutunnistustel rahvusmärke muutmise juhtu sai mainitud juba eelnevates peatükkides seoses rahvuse määratlemise problemaatika, koolieelistuste ja Saksa Kulturomavalitsusega. Järgnevalt on põhjust mõned kõnekamad lood uuesti üle käia, et tuua välja enam levinud põhjused ja selgitused rahvusmärke muutmiseks taotlejate perspektiivist. Paralleelselt esitatakse ka siseministeeriumi tegevuse ülevaate ja motiivid teatud otsuste langetamiseks. Nõnda joonistub välja taust mõistmaks paremini poliitikute edasisi rahvuse määramisega seotud samme seaduseloomes.

Need, kes juba varakult rahvusmärke muutmist taotlesid, võisid seda teha väga erinevatel kaalutlustel. Mõni neist soovis paranda ekslikku rahvusmärke, mõni teine ei pruukinud põhimõtteliselt rahul olla rahvusmärkega, mis võis olla isikutunnistusse sattunud temast endast sõltumata või esialgse teadmatuse tõttu. Koolieelistus või muud pragmaatilised kaalutlused võisid samuti juba varakult olla arvestataks motiiviks. Kuna esimestel aastatel esitatud taotluste kohta pole toimikuid säilinud, on kaudsetest andmetest keeruline konkreetseid motiive tuvastada. Üks neist, kes kindlasti pidi juba varakult rahvusmärke muutmist taotlema, oli Rene Beermann, ärkamisajast tuntud Christoph ja Emilie Beermanni vennapoeg, kes 1922. aastal Tartu Ülikoolis õppima asununa oli matriklis kirja pandud kui sakslane, samas kui ta 1919. aasta lõpus välja antud isikutunnistuse järgi oli veel eestlane. Kuna 1925. aastal kanti ta ka Saksa Kultuur-

omavalitsuse rahvusnimekirja, on selge, et tal pidi hiljemalt selleks ajaks olema sobiva rahvusmärkega isikutunnistus.³⁷⁸ Nii võib arvata, et ta esitas rahvusmarke muutmiseks taotluse hiljemalt 1922. aastal, olgugi et selle kohta ühtegi konkreetset allikat säilinud ei ole. Beermann pidas rahvusmarke muutmist tõenäoliselt põhimõtteliseks rahvskuuluvuse väljenduseks ja pragmaatilisi kaalutlusi tal selle taga polnud – sel ajal ei olnud tal rahvusmarke muutmisest võimalik mingit ilmselget kasu saada.

Mida hiljem rahvusmarke muutmist taotleti, seda enam on põhjust oletada, et seda tehti mingitel pragmaatilistel kaalutlustel, olenemata sellest, kas üldse ja mil moel taotleja oma soovi põhjendas. Aastatepikkune passiivsus võib muu hulgas viidata sellele, et isikutunnistuse omanikule ei olnud senine rahvusmarke põhimõtteliselt vastumeelt või ei läinud see talle nii kaua korda, kuni see tema võimalusi ja valikuid ei mõjutanud. Üks neist, kes alles mitu aastat pärast isikutunnistuse väljastamist selle rahvusmarke ekslikkuse avastas, oli Lydia Ederberg, esimeses peatükis mainitud Friedrich Wilhelm Ederbergi abikaasa. Lydia Ederberg oli algse isikutunnistuse järgi „rootslane“, küllap tema emapoolse suguvõsa tõttu, kuigi pole teada, kas ta oli ise 1919. aasta detsembris isikutunnistust taotledes ennast rootslasena üles andnud või oli tegemist ametnike otsusega, kuivõrd sel ajal ei olnud neil veel põhiseadusest tulenenud kohustust ainult isikutunnistuse omaniku väiteid arvestada. Rahvusmarke muutmise 1925. aastal on kõnekas, kuna järgnenud aastal kanti tema nimi ka Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja.³⁷⁹ Nõnda on üsna ilmne, et ta taotles rahvusmarke muutmist soovides kuuluda Saksa Kultuuromavalitsusse.

Ka Elfriede Narkevitsch soovis rahvusmärget muuta Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja kuulumiseks. Ehkki tal olid kooliealised lapsed, kelle koolivalikuga ettevõetud sammu samuti seostada võiks, ei olnud tal vaid sel eesmärgil vaja isikutunnistuse rahvusmärget muuta. Tema ise oli senise isikutunnistuse järgi „poolakas“ ja tema abikaasa kolonel Nikolai Narkevitschi teenistusleht vihjab, et too oli isikutunnistuse järgi „leedulane“, seega oma lapsed võinuks nad ilma probleemideta saada täpselt sellise õppekeele kooli, nagu ise soovisid.³⁸⁰ Elfriede Narkevitsch leidis 1927. aastal siiski, et ta enam „poolakas“ olla ei soovi, taotles rahvusmarke muutmist ja kanti järgnenud aastal Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja.³⁸¹ Pikalt kestnud passiivsuse taustal omamoodi

³⁷⁸ TLA, 186.1.336: Rene Beermanni isikutunnistuse konts, 17.12.1919; RA, ERA.85.1.542: Rene Beermanni kartoteegikaart Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas; Album Academicum II, lk 237.

³⁷⁹ RA, ERA.14.1.1127: Lydia Ederbergi isikutunnistusel rahvusmarke muutmise akt; RA, ERA.85.1.542: Lydia Ederbergi kartoteegikaart Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas. Vt ka Põld. Konstantin Adolf Thomson, lk 19.

³⁸⁰ TLA, 186.1.126: Elfriede Narkevitschi isikutunnistuse konts, 12.03.1921; RA, ERA.495.7.3542, l 6p: Nikolai Narkevitschi teenistusleht, 11.10.1923. Nikolai Narkevitsch ise muuseas asus ümber juba 1939. aastal, samas kui tema abikaasa tookord veel Eestisse jäi. Vt Sakslaste ümberasustamine merd kaudu lõppes. – Uus Eesti, 16.11.1939, lk 2.

³⁸¹ RA, ERA.1.6.103: Elfriede Narkevitschi rahvusmarke muutmise akt; RA, ERA.85.1.542: Elfriede Narkevitschi kartoteegikaart Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas.

kummastavana mõjub taotluses väljendatud täielik arusaamatus senise rahvusmärke üle: „Mingisugust ühendust Poolamaaga või ühist Poola rahvusega mitte kunagi mul ei olnud. Olen sündinud Tartus, rahvuse poolest, nagu see on näha juurde lisatud dokumentidest: „Schweizerische Eidgenossenschaft“ tunnistusest, Tartu Jaani kiriku oberpastori tunnistusest ja Wene ajal welja antud isikutunnistusest, olen sakslane, end. Schweizi Wab. kodanik ning elan wahetpidamata kogu elu aeg Eestis.“³⁸²

Elma Kesk, nagu eelmises peatükis näidatud, oli isikutunnistuse järgi algselt „austerlane“, mille põhjusena sai oletatud tema esivanemate Böömimaa päritolu. Selline rahvusmärke sobis talle kuni 1928. aastani, kui ta avaldas soovi see „sakslaseks“ muuta.³⁸³ Arvatavasti oli see muutus muu hulgas vajalik seetõttu, et Eesti vähemusrahvuste poliitika tunnistas vähemusrahvusteks ainult seadustes sellisena nimetatud rahvusi. Ehkki Kesk astus teadaolevalt alles 1932. aastal Saksa Kultuuromavalitsuse liikmeks, ei saa välistada, et tõuke isikutunnistuse rahvusmärget muuta võis anda kasvanud teadlikkus rahvuse määramise ametlikust poliitikast: küllap võis Saksa Kultuuromavalitsuse esindajate aktiivne teavitustöö saksakeelses seltskonnas inimesi mitmeaastase hilinemisega rahvusmärke muutmist taotlema suunata.

Nii Ederbergi, Narkevitschi kui ka Keski puhul jääb küsimus, miks nad muutusid aktiivseks aastaid pärast isikutunnistuse väljastamist, siiski paljuskii õhku rippuma. Sama võib öelda ka Lydia Lindströmi kohta, ehkki tema soovis ühena vähestest muuta oma isikutunnistuse senise rahvusmärke „rootslaseks“, milleks tal oli päritolust tulenevalt ka alust. Samas oli selleks ajaks, kui ta 1925. aastal rahvusmärke muutmise taotluse esitas, talle varem juba kahel korral väljastatud isikutunnistus rahvusmärkega „eestlane“ ja ta ei olnud ka teist isikutunnistust vastu võttes sellele asjaolule kui eksitusele tähelepanu juhtinud.³⁸⁴ Mingit praktilist kasu ta isikutunnistuse rahvusmärke muutmisest ei saanud ja tema motiivid jäävad toimikust selgumata.

Mil määral oli tegemist pragmaatilistest kaalutlustest tingitud taotlustega ja mil määral sooviga viia isikutunnistus vastavusse enese kuuluvustundega, on keeruline hinnata, küll aga on teada see, et umbes pooltel taotluse esitajatest olid kooliealised lapsed ning 21 inimest kanti varem või hiljem Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja. Mõnes taotluses töid taotlejad oma eesmärgid siiski otsesõnu välja. Näiteks Voldemar Element, kes oli alaealisena optandina Eestisse saabunud, taotles rahvusmärke muutmist veel koolis käies, et tal oleks võimalik õpingud saksakeelses koolis lõpetada.³⁸⁵ Väga selgesõnaliselt tõi oma kaalutlused välja Marie Krupp, kes seejuures koguni tunnistas, et tema soov läheb vastuollu tema päritoluga: „Minu isa Heinrich Tiedermann oli [...] rahvuse poolest Rootslane, samuti oli ka minu ema Katharina Tiedermann rahvuse poolest Rootslane [...]. Minu vanaisa oli minu teada Rootslane ja Rootsimaal tul-

³⁸² RA, ERA.1.6.103: Elfriede Narkevitschi palve Tallinna linna prefektile, 23.02.1927.

³⁸³ RA, ERA.1.6.126: Elma Keski rahvusmärke muutmise akt.

³⁸⁴ RA, ERA.1.6.80, l 216–221: Lydia Lindströmi rahvusmärke muutmise akt.

³⁸⁵ RA, ERA.14.1.910, l 396–396p: Voldemar Elementi palve Tallinna linna politseiülema-le, 21.11.1923.

nud Eestisse elama, tema nime mina ei mäleta. Rahvuse poolest kuuluks mina küll Rootslaseks, kuid et minu mees on saksa rahvusest ja soovib lapsed saksa koolis koolitada ning rahvuse enesemääramise õiguse põhimõttel soovin, et minu [...] isikutunnistusel saaks „Eestlane“ ümber märgitud „Sakslaseks“ ja seega lugeda mind saksa rahvusse kuuluvaks.“³⁸⁶ Siseminister seda taotlust tagasi ei lükanud, küllap seetõttu, et polnud võimalik leida ka selliseid „objektiivseid“ andmeid, mis kinnitanuks, et tegemist on „eestlasega“, nagu oli kirjas senises isikutunnistuses. Nii Elementi kui ka Kruppi taotlused rahuldati igal juhul ilma suuremate probleemideta.

Sama kergelt ei läinud aga Marta Thielil, kes selle nimel, et lapsed saksa-keelses kooli saata, koguni kohtusse pöördus, ning Wilhelmine Toomil, kes samuti eelkõige laste koolieelistuse tõttu protesteeris isikutunnistuse duplikaadi väljastamisel tekkinud vale rahvusmärke vastu. Neil kahel juhul ei tule aga motiiv välja mitte niivõrd esitatud taotlustest, vaid eelkõige kirjavahetusest advokaadiga, kes neid vastavates vaidlustes esindas.³⁸⁷ Marta Thieli puhul on tähelepanuväärne aga asjaolu, et tema eesmärk oma lapsed saksakeelsetesse koolidesse saata ei ilmne tema poja Peter Gunnari hilisemast Saksamaa kodakondsuse taotlemise toimikust, mis sisaldab tolle väidet, et ta õppis eestikeelses algkoolis ja gümnaasiumis.³⁸⁸ Kui toimikus esitatud väide vastab tõele, siis näitab see juhtum, et ehkki soov rahvusmärget muuta võis olla kantud teatud pragmaatilistest eesmärkidest, ei pruukinud edukalt kulgenud rahvusmärke muutmise protsessile tingimata järgneda algselt püstitatud eesmärkideni jõudmist.

Enamasti inimesed oma pragmaatilisi motiive taotluses ei avanud. Eriti on see iseloomulik trafaretsetele, ühtset vormi järginud taotlustele, milles üldjuhul väideti, et senine rahvusmärke on eksitus ja tuleks seetõttu uuega asendada.³⁸⁹ Selliseid ühetaolisi taotlusi hakati esitama alates 1925. aastast ning neid vahendas ilmselgelt esialgu saksa rahvussekretär ja hiljem Saksa Kultuuroromavalitsuse kohalikud asutused. Kuigi sooviavaldajad pöördusid enamasti arvatavasti ise rahvussekretäri või kultuuroromavalitsuse poole rahvusmärke muutmiseks abi saamiseks, ei ole sugugi kõigi trafaretse taotluse esitanud inimeste nimesid võimalik rahvusnimekirjast leida. Mis põhjusel neil rahvusnimekirja astumata jäi ja kas neil algselt selline eesmärk üldse oli, pole selge. Võimalik, et inimeste otsust rahvusmärget muuta mõjutas saksa rahvusgrupi juhtide ja kultuuroromavalitsuse aktiivne propaganda saksakeelse elanikkonna seas.

Üks trafaretse taotluse esitanuid oli Eva Filemonowitsch, kes oli koos poola päritolu abikaasaga 1920. aasta lõpus naturalisatsiooni korras Eesti kodakondsust taotlenud. Ei saa välistada, et kodakondsuse taotlemise protsessi käigus fikseeriti Filemonowitschi rahvus temast endast sõltumatult ja kanti seejärel ka

³⁸⁶ RA, ERA.1.6.83, I 161: Marie Kruppi ülekuulamise protokoll, 01.07.1925.

³⁸⁷ RA, EAA.3245.1.496: Thiel Stackelbergile, 28.01.1926; RA, EAA.3245.1.499: Stackelberg siseministrile, 30.08.1929.

³⁸⁸ RA, ERA.4365.1.89: Einbürgerungsantrag, 05.10.1942.

³⁸⁹ Nt RA, ERA.1.6.81, I 36: Leontine Bleymanni palve Tallinna linna politseiülemale, 13.05.1925; RA, ERA.1.6.83, I 562: Ida Koiteli palve siseministeeriumile, 06.1925; RA, ERA.1.6.140: Elsbeth Pajo palve siseministrile, 10.04.1929.

isikutunnistusse. On teada, et Tallinna politseis koostati tunnistus, milles nimetati Eva Filemonowitschi selgesõnaliselt eestlaseks, ehkki taotluses tema rahvusele ühtki viidet ei olnud.³⁹⁰ Kuigi hilisema rahvusmärke muutmise taotluse vormi tõttu pole võimalik hinnata, kui palju selles väidetust on siiras ja kui palju on tulenenud etteantud vormist, tundub kodakondsustoimiku põhjal Filemonowitschi esitatud versioon, et temalt isikutunnistuse väljastamisel rahvuse määramist ei nõutud, suhteliselt veenev.³⁹¹ Samas jätab Filemonowitsch selgitamata, miks ta alles 1925. aastal rahvusmärke muutmist taotles.³⁹² Teada on, et Saksa Kulturomavalitsusse ei astunud ta kohe, vaid alles 1934. aastal, küll aga olid tal 1920. aastatel kooliealine ja peatselt kooliealiseks saav laps.

Pragmaatiliste kaalutluste kirjeldamise asemel püüti taotlustes selgitada, miks taotleja soovitud rahvusmärke olevat õige ja senine eksitus. Need selgitused peegeldavad erinevaid arusaamu rahvuse olemusest ja tunnustest, mis määravad konkreetsete inimeste kuulumise teatud rahvusse. Nii nähtub, et kui mitmetes taotlustes rõhuti päritolule, tuues argumendina välja ühe või mõlema vanema rahvuse³⁹³, siis mõnes teises peeti päritolu ebaoluliseks, nagu sai näidatud Marie Kruppi näitel. Leontine Bleymann, kes sarnaselt Kruppiga oli rootsi päritolu, aga soovis samuti isikutunnistusele rahvusmärget „sakslane“, selgitas oma rahvskuuluvuse ja päritolu vastuolu järgnevalt: „Minu isa Aleksander Jürjens oli rahvuse poolest rootslane, samuti minu ema Leontine Jürjens, sünd. Holmberg, oli rootsi rahvusest, kuid nende ja minu kodune keel oli olnud saksa keel, olen kohaliku saksa koguduse liige ning sellepärast palun minu isikutunnistusel eksikombel „eestlane“ märgitud rahvus muuta „sakslane“. Muid põhjusi ega dokumente rahvuse asjus meil ei ole.“³⁹⁴ Nii Kruppi kui ka Bleymanni võib pidada tüüpilisteks saksastunud rootsi päritolu peredes kasvanute näiteks ja kummalgi polnud seetõttu alust rahvusmärke muutmisel päritolule rõhuda. Nende ja mitmete teiste taotluste põhjal võib öelda, et päritolu tähtsustamine või mittetähtsustamine tulenes otseselt vastavalt kooskõlast või vastuolust soovitud rahvusmärke ja päritolu vahel.

Mõnedes taotlustes on aga korraga esile toodud nii päritolul kui ka kultuuri-keskkonnal põhinevad argumendid. Näiteks esitas Margarete Rosendorf järgneva selgituse: „Mina palun lubadust oma isikutunnistuse peale „Eesti“ rahva asemel „Saksa“ rahva kirjutada lasta, sel põhjusel et meie perekonnas on saksa haridus ja minu ema oma tunnistuse järele sakslane on.“³⁹⁵ Tema varasem rahvusmärke

³⁹⁰ RA, ERA.14.12.3465, l 1: Vladimir Filemonowitschi palvekiri Tallinna linna valitsusele, 23.12.1920; RA, ERA.14.12.3465, l 2: Tallinna linna politsei I jaoskonna ülema tunnistus, 28.12.1920.

³⁹¹ TLA, 186.1.72: Eva Filemonowitschi isikutunnistuse konts, 22.09.1921; RA, ERA.1.6.85, l 292: Eva Filemonowitschi palve siseministeeriumile, 24.07.1925.

³⁹² RA, ERA.1.6.85, l 292.

³⁹³ Nt RA, ERA.1.6.82, l 344p: Tunnistus Viktor Matsoni päritolu kohta, 18.06.1925; RA, ERA.1.6.101: Erika Bedmanni palve siseministrile, 10.06.1926; RA, ERA.1.6.101: Theodor Attemanni palve siseministrile, 23.07.1926.

³⁹⁴ RA, ERA.1.6.81: Leontine Bleymanni ülekuulamise protokoll, 04.06.1925.

³⁹⁵ RA, ERA.14.1.1013, l 276: Margarete Rosendorfi palve siseministeeriumile, 25.08.1924.

jõudis isikutunnistusse Eesti kodakondsuse omandamisel. Margarete Rosendorf oli üles kasvanud saksakeelses segaperekonnas, tema rahvus oli algselt fikseeritud isa rahvuse järgi, ehkki sel ajal, kui perekond Eesti kodakondsust taotles, kehtis juba põhiseadus ning tema ise oli juba täisealine ja võinuks seega juba toona oma rahvuse määramisel kaasa rääkida. Rosendorfi rahvusmärke muutmise taotluse rahuldamisele siseministeerium vastuväiteid ei näinud.

Teisiti läks aga Eugen Sachariasel, kelle senine rahvusmärke sai temast endast olenematult fikseeritud opteerumise käigus, kuivõrd ta ise oli tookord veel alaealine. Ta esitas oma taotluses detailse nii päritolule kui ka kultuurikeskkonnale rõhuvate argumentidega selgituse, miks peaks ta rahvuse isikutunnistusel muutma „venelaseks“: „Nimetatud palvet põhjendan järgmiste asjaolude peale: 1) Minu kasvatus oli venevaimus 2) haridus ja ema poolt päritolu – vene 3) emakeel ja kombed – vene 4) vene keskkooli lõpetanud.“³⁹⁶ Siseministeerium tema taotlust ei rahuldanud, samuti jättis tagasilükkamise põhjendamata.

Sacharias oli üks viiest rahvusmärget muuta soovinud isikust, kelle taotluse siseministeerium tagasi lükkas. Lisaks temale olid eitava vastuse saanud inimeste hulgas Elsbeth Pajo, Lisette Peterson, Martha Thiel ja Alma Zero, kes kõik soovisid senise rahvusmärke „eestlane“ muuta „sakslaseks“.³⁹⁷ Inimeste reaktsioon siseministeeriumi otsusele oli erinev. Sacharias ja Peterson jätsid asja sinnapaika ilmselt juba pärast esimest eitavat vastust. Pajo esitas siseministeeriumisse veel kaebuse, ent loobus teistkordse taotluse tagasilükkamise peale edasisest võitlusest. Seevastu Thiel ja Zero otsustasid oma õiguste kaitseks kohtusse pöörduda. Toimikutest ei ilme, miks siseministeerium just need viis taotlust tagasi lükkas ja üldjuhul ametnikud, rääkimata siseministrist oma otsuseid ka ei põhjendanud. Põhimõtteliselt andnuks rahvusmärke muutmise määrus võimaluse keelduda rahvusmärke muutmisest juhul, kui isikutunnistus oli väljastatud pärast 20. detsembrit 1920. Neist viiest isikutunnistusest vähemalt kaks olid aga väljastatud juba 1919. aastal. Samuti rahuldati mitmel muul juhul taotlus ilma täiendavaid küsimusi esitamata ka siis, kui isikutunnistus oli väljastatud pärast piirdatumit. Seega ei ilmne toimikutest mingit universaalset loogikat, mis siseministeeriumi otsuseid selgitaks.

Siseministeeriumi tegevust rahvusmärgete muutmise taotluste menetlemisel iseloomustas ebajärjekindlus mitmeski mõttes. Näiteks nõudis siseministeerium taotluste juurde pidevalt tõendite esitamist, ehkki ei andnud välja ühtki õigusakti, mis oleks sätestanud, millised dokumendid tõenditena arvesse läheks. Sellise asjade korralduse tulemuseks oli, et peaaegu kõigil juhtudel, kui see vähegi võimalik oli, kasutati rahvust tõendavate dokumentidena kogudusetunnistusi, võimaluse korral ka ühe või mõlema vanema isikutunnistusi. Siseministeeriumi ametnike silmis olid kogudusetõendid enamasti piisavaks tõenduseks, ehkki mingit juriidilist alust neid rahvust kinnitavate dokumentidena käsitleda polnud.

³⁹⁶ RA, ERA.1.6.126: Eugen Sachariase palve siseministeeriumile, 28.12.1928.

³⁹⁷ RA, ERA.1.6.140: Elsbeth Pajo rahvusmärke muutmise akt; RA, ERA.1.6.116: Lisette Petersoni rahvusmärke muutmise akt; RA, ERA.14.1.1127: Akt Martha Thiel'i isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise asjus; RA, ERA.1.6.140: Alma Zero rahvusmärke muutmise akt.

Mõningatel juhtudel leidis siseministeerium tõepoolest, et kogudusetõendeid pole alust rahvust tõendavate dokumentidena arvesse võtta; eriti kasutati seda argumenti kohtuvaidlustes, mida lähemalt käsitletakse allpool. Samas ei olnud selleski mingit ühtset loogikat, mille alusel hinnati kogudusetõendid mõnel juhul piisavaks ja mõnel juhul mitte.

Ministeeriumi ametnikud paistsid rahvuse määramisel ja rahvusmärke muutmise taotluste üle otsustamisel sageli primaarseks pidavat päritolu. Seega võis positiivses vastuses enamasti kindel olla sel juhul, kui taotleja suutis tõendada ühe või mõlema vanema kuulumise soovitud rahvusse. Vanemate isikutunnistused olid seega kaalukad tõendid. Küll aga ei rakendanud siseministeerium päritolupõhimõtet sama rangelt sellistel juhtudel, kui taotleja soovis isikutunnistuse rahvusmärke muuta „eestlaseks“. Näib, et vaikumisi eeldati sellistel juhtudel tegemist olevat saksastunud eesti päritolu inimeste järglastega, kes soovisid nüüd „juurte juurde“ tagasi pöörduda. Küllap oli üks taolistest ka see ainus siinsesse valimisse kuuluv isik, kes soovis senise rahvusmärke „sakslane“ muuta „eestlaseks“. Theodor Attemann, kes oli Tallinna Oleviste koguduses ristitud ja leeritatud ning üsna ilmselt suuresti saksakeelses keskkonnas kasvanud, esitas rahvusmärke muutmise taotluse juurde tõenduseks oma isa isikutunnistuse, ent küllap oleks tema taotlus rahuldatud ka juhul, kui tal sellist tõendit ette näidata poleks olnud.³⁹⁸ Alati ei olnud ministeeriumil siiski alust olla veendunud, et rahvusmärget „eestlane“ soovivad kindlasti saksastunud eestlaste järeltulijad, nii et aimata võib ka vähemusrahvuste assimileerimise soosimist isikutunnistuste muutuste kaudu. Igal juhul on ilmne, et täpselt paika pandud kriteeriume rahvusmärgete muutmise taotluste rahuldamisel ei eksisteerinud, eelkõige püüdis siseministeerium silmas pidada riigi, aga mitte taotluse esitanud inimese huvisid ning otsuseid langetati juhtumipõhiselt. Juhtumid, mida ilmes- tas Attemanni näide, olid siseministeeriumi silmis eriti eelistatud, ent neid tuli võrreldes vastupidistega ette harva.

Rahvusmärgete muutmised näitasid, et eriti suur huvi oli inimestel asendada märke „eestlane“ „sakslasega“. Nagu allpool näidatakse, oli siseministeeriumis ja avalikkuses levinud soov saavutada põhiseaduse rahvuse määramise vabaduse paragrahvi toel vastupidine tulemus. Ehkki rahvusmärke muutmise sooviavaldusi ei olnud ühtekokku kuigi palju, mõjusid need ühiskondliku ootuse taustal sellegipoolest ametkondadele ja ühiskonnale hoiatavalt, andes mõista, et „ümberrahvastumine“ on jätkuvalt oht, mille vastu on vaja võidelda. Samal ajal ei eksisteerinud jätkuvalt ühtset arusaama, mida rahvuse määramisel aluseks võtta, nii siseministeerium kui ka taotlejad apelleerisid vastavalt vajadusele kord päritolule, kord keelele ja kultuurile. Kuigi rahvusmärgete muutmise jäi esialgu suhteliselt märkamatuks, hakkasid pinged silmanähtavalt kasvama siis, kui mitmed esialgu eitava vastuse saanud inimesed järjest kohtusse pöördusid.

³⁹⁸ RA, ERA.1.6.101: Theodor Attemanni rahvusmärke muutmise akt.

3.2. Pingete kasv

Rahvusmärgete muudatused isikutunnistustel, eriti nende arvu järsk suurenemine 1925. aastal ei jäänud avalikkuses täiesti märkamatuks. Kui vähemalt esialgu ei olnud tegemist väga ulatuslikku tähelepanu pälvinud või poleemikat põhjustanud nähtusega, siis seoses arvukate rahvusmärke muutmist puudutanud kohutukaasustega olukord muutus. Ehkki kohtuasju ei olnud massiliselt, leidis neid siiski piisavalt selleks, et ühiskonnas teatavat resonantsi tekitada ja poliitikute tegevust suunata.

Rahvusmärgete muutmisega seotud teemakäsitlusele ajakirjanduses oli taustaks üldine „kadakluse“ teemaline ulatuslik poleemika. Selle poleemika üheks osaks oli paljude muude aspektide seas pidevalt ka eestlaste überrahvastumise ja eesmärgipärase überrahvastamise küsimus. Erineva poliitilise suunitlusega ajalehtedes ilmus korduvalt artikleid, mille järgi olevat jätkuvalt toimunud eestlaste saksastumine ja vähemal määral ka venestumine, mis eriti levinud olevat just vähemusrahvuste koolides, kuhu arvukalt eestlastest vanemaid olevat püüdnud oma lapsi saata.³⁹⁹ Rahvusmärgete muutmisest kõnelenud tekstides puudutati samu aspekte. Nii nagu „kadaklust“ käsitlenud tekstides oli üks levinumaid teemasid lapsevanemate koolieelistused, nii seostati ka rahvusmärgete muutmisi ajakirjanduses sageli just kooliga.⁴⁰⁰ Aja jooksul hakkasid rahvusmärke muutmise seonduvad diskussioonid keerlema peamiselt just kooliküsimuse ümber, olenemata sellest, kas poleemilised arutelud toimusid ajakirjanduses või parlamendis.

Jõulisemalt tuli rahvuse muutmise teema ajakirjanduses esile 1925. aastal, kui taotluste arv seoses saksa kultuurinõukogu valimistega suurenes. Toonase teemakäsitluse põhisisuks ei olnud veel tahtlikud rahvuse muutmise katsed, ehkki sellelegi teatud määral tähelepanu juhiti. Vahel toodi seejuures välja, et rahvusnimekirja kuulumisega kaasneva lisandunud maksukohustuse tõttu on mitmed inimesed valmis loobuma isikutunnistusel rahvusmärkest „sakslane“.⁴⁰¹ Näib aga, et rahvuse muutmise seotud küsimused jäid mõneti saksa kultuurinõukogu valimisnimekirjade koostamisega kaasnenud segaduste varju. Teatavasti ei koostatud neid nimekirju samamoodi vabatahtlike sooviavalduste alusel nagu edaspidi rahvusnimekirja. Nii pööraski ajakirjandus eelkõige tähelepanu neile, kes väidetavalt vastu tahtmist või enese teadmata olid valimisnimekirjadesse sattunud. Kultuurinõukogu valimisi käsitlenud lugudes rõhutati asjaolu, et kohati olnud omavalitsuste käsutuses vananenud andmed, mis ei olevat vastanud tõelistele oludele, näiteks olevat mitmed nimekirjade koostamise aluseks olevad aadressandmed pärinenud 1918. aastast Saksa okupatsiooni ajast, mil olnud kasulik ennast sakslaseks tunnistada. Ometi selgus samadest ajalehelugu-

³⁹⁹ Vt lähemalt Tark, Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“.

⁴⁰⁰ Nt Isikutunnistuste väljaandmisest ja parandamisest rahvuse äramääramise suhtes. – Postimees, 24.11.1924, lk 2; Veel üks antropoloogiline uurimus. – Postimees, 15.09.1926, lk 5.

⁴⁰¹ Nt Tahavad sakslased olla. – Päevaleht, 01.08.1925, lk 1; Saksa kultuurinõukogu valimised. – Vaba Maa, 30.05.1925, lk 9; Tallinna sakslus. – Vaba Maa, 04.08.1925, lk 7.

dest, et inimesi, kes oma nime valimisnimekirjadest kustutada oleks lasknud, ei leidunud väga palju.⁴⁰²

Kui palju neid inimesi oli, kes algselt valimisnimekirja sattununa ise oma nime sellest kustutada või hiljem rahvusnimekirja kantuna sealt lahkuda soovisid, ei ole vähemalt praeguse uurimisseisu juures võimalik öelda. Ühe asjakohase näite võib siiski leida ühest Postimehes ilmunud artiklist. Tolles kirjutises figureerisid ka sinse uurimuse valimisse kuuluvad Richard ja Hermine Ambrosius, kes olid Postimehe andmetel sattunud valimisnimekirja, ehkki neid olevat tuntud eestlastena.⁴⁰³ Kas nad lasid oma nime kiirelt juba valimisnimekirjadest kustutada või reageerisid millalgi hiljem, pole selge, aga Saksa Kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirjast kummagi Ambrosiuse nime ei leia. Ei saa välistada, et taolisi näiteid võib uuritavas valimis olla veel, ent nende tuvastamine on keeruline või pea võimatu, sest kõigi nimed ajakirjandusse ei jõudnud.

Asjaolu, et ajakirjandus keskendus 1925. aastal eelkõige valimisnimekirjade problemaatikale, on mõistetav, kuivõrd kultuurinõukogu valimiste korraldus ei olnud tõepoolest kuigi hästi läbi mõeldud ja rikkus ühtlasi nimekirjade vabatahtlike avalduste alusel koostamise põhimõtet. Kui Saksa Kultuuroomavalitsuse ettevalmistamisega seotud uudsus ja elevus oli möödunud, muutus ka teemakäsitluse fookus. Pärast 1925. aastat lahati ajakirjanduses korduvalt rahvumärke muutmise seonduvat juriidilist problemaatikat. Seda teemat käsitlenud artiklite hulgas leidub mitmeid suhteliselt neutraalses toonis kirjutisi, milles nenditigi võrdlemisi lakooniliselt, et rahvuse määramine on põhiseaduse järgi vaba ja seda ei saa millegagi piirata.⁴⁰⁴ Üleüldist stoilist suhtumist rahvumärke muutmistesse pole siiski põhjust kahtlustada. Osaliselt on mõnede artiklite neutraalne toon selgitatav hoopis sellega, et rahvuse vaba määramise põhimõtet seostati lootusega, et varem ümberrahvastunud eesti päritolu inimesed hakkaksid ennast uuesti eestlastena määratlema, nagu võib välja lugeda järgnevast: „Meie ülimoodsa põhiseaduse alusel on igal Eesti kodanikul võimalus vabalt, enese soovi kohaselt oma rahvust määrata. Kuna varemalt olude surve ja muil põhjustel isik sageli loeti hoopis teise rahvusesse kuuluvaks, kui ta seda tõeliselt oli, ning võõras rahvus ka kodaniku isikutunnistusele märgiti, võimaldab meie põhiseadus nüüd sarnasele kodanikule oma õiget rahvust jälle tagasi saada.“⁴⁰⁵ Ehkki artikli autor hoidub konkreetseid rahvusi mainimast, ei ole põhjust arvata, et ta oleks silmas pidanud midagi muud kui saksakeelses keskkonnas üles kasvanud eesti päritolu inimesi. Tsiteeritud teksti autori ridade vahele poetatud mõtetele vihjab asjaolu, et siseministeeriumis levisid umbes samal ajal samasugused vaated, mille avaldumist omaette seaduseelnõuna käsitletakse allpool.

Siiski ei pärvinud rahvumärgete muutmised iseenesest kunagi väga palju ajakirjanduse tähelepanu. Märksa elavama tähelepanu osaliseks said kohtu-

⁴⁰² Nt Saksa vähemusrahvuskogu valimise eel. – Postimees, 24.07.1925, lk 5; Kes nad on?. – Postimees, 31.07.1925, lk 3.

⁴⁰³ Kes nad on?. – Postimees, 31.07.1925, lk 3.

⁴⁰⁴ Nt Määra ise oma rahvus. – Postimees, 17.08.1927, lk 4; Eesti kodanikkude oma rahvuse määram. õigusest. – Päevaleht, 17.03.1926, lk 7.

⁴⁰⁵ „Kadakat’ ja „pajuvenelased”. – Esmapäev, 06.02.1928, lk 1.

kaasused. Ilmselt oli just kohtusse jõudnud lugudest võimalik ka lugejale huvipakkuvat värvikat materjali leida, samas kui kirjeldused tavapärasest rahvumärgete muutmise praktikast jäänuks ajakirjanduse käsitles võrdlemisi igavaks. Kuna mitut puhku olid rahvumärget muuta soovinute kaebused Riigikohtus arutlusel ühekorraga, siis pakkus see ajakirjandusele kohtuistungite eel ja järel ka rohkelt ainet, mille põhjal lugusid koostada.

Ühtekokku jõudis rahvumärke muutmise juhtumeid Riigikohtusse teadaolevalt 37 ning eranditult kõik kaebuse esitanud inimesed soovisid senise rahvumärke, mis üldjuhul oli „eestlane“, muuta „sakslaseks“.⁴⁰⁶ Tegemist oli koordineeritud ettevõtmisega, milles aktiivset rolli mängis ka Saksa Kulturomavalitsus.⁴⁰⁷ On võimalik, et just kulturomavalitsuse esindajad ärgitasid inimesi kohtusse pöörduma ning igal juhul aitas kulturomavalitsus kaebuse esitajaid advokaadi leidmisel. Juriidilisest küljest ei olnud sellel mitte mingisugust tähtsust, kes ja milliste eesmärkidega kohtusse pöördumist toetab ning nii rahuldab Riigikohus siseministeeriumi pahameeleks peaaegu kõigil juhtudel esitatud kaebused.⁴⁰⁸ Seejuures kujunes pretsedendiks 1927. aasta detsembris langetatud otsus Ernst Lindemanni kaasuses, millega igasugused piirangud rahvuse määramise vabadusele kuulutati põhiseadusevastaseks.⁴⁰⁹ Ühtlasi muutus õigustühiseks ka siseministri 1921. aasta määrus, millega rahvust pidi määrata saama vaid ühekordselt. Edasised kaebused ja kohtuotsused toetusid selgelt Lindemanni kaasuses sõnastatud seisukohtadele, mis ühtlasi tõi aja jooksul kaasa märkimisväärsed muutused kaebuste sisus ja vormis.

Nagu mainitud, kuulub siinse uurimuse valimisse kaks inimest, kes oma õiguste kaitseks kohtusse pöördusid: Marta Thiel ja Alma Zero, kusjuures esimese kaebus oli esitatud enne ja teine pärast Lindemanni pretsedenti. Nõnda näitlikustavad nende kaebused kohtuasju tervikuna üpris hästi. Mõlemat esindas kohtus vandeadvokaat Walter von Stackelberg, kes mõlemal juhul apelleeris kaebust esitades põhiseaduse rahvuse määramise vabaduse paragrahvile, ühe silmatorkava erinevusega. Kui Thieli septembris 1925 esitatud kaebuse nagu teistegi samaaegsete juurde on lisadena esitatud rahvskuuluvust justkui tõendavad dokumendid, antud juhul kogudusetõendid, siis Zero 1929. aastal esitatud kaebuse puhul on sellistest tõenditest täielikult loobutud. Arvatavasti on see toimunud just vahepealse Lindemanni kaasuses langetatud põhimõttelise otsuse tõttu,

⁴⁰⁶ 37 oli kohtusse pöördunud isikuid. Toimikuid kokku leidub Rahvusarhiivis 38, kuna üks kaebajatest pöördus kohtusse kahel korral. Kohtuasjadest annab hea ülevaate ka Kaisa Rebane. Vähemusrahvuste õiguste kohtulik kaitse Riigikohtu administratiivosakonna praktikas 1920–1940. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2019, lk 20–31.

⁴⁰⁷ Seda peegeldab hästi näiteks kirjavahetus Tartu vandeadvokaat Walter von Stackelbergi isikufondis RA, EAA.3245.

⁴⁰⁸ Tagasi lükati üks kaebus templimaksu maksmata jätmise ja teine esindusõigusega seotud põhjustel, ent mitte ühtki sisulistel kaalutlustel.

⁴⁰⁹ RA, ERA.1356.2.602, l 15–16: Riigikohtu administratiiv-osakonna toimetused nr. 715^{II} – 1927. a., 20.12.1927.

millele selles ja paljudes teisteski kaebustes viidati.⁴¹⁰ Zero kaebus on igas mõttes lakoonilisem ja trafaretsem ning sama võib öelda Riigikohtu otsuse kohta – kohtugi jaoks olid rahvumärke muutmise seotud kaebused muutunud aastate jooksul üha tavapärasemaks.

Kohtuasju käsitletud ajaleheartiklitest on õnnestunud leida neli põhjalikumat kirjutist, millest üks ilmus 1926. aastal seoses kohtuistungiga, millel arutati ka Marta Thieli kaebust; kaks pärineb 1929. aastast, kui arutluse all oli teiste hulgas Alma Zero kaebus; ning üks 1930. aastast.⁴¹¹ Tegemist on kohati irooniliste ja värvika keelekasutusega kirjutistega, mille autorid asuvad varjamatult siseministeeriumi poolele. Ajakirjanduse kujundatud pildi järgi esindas siseministeerium järjepidevalt rahva ja riigi huvisid, mida isikutunnistusel rahvumärget muuta soovinud inimeste valikud seevastu olevat kahjustanud. Kirjutisi iseloomustab hüperboliseeritud teemakäsitus, mis pidi jätma mulje ühest küljest rahvumärke muutmise kahjulikkusest ja ohtlikkusest, aga teisest küljest ka rahvumärget muuta soovinud isikute naeruväärsusest. Ekstreemseim näide pärineb seejuures 1929. aastast, kui ajaleht Esmaspäev rahvumärget muuta soovinud isikuid otsesõnu vördjateks nimetas.⁴¹²

Ilmunud lood on kantud eeldusest, et igauhe „tõeline“ rahvskuuluvus on objektiivsete asjaolude määratud ja see ei sõltu inimeste enesetunnetusest. Üldiselt ei selgitanud lugude autorid pikalt, milliste kriteeriumite järgi pidanuks inimeste „tõelise“ rahvuse kindlaks tegema. Üks korduvalt mainitud tegur, mida rahvusega seostati, oli aga nimi. Need inimesed, kellel olid pealtnäha eestipärase perekonnanimed, tuli lugeda eestlasteks, nagu leiti 1929. aastal Postimehes: „Mis puutub kaebajate tõelisesse rahvusesse, siis annavad kõige paremat vastust nende nimed. Kaebajate hulgas leidub Tomingas, Riik, Pajo jne., missugused nimed lasevad selgesti oletada rahvuskändu, millest nende kandjad välja arenenud.“⁴¹³ Samu nimesid tõstis esile ka ajaleht Esmaspäev, kusjuures Alma Zero nime kummaski artiklis ei nimetatud, küllap seetõttu, et erinevalt mõnest teisest ei olnud tema väidetav eesti päritolu nime järgi üheselt tuvastatav. Esmaspäeva artiklis lisati aga sedagi, et „dokumentidest selgub ainult üks asi, et palujad on pärit siit-sealt maalt vanadest Eesti perekondadest“. Nõnda oleks siseministeerium taoliste inimeste taotlusi rahuldades andnud välja „valetõendusi“.⁴¹⁴ Määrav pidi niisiis lisaks nimele olema see, kes olid rahvumärget muuta soovinud

⁴¹⁰ RA, ERA.1356.2.642: Zero, Alma kaebus siseministri otsusele 10. detsembrist 1928. a rahvuse nimetuse muutmise keeldumise kohta, 1929; RA, ERA.1356.2.644: Thiel, Marta kaebus siseministri resolutsioonile saksa rahvusnimekirja kandmiseks 31. augustist 1925. a tema isikutunnistusel rahvuse nimetuse muutmise keeldumise kohta, 1925–1926.

⁴¹¹ Rahvuslikud „kameleonid“. – Vaba Maa, 28.02.1926, lk 6; Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3; Kas eestlasest saab neegrit?. – Postimees, 15.12.1929, lk 5; „Ekslikult“ eestlased. – Postimees, 03.04.1930, lk 4. Kohtukaasusi käsitletud artikleid võis ajakirjanduses ilmuda märksa rohkem, siin käsitletute puhul on tegemist digiteeritud ajalehtede andmebaasist märksõnaotsinguga leitud tekstidega, mis ajakirjanduse hoiakuid ilmekalt peegeldavad.

⁴¹² Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3.

⁴¹³ Kas eestlasest saab neegrit?. – Postimees, 15.12.1929, lk 5.

⁴¹⁴ Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3.

inimese esivanemad, millest ilmneb selgelt, kuidas lugude autorid pidasid rahvuse määramisel ainsaks või esmatahtsaks kriteeriumiks päritolu.

Lisaks rahvust määravatele objektiivsetele asjaoludele toodi ajakirjanduses välja seegi, et rahvusmärget muuta soovinud inimesed on ennast korra juba eestlasena määratlenud. Nagu ajalehes Vaba Maa 1926. aastal pealkirja „Rahvuslikud „kameleonid““ kandnud tekstis leiti, soovinud inimesed, kes ise vabatahtlikult olevat ennast kunagi eestlaseks tunnistanud, nüüd oma varasemast valikust lahti öelda.⁴¹⁵ Nõnda välistati selles loos vaikimisi võimalus, et varasema isikutunnistuse väljastamisel ehk ei olnudki inimesel võimalik ise oma rahvuse üle otsustada. Kohtusse pöördunute seisukohta, et nende senine rahvusmärke on ekslik, küll mainiti, ent tõsiseltvõetavaks seda ei peetud. Ekslikesse rahvusmärgetesse suhtuti irooniaga ka 1930. aastal Postimehes ilmunud artiklis, mis oli koguni vastavalt pealkirjastatud.⁴¹⁶

Eriti häiris lugude autoreid asjaolu, et nii mõnigi rahvusmärget muuta soovinu olevat Eesti kodakondsuse omandanud ennast eestlasteks tunnistades. Nii lahati Vaba Maa artiklis eraldi Marta Thieli juhtumit, tuues välja, et ta olevat Eesti kodakondsusse opteerudes ennast eestlaseks tunnistanud.⁴¹⁷ Faktiliselt oli Thieli juhtumi kirjeldus ajalehes korrektne selles mõttes, et Thieli enda üks argumente kohtusse pöördumisel oligi see, et ta olevat „olude sunnil“ ennast varem eestlaseks tunnistanud selleks, et Venemaalt pääseda.⁴¹⁸ Samas ei ole ei tema ega ta abikaasa kohta säilinud opteerumistoimikut, mis potentsiaalselt võiks nende Eestisse saabumise asjaoludele rohkem valgust heita. Juhul kui Thiel tõesti oli kodakondsust taotledes teadlikult ennast eestlasena esitlenud, siis paistab tema juhtum erandlik olevat, kui tuletada meelde opteerumistaotluste menetlemise eripärasid, mis ei võimaldanud taotlejal oma rahvuse määramisel kaasa rääkida.

Seoses eeldusega, et rahvusmärget muuta soovinud inimesed olevat ennast juba eestlastena määratlenud, toodi lugudes utreeritult esile ka siseministeeriumi argument, et põhiseadust ei saavat tõlgendada sel moel, et rahvust on võimalik korduvalt muuta. Ajalehes Vaba Maa kirjutati siseministeeriumi esindaja sõnadele viidates, et rahvus ei ole „mõni kaelaside või mood, mida võib iga päev muuta“.⁴¹⁹ Kui see siseministeeriumi esindaja sõnade refereering jäi võrdluste esitamisel veel suhteliselt tagasihoidlikuks, siis mõni aasta hiljem on ajalehes Esmaspäev mainitud, et põhiseadus võimaldavat lasta igal kodanikul ennast kasvõi „kafrina“ määratleda.⁴²⁰ Arvatavasti Esmaspäeva sõnakasutusest inspireerituna esitati Postimehes mõni aeg hiljem edasiarendatud võrdlus: „Kui rahvuse muutmist täiesti vabaks teha iga inimese oma tahte avalduse järele, siis võib isegi sarnane juhus ette tulla, et valgevereline eestlane laseb ennast zulu-

⁴¹⁵ Rahvuslikud „kameleonid“. – Vaba Maa, 28.02.1926, lk 6.

⁴¹⁶ „Ekslikult“ eestlased. – Postimees, 03.04.1930, lk 4.

⁴¹⁷ Rahvuslikud „kameleonid“. – Vaba Maa, 28.02.1926, lk 6.

⁴¹⁸ RA, ERA.1356.2.644, l 12: Kohtuistung protokoll, 26.02.1926.

⁴¹⁹ Rahvuslikud „kameleonid“. – Vaba Maa, 28.02.1926, lk 6.

⁴²⁰ Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3.

kafriks nimetada ja siseministeerium ei saa midagi selle vastu teha, olgugi et kafril (neegritõug) tilka musta verd naha all ei ole.“⁴²¹

Lisaks paistsid ajakirjanikud nõustuvat ka siseministeeriumi nende seisukohatadega, mis puudutasid teatud rahvusse kuulumise tõendamist ja rahvuse vaba määramise õiguse võimalikku kuritarvitamist. Tõendamise problemaatikal peatus eraldi pikemalt Vaba Maa, milles ilmunud loos rõhutati, et kohtusse pöördunute tuttavate tunnistused selle kohta, et tegemist olevat sakslastega, olevat olnud ühe šablooni järgi kokku seatud. Lisaks olevat esitatud tõendeid saksakeelsetesse kogudustesse kuulumise kohta, mis nii ajakirjaniku kui ka kohtus siseministeeriumi esindanud ametniku arvates ei olevat kuidagi saanud rahvuskuluvust tõendada.⁴²² Ometi tunnistasid siseministeeriumi ametnikud koguduse tõendeid korduvalt igati õiguspäraseks arvuka hulga sujuvalt kulgenud rahvuse märke muutmise juhtumite puhul.

Ajakirjanduse üks eesmärgi kohtukaasusi ja rahvuse märgete muutmist käsitledes oli põhiseaduse paragrahvi 20 kohta käiva Riigikohtu tõlgenduse ebaõige näitamine. Selleski küsimuses asus ajakirjandus solidaarsele positsioonile siseministeeriumiga, mille tõlgenduse järgi korduv rahvuse muutmine ei saanud mõeldav olla ja hoolimata põhiseaduse sõnastusest olevat rahvus määratav objektiivselt ega ole seega sõltuvuses isiku enda valikutest. Ajakirjandus ja siseministeerium ei olnud isikutunnistuste rahvuse märke muutmisi käsitledes siiski põhimõttelised ega järjekindlad. Nii soosisid ajakirjanikud igati seda, kui keegi soovis oma senise rahvuse märke „eestlaseks“ muuta. Ilmselt eeldati, et kõigil taolistel juhtudel on tegemist saksaastunud inimeste järglastega, kes nüüd soovivadki ennast uuesti eestlastena määratleda.⁴²³ Selliste seisukohtade taga paistab peituvat arvamus, et põhiseaduse rahvuse määramise vabaduse paragrahvi olevat vaja olnud selles, et anda inimestele võimalus oma „tõeline“ rahvus tagasi saada.

Otseselt vähemusrahvuste assimileerimisele suunatud retoorikat ajalehtedes seevastu pigem ei esine ja näib, et üldjuhul tunnistati vähemusrahvuste esindajate õigust oma rahvuskuluvuse säilitamiseks. Vähemusrahvuste eksistentsi ajakirjanduses ohtlikuna ei kujutatud, küll aga väljendati samuti solidaarsusest siseministeeriumiga arvamus, et eeldatavalt eesti päritolu inimeste soov ametlikku rahvuskuluvust muuta on põhiseaduse kuritarvitamine ja riigile kahjulik.

Rahvuse muutmise võimaluse kuritarvitamisest ja muutmise motiividest kirjutati erineva nurga alt pea kõigis siinkäsitletavates artiklites. Postimehes leiti, et korduvalt rahvust muutes saavat kasutada mingeid rahvuspõhiseid eelised, ent ei täpsustatud, milliseid eeliseid rahvuskuluvus kaasa tooks. Tolles artiklis ei mainitud kordagi kohapealseid olusid, mille asemel esitati hoopis ebamäärane ja segadusttekitav võrdlus Inglismaaga: „Näiteks võib ennast kõige puhtaverelisem eestlane inglaseks ristida. Sõidab siis Inglismaale ja kasutab seal mõningaid eesõigusi, mis inglaste kohta ette nähtud.“⁴²⁴ Tsiteeritud võrdlus oli edasiarendus

⁴²¹ Kas eestlasest saab neegrit?. – Postimees, 15.12.1929, lk 5.

⁴²² Rahvuslikud „kameleonid“. – Vaba Maa, 28.02.1926, lk 6.

⁴²³ Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3.

⁴²⁴ Kas eestlasest saab neegrit?. – Postimees, 15.12.1929, lk 5.

siseministeeriumi esindaja vahetult enne loo ilmumist kohtus esitatud ja samuti segasena mõjuvast argumentatsioonist, ehkki artiklis võrdluse pärinemist kohtuasja arutelult ei mainitud.⁴²⁵ Esmaspäev seevastu tõi mõni aeg varem märksa konkreetsemalt esile, et kogu rahvusmärke muutmiste saaga olnud seotud sooviga lapsi saksakeelsetesse koolidesse saata.⁴²⁶ Veel mõni aasta varem ilmunud Vaba Maa artiklis seostati rahvusmärgete muutmise lainet aga tollele ajale iseloomulikult Saksa Kultuuroromavalitsusega.⁴²⁷ Kuidas saksa koolide eelistamine või kultuuroromavalitsusse kuulumise soov riigi huvisid kahjustas, artiklites lähemalt ei selgitatud.

Kultuuroromavalitsust nähti ajakirjanduses mitte ainult kui üksikisikute motiivi rahvusmärke muutmiseks, vaid ka aktiivse osapoolena. Just saksa rahvusgrupi juhid olevat hakanud seoses kultuuroromavalitsuse asutamisega üle meelitama neid inimesi, „kel rahvuslik selgroog pole just kõige väljapaistvamalt arenenud“. Mainides taotlejate tuttavate kirjutatud rahvust kinnitavate tunnistuste šabloonsust, vihjati samuti kultuuroromavalitsuse aktiivsele sekkumisele.⁴²⁸ Rahvusmärke muutmiste koordineeritust, mis Vaba Maa artikli järgi massilise rahvusmärgete muutmise laine valla oli päästnud, pandi tähele ka teistes ajalehtedes: „On põhjust arvata, et sarnast omapärast eestlaste „ümberrahvustamise“ poliitikat juhib mõni kindel keskkoh. Seda näitab juba asjaolu, et palved, peaaesjalikult need, milledes palutakse end sakslaseks „ristida“, saabuvad siseministeeriumile kõik ühetaolistena – sisu ja vormi poolest.“⁴²⁹ Kes ja miks rahvusmärgete muutmist süsteemselt juhtis, tsiteeritud artiklis ei mainitud, ent on üsna ilmne, et silmas on peetud Saksa Kultuuroromavalitsust. Pigem mõjub üllatavana, et ajakirjandus seda nüanssi suhteliselt tagasihoidlikult kajastas. Pidades silmas ajakirjanduse üldist tonaalsust Saksa Kultuuroromavalitsuse teemadel kirjutades, võinuks oodata, et toimunust arenes välja märkimisväärne skandaal. Kui ajakirjanikel või nende informantidel oli vähegi ligipääs rahvusmärke muutmise taotlustele, siis pidi neile väga hästi teada olema see, kuidas arvukas hulk rahvusmärget muutnud inimesi esitas taotluse kultuuroromavalitsuse vahendusel.

Ehkki mitmed ajakirjanduses ilmunud tekstid olid oma väljenduses väga reljeefsed, ei pälvinud rahvuse muutmise küsimus muidu ulatusliku „kadakluse“ ümber keerelnud poleemika taustal mõneti üllatuslikult kuigi märkimisväärset tähelepanu.⁴³⁰ Ei saa välistada, et selle üheks põhjuseks oli asjaolu, et rahvusmärke muutmisi ei olnud kuigi palju ja needki hajusid mitme aasta peale, mistõttu tähelepanu äratasidki vaid taotluste arvu järsk suurenemine 1925. aastal ja

⁴²⁵ RA, ERA.1356.2.630, I 12: Kohtuistung protokoll, 13.12.1929.

⁴²⁶ Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3.

⁴²⁷ Rahvuslikud „kameleonid“. – Vaba Maa, 28.02.1926, lk 6.

⁴²⁸ Samas, lk 6.

⁴²⁹ „Kadakat“ ja „pajuvenelased“. – Esmaspäev, 06.02.1928, lk 1.

⁴³⁰ Tagasihoidliku kajastuse mulje võib osaliselt olla seotud tehniliste nüanssidega. Märksõnapõhine tekstituvastusega otsing digiteeritud artiklite andmebaasis ei pruugi kõiki teemakohaseid kirjutisi välja tuua. Siiski on alust arvata, et võrreldes üldise „kadakluse“ ja ümberahvustamise teemaliste diskussioonidega oli isikutunnistuste rahvusmärgete muutmine tõepoolest vähem esil, kuna eri märksõnade varieerimine tõi korduvalt välja samad artiklid.

edaspidi mitmed kohtuasjad. „Ümberrahvastumine“, „kadaklus“ ja mõlema nähtuse ohtlikkus oli avalikkuses sellegipoolest pidevalt esil, mis ühtlasi tekitas omamoodi ühiskondliku ootuse poliitikutele selle ohu vastu midagi ette võtta.

3.3. Esimene katse rahvuse määramise vabaduse piiramiseks

Siseministeeriumi korduvad kaotused Riigikohtus mõjutasid meelesid ministeeriumis. Näib, et just Lindemanni kaasuses langetatud otsuse järel asuti välja töötama seaduseelnõud, millega oleks rahvuse muutmise võimalusi märkimisväärselt piiratud. Eelnõud võib enim seostada siseminister Jaan Hünersoni isikuga, kes oli sellesse ametisse saanud 1927. aasta märtsis ja tegutses ministrina järjest kuni 1928. aasta detsembrini. Ehkki küll ei saa väita, et tema siseministriks oleku ajal oleks eitavate vastuste hulk rahvusmärke muutmise taotlustele olnud märgatavalt suurem kui eelnenud ja järgnenud ajal, iseloomustavad tema ametiaega mitmed kohtukaasused, milles siseministeeriumi esindajate kasutatud argumentatsioon sarnaneb märkimisväärselt allpool lähemalt käsitletava seaduseelnõu seletuskirjas väljendatud seisukohtadega. Just Hünersoni ettepanekul saatis valitsus siseministeeriumis valminud ja pealkirja „Rahvuse muutmise seadus“ kandnud seaduseelnõu koos seletuskirjaga 1928. aasta septembris arutamisele Riigikogu üldkomisjoni.⁴³¹

Avalikkusel oli ajakirjanduse vahendusel eelnõu põhisisu teada juba mitu kuud enne seda, kui see Riigikogu üldkomisjonis esimest korda arutlusele võeti. Juuni lõpus avaldas Postimees täpse, kohati eelnõu seletuskirjaga identses sõnastuses ülevaate selle sisust, rõõmustades juba ette, et uue seadusega pannakse piir edasiste rahvuse muutmise katsetele.⁴³² Hiljem kajastati eelnõud veel mõnes ajalehes.⁴³³ Ka siis, kui seaduseelnõud juba üldkomisjonis arutati, hoidsid mõned ajakirjanikud toiminul silma peal.⁴³⁴ Samas on märgata, et ehkki seaduseelnõust räägiti juba enne, kui see üldse Riigikogus arutlusele tuli, ei paistnud ajakirjanduse huvi teema vastu püsivalt väga kõrge olevat. Et aga Riigikogu täiskogu ette veel mitte jõudnud eelnõu üldse avalikkuse tähelepanu pälvis, on sellegipoolest kõnekas, sest sel moel ei avalikustatud sugugi kõiki algstaadiumis seaduseelnõusid. Niisiis oli poliitikute ja ajakirjanike seas kui mitte koostöös,

⁴³¹ RA, ERA.80.3.824, I 5: Siseministri ettepanek, 19.09.1928.

⁴³² Lõpp „kadakate“ ja teiste ilupuude rändamisele. – Postimees, 27.06.1928, lk 3. Et just Postimees nii detailselt eelnõud kajastas, on selgitatav sellega, et ametis oli parajasti Jaan Tõnissoni valitsus ja lisaks siseminister Hünersonile oli ka Tõnisson isiklikult väga selgelt rahvuskuuluvuse muutmise suhtes negatiivselt meelestatud.

⁴³³ Nt Rahvuse muutmise raskemaks. – Sakala, 28.06.1928, lk 2; Rahvust võib määrata ainult üks kord. – Päevaleht, 02.08.1928, lk 3; Eestlane ei saa rahvust muuta. – Kaja, 29.09.1928, lk 6.

⁴³⁴ Nt Riigikoguliigete tõuline Päritolu. Huvitav vahejuhtumine riigikogu komisjonis. – Kaja, 18.11.1928, lk 8.

siis vähemalt üksmeeles tegutsenud isikuid, kes olid huvitatud taolise seaduse vastuvõtmisest.

Lakooniline, seitsmest paragrahvist koosnenud seadus pidanuks senisest detailsemalt reguleerima isikutunnistusel rahvusmärke muutmist, ent hoolimata pealkirjast sisaldas ka üldisemat rahvuse määramise korraldust. Esimese paragrahvi järgi pidanuks kõik need, kellel puudusid dokumendid, mis kinnitasid nende kuulumist mõnda teise rahvusse, loetama eestlasteks. Teine paragrahv lähtus ilmselt vähemusrahvuste kultuuromaavalitsuse seadusest ja sätestas, et alaealiste rahvus otsustatakse nende vanemate rahvuse järgi, segaperede puhul vastavalt vanemate kokkuleppele, viimase puudumisel pidi lapsed loetama isa rahvusse. Kolmas paragrahv puudutas konkreetselt neid, kelle rahvuse kohta dokumendid puudusid, aga kes ise ennast eestlasteks ei pidanud. Nemad oleks olnud kohustatud esitama oma soovitud rahvuse kinnitamiseks piisavalt tõendeid. Neljas paragrahv sätestas küll õiguse muuta isikutunnistuse senist rahvusmärket, aga ainult küllaldaste tõendite esitamisel. Ei kolmas ega neljas paragrahv täpsustanud, millised tõendid rahvuse määramiseks kõlblikuks loetakse ja seaduse jõustumise korral oleks seega igal üksikjuhtumil jäänud siseministeeriumi otsustada. Kõige paremini tulid seaduseelnõu koostajate kavatsused välja viiendast paragrahvist: „Paragrahv 1. järgi eesti rahvusse kuuluv isik ei saa muuta seda, kui ta vanemad on teadupärast eesti soost või seisnud endistes valla hinge kirjades. Ei saa muuta eesti rahvust isikud, kelle emakeeleks või koduseks keeleks olnud eesti keel ja ka need, kes ei tunne või tunnevad puudulikult selle rahvuse keelt, kelle hulka kuuluvaks nad endid deklareerivad, või kellel on eestikeelse tähendusega perekonnanimi.“⁴³⁵

Eelnõu seletuskirjas toodi otsesõnu välja, et selle väljatöötamise ajendiks on kultuuromaavalitsuse seaduse vastuvõtmise järel suurenenud rahvusmärke muutmise taotluste hulk: „Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse järele kasvas rahvuse muutmise palvete arv mitmesaja peale. Palvete läbivaatamisel asus siseministeerium seisukohal, et palujad peaksid ühel või teisel viisil motiveerima oma palvet ja et põhiseadust ei tule mõista selles mõttes, et kodanik võib muuta ametlikkudes dokumentides näidatud oma isiku rahvust ilma igasuguse põhjusega. Selleparast [*sic!*] keeldus ministeerium mõne kodaniku palve rahuldamisest, kui see millegagi ei põhjendanud oma nõuet, mis mõnikord oli lausa vastuolus tõelikkude oludega; näiteks, kui eesti perekonnanimega isik ja teadupärast eestlane soovis ennast sakslaseks parandada, ilma et ta saksa keeltki oskaks.“⁴³⁶ Tõepoolest tegi siseministeerium taotlusi menetledes aeg-ajalt järelepärimisi eri ametkondadesse, et „tõelikke olusid“ kontrollida, ent keeleoskuse kontroll toimikutest üldiselt siiski silma ei jää. Kes ja mil moel keelte valdamist hindas ning miks pidanuks ennast sakslaseks pidanud inimene saksa keelt oskama, samal ajal kui eestlasteks peetud inimestelt eesti keele oskust tingimata ei eeldatud, seaduseelnõu seletuskirjast ei selgu. Lisaks on paljude toimikute

⁴³⁵ RA, ERA.80.3.824, 1 6: Rahvuse muutmise seadus.

⁴³⁶ RA, ERA.80.3.824, 1 6: Rahvuse muutmise seaduse seletuskiri.

põhjal ilmne, et ka põhjenduste ja tõendite esitamine ei olnud positiivse vastuse saamiseks alati piisavad, tuletades meelde kasvõi Eugen Sachariase juhtumit.⁴³⁷

Seletuskirja edasisest tekstist selgub, et mitte ainult ja isegi mitte niivõrd ei olnud seaduseelnõu koostamise ajendiks taotluste suur hulk, vaid kohtuasjad, milles otsused langetati pea eranditult kaebajate kasuks. Seletuskiri sisaldab pikka tsitaati Lindemanni kaasuses tehtud Riigikohtu otsusest, mida nimetati samas „eluvõõraks“ ja „juristlikuks mõtiskeluks jurisprudenti enese pärast“. Riigikohtu põhiseaduse tõlgendus viivat seletuskirja järgi absurdse olukorrani: „Ei ole mõeldav, et seadusandja oleks tahtnud võimaldada kodanikule eestlasele deklareerida ennast ametlikult sakslaseks, selle järele prantslaseks, hiinlaseks j.n.e. ja seda kas või kõige lühema aja jooksul, nii ruttu kui ametiasutused jõuavad neid deklaratsioone dokumentides fikseerida.“⁴³⁸ Teatavasti oli omal ajal põhiseaduse arutelu käigus Riigikohus oma kommentaaris just tsiteeritud võimalusele tähelepanu juhtinud, ent toona ei paistnud seadusandjad tulevastes võimalikes rahvuse muutmistes probleemi nägevat.⁴³⁹ Ka ei olnud vahepealsed rahvumärgete muutmised jõudnud ligilähedalegi sellisele ekstreemsele olukorrale, mida ülal esitatud tsitaadis kirjeldati. Küll aga on tsiteeritud tekstiosa retoorilised võtted pea identsed väidetega, milliseid esitati ajakirjanduses. Samalaadsed väited esinevad vaheldumisi ja spiraalselt võimendatuna: esmalt esitati need kohtuasjade arutamisel siseministeeriumi argumentatsioonis, seejärel ajakirjanduses ülepaisutatud kujul, lõpuks jõudsid utreeritud kujul ka seaduseelnõu seletuskirja ning veel hiljem uuesti ajakirjandusse.

Eelnõu seletuskirjast ilmneb selgelt, et selle koostajad pidasid probleemseks just nende inimeste valikuid, kes olid seni isikutunnistuse järgi eestlased, ent soovisid formaalselt mingisse teise rahvusse kuuluda, ning võrreldavat probleemi ei nähtud näiteks ühest vähemusrahvusest teise üle minevates inimestes ja kindlasti ei peetud probleemiks senise isikutunnistuse järgi vähemusrahvusse kuulunud inimeste soovi saada eestlasteks. Küsimus oli paljuski neis inimestes, kes olid teist või kolmandat põlve sakslaste sekka assimileerunud, kelle puhul seda aspekti isikutunnistuse väljastamisel kas ei võetud arvesse või olid nad toona oma rahvuse määratlemise ise raskustes, hiljem aga soovisid teha valikuid, mis oleks kooskõlas neile harjumuspärase keele- ja kultuurikeskkonnaga. Tegemist oli seega pigem kunagise saksastumisprotsessi järelmõjudega, ent näib, et siseministeerium tõlgendas seda kui jätkuvalt kehtvat ja hoogugi juurde saavat saksastumist.

Samal ajal oli see, mil moel kodanikud oma rahvust määratlevad, riigi ja ühiskonna toimimise seisukohalt ka praktilise tähtsusega, eelkõige silmas pidades emakeelset koolikorraldust. Ka vähemusrahvuste kultuuriautonoomia tõttu oli inimeste rahvuspõhise kategoriseerimise vajadus pidevalt päevakorral. Kuna nii koolivalik kui ka kuuluvus mistahes kultuuriomavalitsustesse olid selgelt seotud dokumentides fikseeritud formaalse rahvumääratlusega, siis on selge, et soovi ja vajaduse tekkimisel paljud inimesed viimast ka muuta püüdsid. Ka seda

⁴³⁷ Vt alapeatükki 3.1.

⁴³⁸ RA, ERA.80.3.824, 16p: Rahvuse muutmise seaduse seletuskiri.

⁴³⁹ Vt alapeatükki 2.1.

problemaatikat puudutati rahvuse muutmise seaduseelnõu seletuskirjas, milles järgnevalt juhiti tähelepanu, kuidas „ebakorrektsed“ kodanikud saavad absoluutse rahvuse määramise vabaduse tingimustes pidevalt rahvust vahetades ühiskonna huvidele vastu töötada.⁴⁴⁰ Selgitamata jäeti küll see, milliseid ühiskonna huvisid ja mil moel mõnede kodanike korduv rahvuse muutmine riivaks. Teatavasti oli selleks hetkeks kõigi rahvust muuta soovinud isikute osakaal ligikaudu üks tuhandik kogu rahvastikust ja nende hulgas oli arvukalt neidki, kes soovisid isikutunnistusele rahvusmärget „eestlane“. Küsimus, kas ja kuidas see väikse-arvuline inimrühm saanuks riigi huvisid kahjustada, jäigi seletuskirjas vastuseta.

Seletuskirja lõpus jõuti ka abstraktsemate küsimusteni ja nenditi, et konkreetset teaduslikku definitsiooni isikute rahvuskuluvuse määramiseks ei eksisteeri. Järgnevalt arenes mõttekäik aga segaseks ja vastuoluliseks. Kõigepealt toodi esile, et päritolu olevat määravaim tunnus, ent seejärel leiti paar lõiku edasi, et kõik, kes pole seni ametlikult oma rahvust määranud, tuleks igal juhul lugeda vabariigi põhirahvusse, seega olenemata nende päritolust. Teatav võimalus tõendite esitamisel rahvuse muutmiseks pidavat siiski alles jääma, aga seda eelkõige taoliste juhtumite jaoks, kui näiteks vanemad on „end deklareerinud sakslasteks, et lapsi saksa koolides kasvatada“ ja viimased täisealiseks saades oma ekslikku rahvusmärget muuta soovivad.⁴⁴¹ Tsiteeritud fraasist peegeldub ilmekalt laialt levinud soov „ümberrahvastunud“ eestlasi taaseestistada, mille vajadust peamiselt väljendati ajakirjanduses. Aasta hiljem kasutatigi seda argumenti suhteliselt sarnases sõnastuses ajalehe Esmaspäev artiklis, milles just selles seoses anti mõista, millistel tingimustel üldse võinuks inimeste endi arvamus oma rahvuse määramisel arvesse minna.⁴⁴²

Kuigi avalikkus näis rahvuse muutmise küsimuses pea täielikult olevat siseministeeriumi poolel, ilmnis, et Riigikogu üldkomisjoni liikmed sama üksmeelselt siseministeeriumit ei toeta. Eelnõu arutelude protokollidest nähtub, et see oli Riigikogu üldkomisjoni selleks spetsiaalselt moodustatud alamkomisjonis arutlusel ühtekokku viiel korral. Siseminister Hünerson kaitses küll eelnõud algusest peale tuliselt, olles veendunud, et põhiseaduse § 20 ei saa mõista kui „lugematuid rahvuse ümbermuutmisi“, mille tulemusena kaotaks rahvus oma sisu ja tähenduse; rahvus oli Hünersoni sõnade järgi „reaalne jõud, millel meie riiklik elu ja iseseisvus baseerub“. Ta väljendas oma sõnavõttudes rõhutatult veendumust, et tuleb seadusega takistada võimalust, et eesti päritolu isikud saavad oma isikutunnistusele mingi muu rahvuse märkida. Kuna vähemusrahvuste õigusi ja vabadusi Hünersoni väitel ei oleks uue seadusega kuidagi piiratud, ei olevat see seadus ka kuidagi vähemusrahvaste vastu suunatud. Ka olevat uus seadus mõeldud hoopis põhiseadust toetama ega ole seega sellega vastuolus.⁴⁴³

⁴⁴⁰ RA, ERA.80.3.824, 1 6p: Rahvuse muutmise seaduse seletuskiri.

⁴⁴¹ RA, ERA.80.3.824, 1 6p–7: Rahvuse muutmise seaduse seletuskiri.

⁴⁴² Nad ihkavad võõraid sulgi. – Esmaspäev, 02.12.1929, lk 3.

⁴⁴³ RA, ERA.80.3.824, 1 9: Riigikogu üldkomisjoni „Rahvuse muutmise seaduse“ alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 2, 16.11.1928; RA, ERA.80.3.824, 1 10–10p: Riigikogu üldkomisjoni „Rahvuse muutmise seaduse“ alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 3, 21.11.1928.

Hünersoni sõnavõttudest hoolimata ei leidnud eelnõu komisjoni koosolekutel eriti suurt toetust. Selle vastu võtsid aktiivselt sõna nii Saksa-Balti Erakonna esindaja Werner Hasselblatt kui ka venelaste esindaja Mihhail Kurtšinski. Ka mitmed komisjoni tegevuses osalenud eesti erakondade esindajad olid seaduse kehtestamisele kas kindlalt või pigem vastu: Oskar Gustavson Eesti Sotsialistlikust Töölise Parteist, Aleksander Sternfeldt Kristlikust Rahvaerakonnast ja Mihkel Juhkam Tööerakonnast. Eelnõud pooldavate sõnavõttudega esinesid komisjoni liikmetest August Laur Asunikkude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondusest ja Artur Tupits Põllumeestekogudest. Vähemalt komisjoni tasandil soovisid niisiis rahvuse määramise vabadust piirata eelkõige agraarparteide esindajaid, oli ju ka siseminister Hünerson Põllumeestekogude liige. Koalitsiooni-opositsiooni vastasseisu aruteludest selgelt ei ilmne, sest eelnõu vastu oli teiste seas sel hetkel samuti valitsusse kuulunud Tööerakonna liige Juhkam.⁴⁴⁴

Kui eelnõu pooldajate arvates võis liialt liberaalne rahvuse määramise kord olla vastuolus riiklike huvidega ning eriseaduse kehtestamine ei olevat ühtlasi ka mitte mingil moel põhiseadusevastane, siis vastaste arvates ei eksisteerinud ühiskonnas seda probleemi, mida piirava seadusega lahendada sooviti ja leiti, et selle asemel kitsendaks ebavajalik seadus hoopis põhiseaduslikke vabadusi.⁴⁴⁵ Seejuures leidis näiteks Aleksander Sternfeldt, minnes vastuollu ühtaegu nii üldlevinud hoiakute kui ka kooliseadustega, et poleks mingit põhjust takistada eestlastest lastel soovi korral vähemusrahvuste koolides õppida.⁴⁴⁶

Ägedaid vaidlusi põhjustanud eelnõu saadeti 19. detsembril 1928 valitsusele tagasi. Komisjoni viimase koosoleku protokollist peegeldub mõningane nõutus, asjaosalised ei paistnud isegi väga hästi aru saavat, millist probleemi selle seadusega lahendatakse. Koosolekul valitsenud meeleolu iseloomustas hästi retooriline küsimus, kas nende umbes 800 eestlase pärast, kes on mõnda muusse rahvusse üle läinud, on tõepoolest taolist seadust vaja.⁴⁴⁷ Ei saa välistada, et eelnõu päevakorrast mahavõtmine oli seotud ka mõnevõrra varem toimunud valitsusevahetusega, kui Põllumeestekogude, Eesti Rahvaerakonna, Tööerakonna ning Asunikkude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate koonduse koalitsioon asendus Eesti Sotsialistliku Töölise Partei, Tööerakonna, Asunikkude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate koonduse ning Kristliku Rahvaerakonna moodustatud valitsusega. Ühtlasi jäi valitsusevahetuse käigus oma siseministri kohast ilma ka uue seaduse üks suurimaid eestvedajaid Jaan Hünerson.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ RA, ERA.80.3.824, I 9–13: Riigikogu üldkomisjoni „Rahvuse muutmise seaduse“ alamkomisjoni koosolekute protokollid, 16.11.1928–19.12.1928.

⁴⁴⁵ Samas.

⁴⁴⁶ RA, ERA.80.3.824, I 10: Riigikogu üldkomisjoni „Rahvuse muutmise seaduse“ alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 3, 21.11.1928.

⁴⁴⁷ RA, ERA.80.3.824, I 13: Vähemusrahvuste keelte seaduse ja rahvuse muutmise seaduse alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 5, 19.12.1928.

⁴⁴⁸ Valitud ja valitsenud: Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Koost Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999, lk 155–156.

Jaanuaris ilmus seaduse päevakorralt võtmise kohta lakooniline teade ajalehes Postimees, äsja peaministri ametist vabanenud Jaan Tõnissoni erakonna häälekandjas, milles anti mõista, et uus valitsus tahtvat seaduse vastuvõtmisega venitada, selle seisukohavõtmiseks Riigikogust tagasi kutsudes.⁴⁴⁹ Olenemata uue valitsuse motiividest ei võetudki eelnõud enam uuesti menetlusse ja Riigikogu täiskogu ette see ei jõudnud. Sellegipoolest levis veel 1929. aasta alguses kuuldusi, et ehkki seaduseelnõu kutsutakse tagasi, püütakse järgnevalt läbi suruda sarnase sisuga valitsuse määrust. Väidetavalt olla sakslastest poliitikutel siiski korda läinud sellise määruse kehtestamine ära hoida.⁴⁵⁰

Võib öelda, et katses rahvuse määramise vabadust ja isikutunnistuse rahvusmärke muutmise võimalikkust piirata peegeldub ilmekalt riigi ja kodanike vastandlike huvide ning segaste arusaamade põrkumine. Vähemusrahvuste õigused, koolieelistused ja inimeste pragmaatilised valikud ei sobitunud siseministeeriumis ja avalikkuses levinud hoiakutega, et riik peaks igal juhul takistama eestlaste „ümberrahvastumist“. Samas näitab seaduseelnõu arutelu, et poliitikute seas ei olnud ühtset arusaama küsimuses, kas üldse ja kui, siis millist laadi probleemiga taolise „ümberrahvastumise“ näol tegemist oli. Üksmeele puudumine poliitikute seas võimaldas mõni aeg hiljem ajutise lahendusena isikutunnistustelt rahvusmärke üldse kaotada.

3.4. Riigi kontrolli kadumine kodanike rahvuse üle

1930. aastal tuli päevakorda uue isikutunnistuste vormi kasutuselevõtmine. See ei olnud otseselt seotud neis sisaldunud rahvusmärgetega, ent varasemate aastate segaduste ja arvukate kohtuasjade taustal tekkis nüüd võimalus püüda selleski küsimuses mingi lahendus leida. Isikutunnistuste vormi ja ühtlasi sellel sisaldunud info üle otsustamine oli küll valitsuse pädevuses, ent teemat arutati ka Riigikogus. Üldkomisjoni esindaja Johannes Klesment selgitas isikutõestamise ja liikumise seaduse esimesel lugemisel, et kuna põhiseaduse järgi on rahvuse määramine vaba, ei saavat ka isikutunnistus olla rahvuse kontroll. Tema sõnavõttu vürtsitas Jaan Tõnissoni vahelehüüe, et rahvust ei pea „mitte iga öö järele“ muuta saama. Sellest seigast hoolimata otsustati valitsusele edastada soovitus isikutunnistuste rahvusmärkest loobumiseks.⁴⁵¹

Alates juulist 1930 kasutusele võetud uutel isikutunnistuste blankettidel tõepoolest enam rahvusmärke ei olnud. Sel moel ametlikust rahvaskuuluvuse fikseerimisest loobumine kaotas küll järgnevalt isikutunnistuste muutmise kaasaenenud asjaajamise, ent ei kõrvaldanud kõiki rahvuse määramisega seotud prob-

⁴⁴⁹ Valitsus viivitab rahvuse seadusega. – Postimees, 18.01.1929, lk 1.

⁴⁵⁰ RA, EAA.3245.1.369: De Vries Stackelbergile, 25.01.1929; RA, EAA.3245.1.369: De Vries Stackelbergile, 30.01.1929.

⁴⁵¹ Riigikogu koosoleku protokoll nr 58, 13.05.1930. – Riigikogu IV koosseis: täielikud protokollid: IV istungjärk: 56. koosolekust 6. mail – 84. koosolekuni 12. juulil 1930. Tallinn: Riigikogu, 1930, lk 1018; Määrus isikutunnistuste ja passide kohta, 02.07.1930. – Riigi Teataja, 1930, nr 55, lk 638–644.

leeme. Rahvuse tõestamise vajadus oli nii mõneski valdkonnas jätkuvalt päevakorral ja väide, justkui isikutunnistus ei saavat olla rahvuse kontroll, ei olnud varasema praktikaga kuidagi kooskõlas. Kuna tegemist oli ainsa ametliku ja üldkasutatava dokumendiga, mis kodanike rahvuse kohta mingisugust infot sisaldas, on loomulik, et vajaduse korral just isikutunnistustele ka tugineti.

Eelkõige oli rahvuskuuluvust jätkuvalt vaja tõestada seoses koolikorralduse ja vähemusrahvuste kultuuriautonoomiaga. Mõlema valdkonnaga seotud õigusaktid tuginesid vaikumisi eeldusele, et kodanike rahvust kinnitab rahvusmärke nende isikutunnistusel. Samas ei tekkinud pärast isikutunnistuste rahvusmärkest loobumist mingite teiste dokumentide näol arvestatavat alternatiivi, samuti ei muudetud seadusi sel moel, et rahvuse tõestamise vajadus ära kaoks. Seega võis nüüd varasemaga võrreldes segadust juurdegi tekkida, sest ehkki ühest küljest muutus vajadusel oma rahvuskuuluvuse tõendamine nüüdsest keerulisemaks, polnud teisest küljest enam ka üheselt selge, kuidas ja kas üldse on võimalik kahtluse alla seada inimeste väiteid oma rahvuse kohta. Ametkondade, huvigruppide ja üksikisikute nägemused selles küsimuses ei saanud kuidagi ühtsed olla, sest asjaosaliste huvid ja eesmärgid võisid olla diametraalselt erinevad.

Jätkuvalt oli riigi jaoks primaarne tagada see, et eesti lapsed käiksid eestikeelsetes koolides, kuna ettekujutus koolidest kui võimalikest „ümberrahvastumisele“ kaasa aitajatest püsis endiselt. Koolide õppekeel oli ka avalikkuses pidevalt pildil olnud laetud teema, mille ümber ei olnud poleemika vaibunud ka 1930. aastate alguseks. Samuti oli haridusministeeriumil ja kohalikel koolivalitsustel vaja koolivõrgu planeerimiseks vajadus omada vähemalt umbkaudset teavet selle kohta, kui palju leidub konkreetses piirkonnas teatud õppekeelega koolide jaoks õpilasi. Väiksemates omavalitsustes võis hüpoteetiliselt tekkida võimalus, et kohalikku saksakeelsesse asub õppima nii palju seni eestlasteks arvatud õpilasi, mis muutnuks sealse riigikeelse kooli ülalpidamise kulud ühe õpilase kohta ebamõistlikult suureks. Küllap sooviti sääraseid ettearvamatuid olukordi, kui ebatõenäolised need ka polnud, juba eos ära hoida.

Küllap oli uus olukord piisavalt segadusttekitav, sest seadusandluses seoses rahvusmärke kaotamisega isikutunnistustelt mingeid muutusi esialgu ette ei võetud. Nii ei täiendatud kooliseadusi, mis jätkuvalt nõudsid emakeelses koolis õppimist, ühegi klausliga, mis oleks täpsustanud, mil moel nüüdsest kindlaks tehakse, milline on õpilaste rahvus ja seega ka emakeel. Ehk vaid muudatust uues algkoolide seaduses, mille järgi segaperedest ja vähemusrahvustest õpilased võisid vajaduse ja soovi korral õppida riigikeelsetes koolides, võiks tõlgendada kui üht poolikut lahendust rahvuse tõestamisega tekkinud probleemidele.⁴⁵² Vähemalt ei olnud enam vaja laste riigikeelses kooli saatmiseks tõestada enda kuulumist eesti rahvusse.

Seadusandluse mitte kohandamise ilmekaimaks näiteks võib aga ehk pidada rahvusnimekirjade pidamise määrust, millesse tehti mõningaid muudatusi nii 1931. kui 1932. aasta lõpus, niisiis juba pärast uute isikutunnistuste kasutuselevõttu. Ometi jäi ka kahel korral uuendatud määruks muutmata see punkt, mis

⁴⁵² Algkoolide seadus, 02.06.1931. – Riigi Teataja, 1931, nr 46, lk 613.

puudutas rahvuse tõestamist. Määruse järgi pidanuks rahvusnimekirja kuuluda soovinud inimene jätkuvalt esitama oma rahvust tõendavad dokumendid, mille all eelnevalt oli vaikumisi silmas peetud isikutunnistusi. Uudses olukorras ei olnud määruse sõnastusest enam võimalik aru saada, milliste dokumentide abil pidanuks inimesed edaspidi oma rahvust tõestama.⁴⁵³ Praktikas kasutati tõendina ilmselt vähemalt esialgu ka vanu, aga endiselt kehtinud rahvusmärkega isikutunnistusi, ent paistab, et nüüdsest lisandusid neile n-õ rahvskuuluvuse deklaratsioonid, mis kujutasid endast inimese esitatud teadaannet oma rahvuse kohta.⁴⁵⁴ Kuna rahvusnimekirjade pidamise määruksesse taoliste isiklike deklaratsioonide võimalikkust ei lisatud, tuleb eeldada, et sel moel püüdsid ametkonnad kõigest oludega kohastuda, üritades oma tegevusele samal ajal siiski mingit formaalset ja kontrollitud ilmet anda. Ei saa välistada, et sellise praktika pike-malt püsimisel võinuks isiklikud deklaratsioonid ka õigusaktidesse jõuda.

Rahvskuuluvuse deklaratsioonide olemusele vihjavad siseministeeriumi poolsed rahvusnimekirja muutuste kinnitused, aga ka detailsed juhtnöörid, mille advokaat Walter von Stackelberg edastas ühele rahvusmärget muuta soovinud inimesele 1931. aastal. Stackelberg soovitas kõnealusel isikul võtta uue, ilma rahvusmärketa isikutunnistuse, seejärel minna kahe tuttavaga kulturomavalitsuse esindusse, et kinnitada seal nende kui tunnistajate juuresolekul ja allkirjaga, et on sakslane ning sel moel pidi talle avanema võimalus oma laps saksa-keelses kooli registreerida.⁴⁵⁵ Ehkki Stackelbergi soovitused olid seega seotud ainult koolieelistustega, näib, et see protsess, mida ta kirjeldas, oligi siseministeeriumi nõutud rahvskuuluvuse isiklik deklaratsioon. 1931. ja 1933. aastal juhiti rahvusnimekirjade muudatuste kinnitustes tähelepanu paarile probleemsele juhtumile, millest esimesel juhul olevat kulturomavalitsusest siseministeeriumile saadetud dokumentide seas puudu „rahvuse deklaratsiooni protokolliriakiri“ ja teisel juhul paluti protokolliri täiendada „teise tunnistaja juurdemärgimisega“.⁴⁵⁶ Niisiis võib järeldada, et isikliku teadaande alusel kulturomavalitsuse rahvusnimekirja pääsemine sai võimalikuks juhul, kui kultuurvalitsuse ametnikud selle teadaande esitust protokollisid ja taotlejal oli kaks tunnistajat, kes tema sõnu kinnitasid.

Ehkki asjaajamist oli seoses säärase deklaratsioonidega palju nii ametkondadele kui ka rahvusnimekirja pääseda soovinud inimestele, tähendas see ometigi, et siseministeeriumil ei olnud enam väga palju hoobasid, et takistada nende inimeste astumist Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja, kes varasema isikutunnistuse järgi olid eestlased. Kuna rahvusnimekirja muutus nüüdsest märksa kättesaadavamaks kõigile soovijatele, siis on loomulik eeldada, et tekkinud

⁴⁵³ Rahvusnimekirjade pidamise määruks osalise muutmise määrus, 07.12.1931. – Riigi Teataja, 1931, nr 107, lk 1233; Rahvusnimekirjade pidamise määruks osalise muutmise määrus, 21.12.1932. – Riigi Teataja, 1933, nr 1, lk 3–4.

⁴⁵⁴ Dokumendid rahvuse kohta. – Postimees, 10.11.1934, lk 2.

⁴⁵⁵ RA, EAA.3245.1.321: Stackelberg Naretsile, 09.07.1931.

⁴⁵⁶ RA, ERA.85.1.419, l 28: Kohtu- ja siseministeeriumi teade Saksa Kultuurvalitsusele, 11.12.1931; RA, ERA.85.1.419, l 18: Kohtu- ja siseministeeriumi teade Saksa Kultuurvalitsusele, 11.11.1933.

võimalust ka kasutati. Elsbeth Pajo on selle ilmekaks näiteks: ehkki tema rahvusmärke muutmise taotluse siseministeerium paar aastat varem lausa kahel korral tagasi lükkas, on ta nimi 1931. aastast rahvusnimekirja kantud.⁴⁵⁷ Kas ja kui levinud oli uut olukorda ära kasutades rahvusnimekirja astumine, on omaette küsimus.

Teatavasti suurenes uuritavas valimis rahvusnimekirja registreerunute arv märgatavalt 1931. aastal ja suhteliselt palju oli registreerunuid ka järgnenud aastal.⁴⁵⁸ Kahe aasta peale kokku oli registreerunuid mõnevõrra enam kui näiteks 1926. aastal, vahetult kultuuro-mavalitsuse asutamisele järgnenud ajal. Siiski ei ole põhjust arvata, et kõik pärast 1930. aastat rahvusnimekirja kantud inimesed kasutasid ära olukorda, milles rahvust ei olnud enam võimalik ühemõtteliselt kontrollida. Ajavahemikus 1930–1933 kanti rahvusnimekirja napilt üle 40 valimisse haaratud isiku, neist teadaolevate varasemate dokumentide (isikutunnistused ja/või aadressilehed) järgi oli sakslasi kaheksa (kuus täisealist ja kaks alaealist, kelle rahvust arvestati vanemate järgi). Eestlasi on dokumentide järgi kokku 20 (13 avaldub allikatest otse, seitse loeti eestlasteks alaealistena vanemate järgi) ja venelasi üks. Kuuest sakslasest pooled (Elma Kesk, Alma Zero, Marta Thiel) olid 1920. aastatel isikutunnistusel rahvusmärget muutnud, ehkki siis veel rahvusnimekirja ei astunud. Need arvud toetavad oletust, et arvukalt inimesi kujunenud olukorda ära kasutades rahvusnimekirja astus, ent ulatusliku rahvusnimekirja pürgimist pole nende andmete põhjal siiski võimalik ei kinnitada ega ümber lükata. Küll aga on selge, et kõik kahtlased juhtumid olid rahvusnimekirja muutusi kinnitanud siseministeeriumi ametnikele teada, isegi kui nad ei suutnud konkreetsete inimeste nimekirja kandmist takistada.

Ehkki õigusakte seoses segaseks muutunud olukorraga kiirelt korrastama ei asutud, ei ole kuigi tõenäoline, et riigivõim oleks lasknud asjad täiesti isevoolu teed kulgema, eriti pidades silmas, et arvukalt inimesi avanenud võimalusi ära kasutas. Samal ajal, kui seaduslikke võimalusi takistada laste õppimist mittemakeelses koolis või mitte-sakslaste kuulumist Saksa Kultuuro-mavalitsuse rahvusnimekirja riigil enam ei olnud, ei tulnud kõne alla ka kõigi kodanike taustakontroll ja nende valikute mõjutamine. Samas oli teataval määral võimalik kontrollida ja mõjutada riigiteenistuses töötanud inimesi. Kas ja mil määral seda tehti, on keeruline hinnata, sest otsene rahvuspõhine diskrimineerimine oleks põhiseadusega vastuolus olnud ning eriti varasemate rahvusmärke muutmist puudutanud kohtuasjade taustal võib arvata, et riigiametid ei soovinud üha uusi ja uusi kaasuseid põhjustada. Kõik kaudsed andmed, mida on võimalik leida riigiteenistujate võib-olla surve all enda eestlaseks tunnistamise kohta, on seega pigem pinnavirvendus, millest midagi põhjanevamat järeldada on pea võimatu.

Et riigiametite teenistujate rahvuskuuluvust mingil määral siiski kontrollida ja ehk ka mõjutada püüti, võib aimata näiteks 1933. aasta jaanuaris Saksa Kultuuro-mavalitsuse esindajate tehtud pöördumisest siseministri poole seoses äsja

⁴⁵⁷ RA, ERA.1.6.140: Akt Elsbeth Pajo rahvuse nimetuse muutmise asjus; RA, ERA.85.1.542: Elsbeth Lydia Pajo kartoteegikaart Saksa Kultuuro-mavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁴⁵⁸ Vt alapeatükki 2.5.

kehtima hakanud rahvusnimekirjade pidamise määruse muutusega, mille järgi pidi iga rahvusnimekirja astuda soovinud isik edaspidi esitama andmed ka teenistuskoha kohta. Kultuuroromavalitsuse esindajad väljendasid muret, et see võib rahvusnimekirja kantud isikutele nende rahvuskuuluvuse tõttu kahjulikke tagajärgi kaasa tuua ja soovitas vastava punkti määrusest tühistada.⁴⁵⁹ Vastuses selgitas toonane siseminister Ado Anderkopp, et valitsus soovib küll paremat ülevaadet riigiteenistuses olijate rahvuskuuluvuse muutuste kohta, ent samas eitas, et seda infot kasutataks „surve avaldamiseks Rahvusnimekirjadesse kantud riigiteenijate kohta“.⁴⁶⁰ Seega soovis riik tõepoolest riigiteenistujate rahvuskuuluvuse üle kontrolli omada, samuti esines kahtlusi riigiteenistujate võimalikus rahvuspõhises survestamises. Ebaselgeks jääb, kas riigivõimu kaugem eesmärk oli riigiteenistujate ja nende pereliikmete assimileerimine või vähemusrahvustesse kuulunud teenistujate arvukuse vähendamine nende mistahes ettekäändel teenistusest vabastamise näol.

Ministeeriumites ei olnud ega pidanudki olema üksmeelt, kas üldse, mil määral ja mis põhjustel peaks edaspidi tähelepanu pöörama sellele, millisest rahvusest on vastava ministeeriumi alluvuses tegutsenud asutuste töötajad. Valdkondlikud erinevused võisid olla ulatuslikud ja sõltuda muu hulgas nii valdkonna strateegilisest tähtsusest kui ka vähemusrahvuste esindajate senisest osakaalust asutuse töötajate seas. Kõrvale ei saa jätta ka asjaolu, et oma ala spetsialiste läks riigil igal juhul vaja, olenemata nende rahvusest. Niisiis mõjutas iga konkreetset olukorda arvukalt eripalgelisi tegureid, mistõttu pole põhjust rääkida üleüldisest ja eesmärgipärasest rahvuspõhisest survest riigiametites, küll aga ei tähenda see, et teenistujad poleks tajunud mingil määral mentaalset survet enese eestlaseks tunnistamiseks.

Suurim strateegilise tähtsusega valdkond oli sõjavägi. Kui sõjaväe juhtkond eelistas etniliselt homogeenset armeed, siis peaks ühtlasi olema loomulik, et kontroll sõjaväelaste rahvuskuuluvuse üle pidi säilima ka siis, kui senine rahvuskuuluvuse fikseerimise süsteem oli kokku kukkunud. Tõepoolest näib, et alates 1930. aastate algusest pöörati enam tähelepanu ajateenijate rahvuskuuluvuse kohta andmete kogumisele, ehkki pole ilmne, et see tulenes kindlasti isikutunnistustelt rahvusmärke kaotamisest.⁴⁶¹ Kuna isikutunnistused pidid seni olema ka sõjaväes rahvuse määramisel primaarseks, siis võib kahtlustada, et kujunenud olukord nõudis ka sõjaväejuhtkonnalt senise praktika kohendamist. Arvatavasti ei olnud alates 1930. aastast mõnda aega võimalik tugineda millelegi muule kui isikute enda väidetele, seda nii ohvitseride kui ka ajateenijate puhul.

⁴⁵⁹ Rahvusnimekirjade pidamise määruse osalise muutmise määrus, 21.12.1932, lk 3; Dok 60. Saksa kultuurvalitsuse kiri Eesti kohtu- ja siseministrile „Rahvusnimekirja pidamise määruse osalise muutmise määruse asjus“, 27.01.1933. – Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 415–416.

⁴⁶⁰ Dok 61. Eesti kohtu- ja siseministeeriumi vastus saksa kultuurvalitsusele rahvusnimekirja pidamise määruse muutmise asjus, 04.03.1933. – Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 416–417.

⁴⁶¹ Vt lähemalt Kopõtin. Rahvuse kool, lk 217, 540.

Samas oli dokumentides fikseeritud rahvusmääratluste puudumisel seda enam võimalusi mõjutada sõjaväelasi ennast eestlasteks tunnistama.

Teenistustoimikud ja eriti neis sisalduvad rahvusmärked võiks vihjata võimalikule assimileerimissurvele, ent paraku ei võimalda praegused napid näited süsteemsemat analüüsi ja põhjapanevaid üldistusi. Siiski võiks kahtlust äratada asjaolu, kui teenistustoimikus sisalduv teave rahvuskuuluvuse kohta läheb märkimisväärselt vastuollu mingite muude allikatega (isikutunnistused, aadresslehed, Album Academicum, rahvusnimekiri ja sellest puudumine, kirikuraamatud). Selliseid vastuolusid toimikutest väga palju siiski silma ei jää. Üldjuhul kuulusid teenistustoimikute järgi vähemusrahvustesse inimesed, kes olid vähemusrahvuste esindajad mõne muu allika järgi, nende hulgas William Wiren⁴⁶², Hans Zimmer⁴⁶³ ja Aleksander Voldemar Oklon⁴⁶⁴, aga ka Johann Eduard Nummelin, kes oli suurte raskutega Eesti kodakondsuse omandanud ja lõpuks mitmete allikate järgi soomlane.⁴⁶⁵ Seevastu Gerhard Andersoni rahvuseks nii tema reservi arvamise kui ka teenistustoimikus, aga ka Tartu Ülikooli matrikliraamatus oli märgitud „rootslane“, samas kui 1918. aastast pärineva aadresslehe järgi oli ta eestlane.⁴⁶⁶ Maamõõtja Karl Tikkas, kes 1926. aastal koostatud teenistuslehel on märgitud sakslaseks, nagu ka aasta hilisemal aadresslehel, oli varasema isikutunnistuse järgi eestlane, ehkki midagi pole teada tema vahepealsest rahvusmärgi muutmisest.⁴⁶⁷ Andersoni ja Tikkase näited ei kinnita seega oletust, et just ametikoht võis sundida inimesi ennast eestlasteks tunnistama.

Mõnevõrra enam vastuolulist teavet leiab nende kohta, kes on teenistustoimikutes arvele võetud eestlastena, ehkki selgeid erinevusi 1920. ja 1930. aastate vahel pole võimalik tuvastada. Kuna toimikud pärinevadki valdavalt pigem 1920. aastatest, leidub ka vastuolulist teavet rohkem varasemates. Näiteks Vabadussõja aegne lipnik Hans Leidig, kes oli 1921. aastal koostatud teenistuslehe järgi eestlane, oli pool aastat hiljem välja antud isikutunnistuse järgi juba sakslane, samuti nagu veel hilisema aadresslehe järgi.⁴⁶⁸ Samuti Vabadussõjast ja ka sõjakäigust Landeswehri vastu osa võtnud Nikolai Schaaf oli 1933. aastal koos-

⁴⁶² RA, ERA.527.1.886: William Wireni teenistusleht, 12.1922; TLA, 1376.1.321: William Wireni aadressleht, 22.08.1928.

⁴⁶³ RA, ERA.495.7.5726: Hans Zimmeri teenistusleht, 31.01.1931; RA, ERA.85.1.542: Hans Zimmeri kartoteegikaart Saksa Kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirjas; Album Academicum II, lk 294.

⁴⁶⁴ RA, ERA.50.4.400, 1 lp: Aleksander Okloni teenistusleht, 29.06.1929; TLA.1376.1.180: Aleksander Okloni aadressleht, 03.09.1927.

⁴⁶⁵ RA, ERA.495.7.3644: Johann Eduard Nummelini teenistusleht, 24.03.1928.

⁴⁶⁶ RA, ERA.495.7.124: Gerhard Andersoni teenistusleht, 27.06.1927; RA, ERA.50.4.14, 1 2: Arsti registreerimisleht, 21.12.1925; TLA, 1376.1.8: Gerhard Andersoni aadressleht, 29.12.1918; Album Academicum II, lk 114.

⁴⁶⁷ TLA, 186.1.252: Karl Tikkase isikutunnistuse konts, 19.12.1919; TLA, 1376.1.280: Karl Tikkase aadressleht, 27.09.1927; RA, ERA.3522.1.287: Karl Tikkase teenistuskiri, 15.06.1926.

⁴⁶⁸ RA, ERA.495.7.2622: Hans Leidigi teenistusleht, 21.06.1921; TLA, 186.1.453: Hans Leidigi isikutunnistuse konts, 21.12.1921; TLA, 1376.1.131: Hans Leidigi aadressleht, 28.07.1928.

tatud teenistuskirja järgi eestlane, ent ometi oli ta kaks aastat varem kantud Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja.⁴⁶⁹ Veel olid eestlastena arvele võetud proviisorid Heinrich Treuberg ja Arnold Trossin, kuigi mõlemad olid saksa koguduste hinged kirjas ja viimane kuulus ka kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja.⁴⁷⁰ Kui Treuberg oli kasutanud võimalust ennast eestlasena näidata juba Eesti kodakondsusse opteerudes, siis Trossini kohta võrreldavaid andmeid ei leidu. Tsiviilteenistujate toimikutest torkab silma Haapsalu supelasutuse juhataja Gustav Hackelbergi juhtum. Olles toimiku järgi eestlane, oli ta ristitud Haapsalu koguduse saksa pihtkonnas ning hiljem järelümberasujana Saksamaa kodakondsust taotledes oli ta vastava toimiku järgi mõlema vanema poolt saksa päritolu.⁴⁷¹ Ka teises peatükis käsitletud Konstantin Komets on hea näide teenistus-toimiku järgi eestlasest, keda kaudsemad andmed lasevad pigem sakslasena paista, rääkimata hilisemast Saksa kodakondsuse taotlemise toimikust, milles temagi on kirjas igatpidi saksa päritolu inimesega.⁴⁷²

Vähemalt 1920. aastatel olid teenistustoimikutes sisaldunud andmed teenistuja rahvuse kohta üldjuhul kooskõlas isikutunnistuste rahvusmärkega ja teenistuslehe täitmisel kasutati valdavalt isikutunnistuse andmeid. Alates 1930. aastast ei olnud enam võimalik (juhul kui teenistusleht üldse sisaldas rahvusmärket, paljudel juhtudel rahvust teenistuslehele ei kantud) tugineda millelegi muule kui vaid inimese enda ütlustele, kuna vastasel korral oleks tegemist olnud rahvuse määramise vabaduse põhimõtte rikkumisega. Selle taustal mõjub ehk kõige enam küsimusi tekitavana Arved Kristalli 1932. aastal avatud teenistusleht. Põllutöoministeeriumi alluvuses töötanud Kristall oli kümme aastat varem isikutunnistuse järgi „eestlane“, lasknud 1923. aastal parandada rahvusmärke „sakslaseks“, ent oli aastaid hilisemas teenistuskirjas taas kord „eestlane“. ⁴⁷³ Ebaselgeks jääb, kas ta avaldas selleks ise soovi või täideti teenistuslehe rahvusmärke lahter tema endaga kooskõlastamata.

Üldiselt võib vastuoluliste andmete põhjal nentida, et teenistuslehti täitnud ametnikud olid pigem alati inimesi eestlasteks pidama, sõltumata sellest, millistel algandmetel nende hinnang põhines. Pikemas perspektiivis soosis selline praktika mitmete segaduste tekkimist ja kuigi uuritud teenistustoimikute põhjal ei ole võimalik leida ühemõttelist kinnitust oletusele, et 1930. aastate alguses

⁴⁶⁹ RA, ERA.498.13.1724: Nikolai Schaafi teenistuskiri, 04.11.1933; RA, ERA.85.1.542: Nikolai Schaafi kartoteegikaart Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁴⁷⁰ RA, ERA.495.7.6180: Heinrich Treubergi teenistusleht, 04.03.1922; RA, ERA.495.7.6198: Arnold Trossini teenistuskiri, 19.04.1922; EELKKA, 28.1.6, l 628: Personalbuch der deutschen Gemeinde zu Wesenberg N-Z, 1922–1939; TLA, 31.2.25, l 515: II pihtkonna personaalraamat, 1919–1929; RA, ERA.85.1.542: Arnold Trossini kartoteegikaart Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁴⁷¹ RA, EAA.1239.1.198, l 109: Personaalraamat VII. A – W (saksa pihtkond), 1907–1931; RA, ERA.4209.3.137: Gustav Hackelbergi teenistuskiri, 01.03.1941; BArch, R 9361-IV/330772: Einbürgerungsantrag, 15.03.1942;.

⁴⁷² BArch, R 9361-IV/342828: Einbürgerungsantrag, 29.03.1942.

⁴⁷³ TLA, 186.1.1471: Arved Kristalli isikutunnistuse konts, 04.12.1919; RA, ERA.14.1.709, l 263–265: Arved Kristalli isikutunnistusel rahvuse nimetuse muutmise asjus; RA, ERA.58.5.1413, l 1p: Arved Kristalli teenistuskiri, 01.09.1932–10.11.1936.

suurenes surve riigiteenistujatele enda eestlasteks tunnistamiseks, avas ebamäärane olukord selleks kohati mitmeid häid võimalusi, näiteks võimaldades inimesi mõjutada näiliselt tähtsusetute eravestluste kaudu.⁴⁷⁴ Ei saa välistada, et teenistustoimikute ja isikutunnistuste andmestiku massilisem ja süsteemsem analüüs aitaks vastuseid leida küsimusele, kas alates 1930. aastate algusest leidis arvukamalt isikuid, kes riigiteenistuses olid eestlased, aga varasema isikutunnistuse järgi mõnest muust rahvusest. Seniste teadmiste põhjal pole alust oodata sellise mustriliku ulatuslikumat ilmnemist, kuivõrd riigipoolne võimalik ebamäärane ja kaudne surve ei saanud kuigivõrd kaaluda üles inimeste huvisid ja hoiakuid, ent seegi ei tähenda, et ametkonnad poleks püüdnud mõjutada teenistujaid ennast eestlasteks tunnistama. Ei saa ka välistada, et riigiteenistuses karjääritemise soovi tõttu võis varasemaga võrreldes just alates 1930. aastate algusest rohkem inimesi vabatahtlikult ennast teenistuslehtedel eestlastena arvele võtta, kuigi nende varasemal isikutunnistusel oli mõni muu rahvusmärke. Kaudne assimileerumissurve võis sellelegi nähtusele mõju avaldada, aga kaalukas pidi olema ka asjaolu, et teenistuslehtede rahvusmärke ei põhinenud enam isikutunnistuse andmetel. Ebamäärasust oli 1930. aastate alguses rahvuse määramise praktikas igal juhul palju ning riigiametite selle perioodi tegevuse täielikuks mõistmiseks oleks vaja läbi töötada suuri andmemassiive.

Silmatorkav on siiski, et arvukas hulk valimisse sattunud formaalselt eestlastest sõjaväelasi olid abielus kas sakslaste või venelastega või vähemasti inimestega, kes mingisuguste ametlike andmete järgi olid mitte-eestlased. Teadaolevalt kuulusid taoliste hulka näiteks reservis nooremleitnant Erik Kaarmann, kelle abikaasa oli nii isikutunnistuse kui ka aadresslehe järgi sakslane ja kuulus ka kulturomavalitsuse rahvusnimekirja⁴⁷⁵; Oskar Pärm, kelle abikaasa ja poeg kuulusid hoolimata isikutunnistuste ja aadresslehtede rahvusmärgetest Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja ning viimane õppis teadaolevalt ka saksa-keelses koolis⁴⁷⁶; ning vabadussõjalaste liikumises tuntust kogunud Paul Laamann, kelle abikaasa ja lapsed olid samuti Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kantud, olgugi et Elfriede Laamanni päritolu poolest sakslaseks pidada on keeruline.⁴⁷⁷ Tegemist oli suhteliselt levinud trendiga ning nii tegid sõjaväelaste ja nende perekondade valikud valvsaks nii avalikkuse kui ka sõjaväejuhtkonna.⁴⁷⁸ Poliitilises võitluses osutus mitmete sõjaväelastaustaga inimeste

⁴⁷⁴ Vt nt Dok 87. Saksa kultuurvalitsuse esimehe kiri J. Laidonerile rahvusliku diskrimineerimise asjus Eesti kaitseväes, 31.01.1935. – Laurits. Saksa kulturomavalitsus, lk 462–464; Dok 88. J. Laidoneri vastuskiri saksa kultuurvalitsuse esimehele rahvusliku diskrimineerimise kohta Eesti kaitseväes, 22.02.1935. – Laurits. Saksa kulturomavalitsus, lk 464–465.

⁴⁷⁵ TLA, 186.1.114: Benita Kaarmanni isikutunnistuse konts, 01.07.1920; TLA, 1376.1.86: Benita Kaarmanni aadressleht, 08.01.1929; RA, ERA.85.1.542: Benita Kaarmanni kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁴⁷⁶ TLA, 186.1.401: Lucie Pärmi isikutunnistuse konts, 19.10.1922; TLA, 1376.1.209: Lucie ja Heinrich Pärmi aadresslehed, 12.01.1929; RA, ERA.85.1.542: Lucie ja Heinrich Pärmi kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁴⁷⁷ RA, ERA.85.1.542: Elfriede-Ilma Laamanni kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁴⁷⁸ Vrd Kopõtin. Rahvuse kool, lk 282–287.

eluviiis eriti kasulikuks vabadussõjalaste vastase retoorika kontekstis, kui „kadaklikku“ käitumist, eriti just vähemusrahvuste koolide eelistamist, heideti sageli ette just vabadussõjalaste liikumisega seotud isikutele.⁴⁷⁹ Need süüdistused ei olnud faktiliselt alati alusetud ja sobitusid ühest küljest hästi üldisesse vähemusrahvuste koolides õppimist taunivasse paradigmasse ning võimaldasid teisest küljest kasutada teemat ära poliitilises võitluses vabadussõjalaste vastu.

Hoolimata sellest, et on keeruline täiel määral mõista riigiametite tegevust pärast isikutunnistuste rahvusmärke kaotamist, on selge, et riigiteenistujate ja eriti sõjaväelaste rahvuskuuluvus oli järjepidevalt riigi tähelepanu all. Kuigi konkreetsed kontrollimeetmed kodanike, aga eriti riigiametite teenistujate rahvuskuuluvuse üle ei pruukinud varasema ajaga võrreldes märkimisväärselt muuttuda, on ilmne, et ühiskonnas esinenud pingeid isikutunnistustelt rahvusmärke kaotamine likvideerida ei suutnud. Pigem võib öelda, et vähemusrahvuste koolide, Saksa Kultuuromavalitsuse ja „kadakluse“ teema politiseerus üha enam ning segunes vabadussõjalaste vastase retoorikaga. See kõik lõi soodsa pinnase seninägematult rahvuse määramise vabadust piiranud seaduse vastuvõtmisele.

3.5. „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus“

Konstantin Pätsi juhtimisel 12. märtsil 1934 läbi viidud riigipöörde üheks tagajärjeks oli rahvuse määramist puudutavas õiguskorralduses selguse loomine, mis seisnes ulatuslike piirangute kehtestamises seni veel põhiseadusega tagatud rahvuse määramise vabadusele. Tõenäoliselt ei oleks ilma riigipöördata mitte kunagi alljärgnevalt detailselt kirjeldatavate piiranguteni jõutud, sest just autoritaarse korra tingimustes oli taolisi muudatusi lihtne läbi suruda. Omaette küsimus on, miks seadusandluse kohendamist just sellisel moel vajalikuks peeti.

Tõenäoliselt Päts isiklikult ei näinudki vajadust rahvuse määramise vabadust piirata, see küsimus ei olnud kunagi tema poliitilistes vaadetes ega retoorikas esil olnud, samuti oli ta tundud oma vähemusrahvuste suhtes positiivsete vaadete poolest. Arvatavasti oli piirangute kehtestamise taga eelkõige „vaikiva ajastu“ rahvusliku propaganda peaarhitekt, siseminister Kaarel Eenpalu⁴⁸⁰, kes oli juba 1920. aastatel pikalt siseministri ametit pidanud ja pidi hästi kursis olema toonaste isikutunnistustel rahvusmärgete muutmiste ja uut rahvusmärget taotlenud inimeste eesmärkidega. Rahvuse määramist reguleerinud seaduse eelnõu koostati siseministeeriumis, arvatavasti Eenpalu isiklikul osalusel, ning viimane saatis selle ka Pätsile kui riigivanemale kinnitamiseks. Kõik see toimus oktoobris 1934 vähem kui kuu aja jooksul. 12. oktoobril esitas Eenpalu eelnõu koos seletuskirjaga, mille jaoks oli vajalik küsida kommentaar ka kohtuministeeriumist, mida aga lõpuks arvesse ei võetudki. Endiselt kehtis 1934. aasta põhiseaduse redaktsioon, milles rahvuse määramise vabadust puudutavat paragrahvi

⁴⁷⁹ Tark, Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“, lk 144.

⁴⁸⁰ Vt lähemalt nt Laura Vaan. Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005, lk 35–70.

teatavasti ei olnud muudetud ning 23. oktoobril saadetud vastuses juhtiski kohtuminister tähelepanu eelnõu ja põhiseaduse vahelistele vastuoludele, märkides, et „eelnõu järgi oleks kodanikkude rahvus juba seadusega objektiivsete tunnuste kohaselt niivõrt [*sic!*] ära määratud, et kodanikul õieti palju midagi määrata ei jääks“.⁴⁸¹ Seevastu siseministeeriumi seletuskirja järgi mitte mingisugust vastuolu põhiseadusega eelnõus ei olnud ja nii kinnitaski Päts seaduse 29. oktoobril muutmata kujul „edasilükkamatu riiklikku vajaduse tõttu“.⁴⁸²

Novembri alguses jõustunud seadus oli suhteliselt lühike, sisaldades 13 lagooniliselt sõnastatud paragrahvi. Pealkirja „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus“ kandnud õigusakti seitse esimest paragrahvi sätestasid, kes mille alusel millisesse rahvusse kuuluvaks loeti. Eesti rahvusse pidid kuuluma need kodanikud, kelle isa või isaisa oli olnud endisaegse vallakogukonna hingekirjas, kusjuures erandi moodustasid vähemusrahvuste enamusega vallakogukonnad. Samuti loeti eestlasteks need, kes olid saanud Eesti kodakondsuse lihtsustatud korras põhjendusega, et nad on „eesti soost“ ja seda ka juhul, kui nad pärast kodakondsuse omandamist olid ennast teisiti määratlenud. Detailselt pandi paika, kuidas määratakse segaperedesse sündinud laste rahvus. Lapsed loeti eestlasteks juhul, kui isa oli eesti rahvusest, vastupidisel juhul pidi lapse rahvus otsustatama vanemate omavahelisel kokkuleppel. Kokkuleppe puudumisel pidi lapsed loetama isa rahvusse kuuluvaks, ent kui viimane oli surnud või polnud kättesaadav, siis ema rahvusse. Kui vähemusrahvustesse kuulunud vanemate laps loeti vanematega samasse rahvusse kuuluvaks, siis kahest eri vähemusrahvusest vanemate puhul pidi lapse rahvuse otsustatama vanemate omavahelisel kokkuleppel, selle puudumisel loeti laps isa rahvusse kuuluvaks. Vallaste rahvuseks loeti ema rahvus ning orvud, kelle vanemad polnud teada, loeti automaatselt eestlasteks. Ainult § 7 nägi ette ka üksikisiku võimaluse ise oma rahvust määrata, aga see kehtis ainult vähemusrahvustest vanemate 18-aastaseks saanud laste kohta, kes võisid soovi korral määratleda ennast eestlastena. Järgmise kahe paragrahviga rõhutati esiteks, et vähemusrahvused on saksa, vene ja rootsi rahvused ning need rahvused, kelle arvukus ületas kolme tuhandet, ning teiseks sätestati, et kuuluvuse kohta eesti rahvusse või mõnda vähemusrahvusse väljastab tõendeid siseministeerium. Kord juba ennast eestlastena määratlenud inimesed ei pidanud enam saama oma rahvust muuta. Seadus puudutas ka kulturomavalitsuste rahvusnimekirjadesse kuulumist. Kodanikud, kes kuulusid seaduse kehtima hakkamise hetkeks mõne vähemusrahvuse kulturomavalitsuse rahvusnimekirja, loeti automaatselt sellesse vähemusrahvusse kuuluvaks.⁴⁸³

Siseministeerium põhjendas kiirkorras vastu võetud seadust seletuskirjas „tungiva vajadusega“, sest seni puudus taoline eriseadus, mis rahvskuuluvuse aluseid sätestanuks, vajadus sellise seaduse järele olevat aga eelkõige kultuur-

⁴⁸¹ RA, ERA.31.3.2730, l 2: Siseminister Riigivanemale, 12.10.1934; RA, ERA.31.3.2730, l 1: Kohtuminister Riigivanemale, 23.10.1934.

⁴⁸² RA, ERA.31.3.2730, l 9p: Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse seletuskiri; RA, ERA.31.3.2730, l 7: Riigivanema otsus nr 872, 29.10.1934.

⁴⁸³ Rahvusse kuuluvuste aluste määramise seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 29. oktoobril 1934. – Riigi Teataja, 1934, nr 93, lk 1618.

omavalitsuste rahvusnimekirjade ja koolivalikuga seotud küsimuste tõttu. Seletuskirja järgi olevat rahvuse määramisel tavaks tugineda kolmele võimalikule alusele: keelele, päritolule ja isiku vabadusele ise oma rahvus määrata. Seadust ette valmistades jäeti keel võimaliku määrajana täielikult kõrvale, kuna tegemist olevat ebakindla tunnusega. Emakeel (mis iseenesest olevat juba segase tähendusega mõiste), perekonnakeel, igapäevane suhtluskeel, mõtlemiskeel jne võivad erineda ja kord olevat üks, kord teine rahvuse määramisel aluseks. Niisiis otsustati lähtuda päritolust, kuna eestlased ja nende esivanemad olevat nagunii suuremas osas olnud kunagiste vallakogukondade hingekirjas ja seega olevat nende päritolu hõlpsasti tuvastatav. Vähemusrahvuste enamusega valdadest põlvnenud inimestele saavat vajadusel alati rakendada eritingimusi. Ühtlasi leiti seletuskirjas, et päritolust lähtumine rahvuse määramisel olevat ühtlasi hästi kooskõlas põhiseaduses sätestatud rahvuse vaba määramise põhimõttega: „See [s.t päritolu] põhimõte on eelnõus läbi viidud ja on ühendatud rahvuse kindlakstegemise põhimõttega: rahvuse vaba määramisega.“⁴⁸⁴

Paragrahvide selgitustes rõhutati, et rahvuse määramisel võetakse aluseks kolm põlve meesliinis ja linnaelanikkonda pole arvesse võetud, sest ka linnades elanud eestlaste esivanemad olla kolme põlve ulatuses pärinenud vallakogukondadest. See pidi tähendama, et näiteks kolmandat põlve linnades elanud inimeste rahvuse määramisel pidi arvesse võtma nende veel vallakogukondades elanud ja linna saabunud vanaisade päritolu. Mis puudutas vähemusrahvuste enamusega valdadest pärinenud inimesi, siis nende rahvuse kindlaks määramine pidi jääma siseministri pädevusse. Kui kodanik arvas ennast kuuluvat mõnda muude rahvusse, kui see, mis määratud vastavalt vallakogukondadest pärinemisele, pidi ta esitama oma väidete kinnituseks tõendusi, mille piisavuse üle pidi otsustama siseminister isiklikult. Teist paragrahvi, mis piiras kodakondsuse eestlastena lihtsustatud korras omandanud isikute rahvuse määramise vabadust, põhjendati väidetava asjaoluga, et mitmed, kes olid sel moel lihtsustatud korras kodakondsuse saanud, olid hiljem lasknud oma rahvusmärget muuta. Eraldi selgitati veel § 8, mis tunnistas vähemusrahvusteks sakslased, venelased, rootslased ja need rahvused, mille esindajaid on vähemalt 3000. See säte olevat tuginenud põhiseadusele ja kultuuriomavalitsuse seadusele, milles olnud vastavad vähemusrahvuse definitsioonid esitatud.⁴⁸⁵ Ning lõpuks leiti, et kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirjadesse kantud inimestelt ei saa veel eraldi vastavasse vähemusrahvusse kuulumise tõendamist nõuda, küll aga laienevat neile seaduse ülejäänud sätteid kohe, kui nad rahvusnimekirjast lahkuvad.⁴⁸⁶

Jääb mulje, et seaduseelnõu ei olnud piisavalt läbi mõeldud. Kui eesmärgiks oli saksastunud inimeste taaseestistamine, siis mil moel pidi sellele kaasa aitama meesliinis vallakogukondadest pärinemise kriteeriumiks seadmine? Aastaid hiljem kirjeldas seaduse vastuvõtmise järgselt kujunenud olukorda siseministriametnikuna pikalt töötanud Oskar Angelus, kes 1939. aasta ümberasumise

⁴⁸⁴ RA, ERA.31.3.2730, l 9p: Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse seletuskiri.

⁴⁸⁵ Samas.

⁴⁸⁶ RA, ERA.31.3.2730, l 10: Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse seletuskiri.

kontekstis leidis, et seaduse alusel oli võimalik ennast mõnda vähemusrahvusse kuuluvaks lugeda sel juhul, kui näiteks isapoolne vanaisa oli linnakodanik, kusjuures sel juhul ei olevat tolle vanaisa varasemal päritolul enam tähtsust olnud, sest seaduse loojad eeldanud, et eestlased pärinevad põhimõtteliselt maapiirkondadest ja kui keegi on juba kolmandat põlve linnakodanik, siis on ta igal juhul täielikult saksastunud.⁴⁸⁷ Seaduse seletuskiri jättis selle küsimuse lahtiseks, teoreetiliselt kirjeldatud tõesti võimaldades, aga samas on alust kahtlustada, et seaduse autorite silmis taolise võimaluse ulatuslikum realiseerumine siiski väga soositud ei olnud. Võimalik, et eelnõu kiirkorras koostamisel ei suudetud ka sobivama lahenduse peale tulla.

Lisaks ei sätestanud ei seadus ega selle seletuskiri täpsemalt, mil moel pidanuks toimima nende piirkondadega, kus enamuse moodustasid mõne vähemusrahvuse esindajad. Eriti puudutas see segarahvastikuga rootslaste asualasid Lääne-Eestis ja Harjumaal ning valdavalt venelastega asustatud alasid Petserimaal ja Narva jõe tagusel alal. Otsustusõiguse siseministrile jätmine pani konkreetsete juhtude lahenduse paljusküsi sõltuma tolle isiklikest vaadetest. Näib, et seaduse järgi pidanuks vastupidist kinnitavate tõendite puudumisel konkreetset vähemusrahvuste enamusega valdadest pärinenud inimesed loetama vastavasse vähemusrahvusse kuuluvaks. Kuidas pidanuks see säte kohalduma aga neile piirkondadele, kus selget ülekaalu polnud näiteks ei eestlastel ega rootslastel, on veel omaette küsimus.

Küsimusi tekitab ka kodakondsust puudutanud paragrahv ja selle selgitus. Sellega viidati ilmselt neile inimestele, kes olid eestlasena lihtsustatud korras Eesti kodakondsuse omandanud, ent mõni aasta hiljem omakorda isikutunnistuse rahvusmärke muutmist taotlenud. Rahvusmärke muutmise toimikud seevastu ei kinnita, et tegemist oli väga ulatusliku nähtusega. Samuti on võimalik, et riigiametid ülehindasid kodakondsuse omandanute aktiivsust „eestlasena“ kodakondsuse taotlemisel. Näiteks võisid lihtsustatud korras „eestlastena“ kodakondsuse omandada ka taotleja pere liikmed, kellel sel hetkel ei olnud väga palju võimalust oma rahvuse teemal kaasa rääkida ja kelle puhul on igati arusaadav, et nad püüdsid hiljem soovimatust rahvusmärgest vabaneda. Vaevalt siseministriteeriumis seda asjaolu eelnõu koostamisel arvesse võeti ka sel juhul, kui püüti tugineda mingitele statistilistele näitajatele, mis kinnitasid seost kodakondsuse taotlemisel fikseeritud rahvuse ja sellest hiljem vabanemise soovi vahel.

Omaette küsimusi tekitab ka vähemusrahvuste mõiste alla mahtuvate rahvuste piiritlemine ja seega sätestamine, et võimalik on kuuluda vaid kas eesti või mõnda kultuuroromavalitsuse seaduses vähemusrahvuseks tunnistatud rahvusse. Seejuures jäi seaduse tekstis ja seletuskirjas selgitamata, millisesse rahvusse kuuluvaks oleks tulnud lugeda need inimesed, kes arvasid ise ennast olevat või olid varasemate dokumentide järgi mõnest taolisest rahvusest, milliseid ei olnud seadustega vähemusrahvusteks tunnistatud.

Ka rahvusnimekirju puudutanud säte oli mõnevõrra paradoksaalne. Kui senise õiguskorralduse järgi oli kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kandmisel

⁴⁸⁷ Angelus. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen, lk 112.

eelduseks vastavasse vähemusrahvusse kuulumine, siis uue seadusega hakkas kehtima vastupidine põhimõte – mitte rahvusest ei sõltunud enam võimalus kulturomavalitsuse tegemistes osaleda, vaid kulturomavalitsusse kuulumise kaudu määrati ära rahvus. Ühtlasi tähendas see säte, et veel enne seaduse kehtima hakkamist kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kantud isikutel oli sel moel võimalik oma rahvuskuuluvust muuta ja see mõjutas omakorda edaspidi ka nende laste rahvuskuuluvust. Samal ajal jäi ebaselgeks, mis saab nende segase päritoluga inimeste rahvusest, kes olid varasema isikutunnistuse järgi olnud sakslased, kulturomavalitsuse rahvusnimekirja ei kuulunud, ent isapoolne või koguni mõlemad vanaisad kuulusid omal ajal vallakogukondade hingekirja. Ka neil tekkis nüüd vajadus oma rahvuskuuluvuse säilitamiseks kulturomavalitsusse astuda.

Nõnda näib see seadus nii mitmeski mõttes õigusliku praagina, ent kuna see kiirkorras ja tungivale vajadusele viidates vastu võeti, siis pidid selle taga olema mingid kaalutlused, mis täiel määral seaduse seletuskirjas ei kajastu. Viimase järgi võiks peamiseks eesmärgiks pidada katset seadusandlust korrastada ja leida lahendus olukorrale, kus rahvusel on mitmes valdkonnas suur tähtsus, samal ajal kui kodanike rahvuse kindlaks määramiseks õiguslikud kriteeriumid puuduvad. Samas võiks küsida, kas see oli ainult formaalse asjaajamise toimumist silmas pidades nii suur probleem, kui Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja said astuda kõik need inimesed, kes seda soovisid, või kui vanemad saatsid oma lapsed sellise õppekeele kooli, mis oli neile endile meelepärase. Ülevaate kadumine konkreetsete isikute rahvuse üle, mis oli toimunud pärast rahvusmärke kadumist isikutunnistustelt, ei saanud samuti tekitada muljet eriseaduse „tungivast“ vajadusest. Võib öelda, et seadust aitasid läbi suruda mitmed vastandlikud ideed, mille vahel poliitikud, aga ka ühiskond tervikuna balansseerisid. Peamiselt püüti uue seadusega saavutada „ümberrahvastunud“ eesti päritolu isikute taaseestistumist, selle taustal vargsi soodustada vähemusrahvuste assimileerimist, aga samal ajal näida jätkuvalt vähemuste huvide eest seisva riigina.

Seaduse üks ilmsemaid motive ja ajendeid oli niisiis püüe neid eesti päritolu inimesi, kelle (esi)vanemad olid kunagi saksastunud või venestunud, taaseestistada. Otseselt väljendus see seaduse neis paragrahvides, mis seadsid piiranguid just eesti päritolu isikutele ja segaperede puhul ainult sellistele peredele, mille üks abikaasast oli eestlane. Ehkki seaduseelnõu seletuskirjas põhjendati kunagistele vallakogukondade hingekirjadele tuginemist väitega, et see olla kõige lihtsam ja kindlam viis kodanike rahvuse tuvastamiseks, näib tegemist olevat ettekäändega.⁴⁸⁸ Lihtne ja kindel võis vallakogukondadest lähtumine olla ainult nende puhul, kelle rahvuse tõendamise küsimus kunagi esile ei kerkinudki. Vallakogukondade hingekirjadele kolm põlve tagasiulatuvalt tuginemine tähendas paljude nende jaoks, kes ise ennast näiteks sakslasteks pidasid, et nad tuli nüüd seaduse alusel eestlasteks lugeda, sest nende esivanemad juhtumisi olid mõne valla hingekirjas. Seaduse koostajatele oli see asjaolu väga hästi teada ja arvata-

⁴⁸⁸ RA, ERA.31.3.2730, l 9p: Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse seletuskiri.

vasti just selle peale loodetigi. Saavutatud oleks sellega küll vaid nii palju, et vastavad perekonnad oleks sunnitud olnud oma lapsed eestikeelsetesse koolidesse saatma. Küllap nähtigi kooli sobiva mehhanismina taaseestistamiseks, pidades silmas, et vähemusrahvuste koole seostati vastupidise ümberrahvastamisega.

Kuna 1920. aastaid läbivalt oli ühiskondlikke diskussioone iseloomustanud vähemusrahvuste koolides ümberrahvastumise ja „kadakliku“ oma rahvuse mahasalgamise temaatika, siis näis tegemist olevat mugava probleemiga, mida üheainsa lihtsa seadusega populistlikul moel lahendada. Ühiskondliku poleemika rolli seadusele pinnase ladumisel suurendas ka asjaolu, et vahetult riigipöördede eelnenud ja järgnenud kuude jooksul muutusid „kadakluse“–süüdistused, eriti vabadussõjalaste suunal, üha intensiivsemaks. Aja jooksul sai ühiskonnas üha enam levinud kriitiliste hoiakute valguses selgeks, et „kadakluse“ kõikvõimalikud avaldumisvormid on sisevaenlane, mille vastu tuleks kõigi meetmetega võidelda. 1934. aasta sügisel vastu võetud seadus on kõigest üks detail kirjeldatud arengutes, olles õigupoolest suhteliselt tagasihoidlik võrreldes näiteks hili-sema massiivse nimede eestistamise survega või seltskondlike kohtutega „kadaklike“ inimeste ja ilmingute üle.⁴⁸⁹

Pole selge, kes ja kui aktiivselt kirjeldatud poleemika püsimisse ja paisumisse panustas, ent Eenpalu märkimisväärne isiklik roll vähemalt seaduseelnõu ettevalmistamisel näib olevat ilmne. Tema vaadetes toimus seejuures selge nihe võrreldes vähem kui paari aastakümne taguse ajaga. Veel 1918. aastal ei pidanud rahvust tema silmis nägema mitte pelgalt päritolul ja „veresugulusel“ põhineva entiteedina, vaid kui „sotsiaal-ajaloolist inimeste kogu, kes teataval maa-pinnal paljudest ühiseist kultuursidemeist kokku liidetuna tundub“. Nii oleks ka kohalikud sakslased ja venelased olnud Eenpalu toonaste arusaamade järgi Eesti rahvuskultuuri kandjad.⁴⁹⁰ Vahepealsed aastad ja üksikisikute rahvuskultuurse määramisega kaasnenud probleemid, mida iseseisvuse hakul ilmselt ette näha ei osatud, muutsid mõnevõrra nii Eenpalu kui ka arvatavasti mitmete teiste eliidi esindajate seisukohti, mille üheks tulemuseks oli ühtlasi ka siinkohal käsitletav seadus. Eenpalu isiklikult oli olnud pikalt siseministriametis just neil aastatel, kui isikutunnistustel kõige aktiivsemalt rahvusmärke muutmiseks soovi avaldati. Seega pidi ta väga hästi kursis olema nii sellega, kes ja kuidas rahvusmärget muuta soovib, kui ka ministeeriumisiseste meeleoludega toimunu taustal. Mõlemad asjaolud võisid tema edasisele tegevusele ja otsustele mõju avaldada.

Seadus soosis ka vähemusrahvuste assimileerimist, mis pidi eelkõige olema saavutatav segaperede järglaste eestistamise kaudu. Otseselt kiideti vähemusrahvuste assimileerimine heaks paragrahviga, mis võimaldas vähemusrahvustest vanemate lastel täisealiseks saades ennast soovi korral ka eestlastena määratleda, samasugune võimalus oli ka segaperede lastel. Ent seaduses sisaldasid tea-

⁴⁸⁹ Vt lähemalt Tark, Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“, lk 137–138; Vaan. Propagandatalitus, lk 52–54.

⁴⁹⁰ Karl Einbund. Vaba iseseisev Eesti. I. Tartu: Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu kirjastus, 1918, lk 20.

tavasti ka paragrahvid, mis võimaldasid segaperede alaealiste laste rahvust määrata vastavalt vanemate kokkuleppele. Need olid mõnede poliitikute arvates liialt liberaalsed, mis omakorda viitab, et soov vähemusrahvusi segaperede kaudu assimileerida mõnede poliitikute mõtetes eksisteeris. Konkreetse ettepaneku seadus piiravamaks muuta tegi 1939. aasta kevadel välisminister Karl Selter. Selteri väitel olevat välisriikide vastavad seadused piiranud laste rahvuse määramist segaabelude puhul riigi enamusrahvuse kasuks. Eraldi tõi ta välja Läti rahvahariduse seaduse, mille järgi pidid kõigi ühe lätlastest abielupoolega perede lapsed käima lätikeelsetes koolides ning samuti pidavat rahvaloenduste korra järgi taoliste segaperede lapsed kirja pandama lätlastena. Selter oma selgitavas kirjas soovitas muudatust, mis lähtunuks vähemusrahvusest abikaasa n-ö päritolumaa seadustest ehk teisisõnu oleks kehtestatud kord, et segaperede lapsed loetakse eestlasteks juhul, kui teise abikaasa päritolumaa seaduste järgi tulnuks lapse rahvus määrata enamusrahva järgi.⁴⁹¹ Muudatusettepanek oli võrreldes Selteri kirjaga sõnastatud mõnevõrra erinevalt ja selle järgi oleks seaduse § 3 muudetud sääraselt, et kõigi segaabelude järglased tulnuks lugeda eestlasteks juhul, kui üks vanematest oli eestlane. Muudatusettepaneku seletuskirja järgi tekitanud senine kord lisaks sellele, et on enamusrahvale kahjulik, ka segadusi ja konflikte perekondlikus elus.⁴⁹² Seaduse muutmiseni siiski ei jõutud ja näib, et siseministeeriumi huvi selliseks muudatuseks oli ka madal.

Läti rahvahariduse seaduses leidis tõepoolest Selteri viidatud säte, ent sisuliselt oli tegemist rakendamatu paragrahviga, sest midagi analoogset „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadusega“ Lätis ei kehtinud.⁴⁹³ Seega ei olnud ka ametkondadel õiguslikku alust otsustamiseks, millistel juhtudel on tegemist segaperega ja millisest rahvusest on selle kumbki abikaasa. Võib oletada, et tingimustes, kus tegelikult ei olnud võimalik mingite õiguslike kriteeriumite alusel kedagi rahvuspõhiselt kategoriseerida, oli kõnealuse piirava seadusesätte tulemuseks kaootiline olukord, milles väga palju sõltus haridusametnike suvast. Selle taustal võis ehk tõesti rahvuse ametliku määramise aluste õiguslikult fikseerimine teoreetiliselt aidata vältida segadusi ja ametnike võimalikku omavoli. Sääraseid segaseid olukordi, milles õiguslikke regulatsioone vaja läinuks, ei tulnud Eestis aga väga sageli ette ja aja jooksul nende esinemissagedus pigem vähenes kui suurenes ka ilma piiravate seadusteta. Seega võinuks sarnane seadus olla asjakohasem ehk just Lätis, kus vähemusrahvuste ning ühtlasi ka segaperede ja segase rahvustunnetusega inimeste osakaal rahvastikus oli märksa suurem.

Olenemata sellest, kas Eesti võimudel olid vähemusrahvuste assimileerimise ambitsioonid, on selge, et liiga avalikult taolisi püüdeid afišeerida ei soovinud,

⁴⁹¹ RA, ERA.14.17.39: Karl Selter Richard Veermaale, 23.05.1939.

⁴⁹² RA, ERA.14.17.39: Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse muutmise seadus koos seletuskirjaga.

⁴⁹³ Läti rahvahariduse seaduse kohta vt nt Inesis Feldmanis. Die innenpolitische Entwicklung Lettlands und die deutschbaltische Minderheit 1918–1940. – Die deutsche Volksgruppe in Lettland, lk 65. Seaduse teksti vt Likums par tautas izglītību, 12.07.1934. – Valdības Vēstnesis, 1934, nr 156, lk 1.

kuna see oleks varju heitnud senisele vähemustesõbralikule poliitikale. See ilmneb mõneti uue põhiseaduse väljatöötamise aruteludest, mis ühtlasi ilmestavad, et selle üle, kas ja kuidas rahvuse määramist puudutavat õiguskorraldust tõlgendada peaks, ei olnud ka „vaikival ajastul“ poliitikute seas üksmeelt tekkinud. 1938. aastast kehtima hakanud uues põhiseaduses oli senine rahvuse määramise vabaduse fikseerinud säte kaotatud ja asendatud uue §-ga 19, mille järgi oli iga kodanik „õigustatud säilitama oma rahvusse kuuluvuse“, kusjuures rahvusliku kuuluvuse alused pidid olema paika pandud omaette seadusega.⁴⁹⁴ Pealtnäha näib, et sellise paragrahviga viidi põhiseadus vastavusse vahepeal kehtestatud rahvuse määramise korraga. Elavad arutelud Rahvuskogus selle paragrahvi üle näitavad aga, et ehkki sätet ei vaidlustatud ega soovitud otseselt selle kõrvaldamist, ei olnud poliitikutel kaugeltki üksmeelsed, kuidas selle seadusesätte sõnastust tõlgendada peaks.

Sõnavõttud peegeldavad vastandlikke arusaamu kõnealuse sätte funktsioonist. Jaan Järve ja Ludvig Ojaveski arvates tulnuks paragrahv sõnastada kui kohustus eestlastele säilitada oma rahvuskuuluvus, jättes vähemusrahvustest isikute rahvuse küsimuse lahtiseks, võimaldades neil soovi korral siiski eestlaste sekka sulanduda. Mihkel Rõuk ja Värdis Velner soovisid, et see paragrahv peaks eksisteerima just nimelt vähemusrahvustele ja andma neile õiguse oma rahvuse säilitamiseks.⁴⁹⁵ Johannes Klesmenti sõnavõtt oli eelnevatest märksa detailsem, tema seostas plaanitud seadusesätet ühtaegu nii 1934. aastast kehtinud seadusandlusega kui ka vähemusrahvuste õigustega: „§ 25 võrreldes kehtiva põhiseadusega on ümberkonstrueeritud tegeliku seadusandluse ja elu seisukohalt. Praeguse põhiseaduse redaktsioon võimaldaks igal Eesti kodanikul muuta oma rahvust. Seda võimalust aga uude põhiseadusse ei saa lubada üle kanda. Paragrahv pakub kaitset ka vähemusrahvustele, et neil ei saaks pretensioone olla. Ka ei saa siin juttu olla ümberrahvustamisest. Kui mõnelt poolt on soovitatud asendada „õigustatud“ väljendusega „kohustatud“, siis seda oleks raske öelda niisuguste kodanikkude suhtes, kes pikemat aega on elanud Eesti territooriumil, omandanud Eesti keele ja unustanud juba oma emakeele jne. ning tahaksid omaks võtta Eesti rahvuse. Mis puutub aga Eesti rahvusse kuuluvatesse kodanikkudesse, siis kui lõppude-lõpuks leiduks siiski mõni niisugune eestlane, et ta tahaks omaks võtta vähemusrahvuse, ega siis midagi teha ei saa. Kuid minu arvates niisuguseid on vaid mõned üksikud.“⁴⁹⁶ Viimane väide väärrib eraldi tähelepanu, pidades silmas, kui suurt poleemikat olid varasematel aastatel põhjustanud nende eestlaste juhtumid, kes soovisid formaalselt mõnda muusse rahvusse kuuluda. Ka rahvuse määramise aluste seadus, mis üleüldse põhiseaduse rahvust puudutava sätte muutmise vajaduse tingis, oli suuresti välja

⁴⁹⁴ Eesti Vabariigi Põhiseadus, 28.07.1937. – Riigi Teataja, 1937, nr 71, lk 1311.

⁴⁹⁵ RA, ERA.4408.1.84: Rahvuskogu esimese koja põhiseaduse eelnõu läbivaatamise I komisjoni koosoleku protokoll nr 7 ära kiri, 04.03.1937; RA, ERA.4408.1.84: Rahvuskogu esimese koja põhiseaduse eelnõu läbivaatamise I komisjoni koosoleku protokoll nr 8 ära kiri, 09.03.1937.

⁴⁹⁶ RA, ERA.4408.1.84: Rahvuskogu esimese koja põhiseaduse eelnõu läbivaatamise I komisjoni koosoleku protokoll nr 9 ära kiri, 09.03.1937.

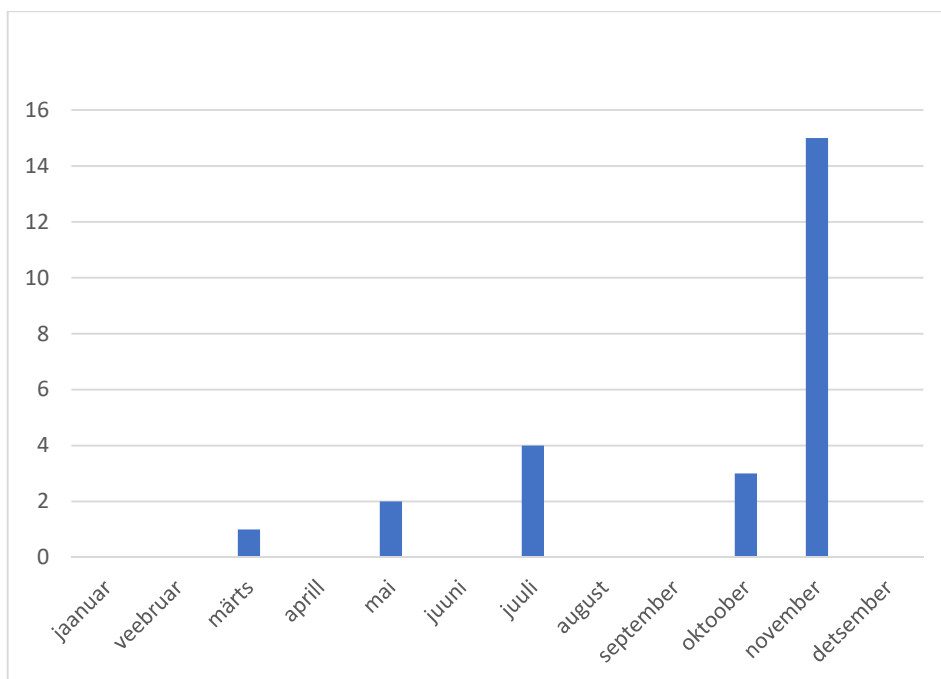
kasvanud ulatuslikust ühiskondlikust poleemikast eestlaste „ümberrahvastumise“ teemal. Selle taustal mõjub Klesmenti sõnavõtt justkui teisest maailmast pärinevana, ehkki tema väide, et vähemusrahvustesse kuuluda soovinud eestlasi ei olnud väga palju, oli tegelike oludega mõnevõrra paremini kooskõlas kui kogu varasemate aastate poleemika.

Näib, et uue põhiseaduse rahvust puudutanud paragrahv oli teadlikult jäetud ambivalentseks. Ehkki sisuliselt pani see säte kombineerituna „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadusega“ paljud inimesed sundseisu, milles neil tegelikult valikuvõimalust ei olnud, sai paragrahvi sõnastust sellegipoolest tõlgendada „õigusena“, aga sel juhul tõesti eelkõige vähemusrahvustele suunatud õigusena, võimaldades neil samal ajal ühtlasi soovi korral eestlaste sekka assimileerumist. Põhiseaduse arutelud ilmestavad hästi ka tõika, et vähemusrahvuste õiguste tagamise vajadus ei võimaldanud vastu võtta väga ekstreemset seadust, mis võinuks vähemuste õigusi oma rahvuskuuluvuse üle otsustamisel ülemäära selgesõnaliselt piirata.

Rahvusse kuuluvuse määramise aluste seadus, sellisena nagu ta vastu sai võetud, pidi kuidagi ka tegelikkuses rakenduma. Kõigepealt püüdis riik kontrolli alla saada kultuuro-mavalitsuste rahvusnimekirjade muutusi, et inimestel kaoks ära võimalus nende abil oma rahvuskuuluvust muuta. Vahetult pärast rahvuse määramise aluste seaduse vastuvõtmist võetigi vastu uus valitsuse määrus rahvusnimekirjade pidamise kohta. Uue korralduse järgi pidi rahvusnimekirja kuuluda soovinu esitama kultuuro-mavalitsusele rahvuse tõendi, mille pidi saama siseministeeriumist.⁴⁹⁷ Veel enne selle määruse kehtima hakkamist oli aga võimalik kiirelt oma nime rahvusnimekirja kandmisega soovitud rahvusse kuulumine saavutada. Näib, et seda võimalust kasutati suhteliselt usinalt, mida mõneti ilmestab jooniselt 1 ilmnenu väike, aga hüppeline tõus Saksa Kultuuro-mavalitsusse astumisel 1934. aastal.⁴⁹⁸ Jooniselt 3 on uue seaduse võimalik mõju näha veelgi ilmekamalt.

⁴⁹⁷ Rahvusnimekirjade pidamise määruse muutmise määrus, 07.11.1934. – Riigi Teataja, 1934, nr. 97, lk 1667–1668.

⁴⁹⁸ Vt alapeatükki 2.5.

Joonis 3. Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja 1934. aastal kantud inimeste arv kuude kaupa.

Ka uuritavate isikute hulgas leidub 12 taolist, kes liitusid rahvusnimekirjaga just 1934. aasta sügisel ja kelle puhul ühtlasi on alust kahtlustada, et nad tegid seda soovitud rahvuskuuluvuse saavutamiseks. Sellist sammu ette võtma võis neid ajendada asjaolu, et rahvuse määramise seaduse järgi ei omanud tähtsust see, mis oli rahvusena kirjas nende kunagises isikutunnistuses. Seega võisid kulturomavalitsusega tol ajal liituda ka need, kes olid varem isikutunnistuse järgi küll sakslased, ent kelle rahvus pidanuks uue seaduse alusel muutuma. Sellises olukorras oligi ainuke võimalus senise rahvuskuuluvuse säilitamiseks oma nime kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kanda laskmine. Üks taolistest oli Eva Filemonowitsch, kes muutis 1920. aastatel oma isikutunnistusel rahvusmärke „eestlasest“ „sakslaseks“. Talle lisandub veel neli inimest, kes olid vastavalt aadresslehtedele varem sakslased ja arvatavasti oli ka nende isikutunnistusel sama rahvusmärke.⁴⁹⁹ Ei saa välistada, et seoses koolieelistusega astusid mitmed inimesed igaks juhuks kiirkorras rahvusnimekirja, pööramata seejuures sügavat tähelepanu, millisesse rahvusse nad uue seaduse valguses oleks loetud.

Ka ametkondadel pidi hästi teada olema, et inimestel tekib pärast seaduse vastuvõtmist suurem huvi Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja vastu ja

⁴⁹⁹ TLA, 1376.1.54: Aleksander Giesecke aadressleht, 05.06.1928; TLA, 1376.1.186: Emma Paliase aadressleht, 25.12.1925; TLA, 1376.1.243: Amata Schillingi aadressleht, 12.05.1918; TLA, 1376.1.280: Leontine Tikkase aadressleht, 30.11.1927.

võimalusi tollesse pääsemiseks üritati juba eos piirata. Novembris 1934 keeldus siseministeerium 102 isiku rahvusnimekirja kandmist kinnitamast, kuna need sissekanded ei olnud tehtud dokumentide, vaid isikute endi suusõnalise teadaande alusel. See olevat aga olnud vastuolus rahvusnimekirjade pidamise määrusega, mis nõudis rahvuse kohta dokumenteeritud kinnitust. Kui alates 1930. aastast olid isikliku teadaande alusel tehtud sissekanded hoolimata määrusest üldjuhul kinnitatud, siis nüüd lõpetas siseministeerium selle praktika.⁵⁰⁰ Seega pidid ka ülal mainitud 12 isikut suutma oma rahvuskuuluvust dokumenteeritult kinnitada. Küsimusi tekitab, kuidas tõestasid oma rahvuskuuluvust need inimesed, kes polnud varasemate ametlike dokumentide järgi sakslased või veel enam, kes olid kunagise isikutunnistuse järgi „eestlased“. Nii oli üks neist 12 kõnealusest isikust Edgar Tuttelberg, kes oli nii isikutunnistuse kui ka aadresslehe järgi eestlane, ent miskipärast ei kuulunud tema nende 102 inimese hulka, kelle soovi rahvusnimekirja kuuluda siseministeerium tagasi lükkas.⁵⁰¹ Tema tausta täpsemalt tundmata ei saa välistada, et Tallinnas sündinuna oli ta piisavalt põline linlane, kellele seega vallakogukondade hengekirjadesse kuulunud esivanemate klausel ei laienenud.

Ka varasemast ajast kuulus Saksa Kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirja mitmeid isikuid, kellel uue seaduse valguses selleks ehk alust poleks olnud. Kõik need eesti päritolu isikud, kes olid oma nime rahvusnimekirja kanda lasknud selleks, et neil tekiks võimalus lapsed saksakeelsetesse koolidesse saata, ja jätkuvalt nimekirjas olid, loeti nüüd automaatselt sakslasteks. See oli paratamatus, millega seaduse autorid pidid kursis olema, aga mille suhtes nad midagi ette võtta ei saanud vähemalt nii kaua, kuni vastavad isikud polnud ise oma nime rahvusnimekirjast kustutada lasknud. Ametlikult sakslasteks loetud inimeste hulka kuulus 1934. aasta sügisest eespool seoses koolivalikute motiividega käsitletud perekond, olenemata pereliikmete eesti päritolust ja sellest, et nad ise ennast eestlasteks pidasid.⁵⁰² Justkui kinnitusena vabadussõjalaste „kadaklusest“ muutusid seaduse silmis sakslasteks ka näiteks tuntud vabadussõjalase Paul Laamanni rahvusnimekirja kantud abikaasa ja lapsed.

Kõikvõimalikel juhtudel, kui rahvuse määramise küsimus päevakorda tõusis, enamasti jätkuvalt seoses koolieelistuste ja kultuuriautonoomiaga, tuli edaspidi siseministeeriumist küsida tõend oma rahvuse kohta. Suurem osa Eesti elanikest rahvuse määramise küsimusega aga kokku ei puutunudki ja üldse hakati ulatuslikumalt tõendeid küsima alles 1939. aasta sügisel seoses ümberasumisega. Nii siis kui ka varem pidid ametnikud kõigil juhtudel, kui rahvuskuuluvuse kohta tõendi saamiseks siseministeeriumisse pöörduti, vastavalt seadusele ja teadaolevatele andmetele hindama, kas taotleja kuulub sellesse rahvusesse, mille kohta ta tõendit soovib. Rahvustõendite väljastamise registrid näitavad, et mingis mõttes sarnanes rahvuse kohta tõendi taotlemise protseduur varasema isikutunnistuse

⁵⁰⁰ 102 ebasakslast. – Postimees, 20.11.1934, lk 4.

⁵⁰¹ TLA, 186.1.205: Edgar Tuttelbergi isikutunnistuse konts, 21.09.1920; TLA, 1376.1.294: Edgar Tuttelbergi aadressleht, 15.07.1927.

⁵⁰² Vt alapeatükki 2.4.

rahvusmärke muutmisega. Enda rahvuse kohta tõendi saamiseks pidi taotleja ise esitama tõendusi, mis oleks kinnitanud, et tal on seaduslik alus lugeda ennast soovitud rahvusse kuuluvaks. Seejuures ei olnud eitavad vastused väga tava- pärased ja üldjuhul õnnestus inimestel saada tõend selle rahvuse kohta, millesse nad ise arvasid ennast kuuluvat. Ka ei kuulunud siseministeeriumi tavaprak- tikasse see, et väljastatud oleks tõend mingi muu kui taotleja soovitud rahvuse kohta, ehkki eksikombel võis ehk ka taolisi üksikjuhtumeid esineda.⁵⁰³ Nõnda tundub, et kui seaduse autorite eesmärk oli pidurdada „ümberrahvastumist“, siis tegelikus ametkondlikus praktikas sellest põhimõttest väga kiivalt kinni ei hoitud. Välistada ei saa muidugi ka seda, et need, kes teadvustasid, et lootus soovitud tõend saada on väga väike, ei esitanudki kunagi vastavat taotlust.

Uuritavatest inimestest on rahvustõendeid küsinud inimestest teada näiteks juba eelmises peatükis mainitud Astrid Orle ja Felix Urban, kes ülikoolis õppi- des ennast eestlastena soovisid määratleda. Veel on teada, et Pappmehlide pere- kond küsis tõendi oma poja Wassily saksa rahvusse kuulumise kohta, küllap seetõttu, et kindlustada tema jätkuv õigus õppida saksakeelses koolis. Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja selle perekonna liikmed teadaolevalt ei kuulunud.⁵⁰⁴ Ilmselt samuti kooli tõttu soovis ka Vesterstenide perekond tõendit oma poja Nils-Olafi saksa rahvusse kuulumise kohta, kusjuures umbes nädal varem oli Arnold Vestersten endale küsinud tõendi selle kohta, et on rootslane. Nils-Olaf Vesterstenile väljastatud rahvusetõend oli ühtlasi eelduseks tema hili- semale kandmisele Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja.⁵⁰⁵ Mõningad näited lisanduvad veel 1939. aasta sügisest, seega juba ümberasumise ajast ning neid käsitletakse järgmises peatükis. Ehkki üldiselt oli just saksa rahvusse kuu- lumise kohta tõendite küsimine väga tavapärane, samamoodi nagu varem isiku- tunnistuste rahvusmärke muutmisel, näitavad siin mainitud juhtumid, et tuli ette ka teistsuguseid soove.

Omaette küsimus on, mis sai uue seaduse valguses neist inimestest, kes pida- sid ennast kuuluvaks või varasema isikutunnistuse järgi kuulusidki mõnda selli- sse rahvusse, mida vastavalt seadusele vähemusrahvuste hulka ei loetud. Näib, et taotledes siseministeeriumist rahvusetõendit, jäi see lihtsalt saamata ja ühtegi teise rahvusse kedagi ilma isikliku taotluseta samuti ei loetud, nagu ilm- neb kahele poolakale antud vastustest.⁵⁰⁶ Nii võib arvata, et kui rahvusetõendi saamiseks tõesti vajadus tekkis, küsiti see mõnesse taolisse rahvusse kuulumise kohta, mis parajasti pragmaatiliste vajadustega kõige paremini haakus. Põhi- mõtteliselt oli ametkondades hästi teada, et Eestis elas arvukalt ka „haruldase- mate“ rahvuste esindajaid ja oli selge, et mingites koolides pidid ka nende pere- de lapsed õppima. Kuna riik ei olnud sellistes olukordades teinud kohustuseks õppida eestikeelsetes koolides, siis eelistatud õppekeelega kooli registreerumi- seks oli vaja tõendada oma kuulumist vastavasse rahvusse. Kuna tegemist ei

⁵⁰³ RA, ERA.14.2.155; RA, ERA.14.2.661.

⁵⁰⁴ RA, ERA.14.2.155, l 164p–165.

⁵⁰⁵ RA, ERA.14.2.155, l 133p–134; RA, ERA.85.1.542: Nils Olaf Westersteni kartoteegi- kaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁵⁰⁶ RA, ERA.14.2.155, l 247p–248; RA, ERA.14.2.661, l 106p–107.

olnud seaduse järgi eestlastega, kes mõnda muusse rahvusse kuuluda oleks soovunud, ei peetud siseministeeriumis taolisi pelgalt praktilisest vajadusest tingitud taotlusi arvatavasti ka probleemiks.

Kui ühest küljest püüdsid uue rahvuse määramise korralduse arhitektid näidata vajadust piiravate õigusaktide järele kui senise segase õigussüsteemi korrastamist, siis teisest küljest mõjutas seaduse vastuvõtmist üha paisunud poleemika jätkuvalt justkui toimunud „ümberrahvastumise“ teemal ja varjatud püüe soodustada vähemusrahvuste assimileerumist. Nii näib, et seaduse näol oli tegemist eelkõige ühiskondlike diskussioonide järelkaja ja autoritaarse režiimi jõudemonstratsiooniga, aga mitte niivõrd lahendusega ühiskondlikult olulisele probleemile, kuivõrd inimesi, kelle pärast sellist seadust vaja oleks olnud, ei elanud Eestis ka kuigi palju.

3.6. Kaalukad marginaalid?

Sõdadevahelises Eestis oli eestlaste osakaal kogu rahvastikus järjepidevalt ligi 90%. 1922. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid eestlased riigi rahvastikust 87,6%, 1934. aastal 88,1%.⁵⁰⁷ Lisaks märgiti 1934. aasta rahvaloenduse kokkuvõtetes, et varasem saksastumine ja venestumine on asendunud vastupidise suundumusega – „denatsionaliseeritud“ eestlased ja nende järglased olevat hakanud ennast uuesti eestlasteks tunnistama ja vähesel määral olevat toimunud juba ka teiste rahvuste eestlaste sekka assimileerumist.⁵⁰⁸ Seevastu sakslaste arvukus ja osakaal rahvastikus püsis pidevas languses. 1922. aasta rahvaloenduse järgi elas sakslasi Eestis 1,7% ja 1934. aastal 1,5%.⁵⁰⁹ Tegemist ei olnud ilmtingimata sellise langusega, mille põhjuseks võiks pidada ulatuslikku assimileerumist (absoluutarvudes oli muutus 1973 inimest) ning pigem oli sakslaste arvukuse vähenemise põhjuseks pidev väljaränne ja negatiivne iive. Saksastumistrendi pöördumise tähtsust ei saa siiski alahinnata, see oli ühe sakslaste arvu vähenemise põhjusena nimetatud ka 1934. aasta rahvaloenduse kokkuvõtetes.⁵¹⁰ Niisiis ei olnud toonases Eesti rahvastiku etnilises koosseisus ja rahvusgruppide demograafilistes näitajates mitte midagi sellist, mis andnuks alust arvamusele, nagu oleks eestlased ulatuslikult vähemusrahvuste, eriti sakslaste sekka assimileerunud.

Aastatepikkust poleemikat ja selle üheks tulemuseks olnud „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadust“ on põhjust seostada mitte niivõrd ühemõtteliselt „eestlaste“, „sakslaste“ ja „venelastega“, vaid pigem segapäritolu ja ebamäärase etnilise taustaga inimestega, kelle rahvustunnetus riikliku bürokraatia must-valge lähenemisega rahvuse määramisele ei haakunud. Keeruline on hinnata mitmerahvuselise ja ebamäärase etnilise taustaga inimeste osakaalu kogu rahvastikus, vähesel määral selgust luua aitab vähemusrahvusi ja segaabilusid

⁵⁰⁷ 1922. a. üldrahvalugemise andmed, lk 31; 1. III 1934 rahvaloenduse andmed, lk 47.

⁵⁰⁸ Rahvastikuprobleeme Eestis, lk 22.

⁵⁰⁹ 1922. a. üldrahvalugemise andmed, lk 31; 1. III 1934 rahvaloenduse andmed, lk 47.

⁵¹⁰ Rahvastikuprobleeme Eestis, lk 22–23.

puudutav statistika. Kõiki vähemusrahvusi kokku oli rahvaloenduste andmete järgi napilt üle 10%. Osaliselt paiknesid vähemused kompaktselt nagu rootslased Lääne-Eesti rannikualadel ja saartel, vene vanausulised Peipsi ääres või Tartu rahulepingu alusel Eesti riigi koosseisu tulnud Petserimaa ja Narva-taguse piirkondade venelased, ent osaliselt elasid vähemusrahvuste esindajad hajutatult üle terve Eesti. Paiknemine mõjutas ühtlasi ka nende pereloomelalikuid ja sellest omakorda sõltus, millise rahvuse hulka sulandusid nende järglased. 1934. aasta rahvaloenduse kokkuvõte näitab, et segaabiellud olid eestlaste seas väga harv nähtus: 2,6 segaabiellu 100 üherahvuselise abiellu kohta ajavahemikus 1932–1935 sõlmitud abiellude hulgas. Mitmete vähemusrahvuste seas olid segaabiellud seevastu vägagi levinud: venelaste näitaja oli 21,7, sakslastel 60,7 ja rootslastel 31,7. Segaabiellusid sõlmisid üherahvuselistest abielludest rohkem lätlased ja soomlased ning ainult teistest rahvustest isikutega sõlmisid kirjeldatud ajavahemikus abiellusid poolakad.⁵¹¹ Nõnda näib, et ligemale pooled kõigist rahvaloenduste andmetel vähemusrahvuste esindajatest võisid ühel või teisel moel olla hoopis mitmerahvuselise taustaga, kas segaperedes kasvanud või ise segaabiellunud. Kui võtta arvesse samuti suures osas mitmerahvuselise taustaga sisseerändajate osakaalu, milleks oli suurusjärgus ligikaudu 5% kogurahvastikust, võib hinnanguliselt oletada, et segase rahvuskuuluvusega inimesi võis olla umbes samas suurusjärgus, kui oli vähemusrahvuste osakaal kogu rahvastikus. Tegemist ei olnud kattuvate hulkadega ja pole teada, millisesse rahvusse kuuluvaks pidasid taolised inimesed ennast rahvaloendusel. On võimalik, et arvukal hulgal segase taustaga inimestel ei olnud enese rahvuskuuluvuse määramisega mitte mingisuguseid raskusi.

Kui arvatavalt ebamäärase rahvuskuuluvusega inimesi oli ligikaudu 100 000 või mõnevõrra enam, siis veidi üle 1500 rahvusmärke muutmise taotluse on selle taustal kaduvväike hulk, seda enam, et rahvust muuta soovinute hulgas oli ka inimesi, kes polnud mitte niivõrd segase etnilise taustaga, vaid likvideerisid eksituse või vahetasid rahvusmärget vaid pragmaatilistel kaalutlustel, samuti leidis arvukalt neidki inimesi, kes soovisid formaalselt eestlaseks saada, mis oli teatavasti riiklikult soositud. On selge, et suurem osa segase taustaga inimesi ei taotlenud mitte kunagi rahvusmärke muutmist. Võimalik, et nad olid rahul sellega, mis nende isikutunnistusel rahvuse kohta kirjas oli; neile ei läinud dokumendi rahvusmärke korda või ei olnud neil hoolimata häirivast rahvusmärkest praktilist vajadust midagi ette võtta.

Sellel põhjal on kõnekas, et kaks kolmandikku kõigist rahvusmärget muuta soovinud inimestest tahtis isikutunnistuse senise rahvusmärke „eestlane“ muuta „sakslaseks“. Ühest küljest ilmestab see varasema saksastumise järelkajased, mis ametlikus asjaajamises mitut puhku peegeldusid, ent teisest küljest tekib siiski küsimus, kas ehk ei võinud vähesel määral toimuda ka eestlaste jätkuvat assimileerumist sakslaste hulka, isegi kui see oli marginaalne või igal juhul levinud väiksemas ulatuses kui vastupidine suundumus. Osaliselt aitavad olukorras selgust luua taas kord luteri koguduste personaalraamatud. Tõepoolest leiab

⁵¹¹ Rahvastikuprobleeme Eestis, lk 107.

personaalraamatutest ka sõdadevahelisest ajast mitmeid eestikeelsest kogudusest saksakeelsesse üle minemise juhtumeid. Mõned taolistest näidetest mõjuvad üsna kõnekana. Näiteks Jurichite nimeline abielupaar oli laulatatud Tallinna Jaani koguduses, ent läks sealt üle Niguliste kogudusse 1925. aastal. Samal aastal kanti Marie Jurich Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja ning tema kartoteegikaardilt ilmneb ka, et neil oli kaks kooliealist last, mis annavad tunnistust võimalikust soovist, et viimased õpiks saksakeelses koolis. Isikutunnistustel olid mõlemad kirjas eestlastena, mistõttu on selge, et Marie Jurich pidi rahvusnimekirja kuulumiseks laskma oma rahvusmärget muuta, mida ta tõesti ka tegi, aga juba 1924. aasta suvel, kui polnud veel täit selgust, kas ja millal kultuuroromavalitsuse seadus vastu võetakse. 1927. aastast pärinevatel aadresslehtedel esinevad mõlemad abikaasad juba sakslastena.⁵¹² Perekonna üks lastest asus ümber juba 1939. aastal, samas kui ülejäänud pereliikmed kuulusid järelümberasujate hulka.⁵¹³ Teine näide on esimeses peatükis mainitud Georg Faehlmanni abikaasa Linda, kes pärast abiellumist läks Tallinna Jaani kogudusest üle Oleviste kogudusse ja seda hoolimata asjaolust, et tema abikaasa oli hoopis õigeusklik. Ka nende mõlemad lapsed ristiti Oleviste koguduses. Ehkki Linda Faehlmann ise teadaolevalt Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja ei kuulunud, olid sinna kantud Georg ja mõlemad lapsed, kusjuures viimased üsna kiirelt pärast sündi.⁵¹⁴

Samas leidub ka vastupidiseid ilmekaid näiteid. Langebrauni portselanitööstuses dekoraatorina töötanud ja kuni 1935. aastani Robert-Karl Flossi nime kandnud Peet Aarela oli 1920. aastatest pärinenud aadresslehe järgi sakslane, asus ümber sakslasena, ehkki oli aja jooksul Tallinna Niguliste ja Oleviste kogudustest jõudnud Kaarli kogudusse ning lõpuks eestistas ka oma nime.⁵¹⁵ Võrreldava muutuse tegi läbi perekond Hangelaid (enne eestistamist Hacker). 1933. aastal suundus see pere Niguliste kogudusest Jaani kogudusse, millele paar aastat hiljem järgnes nimemuutus.⁵¹⁶ Aadresslehe järgi sakslane Gertrud Orle suundus 1926. aastal Tartu Jaani kogudusest Tallinna Kaarli kogudusse.⁵¹⁷ Sarnaseid näiteid nii ühe- kui ka teisesuunalise ülemineku kohta saaks nimetada

⁵¹² RA, ERA.14.1.1013, l 254–258: Marie Jurichi isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise akt; TLA, 1358.2.44, l 128: I pihtkonna personaalraamat. VI, 1896–1940; TLA, 31.2.25, l 165: II pihtkonna personaalraamat, 1919–1929; TLA, 186.1.100: Aleksander Jurichi isikutunnistuse konts, 08.01.1920; TLA, 186.1.101/3: Marie Elisabeth Jurichi isikutunnistuse konts, 10.01.1920; TLA, 1376.1.82: Aleksander ja Marie Elisabeth Jurichi aadresslehed, 10.11.1927.

⁵¹³ Siseministeeriumi teadaanne, 24.04.1940. – Riigi Teataja Lisa, 1940, nr 36, lk 1219.

⁵¹⁴ TLA, 236.1.54, l 96: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. II pihtkond A -Z, 1928–1939; RA, ERA.85.1.542: Georg, George ja Marianne-Dorothy Faehlmanni kartoteegikaardid Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁵¹⁵ TLA, 1376.1.49: Robert-Karl Flossi aadressleht, 17.06.1926; TLA, 236.1.52, l 183; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.

⁵¹⁶ TLA, 1358.2.54, l 244: II pihtkonna III personaalraamat.

⁵¹⁷ TLA.1376.1.181: Gertrud Orle aadressleht, 07.06.1928; TLA, 1359.2.78, l 107: III pihtkonna IV personaalraamat. Aastatel 1924–1936 kogudusega liitunud liikmed.

veel mitmeid, ent juba siin nimetatud näidete põhjal võib tõdeda, et individuaalsed valikud olid erinevad ega haakunud alati riikliku rahvuspoliitika ootustega.

Usuleiges Eesti Vabariigis ei olnud kogudusevahetusel küll enam sellist seltskondlikku tähtsust, kui oli olnud iseseisvuseelisel ajal, ent ometi peegeldab see teatud eraelulisi valikuid, vihjab inimeste võimalikele lähematele tutvusringkondadele, ehk ka igapäevaselt enam kasutatud suhtluskeelele jmt näitajatele, mis rahvustunnetusega seostuvad; kohati oli tegemist ka põhimõttelise valikuga. Ehkki personaalraamatutest ilmnevad saksastumise järelmõjud, on kiriku- raamatute teave ühtaegu hästi kooskõlas ka statistiliste andmetega – kogudusevahetustest on võimalik täheldada mõningast assimileerumist riigi põhirahva sekka.

Sõdadevahelisele ajale iseloomulike assimileerumissuundumuste taustal poleks seega pidanud marginaalne arv ametlikult vähemusrahvustesse kuuluda soovinuid mingi tõsise probleemina paistma. Ometi on üsna ilmne, et lisaks „kadakluse“ teemalisele polemikale suunasid isikutunnistuste rahvusmärgete muutmised riiki üha piiravamate rahvuse määramist puudutanud õigusaktide suunas. Näib, et riigivõimu vaatepunktist iseloomustasid just 1925. aastal lühikese ajavahemiku jooksul laekunud näiliselt rohkearvulised taotlused rahvusmärke „eestlasest“ „sakslaseks“ muutmiseks jätkuvat ja mitte kuhugi kadunud saksastumistrendi. 1925. aasta anomaalia rahvusmärgete muutmisel oli eksitav, aga taotlusprotsessiga vahetult kokku puutunud siseministeeriumi ametnike seisukohalt on mõisteta, et neil ühiskonnas toimuvast selle tulemusena teatud mulje jäi. Kultuuroromavalitsuse seaduse vastuvõtmine ja sellele kiirelt järgnenud Saksa Kultuuroromavalitsuse rajamine olid omamoodi murdepunkti, millega seoses ilmnis varasema saksastumise järellainetus kõige selgemalt ja nähtavamalt. Edaspidi kristalliseeruski avalikkuses ja poliitikute seas üha enam veendumus, et oma rahvuskuuluvuse üle vabalt otsustamine võib kujutada ohtu ühiskonna toimimisele ja riiklikule julgeolekule; samasugust ohtu mõned aastad varem põhiseaduse arutelude käigus veel ei tajutud.

Olenemata sellest, kas rahvusmärke „eestlasest“ „sakslaseks“ muutnute näol tegemist saksastunud inimeste järeltulijatega, kelle rahvust seni oli ametkondades neile vastumeelsel moel määratud, või tõepoolest esimest põlve saksastuvate inimestega, tekib küsimus, miks need inimesed ei soovinud ennast iseseisvas Eestis eestlasteks pidada. Vähemalt osaliselt oli see paradoksaalsel moel riikliku rahvuspoliitika tulemus, millega vähemusrahvustele tagati ulatuslikud õigused, püüdes samal ajal tegutseda enamusrahvuse püsimise ja kasvu huvides. Mõlema eesmärgi saavutamiseks kasutati näiteks emakeelset koolikorraldust, mis ei haakunud mitmete lapsevanemate sooviga enda lastele ise kooli õppekeel valida. Just koolieelistusi võib pidada üheks olulisemaks põhjuseks, mis ei lasknud paljudel segase taustaga inimestel ennast ametlikult eestlasteks tunnistada, kui-võrd see oleks märkimisväärselt piiranud nende valikuvabadust. Nii ei saa välistada, et kui kooli õppekeele valik oleks olnud vaba, oleks ka need inimesed olnud valmis ennast eestlasteks pidama, kes eelistasid oma lapsed saata saksa- või venekeelsetesse koolidesse. Kooli õppekeele vabaks laskmisel poleks rahvuse

määramine ametlikus asjaajamises ka enam kuigi vajalikuks osutunud ja oleks jäänud eelkõige rahvaloendusel fikseeritud näitajaks.

Samas ei olnud riigil valitud suunale ka arvestatavat alternatiivi. Esiteks ei oleks kooli õppekeele valiku täielikult lapsevanematele vabaks jätmine vastanud ühiskondlikele ootustele ning teiseks ei oleks ajastu väärtushinnanguid silmas pidades saanud vähemusrahvuste riigi ülalpidamisel koole sulgeda ja jätta vähemuskeeltes haridus ainult erafinantseerimisele või koguni täielikult keelata. Nii kujuneski paratamatuseks, et segase taustaga inimesed eelistasid sageli ametliku rahvusmääratlusena „sakslast“ või mõnda muud vähemust, aga mitte „eestlast“. Poliitika kujundamisel ja eriti kultuuroromavalitsuse seaduse vastuvõtmisel ei osatud ilmselt ka täielikult teadvustada mõju, mille võis kaasa tuua asjaolu, et kultuuroromavalitsused võivad oma liikmetele tagada mingeid hüvesid, mille nimel on valmis rahvusnimekirjadesse astuma ka arvukalt neid inimesi, kes seniste dokumentide järgi vastava vähemuse hulka ei kuulunud.

Kuigi Saksa Kultuuroromavalitsus mängis rahvusmärgete muutmisel aktiivset rolli, ei pidanud Konstantin Päts ka pärast võimu usurpeerimist rahvuse määramise vabadust piirava seaduse kehtestamise kõrval vajalikuks vähemusrahvuste kultuuriautonomiat likvideerida, võib-olla seetõttu, et ta oli omal ajal olnud üks selle suurimaid toetajaid eestlastest poliitikute seas.⁵¹⁸ Tema ideoloogilistes vaadetes oli vähemusrahvuste õiguste küsimus olnud alati mõnevõrra rohkem esil kui eesti rahvuslus. Samas ei kõrvaldanud poliitika, millega olid vähemusrahvuste õigused jätkuvalt tagatud oludes, kus edaspidi otsustas riik, kes kuulub vähemusrahvusse ja kes põhirahvusse, neid eeldusi, mis üldse olid algusest peale pannud inimesi vähemusrahvustesse kuulumist eelistama. Rahvuse määramise vabadust piiranud seadus oli sellest seisukohast pigem hiljaks jäänud.

Segaperekondade valikud olid üks neist asjaoludest, mis avalikkust ja mitmeid poliitikuid häirisid, olles ka uutes oludes järjepidevalt „ebakorrektsed“, kuivõrd nende järglaste rahvuse üle otsustamine oli ka pärast rahvuse määramise seaduse vastuvõtmist vanematele suhteliselt vaba. Napilt enne Teise maailmasõja puhkemist esitatud taotlus rahvuse määramise seadus segaperede jaoks piiravamaks muuta on selle ilmekaks näiteks. See katse näitab, et riigiametnike seas peeti kohati segaperede valikuvabadust jätkuvalt problemaatiliseks. Tõepoolest näitavad just segaperedega seotud andmed varasema saksastumise liiga aeglasena mõjunud taandumist, ehkki üldpilt on mitmekesine ja leidub nii segaperedest pärinenud inimesi, kes olid dokumentide ja kaudsete andmete põhjal pigem eestlased, samuti nagu neid, kes olid pigem sakslased ja neid, kes olid pigem venelased. Seejuures käisid segaperede lapsed erinevate õppekeeltega koolides, ent kindlasti ei saa ka väita, et ühe eestlasest abielupoolega perekonnad oleks enamasti eelistanud eestikeelseid koole.⁵¹⁹ Segaperekondade ka veel 1930. aastatel tehtud valikutest ilmneb, et rahvuse määramise seadus, mis jätkuvalt jättis neile suhtelise vabaduse oma laste rahvuse üle otsustamisel, ei

⁵¹⁸ Vt lähemalt nt Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 59.

⁵¹⁹ Segaperekondade kohta vt lähemalt Tark. Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest.

saavutanud täiel määral eesmärgi ja riigi tahtlik assimileerimisele suunatud tegevus ei olnud soovitud moel efektiivne.

Mingi osa ühiskonnaliikmete rahvuskuuluvuse määramise keerulisuse taustal olid kogu „ümberrahvastumise“ poleemika ja sellest osaliselt tõukunud seadusandlikud muutused siiski ülepaisutatud. Nõnda näib, et segase rahvuskuuluvusega inimesed, keda ei olnud kuigi arvukalt, avaldasid oma vähesusest ja passiivsusest hoolimata ühiskonnale ja õigusloomele ebaproportsionaalselt suurt mõju. Segase taustaga inimeste ja segaperekondade valikutest ühiskonnale ja riigile tulenevat kahjulikku mõju arvatavasti ülehinnati tugevalt. Mööda ei saa vaadata ka asjaolust, et need inimesed, kelle valikud (alates koolieelistustest kuni isikutunnistuse rahvusmärke muutmise soovini) olid ühiskonnas taunitud ja „kadaklikuks“ peetud, ei kasutanud võimalust juba 1939. aastal ümber asuda.

4. JÄRELÜMBERASUMINE

4.1 Ümberasumisest mahajäämine

Eelnenud peatükid näitasid, et järelümbervasujatest suur või koguni suurem osa oli ka sõdadevahelises Eestis tihedalt seotud saksa rahvusgrupiga. Need olid inimesed, kes kuulusid jätkuvalt saksakeelsetesse kogudustesse ja eelistasid sageli saksakeelseid koole. Seega olnuks igati loomulik, et nad oleks ümber asunud juba 1939. aasta sügisel ja 1940. aasta esimestel kuudel toimunud ümberasumise käigus, seda enam, et ümberasumisega kaasnes tugev rahvusgrupi sisene surve, mis paljuski aitaski ümberasumise edukalt lõpule viia.⁵²⁰ Ehkki paljudel mahajäänutel olid mingid konkreetsed ja sageli neist endist sõltumatud põhjused esialgu Eestisse jäämiseks⁵²¹ ja leidis järelümbervasujate seas neidki, kelle puhul polekski varasem ümberasumine kõne alla tulnud, ei selgita kumbki asjaolu täiel määral ligikaudu 20% sakslasteks peetud inimese Eestisse jäämise põhjusi.

Eelkõige mõjutas inimeste ümberasumise käigus lahkumise võimalusi endiselt kehtinud 1934. aasta rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus. Sama loogika alusel, nagu oli eelnenud aastatel siseministeeriumist rahvustunnistusi väljastatud, tehti seda ka nüüd, aga märksa suuremahulisemalt ja intensiivsemalt ning tõendite väljastamisse oli kaasatud ka Saksa Kultuuroromavalitsus. Seaduse järgi peeti sakslasteks teatavasti kõiki neid, kes olid kantud kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja või kes suutsid tõestada oma kuuluvust saksa rahvusse. Sisuliselt tähendas see, et tõendi saamine oli keeruline või koguni võimatu neil, kelle isapoolne vanaisa oli juhtumisi varem olnud mõne vallakogukonna hingekirjas. Siseministeerium püüdis rahvustunnistuste kergekäelist väljastamist 1939. aasta sügisel piirata ja ka kultuuroromavalitsuse tegevusel tõendite väljastamisel silma peal hoida, aga see ei pruukinud alati kõige paremini õnnestuda.⁵²² Rahvustunnistuste väljastamise registrist ilmneb, et eitavad vastused taotlustele olid pigem harvad, mis ühest küljest võib küll olla tõenduseks seadusesätete kohatisest loominguilisest tõlgendamisest, ent teisest küljest viitab sellelegi, et valdavalt taotlesid rahvustunnistusi inimesed, kellel selleks vähemalt mingisugune alus oli.⁵²³

Rahvustunnistuse saamine või mittesaamine võis sõltuda seadusesätte tõlgendusest, aga mitte niivõrd selle sätte algsest eesmärgist. Nii võis tõendi saamine

⁵²⁰ Vt lähemalt nt Liivik. Baltisakslaste ümberasumine Eestist.

⁵²¹ Mõned sakslased jäid ümberasumisest maha Saksa riigi nõusolekul ja soovil strateegiliselt oluliste ettevõtete tegevuse jätkumise huvides ning nende ümberasustamine mõnevõrra hiljem oli igal juhul plaanis. Vt nt Kalev Kukk. *Umsiedlung*: ootused ja tagajärjed. – Akadeemia, 2010, nr 11, lk 1939–1940.

⁵²² See ilmneb tõendite jagamisega tegelenud ametnike mälestustest, vt lähemalt Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 12; Oswald Hartge. Auf des Lebens großer Waage: Erinnerungen: 1895–1939: mit 19 Bildern und Stadtplänen von Reval und Dorpat. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1968, lk 486.

⁵²³ RA, ERA.14.2.661.

teatud vastuolulistel juhtudel osutada suhteliselt lihtsaks, mis ilmneb paarist rahvustunnistuse omandanud, aga toona Eestisse jäänud inimese juhtumist. Näiteks soovis 1939. aasta sügisel tõendit enda saksa rahvusse kuulumise kohta Eugen Sebaldu Sacharias, kes omal ajal Eesti kodakondsusse opteerudes oli fikseeritud eestlasena ja kelle poeg Eugen oli teatavasti 1920. aastatel edutult soovinud oma isikutunnistuse rahvusmärke „venelaseks“ muuta.⁵²⁴ Ka Kasimir Robert Giess, kes täpselt nagu Sacharias oli omal ajal eestlasena opteerumise käigus Eesti kodakondsuse saanud, taotles 1939. aasta sügisel edukalt tõendi selle kohta, et on sakslane.⁵²⁵ Ei saa välistada, et neile tuli kasuks, et nad olid eestlastena kodakondsuse omandanud opteerumise käigus ja mitte naturalisatsiooni korras, sest viimasel juhul poleks neile seadust täht-tähele järgides tohtinud sellist rahvustunnistust väljastada. Mõnele teisele võis aga takistuseks saada asjaolu, et tema sakslastest esivanemad olid emapoolsed.⁵²⁶

Kuuluvus Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja omandas lahkumisõiguse saamisel märkimisväärse tähtsuse. Siseministeeriumi ametnikuna tõendite väljastamisega tegelenud Oskar Angeluse sõnade järgi võis rahvustunnistuse saamisel raskusi tekkida neil saksa päritolu isikutel, kes kulturomavalitsuse rahvusnimekirja ei kuulunud, ent samal ajal oli ümberasumine probleemideta võimalik kõigil neil mitte-sakslastel, kes olid erinevatel põhjustel kunagi oma nime rahvusnimekirja kanda lasknud.⁵²⁷ Nii võiks arvata, et kulturomavalitsuse kuulumine oli peamine tegur, mis inimesed esimese ümberasumise käigus Eestist viis. Kulturomavalitsus pakkus ümberasumiseks esiteks võimaluse, aga teiseks konsolideeris oma liikmeid sel määral, et nad muutusid vastuvõtlikuks ümberasumispropagandale ja -survele. Kui oletada, et maha jäid peamiselt need sakslased, kes rahvusnimekirja ei kuulunud ja võtta arvesse, et nii rahvusnimekirja kuulunute kui ka ümberasumise käigus lahkunute arv oli ligikaudu 14 000, näib esmapilgul kõik klappivat.⁵²⁸

Mõtlemapanev on aga asjaolu, et ka siinse uurimuse valimist pea 25% moodustavad rahvusnimekirja kuulunud isikud. Kuna valimi moodustamisel ei kuulunud rahvusnimekirja kuulumine valikukriteeriumite hulka, siis kujunes see arv juhuslikult ja pole põhjust arvata, et tegemist oleks ebaproportsionaalselt suure osakaaluga rahvusnimekirja kuulunud inimestega valimis. Seega pole kohatu oletada, et ligikaudu võrreldav võis olla rahvusnimekirja kuulunute osakaal ka kõigi järeloomberasujate seas, millest järeldub, et nende hulgas võis olla ligikaudu 2000 rahvusnimekirja kuulunud isikut. See omakorda näitaks, et pea kõik või vähemalt kaks kolmandikku hinnanguliselt mahajäänud sakslastest kuulusid rahvusnimekirja.⁵²⁹ Isegi neid arve ebatõenäoliseks pidades on siiski alust arvata, et rahvusnimekirja kuulunutest jäi maha märkimisväärne hulk inimesi, mis

⁵²⁴ RA, ERA.14.2.661, l 333p–334. Vt ka alapeatükki 3.1.

⁵²⁵ RA, ERA.14.2.661, l 324p–325; RA, ERA.36.2.2538, l 12.

⁵²⁶ 1932. aastal sündinud mehe täidetud küsitlusleht.

⁵²⁷ Angelus. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen, lk 114.

⁵²⁸ Rand. Resettlement, lk 36.

⁵²⁹ Lisaks leidis ka neid rahvusnimekirja kuulunud isikuid, kes ei lahkunud Eestist kumma-
gi ümberasumislaine käigus.

näitab, et kultuuroromavalitsus ei olnud täiel määral edukas oma liikmete konso-
lideerimisel ja lahkumiseks survestamisel. Oma rolli võis mängida asjaolu, et
rahvusnimekirja kuulumisel olid paljude jaoks esikohal pigem pragmaatilised
kui rahvuslikud motiivid. Ilmneb, et inimesed, kes eelistasid oma lapsed saksa-
keelsetesse koolidesse saata, ei olnud samaväärselt valmis koos sakslastega
ümbär asuma.

Kõhkluste tekkimisel oli küllap lihtsam langetada otsus mahajäämise kui
ümbärasumise kasuks. Eestisse jäämine näis esialgu tagavat senise stabiilse elu
jätkumise, selle asemel et tundmatutes nullist alustada. Maha oleks pidanud
jätma nii vara kui ka senised tutvusringkonnad. Mälestustest ilmneb, et paljud ei
olevat soovinud asuda elama vallutatud Poola aladele. Segaperedes võis osa
pereliikmetest soovida ümbär asuda, samas kui ülejäänud Eestisse jääda. Ka
mitmete pereliikmete ja sugulaste lahkumine ei veennud paljusid kaasa mine-
ma.⁵³⁰ Propagandistlikku survet ja sellele vastu seismist ei paista tol ajal alles
lapsed olnud järelümbärasujad tagantjärele tähtsustavat, nende kirjeldustes
domineerivad hoopis oma vanemate suure poliitikaga mitte seotud valikuid.

Mitmerahvuseline päritolu ja ebamäärane rahvustunnetus aitasid otsusele
maha jääda ilmselt märkimisväärselt kaasa. Omal moel mõjub see isegi para-
doksalsena, pidades silmas, kui hoogsalt oli ajakirjandus varasematel aastatel
just neid segase rahvuskuuluvusega inimesi „kadasaksluses“ ja oma rahvuse
mahasalgamises süüdistanud. Samas ei saa täiesti välistada, et ajakirjandus ja
avalikkuse hoiakud võisid lisaks isiklikele kaalutlusele mõjutada inimesi Eestis-
se jääma. Inimesed, kellel olid tihedad kokkupuuted nii sakslaste kui ka eestlas-
tega ja kellel oli keeruline ühe või teise rahvuse kasuks otsustada, puutusid kok-
ku kahest suunast tulnud vastandlike sõnumitega. Saksakeelne ajakirjandus
ärgitas inimesi ümbärasumisega liituma, eestikeelses ajakirjanduses polemiseer-
iti „kadaklike“ inimeste teemal, kes koos sakslastega ümbär asuda soovinud.⁵³¹
Säärane kahepoolne surve võis olla üks neist teguritest, mis soosis ümbärasumi-
sest maha jäämist.

Paljude inimeste 1939. aasta sügisel langetatud otsused ei olnud väga hästi
kooskõlas varasematel aastatel levinud ja ka seadusloomet suunanud avalikku-
se hoiakutega, mille järgi ebamäärase rahvuskuuluvusega ja pigem sakslaste
suunas kaldunud inimesed olevat oma „kadakliku“ käitumisega riigile kahjuli-
kud. Ümbärasumise toimumise ajal ei ilmnenu siiski arusaamist, et senised
hoiakud ei peegeldanud reaalsust parimal võimalikul moel. „Kadasakslased“
olid ajakirjandusele jätkuvalt harjumuspärane sihtmärk ka muidu võrdlemisi

⁵³⁰ Need nüansid ilmnevad mitmete järelümbärasujate mälestustest: nt intervjuu 1933. aastal
sündinud mehega, 15.10.2015, sama isiku täidetud küsitlusleht; intervjuu 1927. aastal sündi-
nud mehega, 19.11.2016; intervjuu 1931. aastal sündinud mehega, 16.07.2015; intervjuu
1928. aastal sündinud naisega, 21.12.2013; intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 2.04.
2016; 1926. aastal sündinud mehe täidetud küsitlusleht.

⁵³¹ Lars Bosse. Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland. – Deutschbalten, Weimarer
Republik und Drittes Reich. Band 1. Koost Michael Garleff. 2. parandatud tr. Köln, Weimar,
Viin: Böhlau, 2008, lk 303–305; Tark, Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“,
lk 145–149.

neutraalse ümberasumise kajastuse taustal. Sellegipoolest pidi juba kaasajal hästi teada olema, et põhimõtteliselt lahkumiseks õigustatud, aga siiski maha jäänud inimesed on suures osas segase päritolu ja vastuolulise rahvustunnetusega, mistõttu olid ka Saksamaa ametkonnad uue ümberasumise korraldamise suhtes esialgu võrdlemisi skeptiliselt meelestatud.

4.2. Järelümberasumise poliitiline ja õiguslik raamistik

Eestis leidis niisiis ka pärast esimese ümberasumislaine lõppu küllalt palju taotlusi inimesi, kelle pärast 1940. aasta keskpaiku tõusis uue ümberasumise korraldamise vajadus teravalt esile. Seoses Eesti okupeerimise ja annekteerimisega sama aasta suvel hakkasid paljud neist, kes esimese ümberasumise ajal olid otsustanud Eestisse jääda, otsima võimalust hiliseks ümberasumiseks. Tallinna Saksa saatkonda, mis ka pärast Eesti annekteerimist esialgu veel tegutses, jäi, aga ka Saksa konsulaatidesse hakati juba suvel esitama taotlusi Saksamaale ümberasumiseks loa saamiseks. Saatkond ja selle juures tegutsenud seoses 1939. aasta ümberasumisega asutatud Saksa Usaldusvalitsus (*Deutsche Treuhand-Verwaltung*) hakkasidki juba suvel inimesi ümberasumiseks eelregistreerima.⁵³²

Seevastu Saksamaa võimuladvi ei näidanud esialgu üles erilist huvi laekunud avaldustega tegelemise ja inimeste Eestist välja toimetamise vastu. 3. juulist 1940 pärineb rahvussakslaste ümberasustamise eest vastutava saksluse kindlustamise riigikomissari (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*) Heinrich Himmleri allkirja kandnud kiri, milles selges sõnastuses välistati uue ümberasumise korraldamine ja sedastati muu hulgas, et neist, ehkki küll „saksa verd“, aga ennast rohkem eestlasteks või lätlasteks pidavatest inimestest ei oleks Saksa riigile mitte mingisugust kasu.⁵³³ Nii pole üllatav, et ka Saksa saadik Tallinnas Hans Frohwein oli esialgu uue massümberasumise korraldamise suhtes skeptiline.

Sellegipoolest hakati võimaliku uue ümberasumisaktsiooni osas juba alates juulist kohapeal pinda sondeerima. Siis pöördus baltisakslaste kultuurivaradega seondunud küsimustega tegelemiseks Eestisse tagasi kultuuro-mavalitsuse viimane president Hellmuth Weiss, kelle ülesandeks tehti ka andmete kogumine võimaliku tulevase ümberasumise ettevalmistamiseks, eelkõige oli tema ülesanne kindlaks teha, kui palju leidis Eestis potentsiaalselt lahkuda soovinud

⁵³² Olev Liivik, Triin Tark. Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i: täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse. – Tuna, 2016, nr 2, lk 60–61.

⁵³³ „Es handelt sich zwar um Leute, die im November/Dezember die Hand Deutschlands nicht annahmen und sich in falscher Überheblichkeit mehr als Esten und als Letten fühlten als die Deutsche; aber immerhin sind es Menschen deutschen Blutes. [...] Ein erfreulicher Zuwachs werden diese 4 bis 5 000 Menschen, die sicherlich überheblich und kritiksüchtig sind, bestimmt nicht sein.“ Vt lähemalt Dok 102. Der Reichsführer SS an den Reichsaußenminister, 3. juuli 1940. – Akten zur deutschen auswärtigen Politik, lk 94–95; Dok 189. Der Reichsführer SS an den Reichsaußenminister, 03.07.1940. – Diktierte Option, lk 275–276.

inimesi.⁵³⁴ 10. augustil teataski saadik Frohwein Berliini, et Eestis elanud sel ajal veel umbes 3000 „rahvussakslast“, kelle ümberasustamine võinuks kõne alla tulla.⁵³⁵

Suurem meelemuutus uue ümberasumise korraldamise kasuks toimus augustis.⁵³⁶ 14. augustil 1940 leidis Himmleri juures aset nõupidamine, millel võeti vastu põhimõtteline otsus järelümberasumise korraldamiseks.⁵³⁷ 19. augustil anti kohtumise tulemusena välja Himmleri allkirjaga korraldus nr 20/II koos kaaskirjaga, mis fikseeris üldised põhimõtted selle kohta, keda ja millistel tingimustel Saksa riik on valmis vastu võtma. Selle dokumendi sisust on siinkohal tähelepanuväärne, milline õiguslik staatus omistati järelümberasujatele. Kõik järelümberasujad tuli korralduse järgi liigitada ümberasujateks ja põgenikeks. Korralduse järgi oli esimene kategooria ehk ümberasujad (*Umsiedler*) väga piiratud, sellesse pidi liigitatama vaid need sakslased, kes olid Eestisse maha jäänud Saksa ametkondade loal või pühendumisest oma ametikohustustele või ettevõttele. Esimesse kategooriasse liigitatud pidid saama varasemate ümberasujatega võrdsed õigused, mis kõige muu hulgas tähendas sedagi, et neil oli õigus elama asuda okupeeritud Poola aladele. Teise kategooriasse ehk põgenike (*Flüchtlinge*) hulka liigitati kõik ülejäänud järelümberasujad, seega need, kelle mahajäämine eelmisest ümberasumisest oli isiklik otsus. Neile ümberasujate õigused ei laienenud ja nad pidid elama jääma *Altreich*'i alale. Korraldusest tervikuna kumab läbi eeldus, et ümber asuvad vaid saksa rahvusest isikud, ehkki teadmine mahajäänute segasest taustast oli Himmleri ametkonnas igal juhul olemas, nagu ilmneb poolteist kuud varasemast kirjast. Teatud erandid olid siiski sätestatud segaperekondadele, kui lapsed olid kasvatatud sakslastena ja pere liikmed väljendasid selgelt saksa identiteeti. Täpsemaid kriteeriume konkreetsetel juhtumitel otsuse langetamiseks selle korraldusega aga ei antud, mis on ka arusaadav, sest tol hetkel ei olnud veel mitte mingisugust kindlust, kas uus ümberasumine üldse toimuda saab ning kes ja kui arvukalt ümberasumiseks soovi avaldavad.⁵³⁸

Augusti teisel poolel teavitas Saksa saadik Moskvast Nõukogude Liidu välisministrit Vjatšeslav Molotovi soovist Eestisse ja Lätti jäänud sakslaste ümberasustamiseks Saksamaale. Väidetavalt oli too sellega kiirelt nõustunud hoolimata

⁵³⁴ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 178.

⁵³⁵ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 175, 178. Vt ka Dok 192. Der deutsche Gesandte in Reval an das Auswärtige Amt, 10.08.1940. – Diktierte Option, lk 281–282.

⁵³⁶ Mõnede baltisaksa päritolu ametnike mälestuste järgi olevat just nemad aidanud kaasa meeleolumuutusele võimuladvikus. Vt lähemalt nt Wilhelm Wrangell. Eesti sakslaste ümberasumise eellugu. – Akadeemia 2003, nr 11, lk 2315–2316; Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 177.

⁵³⁷ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 177; Dok 193. Protokoll einer Ressortbesprechung in Berlin, 15.08.1940. – Diktierte Option, lk 284.

⁵³⁸ Dok 202. Anordnung 20/II des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums, 19.08.1940. – Diktierte Option, lk 303–304; Dok 203. Begleitschreiben des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums, 20.08.1940. – Diktierte Option, lk 305–307.

väljendatud üllatusest, et Baltimaadesse on veel nii palju sakslasi maha jäänud.⁵³⁹ Saksamaa Moskva saatkonna ja välisministeeriumi vahelises kirjavahe- tuses avaldati järgnevalt küll kahtlust, kas Nõukogude Liit on nõus nende inimeste ümberasumisega, kes olid vastavalt Himmleri varasemale korraldusele arvatud põgenike kategooriasse ja esimesest ümberasumisest maha jäänud omal soovil, ent ka lootust, et kui küsimus tõstatada Leedu ja Bessaraabia sakslasi puudutanud läbirääkimiste kontekstis, siis ehk Nõukogude poolelt vastuseisu ei teki.⁵⁴⁰

Kuidas täpselt Eestisse ja Lätti jäänud sakslaste küsimust Nõukogude poole- le esitleti, pole selge, ent 23. septembriks 1940, kui Riias algasid läbirääkimised ümberasumise sisulise korralduse üle, oli arvatavasti umbmäärane kokkulepe saavutatud, et ümber asuda saavad ka need sakslased, kes jäid varasemast üm- berasumisest maha omal soovil. Sellele vihjab asjaolu, et septembri alguses saatis Tallinna saadik Frohwein Berliini telegrammi, milles kordas oma mõne aja tagust hinnangut, et kõne alla tuleb ligemale 3000 inimese ümberasumine, kusjuures eraldi välja tuues, et ümberasujatena arvesse minevaid rahvussakslasi olevat 250 ja potentsiaalseid põgenikke umbes 2500.⁵⁴¹ Kuivõrd Frohweini edastatud arvu on korratud ka ühes hilisemas läbirääkimisi puudutanud doku- mendis, sai see nähtavasti ka läbirääkimiste üheks lähtekohaks.⁵⁴²

Edasised läbirääkimised kulgesid siiski raskustega ja venisid kuude pikku- seks.⁵⁴³ Kõigi muude teemade kõrval oli oma osa läbirääkimiste keeruliseks kujunemisel ka rahvuse tõestamise problemaatikal. Nõukogude Liidus sel ajal kehtinud passisüsteemi järgi tuli igaühe rahvuskuuluvus määrata tema vanemate rahvuse järgi ja vastavalt sellele täideti ka passides sisaldunud lahtreid rahvuse kohta.⁵⁴⁴ Säärast passisüsteemi ei olnud aga jõutud poole aasta jooksul Eestis juurutada, algust tehtigi sellega alles järelümberasumise toimumise ajal.⁵⁴⁵ Li- saks ei olnud teatavasti Eesti Vabariigis alates 1930. aastast isikutunnistustel rahvumärget. Seega poleks juba ainuüksi praktilistel põhjustel tulnud kõne alla lähtuda ümber asuda soovinud inimeste rahvuse määramisel ainult Nõukogude Liidus kehtinud rahvuse määramise kriteeriumitest. Samuti ei olnud kummalgi poolel potentsiaalselt ümber asuda soovinute rahvuskuuluvuse varasema doku-

⁵³⁹ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 180; Loeber, Dok 195, lk 291; Dok 307. Der Botschafter in Moskau an das Auswärtige Amt, 07.08.1940. – Akten zur deutschen auswärtigen Politik, lk 358.

⁵⁴⁰ Dok 398. Gesandter Clodius (Wirtschaftspol. Abt.) an die Botschaft in Moskau, 26.08.1940. – Akten zur deutschen auswärtigen Politik, lk 454–455. Leedu sakslaste ümber- asustamise kohta vt lähemalt Stossun. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen.

⁵⁴¹ Dok 197. Der deutsche Gesandte in Reval an das Auswärtige Amt, 09.09.1940. – Diktierte Option, lk 294.

⁵⁴² Dok 198. Aufzeichnung des Leiters der deutschen Delegation für Umsiedlungsverhand- lungen mit der Sowjetunion, sept 1940. – Diktierte Option, lk 295.

⁵⁴³ Liivik, Tark. Okupeeritud Eestist, lk 60.

⁵⁴⁴ Байбурин. Советский паспорт, lk 223–225.

⁵⁴⁵ Indrek Paavle. Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. II Passisüsteemi kehtestamine. – Tuna, 2011, nr 2, lk 45–46.

menteerimise praktikale tuginevat alust, mida läbirääkimiste ajal argumendina kasutada.

Rahvuse tõendamisega seondunud küsimusi puudutati läbirääkimiste käigus ilmselt korduvalt, ent teada on kõigest sellest vaid vähesed fragmendid. Näiteks tuli 9. oktoobril toimunud koosolekul arutlusele küsimus, milliseid tõendeid Nõukogude pool rahvuse kinnituseks tunnistab. Nõukogude Liidu esindajad nimetasid sellel kohtumisel sobivate dokumentidena passe (sh isikutunnistusi), sünnitunnistusi ja ristimistunnistusi, ehkki olid valmis poolte kokkuleppel tunnistama ka teisi dokumente. Küll aga ei tahtnud Nõukogude Liidu esindajad tunnistada saksa organisatsioonide – Eesti puhul kulturomavalitsuse – liikmelisust, mis kujunes läbirääkimistel omaette tülikäsimuseks.⁵⁴⁶ Võimalik, et just seda või mõnda analoogset arutelu on oma mälestustes kirjeldanud läbirääkimistel Nõukogude poole esindajana osalenud Harald Haberman, kes kirjeldas Riias toimunud meenutades reljeefselt, kuidas mingil hetkel ilmunud sakslased läbirääkimistele „suure pataka leeritunnistustega“.⁵⁴⁷ Pole selge, miks nimetasid Nõukogude ametnikud konkreetsel istungil sobivatena just ülal nimetatud dokumente, milles ei pruukinud ju mitte mingisugust teavet rahvuse kohta esineda, ent Habermanni kirjeldus, eeldusel, et tema meenutatud seik mingil kujul tõepoolest aset leidis, vihjab, et Saksa poole esindajad võisid mingites läbirääkimiste etappides manipulatsioonide kasutades teatud dokumentide sobivuse Nõukogude poolele n-ö ette sööta. Tagantjärele kontrollida pole seda küll võimalik. Tõsiasi on aga see, et pärast pikki ja keerulisi läbirääkimisi allkirjastatud lepingusse ei jõudnud rahvaskuuluvuse tuvastamise põhimõtete ja sobivaks tunnistatavate dokumentide kohta ainsatki sõna.

Segaseks jääb, mil määral mõjutas läbirääkimiste käiku asjaolu, et ümber asuda soovinute eelregistreerimine jätkus ka Riias toimunud arutelude ajal. Ei saa välistada, et Saksa pool kasutas oma argumentatsioonis ära registreerimisel kogutud andmeid ja kujundas seeläbi seisukohti rahvuse tõestamise küsimuses. Juba enne lepingu sõlmimist oli Saksamaal teada arvukalt inimesi, kellele oldi valmis ümberasumiseks luba andma või kelle ümberasumist lausa vajalikuks peeti ning kelle ümberasustamiseks oli järgnevalt vaja veenda ka Nõukogude Liidu ametkondi. Nii on ühtlasi võimalik, et juba läbirääkimiste ajal oli arutlusel ka konkreetsete inimeste võimaliku ümberasustamisega seotud küsimusi, milliseid on oma mälestustes kirjeldanud ka Harald Haberman.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Inesis Feldmanis. Latvijas vāciešu pēcizceļošana 1941. gadā. – Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumiun starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijasvalstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas“ materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga = Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008 and Proceedings of the International Conference „Occupation Regimes in the Baltic States (1940–1990): Research results and problems“, 30–31 October 2008, Riga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti 25 = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia 25. Riia: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, lk 105.

⁵⁴⁷ Harald Haberman. Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 91–92.

⁵⁴⁸ Samas.

Kindlasti aga mõjutas läbirääkimiste venimine eelregistreerimise käiku. Kui palju võis sündmuste aeglane käik kasuks tulla neile, kes rangelt korraldustest kinni pidamisel poleks saanud ümber asuda, on keeruline hinnata. Hellmuth Weissi mälestuste põhjal võib oletada, et mingi kasu sellest oli. Omaette küsimus on, kas mõju seisnes selles, et registreerumisel rahvuskriteeriume aja jook-sul üha loomingulisemalt tõlgendati, nagu annab mõista Weiss⁵⁴⁹, või oli üha enamate inimeste registreerimine seotud sellega, et läbirääkimiste aeglane kulg-andis inimestele lisaaega, et esolevast aktsioonist teada saada, ümberasumis-soovist Saksa ametkondadele märku anda ja lahkumiseks ettevalmistusi teha. Kriteeriumite lõdvenemise vastu räägib võimalus, et arvatavasti ei olnud Sak-samaa võimud mitte-sakslaste ja väga segase taustaga inimeste ümberasustami-sest huvitatud vähemalt nii kaua, kui võimaladvikus ei olnud Nõukogude Liidu vastu suunatud rünnakuplaanid veel selgemat kuju võtnud. Lähemalt selgitatak-se kahe nähtuse vahelisi seoseid allpool.

Leping Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmiti pärast pikki läbirääki-misi lõpuks 10. jaanuaril 1941 Riias.⁵⁵⁰ 24 artiklist koosnenud leping koos lisa-ja lõpp-protokolliga pani detailselt paika järelümberasumise korralduse ja üm-berasujate varadega seotud küsimused. Mainimist väärivad eelkõige need lepin-gu punktid, mis puudutasid ümberasumisõigusega isikuid ja nende rahvuse tu-vastamise küsimust. Üksikud taolised rahvust ja kodakondsust puudutanud punktid olid sõnastuselt lakoonilised ja ebamäärased. Artikkel 1 andis teada, et ümberasumisõigustes riigisakslased, antud kontekstis Saksamaa kodanikud, pidid olema selles staatuses seisuga 21. juuli 1940. Lepingu lisaprotokoll täp-sustas, et ümber asuda võisid vaid Nõukogude Liidu või Saksamaa kodanikud. Artiklis 1 sätestati veel, et õigus ümber asuda on ainult neil riigi- ja rahvussaks-lastel, kes selleks ise kirjalikult soovi avaldavad. Artikkel 2 täpsustas ümber-asumisõiguslike inimeste ringi: „Selle lepingu alusel ümberasuvatel inimestel on õigus lahkumisel oma perekond kaasa võtta, kusjuures perekonna koosseisus saavad vastavalt pereliikmete väljendatud soovi alusel ümber asuda järgnevad: naine või mees, lapsed, ema, isa, lapselapsed, hooldus- või kasulapsed, kui nad saksa perekonna koosseisu kuuluvad ja perekonnapeaga samas leibkonnas on. Lastel alates 14. eluaastast on õigus isiklikult soovi avaldada kohale jäämiseks või ümberasumiseks.“ Niisiis võisid lisaks saksa rahvusest inimestele ümber asuda ka teistest rahvustest isikud, juhul kui oli tõestatud perekondlik seos. Artikkel 6 sätestas, et ümber asuda soovijate rahvuse peavad kindlaks tegema ühiskomisjonide peavolinikud, ent jättis täpsustamata, mil moel nad peavad selle ülesande täitma. Artikli 11 järgi pidid ümber asuda soovijate avaldusi vas-tu võtma ja nende esitatud dokumente kontrollima kohtadel tegutsenud komis-

⁵⁴⁹ Hellmuth Weiss. Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941. Erinnerungsber-richt. – Zeitschrift für Ostforschung, 1990, vol 39, nr 4, lk 495–496. Vt ka Liivik, Tark. Okupeeritud Eestist, lk 61–62.

⁵⁵⁰ Dok 285. – Diktierte Option, lk 545–560. Samal päeval allkirjastati ka Leedu sakslasi puudutav ümberasustamisleping ja on üsna ilmne, et mõlema lepingu sõlmimine oli tahtli-kult samale päevale ajastatud. Vt Stossun. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen, lk 68.

jonide volinikud. Lepingu lisaprotokoll täpsustas, et keerulisemad juhtumid lähevad piirkonna- või peavolinike pädevusse. Niisiis on näha, et leping jäi ümber asuda soovijate rahvuskuluvuse küsimuses väga üldsõnaliseks. Välja ei toodud ei seda, kuidas ümberasumiseks soovi avaldanud inimeste rahvus kindlaks tehakse ega sedagi, millistele tingimustele pidanuks vastama sooviavaldajate esitatud dokumendid, mida mainiti artiklis 11.⁵⁵¹

Leping oli selgelt osapoolte kompromiss. Ühest küljest oli arvatavasti Nõukogude poole nõue, et aktsioon viidaks läbi võimalikult kiiresti. Nii sooviti piirata välja rändavate inimeste hulka ja vähendada võimalust, et liialt pikalt kestev aktsioon oleks ühiskonnas ebatervet tähelepanu ja huvi äratanud.⁵⁵² Nõnda pidigi ümberasumine algama lepingu allakirjutamise päevast ning lõppema kaks ja pool kuud hiljem. Samuti sai lepingusse kirja seegi, et ümber asuda soovijatele on oma ümberasumissoovist teada andmiseks ette nähtud neli nädalat alates lepingu allkirjastamisest.⁵⁵³ Teisest küljest oli ilmselt Saksa poole läbirääkijate tegevuse tulemuseks see, et hoolimata pingelistest aruteludest rahvuse tõestamise küsimuses ei fikseerinud mitte ükski lepingu punkt konkreetselt neid dokumendiliike, milliseid rahvuse tõenditena tunnistati, jättes seega otsustamise komisjonide pädevusse ja viimastele piisavalt mänguruumi. Omal moel võis selline ebamäärasus aga ka Nõukogude poolele kasulik olla, sest võimaldas ühepoolset teatud dokumente sobimatuks tunnistada.

Eestit ja Lätit puudutanud järelümberasumise leping oli erinevalt mõnedest teistest ümberasustamislepingutest paljuski ümberasujaid soosiv, kuna lisaks ümberasumise vabatahtlikkusele jättis rahvuse tõestamisega seotud ebamäärasus võimaluse ümber asuda laiale isikute ringile. Nii sõltus ümberasumise võimalus paljuski ümber asuda soovinud inimestest endist, nende teadlikkusest ja „õigetest“ valikutest. Ka ei olnud Saksamaa kohustatud selle lepingu alusel kedagi Nõukogude Liidule asenduseks pakkuma, mis oli näiteks ette nähtud samal ajal toimunud Leedu sakslaste ümberasustamisaktsiooni käigus, kui nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liit rakendasid Klaipėda ja Suwałki piirkonnas elanud leedukate, venelaste ja valgevenelaste Nõukogude Liitu ümberasustamisel muuhulgas ka survemeetodeid.⁵⁵⁴ Nii näib, et järelümberasumine Eestist ja Lätist oli hoolimata varasemast skepsisest ja ükskõiksusest Saksamaale märksa kasulikum kui Nõukogude Liidule, aga eelkõige oli aktsiooni toimumine kasulik ümberasunutele endile, kellest arvukas hulk põgenes sel moel repressioonide eest.

⁵⁵¹ Dok 285. – Diktierter Option, lk 546–547, 549, 556.

⁵⁵² Dok 199. Der Leiter der deutschen Delegation für Umsiedlungsverhandlungen mit der Sowjetunion, 28.09.1940. – Diktierter Option, lk 300. Vt ka samalaadseid väiteid seoses Leedu sakslaste ümberasustamist puudutavate läbirääkimistega: Stossun. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen, lk 68.

⁵⁵³ Dok 285. – Diktierter Option, lk 547.

⁵⁵⁴ Vt lähemalt Stossun. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen, lk 69–73.

4.3. Rahvuse tuvastamine ümberasumiseks registreerumisel

Järelümberasumise käigus ei tehtud ümberasumisõigusega isikute rahvust kindlaks samal moel, nagu oli toimunud varasema ümberasumise ajal. Teatavasti tagas 1939. aastal ümberasumiseks õiguse kuulumine Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja või siseministeeriumist väljastatud tõend saksa rahvusse kuulumise kohta. Ehkki kohati võidi rahvustõendeid väljastada juba siis kergekäeliselt⁵⁵⁵, ei esinenud esimese ümberasumislaine ajal siiski säärases ulatuses rahvusega manipuleerimist kui 1941. aastal. Järelümberasumise toimumise ajaks oli iseseisvusaegne rahvuse määramise õiguslik raamistik, mis varasemat ümberasumist reguleeris, kokku kukkunud, ent ka järelümberasumise leping, nagu eespool rõhutatud, ei sätestanud midagi konkreetset rahvskuuluvuse tuvastamise kohta. Nii tekkis ebamäärane olukord, mida Eestist lahkuda soovinud inimesed ka ära kasutada püüdsid.

Nagu eespool näidatud, registreerisid Saksa ametkonnad inimesi ümberasumiseks juba 1940. aasta suvel ja sügisel, nii et läbirääkimiste toimumise ajaks oli arvukalt potentsiaalseid ümberasujaid ametkondadele juba teada. Kõigil neil inimestel oli aga vaja ka pärast lepingu sõlmimist ümberasumiskomisjonide eest läbi käia ja Eestist lahkumiseks Nõukogude poole luba saada. Samas ei olnud esialgu selge, mis peaks saama neist, kes ilmuvad komisjoni ette ilma Saksa ametkondade eelneva kooskõlastuseta. Veel päev pärast ümberasumislepingu sõlmimist edastati Himmleri ametkonnast välisministeeriumisse ja Volksdeutsche Mittelstellesse teade, et jätkuvalt tuleb Himmleri varasemast korraldusest nr 20/II rangelt kinni pidada ja mitte-sakslasi mitte vastu võtta.⁵⁵⁶ Hilisem praktika näitas, et see jäi paljuski sisutühjaks nõudmiseks.

Nagu registreerimise käigus selgus, oli lahkuda soovinud inimesi lõpuks märksa enam, kui algselt prognoositud ja Saksa ametnikud neile enamasti ka ümberasumiseks takistusi ei teinud. See ei tähendanud ilmtingimata ümberasumisloa saamist, sest veenda oli vaja eelkõige Nõukogude ametnikele. Kuivõrd ümberasumislepingu sõnastuses ei olnud täpselt fikseeritud, milliseid dokumente tunnistatakse ja milliseid mitte, siis tegid Nõukogude Liidu poolsed komisjonide esindajad ümber asuda soovinud inimeste esitatud dokumentide usaldusväärsust hinnates sageli omavoliliselt ja ootamatuid kitsendusi. Näiteks on Saksa poole aruandluses kohati kurdetud, kuidas inimestele ei võimaldata ligipääsu arhiivides asuvatele kirikuraamatutele, et oma rahvskuuluvust tõestada. Toimunu taustal ei ole üllatav, et kõigil soovijatel ei õnnestunud ümberasumisluba saada.⁵⁵⁷ Kui Nõukogude Liit oli otsustanud mingitel konkreetsetel isikutel mitte lasta ümber asuda, siis need isikud ümberasumisluba ka ei saanud, nagu on

⁵⁵⁵ Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 15; Hartge. Auf des Lebens großer Waage, lk 485–487; Wrangell. Eesti sakslaste ümberasumise eellugu, lk 2320.

⁵⁵⁶ Dok 205. Stellungnahme der Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 11.01.1941. – Diktierte Option, lk 312.

⁵⁵⁷ Dok 207. Bericht der deutschen Umsiedlungskommission aus Riga, 22.02.1941. – Diktierte Option, lk 319.

näidanud Indrek Jürjo. Ta on esitanud näitena sõjaväelase Martin Jervani, kelle abikaasa ja mitmed sugulased olid teadaolevalt sakslased, nii et tal endalgi võinuks olla lepingust tulenenud õigus ümber asuda, ent Nõukogude pool keeldus luba andmast ja 10. märtsil Jervan hoopis arreteeriti.⁵⁵⁸

Üldiselt olid sõjaväelased, eriti kõrgemad ohvitserid üks sellistest inimrühmadest, kelle ümberasustamisest oli Saksamaa strateegilistel kaalutlustel eriti huvitatud.⁵⁵⁹ Selle kõige tõenäolisemaks põhjuseks on asjaolu, et järelümbervasumise toimumise ajaks olid Saksamaa võimuladvikus plaanid Nõukogude Liidu ründamiseks juba tehtud⁵⁶⁰ ja sõjaväelaste Nõukogude Liidust välja tõmbamine seega kahekordselt kasulik. Mõningatest raskustest ja tagasilöökidest hoolimata see üldjoontes ka õnnestus, nagu ühes aruandes rõõmustades nenditi.⁵⁶¹ Tõepoolest oligi lõpuks järelümbervasujate hulgas arvukalt sõjaväelase taustaga inimesi, nii kaadri- kui ka reservohvitseri, kes Saksamaa vaatepunktist hiljem mitut puhku kasulikuks osutusid. Sõjaväelaste hulgas oli palju neidki, kellel iseenda või pereliikmete saksa päritolu tõestamine keeruliseks osutus. Võimalik, et sageli kasutasidki nad dokumentide sobivamaks kohendamisel Saksa ametkondade abi. Mis puudutab Nõukogude poole dokumentatsiooni, siis võis sellise rahvaskuuluvusega manipuleerimise tulemusena koguni juhtuda, et mõne enne järelümbervasumise toimumist arreteeritud isiku uurimistoimikusse on asjaosaliste rahvaskuuluvuse kohta läinud kirja kahtlased andmed, millest ka ajaloolased hiljem on ennast eksitada lasknud. Nõnda on nii Indrek Jürjo kui ka Luule Rand, kirjeldades sõjaväelase Viktor Puskari juhtumit, arvatavasti just NKVD uurimistoimikule tuginedes nimetanud tolle abikaasat sakslaseks.⁵⁶² Teatavasti oli Puskari abikaasa Hildegard aga hoopis samuti järelümbervasujate hulka kuulunud Ilmar Raamoti abikaasa Leida õde, kusjuures mõlemad olid tuntud „eesti soost“ Ülenurme mõisa omaniku Peeter Muna tütrede. Sellele, et Hildegardil ja Leidal ega ka nende kaasaegsetel polnud põhjust neid sakslasteks pidada, viitab ka Viktor Puskari hilisem Saksamaa kodakondsuse taotlemise toimik, milles on tema abikaasat ühemõtteliselt nimetatud mõlema vanema poolt eesti päritolu olevaks.⁵⁶³

Arreteeritute ja seejärel ümberasumiseks vabastatud inimeste rahvaskuuluvusega toimus mitmeid huvitavaid arenguid nende kinnipidamisperioodi jooksul. Potentsiaalseid ümberasujaid oli läbirääkimiste toimumise ajal sügiskuudel hulgaliselt vahistatud ja ümberasumiseks vabastamiseks pidi üldjuhul tõestust leidma nende kuulumine saksa rahvusse. Hellmuth Weissi andmetel oli ümber-

⁵⁵⁸ Jürjo. Täiendusi, lk 117.

⁵⁵⁹ DSHI, 140 Balt 491: Befragung der Herrn Balthasar von Bremen und Alexei Birck durch Herrn William von Bremen am 27. November 1958.

⁵⁶⁰ Hitler allkirjastas korralduse Barbarossa plaani käivitamiseks 18. detsembril 1940.

⁵⁶¹ Dok 207. – Diktierter Option, lk 317. Kokku suundus kahe ümberasumise käigus Saksa-
maale väidetavalt 56 kaadriohvitseri. Vt lähemalt Aivar Niglas, Toomas Hiio. Estonian Defence Battalions/Police Battalions in the German Armed Forces. – Estonia 1940–1945, lk 827.

⁵⁶² Jürjo. Täiendusi, lk 116; Rand. Resettlement, lk 39.

⁵⁶³ BArch, R 9361-IV/361462: Einbürgerungsantrag, 29.04.1942.

asumisaktsiooni alguseks arreteeritud 120 inimest, kellest hiljem õnnestunud suure vaevaga vabastada ligikaudu 40.⁵⁶⁴ Täpsustatud andmetel on teada 36 inimese vabastamine, kusjuures on märkimisväärne, kui sageli ja sujuvalt muutus arreteeritute rahvusmääratlus vahistamisest kuni vabastamiseni. Arreteerimise hetkel oli hiljem vabastatud 36 inimese seas 19 eestlast, 15 sakslast ja 2 venelast. Vabastamise ajal oli sama seltskonna rahvuslik koosseis 24 sakslast, 11 eestlast ja 1 venelane.⁵⁶⁵ Kuidas lühikese aja jooksul sellised muutused toimuda said, jääb mõnevõrra segaseks, Nõukogude julgeolekuorganid pidid igal juhul mistahes põhjustel teadlikult ignoreerima varem kirja pandud rahvusmääratlust.

Arreteeritutega toimuva ilmestab hästi, kui amorfseks sooviavaldajate rahvuskuuluvuse tuvastamine järelümbervasumise ajal kujunes. Kuigi mingid lepingu sõlmimise üle peetud läbirääkimiste käigus kõlama jäänud seisukohad võisid hoolimata lepingusse endasse mitte jõudmisest hiljem komisjonide tegevust mõjutada, näitas praktika, et lahkumisevõimalusi mõjutas eelkõige komisjonide koosseis. Nagu Hellmuth Weiss, kes nimetati Eesti ümberasumiskomisjonide Saksa poole piirkonnavolinikuks, nii olid ka enamik teisi Saksa poolt komisjonides esindanud ametnikke baltisaksa päritolu ja mitmed neist alles 1939. aastal ümber asunud.⁵⁶⁶ Seega tundsid Saksamaa poolsed komisjoniliikmed hästi kohalikku kultuuri, keelt ja lisaks veel isiklikult paljusid inimesi, kes ümber asuda soovisid. Nõukogude Liitu esindasid komisjonides eelkõige julgeolekutöötajad eesotsas major Jakov Monahtiniga, kes olid Eestisse komandeeritud ja ei tundnud kohalikke olusid, olles ehk koguni „harimatud ning vaevu lugeda ja kirjutada suutvad“, nagu märgiti ühes Saksa poole aruandes.⁵⁶⁷

Mingis mõttes oli tegu ebavõrdse seisuga, mis tuli kasuks paljudele neile ümber asuda soovijatele, kellel lepingus rangelt näpuga järele ajades poleks olnud õigust ümber asuda. Saksa pool oli komisjonide tegevuse ja registreerimise alguseks juba kuid kestnud ümberasumistaotluste laine taustal häälestunud pigem loa andmise kui mitteandmise poolt, sest ei saa välistada, et selleks ajaks oli võimaladvikus juba ka lisanduva inimpotentsiaali küsimuses mõningaid kalkulatsioone tehtud ja varasemaid hinnanguid revideerides leitud, et mõned tuhanded lisanduvad inimesed siiski võivad millekski kasulikud olla. Strateegilistel plaanidel seoses Nõukogude Liidu ründamisega võis siinkohalgi oma roll olla. Ent oma mõju oli ka asjaolul, et Saksamaad esindasid komisjonides valdavalt baltisaksa taustaga ametnikud, mis tõi kaasa selle, et nemadki võimaldasid kohati ehk isiklikel kaalutlustel ümberasumiseks registreeruda ka neil, kellel kõigi korralduste täpsel järgmisel poleks selleks alust olnud. Sellisel juhul olid

⁵⁶⁴ Weiss. Zur Umsiedlung, lk 500. Arreteerimiste kohta põhjalikumalt ülevaadet vt Jürjo. Täiendusi.

⁵⁶⁵ Olev Liivik. Pure ethnic Germans or national indifferent or multiethnic Estonians? How the national identity of the “Baltic-German” Nachumsiedler’s reflects from the NKVD investigation files in 1941?“. Ettekanne konverentsil „2017 Baltic Studies Conference in Riga. The Baltic states at 99: Past, Present and Future“, 21.06.2017.

⁵⁶⁶ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 181–182.

⁵⁶⁷ Dok 207. – Diktierte Option, lk 315. Vt ka Jürjo. Täiendusi, lk 113.

arvatavasti ka Saksamaal järelümberasumise küsimustega tegelenud ametkonnad olukorrast teadlikud ja vaatasid toimuva „läbi sõrmede“.⁵⁶⁸

Nõukogude poole esindajatel oli aga arvatavasti korraldus mitte liiga paljudel inimestel ümber asuda lasta. Lisaks sellele pidid nad väga hästi teadlikud olema komisjonides valitsevast ebavõrdsest seisust, mis võimaldas ümber asuda ka mittedaksa päritolu inimestel. Võimalik, et just seetõttu suhtusid nad esitatud dokumentidesse kohati äärmise skeptilisusega ning arvukad ja mitmesugused komisjonide töös tekitatud tõrked olid samuti osaliselt tingitud ametnike ebakindlusest.⁵⁶⁹ Ilmekalt on Nõukogude ametkondade ebakindlust oma mälestustes kirjeldanud Ilmar Raamot, kelle väitel olevat Nõukogude pool soovitud Tartus tegutsenud ümberasumiskomisjoni saada selle juurde enda üheks ametnikuks eestlast, ent Saksa pool olevat selle nõude kindlalt tagasi lükanud.⁵⁷⁰ Iseküsimus on, kas eestlasest ametnik Nõukogude poole komisjoniliikmena oleks oma teadmisi ja olude tundmist tingimata ainult Nõukogude poolele kasulikult moel rakendanud.

Nõukogude ametnike püüded aktsiooni toimumist varjata ja ametliku teavituse puudumine, aktsiooni tahtlik saboteerimine ja kaootiline töökorraldus oleks pidanud tähendama, et info järelümberasumise toimumisest poleks pidanud inimeste hulgas üldse liikumagi, samuti poleks ümber asuda soovitud inimesed pidanud teadma, milliseid dokumente neil on vaja oma rahvaskuuluvuse tõestamiseks komisjonile esitada. Kuna tegelikult olid inimesed üldjuhul väga hästi informeeritud (arvatavasti sõltus see paljuski ka elukohast), siis iseloomustab see tööka, et suust suhu ja/või Saksa saatkonna kaudu liikus efektiivselt lisaks ümberasumiseks registreerumise aega ja komisjonide tegevust puudutanud teabele ka see, milliste dokumentidega on või ei ole mõtet komisjoni ette ilmuda, olgugi et kogu dokumentide kontrollimise ja kinnitamise protsess oli pigem kaootiline ja ilma selge sisemise loogikata.⁵⁷¹ Operatiivset infot sobivaks tunnistatavate dokumentide kohta võisid lekitada läbivõetavate detailidega kursis olnud inimesed, aga tõenäolisemalt komisjonide Saksa poole ametnikud, kes olid komisjonide töö tegeliku loogikaga paremini kursis, kuivõrd läbivõetavate käigus kokku lepitud rahvuse määramise põhimõtted ei pruukinud aktsiooni toimumise ajal enam väga suurt tähtsust omada. Ainuke selge ja ühemõtteline, ehkki kirjutamata reegel oli, et esitatud dokument peab komisjoni ja eelkõige selle Nõukogude poole ametnikke veenma sooviavaldaja saksa päritolus. Seega

⁵⁶⁸ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 183.

⁵⁶⁹ Komisjonide töö takistamisest Nõukogude ametnike poolt vt lähemalt nt Dok 207. – Diktierter Option, lk 314–322; Triin Tark. Lepingu rikkumine või arusaamatus? NSV Liidu poolsed takistused järelümberasumise läbiviimisel. Ettekanne Eesti Ajaloomuuseumis, 09.02.2016; Irina Semenikhina. Die deutsch-sowjetische Zusammenarbeit während der Umsiedlung der Deutschen aus Litauen und der Nachumsiedlung aus Estland und Lettland 1941. – Deutsche Siedlungsgeschichte, Literatur und Kultur in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Online-Publikation. http://deutsche-gesellschaft-ev.de/images/publikationen/zeitgeschichte/soak2013ergebnisse/Irina_Semenikhina.pdf.

⁵⁷⁰ Raamot. Mälestused II, lk 208.

⁵⁷¹ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk 184.

võisid põhimõtteliselt käiku minna kõikvõimalikud dokumendid, mis mingilgi moel rahvuskooluvusele viitasid. Ilmar Raamot on kurioosumina kirjeldanud, kuidas Nõukogude ametnike veenmiseks tuli lisaks sobivate dokumentide esitamisele ka „õigesti“ riides olla s.t mitte liialt uhkelt.⁵⁷² Raamoti mälestustele lisanduvad Erik Thomsoni päevikussissekannetest ilmnevad kohati anekdootlikud kirjeldused, mille tõlevastavust pole küll parimagi tahtmise juures võimalik kindlaks teha.⁵⁷³ Kõige paremini olid igal juhul registreerimise eripäradega kursis ja ette valmistatud need inimesed, kes olid varem Saksa saatkonnaga ühendust võtnud ja sel moel põhimõttelise nõusoleku ümberasumiseks saanud, ning need, kes olid isiklikult kontaktis Saksamaa poolsete komisjonide liikmetega.

Levinud on ettekujutus, et suur hulk eestlasi asus ümber võltsitud dokumentide abil. Sellest saab lugeda mitmetest mälestustest, ühed detailsematest on näiteks Hjalmar Mäe ja Ilmar Raamoti kirjeldused. Hjalmar Mäel, kes sai peatselt pärast järeleümberasumist Saksa okupatsiooni aegse Eesti Omavalitsuse juhiks, oli Saksa poolelt ümberasumiseks põhimõtteline luba olemas juba enne aktsiooni algust nagu ka mitmetel teistel endast varakult märku andnud ja ühtlasi Saksamaale millegagi kasulikel inimestel. Lisaks Mäe enda mälestustele on sellele asjaolule valgust heitev dokumentatsioon olemas Saksamaa välisministeeriumi arhiivis, millest muu hulgas ilmneb, et Mäe on oma ümberasumiseks komisjonilt loa saamise loo esitanud mõnevõrra moonutatud kujul. Kui Mäe ise kirjeldab reljeefselt, kuidas Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kaardi võltsimine olnud see, mis ta Eestist välja aitas, siis välisministeeriumi materjalides sisaldub kiri, milles leitakse, et tema ümberasumiseks registreerimisega ei peaks probleeme tekkima, sest tema abikaasa oli välisministeeriumi andmetel rahvussakslane.⁵⁷⁴ Lisaks sellele olid Mäe ja tema abikaasa Tallinna Oleviste koguduse liikmed, mis andis neile võimaluse ka ilma dokumente võltsimata ümberasumisluba saada.⁵⁷⁵ Veel enam, Mäe mälestused ei ole korrektsed selleski osas, mis puudutab Riigiarhiivi direktori Gottlieb Ney ümberasumist. Kui Mäe vihjab, et Ney olevat saanud ümber asuda vaid seetõttu, et aitas tal rahvusnimekirja kartoteegikaarti võltsida, siis Ney Saksamaa kodakondsuse taotlemise toimik ja kiire arvamine rahvussakslaste hulka näitab asjaolusid teises valguses. Toimikust selgub, et Ney olevat olnud osaliselt saksa päritolu, tema ümberasumine oli Saksamaa poolt soositud ja Mäe tuge tal seejuures arvatavasti vaja ei läinud.⁵⁷⁶ Kuivõrd Mäe pani oma mälestused kirja mõned aastad pärast Ney

⁵⁷² Raamot. Mälestused II, lk 188–189, 207.

⁵⁷³ Thomson. Tagebuchblätter, lk 22–23.

⁵⁷⁴ PA AA, Inland IIg 252: Chef der Sicherheitspolizei und des SD an das Auswärtige Amt, 11.01.1941.

⁵⁷⁵ TLA, 236.1.54, I 283: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. II pihtkond A -Z, 1928–1939.

⁵⁷⁶ BArch, R 9361-IV/356168: Einbürgerungsantrag, 21.07.1941; BArch, R 9361-IV/356168: Gottlieb Ney an die Volksdeutsche Mittelstelle, 02.11.1941.

surma, siis on võimalik, et kogu rahvusnimekirja kaardi võltsimise lugu on väljamõeldis.⁵⁷⁷

Mäest veelgi ilmekamalt kirjeldab võltsimist oma mälestustes Ilmar Raamot, kes mainib koguni Tartus väidetavalt tegutsenud võltsimisvabrikut ja viitab seega dokumentide võltsimise ulatuslikule esinemisele. Samamoodi nagu Mäe on ka Raamot oma ümberasumisvõimalusest rääkides pikalt kirjeldanud just võltsimise aspekti ning vaid möödaminnes maininud, et tema perel olid mingisugused ehtsad, ehkki küll tema enda poolt ebapiisavaks hinnatud dokumendid olemas ning võltsdokumendid hangiti n-ö igaks juhuks.⁵⁷⁸ Samas tekib teadmise, et Mäe oma mälestustes ümberasumise asjaolusid tugevalt moonutas, taustal paratamatult kahtlus, et põhimõtteliselt võis samamoodi toimida ka Raamot. Juhul kui tema isiklikult võltsitud dokumente tegelikult ei kasutanudki, siis seab see asjaolu ühtlasi kahtluse alla ka dokumendivabriku eksistentsi. Kirjelduse kogu detailsuse juures mõjubki dokumentide sel moel ja ulatuslikult võltsimine kõiki tolleaegseid riske silmas pidades ülimalt ebatõenäolisena.

Teated võltsimisest ilmnevad eelkõige tuntud isikute sõjajärgsetest mälestustest, samas kui teistest allikatest pole võimalik selle nähtuse kohta peaaegu mitte mingisuguseid otseseid tõendeid leida. Mälestuste autorite valikuid võib selgitada näiteks asjaoluga, et soovides omada pagulaseestlaste ringkondades head nime, ei pruukinud nad tahta avalikustada asjaolu, et neil oli mõni ehtne ümberasumisõigust tõendanud dokument olemas, mis tekitanuks järelümberasujate suhtes niigi mõnevõrra umbusklike põgenike seas võimalikke küsimusi, kas nad ikka olid sel juhul „õiged eestlased“. Iseloomulikuks näiteks võib pidada ka Evy Laamann Kalbuse mälestusi, milles ta küll ei kirjuta võltsimisest, aga peab siiski vajalikuks rõhutada, et tema vanemate „soontes ei voolanud tilkagi saksa verd“. Seejuures jätab ta mainimata, et tema ema nimi oli kantud Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirja ja isa oli leeritatud saksakeelses Tartu Jaani koguduses.⁵⁷⁹

Hoolimata otseste tõendite puudumisest ulatusliku võltsimise kohta leidub siiski ka neid järelümberasujaid, kelle puhul tekib küsimus, mil moel neil oli võimalik ümberasumisluba saada kui mitte võltsdokumentide abil. Üks taolisi oli näiteks Haapsalu notar Taavet Avarmaa oma perekonnaga. Ka temal oli samamoodi nagu Mäel ja paljudel teistel ülimalt tõenäoliselt juba enne aktsiooni algust Saksa poole nõusolek olemas, millele viitab kaudselt asjaolu, et üsna pea pärast ümberasumist võeti ta Saksamaa välisministeeriumi teenistusse.⁵⁸⁰ Samas ei ole erinevalt Mäest tema kohta seni korda läinud tuvastada mingisuguseidki asjaolusid, mis võimaldanuks tal ja tema perel ilma võltsdokumentideta ümberasumisluba saada. Teadaolevalt ei olnud ei tema ega ta abikaasa mingilgi moel seotud mõne saksakeelse koguduse või pihtkonnaga, kummagi ega nende lähisugulaste kohta pole ammugi infot, et nad oleks kuulunud Saksa Kultuuroma-

⁵⁷⁷ Gottlieb Ney suri 1973. aastal, Hjalmar Mäe mälestuste käsikiri on dateeritud 1977. aastasse.

⁵⁷⁸ Raamot. Mälestused II, lk 188–190.

⁵⁷⁹ Laamann Kalbus. Tõde ei põle tuleski, lk 186.

⁵⁸⁰ BArch, R 9361-IV/311647: Taavet Avarmaa.

valitsuse rahvusnimekirja jne.⁵⁸¹ Ei saa välistada, et sarnaselt Mäega võiks tema isiku kohta leiduda täpsustavaid andmeid Saksamaa Välisministeeriumi arhiivis, mis ühtlasi võiks aidata valgust heita tema ümberasumisloa saamise asjaoludele.

Kui dokumentide otsest võltsimist tuli pigem harva ette, siis sugulussidemetega manipuleerimine võis olla märksa sagedamini esinenud nähtus. Üheks meetodiks olid näiteks fiktiivabelud, milliseid on uuritavassegi valimisse sattunud kaks. Ühte on oma mälestustes kirjeldanud Ines Undritz, kelle väitel sõlmiti tema vanema õe ja ühe kunagise valgekaartlase perest pärit noormehe vahel fiktiivabelu, mille abil too perekond samuti Eestist pääses. Sellise juhtumi toimumisele vihjavad osaliselt ka järelümberasujate nimekirjad.⁵⁸² Teine juhtum ilmneb Endel Rossmanni Saksa kodakondsuse taotlemise toimikust, milles sisalduvas kirjavahetus nenditakse, et temaga sõlmitud fiktiivabelu kaudu on Saksamaale saabunud ka üks eestlanna, kes muidu poleks saanud Nõukogude poolelt luba ümber asuda. Selle fiktiivabelu sõlmimisel oli oma roll ka Saksamaa ametkondadel.⁵⁸³ Teiseks meetodiks perekondlike sidemete tekitamisel olid adopteerimised. Ühes intervjuus on kirjeldatud juhtumit, kui Tallinnas koolis käinud, aga kaugemalt pärit noormees asus ümber koos perekonnaga, kelle juures ta elas.⁵⁸⁴ Tõenäoliselt sai see võimalikuks tänu viimasel hetkel toimunud adopteerimisele, ehkki otsesõnu intervjuueritu seda ei kinnita. Enda adopteerimisest kirjutab oma mälestustes Kristina von Roseninge, kelle ema oli 1940. aasta suvel Nõukogude Liidu poolt allatulistatud Soome reisilennukil Kaleva hukkunud Gunvor Maria Luts. Detsembris 1940 adopteeris tema tädi Helga Tofferi perekond ta, et tal oleks võimalus Eestist lahkuda juhul, kui ka tema isaga vahepeal midagi juhtuma peaks. Tal õnnestus siiski ümber asuda koos isa ja Tofferite perekonnaga.⁵⁸⁵

Enamasti ei olnud võltsdokumendid ja fiktiivabelud ümber asuda soovinutele vajalikud, sest registreerimisel valitsenud olude ja ebamääraste tingimuste tõttu oli neil üldjuhul võimalik esitada mitmesuguseid ehtsaid ja sobivaks tunnistatavaid pabereid, millel küll ei pruukinud olla otsest seost ei nende varasema formaalse rahvuskuuluvuse ega rahvustunnetusega, ammu ei sisaldanud need dokumendid mingisugust rahvusmärget. Ehkki Nõukogude poole esindajad olid läbirääkimiste käigus valmis sobivateks dokumentideks tunnistama eelkõige passe, sünnitunnistusi ja ristimistunnistusi, ent mitte näiteks kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kartoteegikaarte, kujunes registreerimisel dokumentide sobivuse hindamine mõnevõrra teistsuguseks. Tartu ümberasumiskomisjoni töös osalenud Boris Tanton on meenutanud, et järjekindlate läbirääkimiste tulemuseks saavutatud kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kartoteegikaartide täielik tunnistamine rahvust kinnitava tõendina, samas kui koolitunnistused, koguduse- ja pihtkonnatõendid ning kinnitused saksa seltsidesse ja ühingutesse kuulumise

⁵⁸¹ Tark. Läänemaalastest järelümberasujad, lk 262, 270.

⁵⁸² Lääne. Ines ja Dieter sõitsid autoga Lõuna-Aafrikasse, lk 136; RA, ERA.R-2.1.412; RA, ERA.R-1884.1.7.

⁵⁸³ BArch, R 9361-IV/365230: Bestätigung, 30.08.1941.

⁵⁸⁴ Intervjuu 1926. aastal sündinud mehega, 01.11.2014.

⁵⁸⁵ Roseninge. Escaping the Russian Bear, lk 3–5, 22.

kohta olid vähem kaalukad, ent siiski arvesse võetavad.⁵⁸⁶ Oskar Angelus, kes ise oli järelümberasuja, on rahvusnimekirja kaartide kohta arvanud aga tagantjärele, et nende sobivaks tunnistamisel mängis olulist rolli asjaolu, et tegemist oli olnud vabatahtliku katastriga – tema hinnangul poleks Nõukogude pool olnud nõus neile inimestele minekuloa andmisega, kes olid olnud kohustuslikus rahvusnimekirjas.⁵⁸⁷ Kui Angeluse sõnade paikapidavust on äärmiselt keeruline kontrollida, siis Tanton väide, et rahvusnimekiri põhimõtteliselt kõlblikuks tunnistati, on märksa usutavam.

Küll aga ei pruuginud rahvusnimekirja kaartidel olla registreerimisel samasugust kaalu kui mitmesugustel kogudusetõenditel. Nõukogude ametnikud ei olnud üldjuhul võimelised hindama enda jaoks võõras keeles ja võõrastes tähtedes kirjutatud dokumentide sisulist tähendust. Sellele on tähelepanu juhtinud ka Tanton, kes toob välja, et kohati olla uhkelt kujundatud gootikirjalised leeritunnistused kutsunud esile kommentaare stiilis „vot see on oluline dokument“.⁵⁸⁸ Leeritunnistuste kujundusest tulenevat kaalukust on oma mälestustes kirjeldanud ka Kristina von Rosenvinge, kes küll ise toonase mõneaastase lapsena tegelikult komisjoni ees toimunust palju teada ei saanud. Tema kirjelduse järgi olnud Saksa ametnik mitmete esitatud dokumentide peale nõusolevalt noogutanud, misjärel aga Nõukogude ametnik vaevu pilku peale heites kiirelt „ei“ ütles. Seepeale olla esitatud ühe esivanema leeritunnistus, mille blankett oli trükitud Leipzigris. Ehkki sellel ei olnud õigupoolest komisjoni ees seisnud isikute rahvusega mingit pistmist, veennud just see leeritunnistus millegipärast Nõukogude ametnikke ja tagas ümberasumisloa.⁵⁸⁹ Ehkki Rosenvinge ei selgita, milliste andmete või kelle juttude põhjal ta sündmuste käigu on rekonstrueerinud, mistõttu pole põhjust seda ilmingimata täielikult reaalsusele vastavaks kirjelduseks pidada, võib siiski arvata, et paljude järelümberasujate kogemus komisjoni ees seismisest võis kirjeldatuga sarnane olla, pidades silmas, et kogudusetõendid olidki arvatavasti enim kasutatud dokumentideks.

Kogudusetõendiste populaarsusele viitavad mitmed asjaolud, näiteks on liiks Rosenvinge meenutustele nende tähtsust rõhutatud ka teistes mälestustes ja intervjuudes. Kogudusetõendite ja kirikuraamatute väljavõtete kaalukusele on oma mälestustes rõhutatult tähelepanu juhtinud näiteks Ilmar Raamot.⁵⁹⁰ Arvukatest intervjuudest ilmneb kogudusetõendite sage kasutus, kusjuures intervjuueeritud üldjuhul ei selgita, miks nende perekonnad kasutasid tõendina midagi, millel tegelikult nende rahvuskuuluvusega mingit pistmist polnud. Paarist taolisest intervjuust ilmneb, et osaliselt võis kogudusetõendite hankimine eeldada ka kirikuõpetajate osalemist aktsioonis moel, mida võiks tõlgendada ka dokumentide

⁵⁸⁶ Boris Tanton. *Nachumsiedlung 1941: Plaudereien und Streiflichter*. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 1981. Lüneburg: Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, 1980, lk 172.

⁵⁸⁷ Angelus. *Die Umsiedlung der Estlanddeutschen*, lk 113.

⁵⁸⁸ Tanton. *Nachumsiedlung*, lk 173.

⁵⁸⁹ Rosenvinge. *Escaping the Russian Bear*, lk 24–25.

⁵⁹⁰ Raamot. *Mälestused II*, lk 188–189.

võltsimisena.⁵⁹¹ Kirikuõpetajate osalusele viitab ka Saksa poole aruandlus, mille järgi olla Nõukogude pool vahepeal kogudusetõendite sobivate dokumentidena tunnistamise täielikult katkestanud, kuna saadi teada, et mõned kogudused olid tõendeid alusetult väljastanud. Mõne aja jooksul oli siiski kogudusetõendite uuesti tunnistamine saavutatud.⁵⁹² See intsident ei pruugi aga näidata mitte niivõrd seda, et taoliste alusetute tõendite väljastamine oleks olnud väga ulatuslik, vaid iseloomustada pigem Nõukogude ametnike kaootilist ja kahtlustavat tööstiili.

Silmatorkavaim tunnus, mis viitab esiteks sellele, et kogudusetõendid olid registreerimisel enim kasutatud, ja teiseks sellele, et dokumentide võltsimine üldjuhul vajalikuks ei osutunud, on asjaolu, et ligemale poolte siinse uurimuse valimisse kuuluvate inimeste kohta on personaalraamatute põhjal teada, et mingisugune seos saksa koguduste või pihtkondadega võimaldas neil põhimõtteliselt ümberasumisloa saamiseks kogudusetõendeid kasutada. Kui saksa koguduste või pihtkondadega seoseid omanud inimesi oli enam kui 500⁵⁹³, siis kulturomavalitsuse rahvusnimekirja oli kantud 283 inimest ja varasema isikutunnistuse järgi sakslasi oli 104. Kogudusetõendite tähtsust registreerimisel suurendab asjaolu, et ühe saksa koguduse tõendit omanud inimesega liitusid sageli veel arvukad personaalraamatutes mitte kajastuvad pereliikmed.

Kuigi pole täpselt teada, et kõik, kellel oli võimalik, kindlasti just kogudusetõendeid kasutasid, oli tegemist mitte ainult kõige levinuma, vaid ka kindlaima võimalusega loa saamiseks. Sageli mindigi komisjoni ette mitmete erinevate dokumentidega, millest kaalukaimaks võis Nõukogude ametnike silmis lõpuks osutuda just kogudusetõend. Ka kulturomavalitsuse rahvusnimekirja kartoteegikaarte võidi esitada koos teiste dokumentidega, kusjuures need ei pruukinud kogudusetõenditega võrdväärselt veenvad olla. Rahvusnimekirja vähene kaalukus registreerimisel ei pruukinud aga tuleneda läbirääkimiste aegsast Nõukogude poole eitavast suhtumisest, mis hiljem teatavasti muutus, vaid ehk hoopis kaartide ilmetust ja mittemidagiütlevast välimusest.

Kogudusetõendite kasutusest nähtub, kuidas varasemate aastakümnete arengud kõigepealt „ümberrahvastumise“ ja sellega kaasnenud kogudusevahetuste näol, aga ka iseseisvusaegsed rahvuse dokumenteerimise praktikad osutasid ühtäkki paljude jaoks ülioluliseks oma elu päästmisel. Inimesi, kellel leidis saksa kogudustesse või pihtkondadesse kuulunud esivanemaid, oli Eestis arvukalt ja seejuures ei olnud mingisugust tähtsust sellel, kelleks nad pidasid ennast 1941. aasta alguses ega sellelgi, kuidas oli nende rahvust määratletud iseseisvusaegsetes dokumentides. Samas pidid need inimesed kõigepealt selle peale tulema, et just kogudusetõendeid kui rahvusega otseselt mitte seotud dokumente on mõtet komisjonile esitada ja see teadmine ei olnud iseenesestmõistetav. Vahepealse paarikümne iseseisvusaasta jooksul ei olnud koguduse keelel ühiskonnas

⁵⁹¹ Nt Intervjuu 1925. aastal sündinud naisega, 12.11.2013; intervjuu 1934. aastal sündinud naisega, 14.11.2013; intervjuu 1937. aastal sündinud mehega, 02.02.2018.

⁵⁹² Dok 207. – Diktierte Option, lk 316.

⁵⁹³ Seosed saksa koguduste või pihtkondadega tulevad välja 555 juhul, ent neist tuleb lahutada mõnikümmend sama isiku kogudusevahetusi kajastavat kirjet.

enam varasemaga võrreldavat tähendust rahvuskuuluvusele viitajana ja ka formaalsed rahvuse määramise kriteeriumid olid üles ehitatud teistele alustele. Siiski oli järelümberasumise toimumise ajal inimestel see teadmine olemas, et koguduse keel võib rahvuskuuluvust tõendada. Ehkki ühelt poolt võis inimeste informeeritusele kaasa aidata läbirääkimistelt lekitatud info, siis teisalt aitasid kunagist teadmist mõnevõrra säilitada ehk ka 1920. aastate arvukad rahvusmärke muutmise kaasused, kus paremate dokumentide puudumisel esitati rahvustõendina jätkuvalt kirikuraamatute väljavõtteid, hoolimata sellest, et seaduslikku tähendust neil juba tol ajal tegelikult polnud. Mentaalselt võidi koguduse keelt ja rahvuskuuluvust paradoksaalsel moel endiselt seostada ka seeläbi, et iseseisvusaastatel mindi vastupidiselt varasemale ajale üha enam saksa kogudustest üle eestikeelsetesse.

Asjaolu, et isikutunnistustele alates 1930. aastast enam rahvusmärget ei kantud, võis omakorda paljudele järelümberasujatele kasuks tulla. Võimalik, et väga sageli ei kasutatud isikutunnistusi seetõttu, et vanu rahvusmärget sisaldavaid dokumente ei olnud paljudel enam säilinud. Ent isikutunnistuste vältimise küllap enam levinud põhjuseks võis olla hoopis asjaolu, et neis sisaldunud rahvusmärke ei soodustanud ümberasumisloa saamist. Teises peatükis sai välja toodud, et isikutunnistuste ja osaliselt isikutunnistusi peegeldavate aadresslehtede järgi on valimis enim esindatud „eestlasi“, samuti leidis isikutunnistuste andmete järgi mitmeid kolmandatesse rahvustesse kuulunud isikuid. Kõigil neil oli nüüd kasulikum oma vana isikutunnistust varjata ja kasutada mingeid muid dokumente, näiteks kogudusetõendeid. Boris Tanton on oma meenutustes detailset kirjeldanud ka isikutunnistuste tähendust ümberasumiseks registreerimisel, juhtides tähelepanu sellele, et kuigi isikutunnistused olid Nõukogude ametnike silmis ühed kaalukaimaks hinnatud dokumentidest, oli paljudel ümber asuda soovinutel mõistlikum oma vanal isikutunnistusel „ära kaduda lasta“ ja isikutõendava dokumendina uuem ilma rahvusmärketa isikutunnistus esitada.⁵⁹⁴

Aksiooni lõpuks fikseeriti sakslastena peaaegu kõik need, kes mingil moel oma saksa päritolu tõestada suutsid ja soovisid. See, et statistikas oleksid vastavalt lepingule enim esindatud sakslased, oli eriti oluline Nõukogude ametnikele, kellel oli vaja näidata, et nad ei ole välja lasknud ebasoovitavalt palju mittesaksa päritolu isikuid. Ei saa välistada, et näiteks segaperede laste pea kõigil juhtudel sakslastena registreerimine oli seotud statistika sobivaks kohendamise katsetega. Üksikute säilinud registreerimisnimekirjade põhjal on võimalik väita, et peaaegu kõigi eri rahvustest abikaasadega perekondade lapsed (olenemata sellest, kas tegemist on alaealiste või täisealistega, kes asusid ümber koos vanematega) on registreeritud kui sakslased, olenemata sellest, kumb vanematest oli oma saksa rahvusse kuulumist tõendanud.⁵⁹⁵

Lõpuks oligi Nõukogude poole peavolinik major Monahtini aruande põhjal rõhuv enamus järelümberasujatest sakslased. Täpsemalt oli 7813 järelümberasuja seas 6441 sakslast, 1028 eestlast, 253 venelast ja 28 rootslast. Ülejäänud

⁵⁹⁴ Tanton. Nachumsiedlung, lk 172.

⁵⁹⁵ Tark. Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest, lk 55.

rahvusi oli esindatud vähem: 13 oli lätlasi, 11 nii poolakaid kui ka tšehhe, 7 soomlast, 6 hollandlast, 5 taanlast, 4 prantslast, 3 leedukat ja 1 belglane.⁵⁹⁶ Mõned neist väiksearvulisematest rahvustest isikud leiduvad ka fragmentaarselt säilinud komisjonide nimekirjades. Neisse kantud 700 inimesest 561 olid registreeritud sakslasena, 104 eestlasena, 20 venelasena ja neli rootslasena. Lisaks leidis neis nimekirjades kaks lätlast, kaks poolakat, kolm tšehhi, üks prantslane, üks taanlane, üks grusiin ja üks valgevenelane. Laias laastus klapivad rahvuste osakaalud neis nimekirjades lõpparuande proportsioonidega.

Osaliselt peegeldab kirjeldatud statistika ka ebamäärase etnilise taustaga inimeste ja segaperede rohkust järelümberasujate seas. Kui 6441 sakslase kõrval leidis järelümberasujate hulgas ka 1372 mitesakslast, siis pidid need ametlikult mitesakslastena kirja läinud inimesed valdavalt olema ümberasunud sakslaste pereliikmed, sest teisiti polnud mitesakslaste ümberasumine lepingu järgi ette nähtud. Ühtlasi pidi peamiselt tegemist olema sakslaste abikaasadega, kuna lapsed teatavasti registreeriti üldjuhul sakslastena. Samas on eespool mainitud komisjonide nimekirjades ka selliseid mitesakslastena registreeritud isikuid, kelle võimalik sugulus mõne sakslasest ümberasujaga ei ole ilmne ja kelle ümberasumise asjaolud jäävadki segaseks. Neid on siiski vaid üksikuid ja üldpilti nad eriti ei muuda.

Komisjonide nimekirjade juures on tähelepanuväärsed veel paar nüanssi. Näiteks grusiine ja valgevenelasi pole statistikas üldse esindatud, mis paneb oletama, et üldistuste käigus on neist sujuvalt saanud venelased. Igall juhul ilmneb, et valgevenelane Vladimir Tšemerenski-Redtšenkovi oli täpselt sellisena dokumenteeritud ka varasemal aadresslehel ning on tõenäoline, et ka grusiin Helene Brandt oli juba varem formaalselt grusiin, ehkki tema kohta võrdlusandmed varasemast ajast paraku puuduvad.⁵⁹⁷ Lätlane Karl Augul oli lätlasena kirjas ka omaaegses Eesti kodakondsuse taotlemise toimikus⁵⁹⁸, poolakas Leontina Oldekop⁵⁹⁹ oli poolakas ka aadresslehel, teine poolakas Viktor Lemanski⁶⁰⁰ oli sedasama ka isikutunnistusel. Kolm tšehhi olid juba eelmises peatükis mainitud perekond Urbanite liikmed, kes olid tšehhidena või õigupoolest „tšehhoslovakkidena“ dokumenteeritud ka varem.⁶⁰¹ Taanlane Terese Fuhl-Pohl oli taanlane ka aadresslehel.⁶⁰² Seega oli mitesakslaste rahvuskuuluvus registreerimisel hästi kooskõlas nende varasemate formaalsete rahvusmääratlustega, mille põhjal võib oletada, et

⁵⁹⁶ RA, ERA.R-2.1.412, l 100.

⁵⁹⁷ RA, ERA.R-34.1.59, l 2; TLA, 1376.1.336: Vladimir Tšemerenski-Redtšenkovi aadressleht, 21.12.1920.

⁵⁹⁸ RA, ERA.R-34.1.58, l 5: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 04.02.1941; RA, ERA.14.12.857, l 1: Karl Auguli palve Haapsalu linnavalitsusele, 11.09.1920.

⁵⁹⁹ RA, ERA.R-34.1.60, l 7: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 11.02.1941; TLA, 1376.1.180: Leontine Oldekopi aadressleht, 17.05.1928.

⁶⁰⁰ RA, ERA.R-34.1.59, l 9: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 01.02.1941; TLA, 186.1.452: Viktor Lemanski isikutunnistuse konts, 19.03.1921.

⁶⁰¹ RA, ERA.R-34.1.60, l 5.

⁶⁰² RA, ERA.R-34.1.58, l 2: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 01.02.1941; TLA, 1376.1.52: Tere-Wilhelmine Fuhl-Pohli aadressleht, 14.12.1924.

nende rahvuse fikseerimisel küllap paljuskki just iseseisvusaegsete dokumentide rahvusmärgetele tuginetigi. Sel moel kattuvad olid rahvusandmed mitte ainult harvaesinevate, vaid ka suurearvulisemate rahvuste esindajatel.

Ent andmete kattumine iseseisvusaegsete dokumentide ja registreerumisel fikseeritu vahel kehtib enamasti ja ühtlasi ootuspäraselt ühtpidi: kes on registreerimise ajal kirja pandud mittesakslasena, on seda olnud ka varem, ent registreerimisel sakslastena fikseeritud isikud olid sageli varasemate dokumentide järgi mõnest muust rahvusest. Selle pealtnäha loomuliku ilmingu iseenesest-mõistetavust vähendab aga asjaolu, et mitte kõik, kellel oleks olnud võimalus ennast registreerimisel sakslastena näidata, ei ole seda võimalust kasutanud. Leidub 38 saksa kogudustega mingisuguseid seosed omanud inimest, kes registreeriti mittesakslastena: 29 eestlastena, neli rootslaste ja kolm tšehhidena ning üks venelase, taanlase ja lätlasena. Kaks eestlasena registreerunut oli kantud Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja ja üks oli aadresslehe järgi sakslane. Koguduseseeoste mittekasutamist ilmestab Rederite perekonna ja Edith Teige näide. Clara-Marie Reder oli juba varasemalgi aadresslehel sakslane ja registreerus ka ümberasumiseks sakslasena. Edith Teigel nagu ka Clara-Marie abikaasal Georg Rederil oleks olnud samuti võimalus registreeruda sakslasena, ent ometi registreeriti mõlemad eestlastena.⁶⁰³ Nii näib, et nii Rederite perekond kui ka Teige said ümberasumisõiguse tänu Clara-Marie dokumentidele. Veel registreeriti eestlasena näiteks Julie Floss, kes oli varasema aadresslehe järgi olnud sakslane ja Tallinna Oleviste koguduse liige.⁶⁰⁴ Rahvusnimekirja olid kantud Hilda Wagenheim, kes küll oli kunagise isikutunnistuse järgi eestlane, ja Paul Mosin, mõlemad kanti rahvusnimekirja juba 1925. aastal.⁶⁰⁵

Tekib küsimus, miks ei kasutatud sellistel eeldustel võimalust sakslastena ümber asuda. On võimalik, et pereliikme ümberasumisõigusele tuginemine oli neile täiesti piisav ja nad ei hakanudki iseenda rahvust potentsiaalselt tõestavate dokumentide peale sügavamalt mõtlema. Teadlik ja põhimõtteline valik näib samas asjaolusid arvestades pigem ebatõenäoline – Eestist pääsemiseks oldi pigem valmis kõik pähe tulnud võimalused käiku laskma. Samuti ei ole tõenäoline, et Nõukogude ametnikud oleks tahtlikult need inimesed ümberasumiseks mittesakslastena registreeritud, pidades silmas, et mittesakslaste ümberasumist tuli pigem takistada ja kõrgematele ametkondadele sobivaid tulemusi presenteerida.

Üldiselt võib öelda, et inimeste püüe kogudusetõendite abil rahvust tõestada tegi järelümberasumise ajal läbi hüppelise taassünni pärast 1920. aastate isikutunnistuste rahvusmärgete muutmise lainet, samas kui dokumentide võltsimine oli pigem harv nähtus. Samal ajal ei pruukinud see, et järelümberasujad valdavalt

⁶⁰³ RA, ERA.R-34.1.59, l 10: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 01.02.1941.

⁶⁰⁴ RA, ERA.R-34.1.57, l 4: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 26.01.1941; TLA.236.1.52, l 183: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. I pihikond A – K; TLA, 1376.1.49: Julie Flossi aadressleht, 17.06.1926.

⁶⁰⁵ RA, ERA.R-34.1.59, l 1: Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad, 31.01.1941; RA, ERA.R-34.1.59, l 11; RA, ERA.85.1.542: Hilda Hermine Wagenheimi ja Paul Wilhelm Emil Mosini kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas.

sakslastena registreeriti, olla täielikult nende endi valikute tagajärg, vaid tulenes pigem Nõukogude ametkondade püüdest statistikat sobivamaks kohendada olukorras, kus kõigist tekitatud takistustest hoolimata kõigi kahtlase taustaga sooviavaldatajate ümberasumiseks registreerumist ära hoida ei suudetud. Registreerimisprotsessi eripärad olid hästi teada ka Saksa ametkondadele kõrgemal kui vaid ümberasumiskomisjonide tasandil. Nii ei omanud registreerimisel fikseeritud rahvuseinfo pärast Saksamaale jõudmist enam mingisugust tähtsust.

4.4. Järelümberasujate rahvuse kontroll ja tähtsus Saksamaal

Paljuski dokumentidega ühel või teisel moel manipuleerimise abil Saksamaale jõudnud inimesed seisis seal silmitsi uue rahvuse kontrolliga. Enam ei olnud mingisugust tähtsust, milliseid andmeid nad olid enda kohta esitanud ümberasumiseks registreerumisel, sest neid andmeid Saksa ametkonnad tõsiselt ei võtnud, olles teadlikud registreerimisprotsessi eripäradest ja inimeste motiividest ümberasumiseks. Teadaolevalt ei koostanud Saksa pool komisjonide tegevuse käigus kogutud andmete põhjal mingeid selliseid statistilisi aruandeid, mida oleks järgnevalt kasutatud näiteks järelümberasujate liigitamiseks. Selle asemel tugines kogu Saksa poole aruandlus ja statistika alles ümberasumise järel kogutud andmetele. Andmete tõlgendamine omakorda põhines osaliselt Saksa riigi rahvus- ja ümberasustamispoliitikal, ent osaliselt ka pragmaatilistel kaalutlustel.

Kõik järelümberasujad, olenemata sellest, kas nad arvati vastavalt 1940. aasta augustist pärinenud korraldusele ümberasuja õigustesse või loeti põgenikeks, paigutati esialgu põgenikelaagritesse. See oli esimese sammuna vajalik kasvõi selleks, et kindlaks teha, kellel peaks olema õigus ümberasuja staatusele. Järelümberasujate tausta kohta koguti andmeid nn politseilise kontrolli käigus.⁶⁰⁶ Paljudel juhtudel oli küll juba enne järelümberasujate kohalejõudmist teada, kellele ümberasuja õigused antakse ja need inimesed toimetati üldjuhul kohe okupeeritud Poola alal, Łódži (toona Litzmannstadt) ligidal asunud Kirschbergi (Wiśniowa Góra) laagrisse, kust nad suhteliselt kiiresti vabanesid ja Saksamaa kodakondsuse omandasid. Üldiselt saadeti Kirschbergi need järelümberasujad, kelle päritolu ja esimesest ümberasumisest mahajäämine neist endist mitteolevatel asjaoludel näis piisavalt vaieldamatu. Kirschbergi laagrit ei seatud erinevalt arvukatest *Altreich*'i alale rajatud põgenikelaagritest sisse spetsiaalselt järelümberasujate jaoks, pikema ajaperioodi vältel tegutsenud ümberasumislager mõeldud just nende rahvussakslaste läbikäigulaagriks, kellele nähti ette Poola koloniseerimise roll, järelümberasujad moodustasid laagri ajaloost vaid ühe lühikese episoodi, samas kui peamiselt viibisid seal Galiitsiast, Volõõniast ja Bessaraabiast ümber asustatud sakslased.⁶⁰⁷ Nõnda oli ka ümberasumisõigustes järelümberasujaid Saksa riigile vaja eelkõige Poola koloniseerimiseks sarnaselt

⁶⁰⁶ Liivik, Tark. Okupeeritud Eestist, lk 66.

⁶⁰⁷ Harvey. Management and Manipulation, lk 101.

varasemate ümberasujate ja mujalt ümber asustatud inimestega, samasugust rolli polnud aga ette nähtud suuremale osale järelümberasujatest.

Samas ei olnud piiride tõmbamine ümberasujate ja põgenike vahele ühemõtteliselt reeglipärane, millele viitab näiteks asjaolu, et Kirschbergi laagrisse jõudis vahetult pärast ümberasumist ka Oskar Angelus, kellele nähti järgnevalt ette hoopis teistsugune roll.⁶⁰⁸ Veel kõnekam on samuti esialgu Kirschbergi laagrisse toimetatud Tartu Saksa konsulaadis töötanud Sinaida Tammarki perekonna lugu. Juba märtsis 1941 pandi Tammarkide poeg Olaf seal väidetavalt valiku ette, kas saada sõjatööstuse tööliseks või astuda vabatahtlikult sõjaväeteenistusse, millest too valis viimase.⁶⁰⁹ Ei saa välistada, et perekonnale seejuures kiire kodakondsuse andmise taga oligi eelkõige vajadus rakendada napilt paarikümneaastane noormees sõjaväeteenistusse. Vastavalt augustis 1940 välja antud korraldusele polnud teatavasti ette nähtud segaperede nii kergekäeliselt ümberasuja õigustesse arvamine, eriti silmas pidades, et Tammarkid ei olnud seni ühemõtteliselt sakslastena elanud ning nende eluloolised andmed olid Sinaida Tammarki konsulaaditeenistusest tulenevalt võimudele ka piisavalt hästi teada.⁶¹⁰ Tammarkide juhtum näitlikustab ilmekalt, kuidas Saksamaa sõjaaegset kodakondsuspoliitikat ja sellega seoses kodakondsuse taotlejate rahvuse määramise praktikat suunasid sõjaoludest tingitud praktilised vajadused.

Ümberasuja õiguste saamine ei pruukinud täiesti ilma probleemideta kulgeda neilgi, kes olid Saksamaa kodakondsuse omandanud juba esimese ümberasumise käigus, aga tookord eri põhjustel ümberasumisest maha jäänud. Näiteks advokaat Gert Koch, kes samuti saadeti vahetult ümberasumise järel Kirschbergi laagrisse, avastas ühel hetkel siiski ootamatult, et ta on loetud kõlblikuks ainult *Altreich*'i jaoks ja seda hoolimata asjaolust, et tema abikaasa ja lapsed olid juba 1939. aastal ümber asunud, samas kui tema ise olevat Saksa riigi huvides ümberasumisest maha jäänud. Järgnenud mitmete ametkondade vahelises tihedas kirjavahetuses lahati põhjalikult kogu perekonna tausta. Taustakontrolli käigus avastati, et Kochi abikaasa Alma oli õigupoolest eesti päritolu ja sellegipoolest Poola koloniseerimiseks kõlblikuks tunnistatud. Seetõttu tekkivat nüüd „absurdne“ olukord, kui Alma Kochi „puhast“ saksa päritolu abikaasa ei saaks õigust Poola aladele jääda. Kas ja mil moel „absurdne“ olukord likvideeriti, toimikust aga ei selgu. Saksa ametkondadele oli muude asjaolude kõrval teada seegi, et Alma Koch oli omal ajal oma isikutunnistusel rahvusmärget muuta lasknud, milline fakt oli toimikus esitatud argumentatsioonis välja toodud kui tõend perekonna selgest kuulumisest saksa rahvusgruppi sõjaeelsel ajal.⁶¹¹

⁶⁰⁸ BArch, R 57/2659, I 7: Oskar Angeluse ankeet, 27.02.1941.

⁶⁰⁹ BArch, R 57/2678, I 3–5: Henrik, Olaf ja Sinaida Tammarki ankeedid, 04.03.1941; Olaf Tammarki lugu, lk 18.

⁶¹⁰ BArch, R 186/32: Anlage zur Anordnung Nr. 32/I, 27.05.1941; PA AA, RAV Reval, 11v: Tammark.

⁶¹¹ BArch, R 9361-IV/342304: Gert Koch. Rahvusmärke muutmise ajal veel Pajo nime kandnud Alma Kochi isikutunnistuse parandamise kohtusaaga oli ainulaadne juhtum oma- taoliste hulgas, kuna ta pöördus kohtusse kahel korral, esmalt siseministeeriumipoolse aja- venitamise ja teistkordselt eitava vastuse tõttu. RA, ERA.1.6.142: Alma Pajo rahvusmärke

Põgenike kategooriasse arvatud järelümberasujad toimetati vanadel Saksa aladel asunud laagritesse, mis paiknesid laiali üle kogu Saksamaa ja olid erinevalt Poolas asunud Kirschbergi laagrist sageli kohandatud spetsiaalselt järelümberasujatele. Ehkki enim järelümberasujaid jõudis Württembergis asunud põgenikelaagritesse, seati suurim ja järelümberasujate seisukohalt tähendusrikkaim laager sisse hoopis Baierimaal asunud Wernecki lossi.⁶¹² Laagrites toimus taustakontroll, mille põhjal koostati 1941. aasta sügisel statistiline aruanne, milles grupeeriti põgenikeks arvatud järelümberasujad vastavalt 4. augustil 1941 välja antud korraldusele nr 43/AS nelja kategooriasse. Esimesse gruppi paigutati need rahvussakslased, kellel oli põhjust esimesest ümberasumisest maha jääda; teise gruppi selgelt määratlemata rahvussakslased, kes olid muidu „korralikud“ inimesed; kolmandasse gruppi kuulusid eestlased, lätlased ja muudest rahvustest isikud ning viimasesse gruppi kategoriseeriti poliitiliselt kahtlased isikud ja kriminaalid olenemata rahvusest.⁶¹³ 1941. aasta novembris koostatud lõppraporti järgi olid Eestist pärit ja kontrollitud isikud jaotatud gruppide vahel nii, et esimesse gruppi kuulus 161, teise 4792, kolmandasse 2055 ja neljandasse 56 inimest.⁶¹⁴ Kokku kategoriseeriti seega 7064 inimest, kelle hulka ei ole arvatatud neid, kellele juba järelümberasumise ajal olid garanteeritud ümberasuja õigused.

Nende arvude aluseks olnud taustakontrolli käigus keelitati väidetavalt ka võltsdokumentidega ümber asunuid enda kohta õigeid andmeid esitama. Ehkki Ilmar Raamoti mälestuste järgi olid järelümberasujad teadlikud, et neid õigete andmete esitamisel oht tagasi Eestisse saatmiseks ei ähvarda ja seetõttu esitasid korrektseid andmeid, mõjuvad statistilised näitajad sellele siiski mõneti vasturääkivalt.⁶¹⁵ Nagu nähtub, oli lõpparuande järgi kahte esimesse s.t „rahvussakslaste“ kategooriasse paigutatud kokku 4953 inimest, kes moodustasid ligikaudu 70% kõigist Eestist pärit ja Saksamaale jõudnud järelümberasujatest. Kuivõrd mitesakslasi on selle aruande järgi kokku veidi üle paari tuhande, haakub see

muutmise akt; RA, ERA.1356.2.617: Pajo, Alma kaebus siseministri korraldusele 6. juunist 1928. a tema isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise kohta esitatud avalduse otsustamise edasilükkamise kohta, 1928; RA, ERA.1356.2.618: Pajo, Alma kaebus siseministri otsusele 28. jaanuarist 1929. a tema isikutunnistusel rahvuse nimetuse muutmisest keeldumise kohta, 1929.

⁶¹² Liivik, Tark. Okupeeritud Eestist, lk 66. Enne põgenikelaagriks muutmist asus lossis vaimuhaigla, mille patsiendid suures osas mõrvati 1940. aasta oktoobris, mille järel jäi sinna veel ligikaudu 60–70 patsienti. Ka järelümberasujate mälestustes on üksikute patsientide veel kohapeal viibimist kirjeldatud. Vt lähemalt Thomas Schmelter, Christine Meesmann, Gisela Walter, Herwig Praxl. Heil- und Pflegeanstalt Werneck. –Psychiatrie im Nationalsozialismus: Die Bayerischen Heil- und Pflegeanstalten zwischen 1933 und 1945. Toim Michael von Cranach, Hans-Ludwig Siemen. 2. tr. München: Oldenbourg Verlag, 2012, lk 46; Laamann Kalbus. Tõde ei põle tuleski, lk 188.

⁶¹³ Dok 214. Anordnung des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 4. August 1941, 04.08.41 – Diktierte Option, lk 333–334.

⁶¹⁴ LVVA, P-1019.1.3: Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941.

⁶¹⁵ Raamot. Mälestused II, lk 218.

suurusjärgudes suhteliselt hästi Nõukogude poole lõppraportiga, milles sakslaste osakaal oli 82% ning seda hoolimata asjaolust, et rahvuse hindamisel ja andmete kogumisel kasutati erinevaid kriteeriume ja metoodikat. Et Nõukogude aruandes on sakslaste protsent mõnevõrra kõrgem, oli paljuski seotud sellega, et Saksa aruandlusse ei olnud kaasatud Saksamaa kodanikke ja kiirelt ümberasuja õigused omandanud inimesi, keda üldjuhul kahtlusteta sakslasteks peeti. Seega ei saanud Raamoti kirjeldatud inimesi kuigi palju olla, et arvulisi näitajaid mõjutada, mis omakorda viitab dokumentide võltsimise vähestele tähtsusele ümberasumiseks registreerumisel.

Milliste andmete alusel järelümberasujaid esialgu esimesse ja teise väärtusgruppi paigutati, sõltus vähemalt nii kaua, kuni Saksa okupatsiooniväed polnud Eestisse jäänud arhiivide üle kontrolli saavutanud, sageli andmetest, mida inimesed ise enda kohta esitasid ja nad ei pruukinud olla väga ausad, kui pidid jagama teavet oma varasemast ametlikust rahvuskuuluvusest. Nende kohta, kellel oli Saksa poolelt ümberasumisluba juba enne komisjonides registreerumist saadud, see muidugi ei kehtinud, kuivõrd võimudel oli vajadusel juba siis piisavalt aega ja võimalusi taustainfot koguda. Samas võis ka Saksa ametkondadel endil olla huvi teatud isikute kõrgematesse kategooriatesse paigutamiseks. Niisiis näib Nõukogude Liidu ja Saksamaa aruandluse suhteliselt kattuvate proportsioonide valguses, et iroonilisel kombel olid mõlemad riigid huvitatud, et järelümberasujad eelkõige näiksid sakslastena, kusjuures põhimõtteliselt üheaolulistest kriteeriumitest lähtuv rahvuse ja päritolu hindamine kujunes pigem teisejärguliseks. Ka edasine kodakondsuse jagamise poliitika, mida kirjeldatakse allpool, järgis samasugust pragmaatilist loogikat.

Arvuka hulga järelümberasujate kohta ei olnud Saksa ametivõimudel siiski piisavalt taustainfot, sest näib, et neile mõjus ootamatuna, kui pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjategevuse algust avaldas märkimisväärselt palju inimesi soovi kodumaale tagasi pöörduda. Et nende hulgas oli rohkelt teise ehk rahvussakslaste väärtusgruppi arvatuid, ei olnud võimude jaoks kindlasti esialgu rõõmustav info.⁶¹⁶ Siiski asusid ametkonnad tekkinud meeoleolusid kiirelt sõjategevuse huvides ära kasutama. Eelnevalt mainitud Wernecki laagris hakkas järelümberasujate endi seas – teatavasti oli nende hulgas rohkelt sõjaväelase taustaga inimesi – kiirelt idanema idee panna Eestist ja Lätist pärit meestest kokku rindeüksus, mis läheks kodumaad vabastama.⁶¹⁷ Sellest ideest kasvas aja jooksul välja politseipataljon Ostland, mida ei rakendatud siiski Eestis ja Lätis, nagu olid lootnud selle initsiaatorid. Üksus saadeti pärast väljaõpet Berliini lähedases Stahnsdorfi õppelaagris ja Oderi-äärses Frankfurtis hoopis Ukrainasse.⁶¹⁸ Need kaadri- ja reservohvitserid, kelle Nõukogude Liidust välja-

⁶¹⁶ Liivik, Tark. Okupeeritud Eestist, lk 69.

⁶¹⁷ Näib, et enam kui pooled tulevase politseipataljoni Ostland liikmed värvati just Wernecki laagrist. BArch, NS 33/2414.

⁶¹⁸ Politseipataljon Ostlandi ametlik nimi augustist kuni oktoobrini 1941 oli politsei-reservpataljon Ostland, seejärel 33. reserv-politseipataljon. Üksuse loomise ja tegevuse kohta vt lähemalt nt Toomas Hiio. Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest. – Väeteenistusest

saamise üle Saksa ametkonnad varem rõõmustasid, olid nüüd suures osas ka politseipataljoni rajamisse kaasatud.

Lisaks politseipataljonile Ostland rakendati haritud ja mitmeid keeli osanud järelümberasujaid ka mujal Ida-Euroopas okupatsioonivõimude teenistuses tölkide ja ametnikena, mis võimaldas paljudel ka tagasi kodumaale saada. Ka okupatsioonivõimu teenistuses olnud Eesti Omavalitsuse mitmed liikmed olid järelümberasujad, eesotsas selle juhi Hjalmar Mäe ja sisedirektori Oskar Angelusega, kellele lisaks oli järelümberasuja veel majandus- ja transpordidirektor Alfred Vendt. Lisaks neile oli järelümberasujaid arvukalt ka madalamatel tsiviilvalitsuse ametikohtadel, rääkimata sõjaväe teenistuses olnud isikutest. Ka mitmed Ostlandi pataljoni värvatud mehed ja nende pered jõudsid ühel hetkel Eestisse tagasi.⁶¹⁹

Järelümberasumisele järgnenud tagasipöördumine kodumaale oli võrdlemisi levinud nähtus. Ehkki ka ümberasujate seas oli neid, kes jõudsid tsiviil- ja sõjaväeteenistuses kodumaale tagasi, ei ole põhjust nende puhul ulatuslikumast naasmisest rääkida.⁶²⁰ Erinevalt ümberasujatest oli järelümberasujate seas lisaks okupatsioonivõimude teenistuses olnud inimestele ka mitmeid omal soovil tagasi pöördunud. Rahvussakslaste kategooriasse arvatud isikute kodumaale naasmine ei olnud küll sel moel ette nähtud, ent kolmandasse gruppi paigutatud isikutel, kes korralduse nr 43/AS järgi õigupoolest pidigi tagasi saadetama, läks soovi korral loa saamine lihtsamalt. Ehkki pole teada, et kedagi oleks tolle korralduse alusel sunniviisiliselt tagasi saadetud, on seos kolmandasse väärtusgruppi kuulumise ja naasmise vahel ilmne. Kārlis Kangerise hinnangul olid 1943. aasta kevade seisuga Eestisse ja Lätti tagasipöördumisloa saanutest ligemale pooled need, kes olid paigutatud kolmandasse väärtusgruppi. Sellele, et süsteemsemat tagasisaatmist ei toimunud ja tagasiränne toimus eelkõige vastava loa alusel või omavoliliselt, viitab naasnute suhteliselt väike arv – 1470 inimest Eesti ja Läti peale kokku. Lõpuks viitab ka üks 1941. aasta juulist pärinev ringkiri, et mittesakslastena fikseeritutel oli erinevalt rahvussakslastest kodumaale tagasipöördumise õigus, ent ilmtingimata mitte kohustus.⁶²¹ Kodumaale naasis lõpuks sadu järelümberasujaid Eestist ja märkimisväärne osa neist omal soovil.

Eestis ja eestlastest väeteenistuses = Military service in Estonia. Estonians in the military service. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History, 2011, vol 1, lk 173–176; Avdy Andresson. Eesti vabatahtlikud Ukrainas ja Kiievis. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. 6. Surutud vastu seinä: koguteos. Toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1958, lk 85–94; Raamot. Mälestused II, lk 222–312; Niglas, Hiio. Estonian Defence Battalions, lk 827–828.

⁶¹⁹ Vt nt Laamann Kalbus. Tõde ei põle tuleski, lk 190.

⁶²⁰ Kārlis Kangeris. Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945. – Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Band 2. Koost Michael Garleff. Köln, Weimar, Viin: Böhlau, 2008, lk 401.

⁶²¹ Kangeris. Die Rückkehr und Einsatz, lk 399; Dok 213. Rundschreiben der Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 21.07.1941. – Diktierter Option, lk 331.

Eestisse tagasipöördumine ei ole küll iseenesestmõistetav märk sellest, et need inimesed ennast kindlasti eestlasteks pidasid, küll aga mõjutasid nende valikuid mitmed rahvaskuuluvusega kaudselt seotud aspektid. Tagasituleku kasuks otsuse langetamine oli võrdlemisi lihtne, kuna võimalus selleks tekkis üsna pea pärast ümberasumist ja inimesed ei olnud veel jõudnud oma elu Sakamaal sisse seada. Sidemed kodumaaga seevastu ei olnud veel katkenud ega hääbunud. Paljudel juhtudel oli tegemist noorte peredega, kelle mitmed sugulased ja tuttavad olid jäänud Eestisse. Samuti oli esimesest ümberasumislainest mahajäämine kohati juba iseenesest märk sellest, et Eestist lahkuda ei soovitud ja järelümberasumise käigus tehti seda vastu tahtmist. Lisaks on võimalik, et erinevalt varasematest ümberasujatest ei olnud paljud järelümberasujad lahkumiseks ettevalmistusi tehes häälestunud kodumaalt lõplikult lahkuma, millele vihjavad mitmed küsitluslehed, mille täitjad nentisid, et lootus tagasi pääsemiseks kadus alles sõja järel.⁶²² Kaudselt seostuvad nimetatud asjaolud paljude järelümberasujate varasema segase ja ebamäärase, kahe või enama rahvuse piierialadel balansseerinud rahvustundega, mis näiteks varasematele ümberasujatele nii ulatuslikult iseloomulik ei olnud.

On selge, et Saksa riik vähemalt „rahvussakslasteks“ peetuid lihtsalt niisama tagasi lasta ei soovinud. Kui Saksa võimud kasutasid tagasipöördumismeeleolusid ära pädevate inimeste oma teenistusse värbamisega, siis ühtlasi püüti olukorda kontrolli all hoida nende tõstmisega kolmandast väärtusgrupist teise ja/või ümberasujaõiguste laiendamisega. Küllap oli järjekordselt tegemist peamiselt pragmaatilise kaalutlusega hoida kinni ja kasutada ära järelümberasumise käigus lisandunud inimressurssi. Hellmuth Weissi meenutuste järgi antudki aja jooksul ümberasuja õigused enamikele järelümberasujatest.⁶²³ Kaks korraldust 1941. aastast seevastu näitavad, et ehkki aja jooksul ümberasujaõigusi tõesti mitmetele algselt põgenikeks arvatud inimestele laiendati, ei kinnita need dokumendid, et seda oleks tehtud väga ulatuslikult. 27. mail anti välja korraldus nr 32/I ja 1. novembril korraldus nr 55/I, mõlema juurde kuulusid ka mahukad lisad nende isikute nimedega, kes ümberasujaõigused omandasid. Neist esimese järgi oli *Volksdeutsche*'dest ümberasujateks tunnistatud kokku 295 Eestist saabunud inimest. Teise korralduse esimeses lisas olid loetletud need inimesed, kellele anti ümberasujaõigused varasema korralduse nr 20/II tähenduses ja sellesse kuulus 127 inimest Eesti ja Läti peale kokku, teises lisas olid loetletud inimesed, kellele laienesid ümberasujaõigused ilma varade kompensatsioonita. Selles nimekirjas oli kokku 107 inimest.⁶²⁴ Mais antud korralduse alusel ümberasujateks loetud inimesed tõenäoliselt ei kajastu eespool käsitletud põgenike kategooriates, kuna tegemist oli valdavalt Kirschbergi laagri asukatega, kellele

⁶²² Nt 1936. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht; 1934. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht; 1931. aastal sündinud mehe täidetud küsitlusleht.

⁶²³ Hellmuth Weiss. Järelümberasumine. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 3. Pünane aasta: koguteos. Toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1956, lk 222.

⁶²⁴ BArch, R 186/31: Anordnung 32/I, 27.05.1941; BArch, R 186/31: Anordnung 55/I, 01.11.1941; BArch, R 186/32: Anlage zur Anordnung Nr. 32/I; BArch, R 186/32: Anlage 1 zur Anordnung Nr. 55/I; BArch, R 186/32: Anlage 2 zur Anordnung Nr. 55/I.

olid algusest peale ümberasujaõigused ette nähtud. Nõnda võib arvata, et Weiss on tegelikult silmas pidanud põgenike kategooriasse arvatud inimeste kõrgematesse väärtusgruppidesse tõstmist, mis aga ei tähendanud ümberasujaõiguste laiendamist korralduse nr 20/II tähenduses.

Põhimõtteliselt toimus ümberasumisõiguste jagamine ja selle alusel nende kolonistideks kõlblikuks tunnistamine rassiliste kriteeriumite alusel, ametkondlikus terminoloogias nimetati neid O-juhtumiteks (*Ost*). Põgenikest järelümberasujaid seevastu käsitleti A-juhtumitena (*Altreich*). Viimaste hulka kuulusid ka need, kelle ametnikud hindasid mittesakslasteks, ent kes rassiliselt vastasid hinnangute järgi kolonisaatoritega samadele tunnustele.⁶²⁵ Pole ilmne, kui palju tegelikus ametkondlikus praktikas aja jooksul kriteeriumites järele anti, sest üldiselt jälgiti juhtumite menetlemist ka kõrgemalt poolt, ent täielikult ei saa välistada, et sõjaaegsetest praktilistest vajadustest tingituna muutus kõikvõimalike kirjapandud kriteeriumite järgimine aja jooksul üha näilisemaks. Sellele viitab ka 1944. aasta alguses tehtud katse otsida sõjavangide seast saksa nime-dega isikuid, et kontrollida nende saksastamisvõimalusi.⁶²⁶

Ehkki mitmed sammud, mida Saksa võimud seoses järelümberasujate kategoriseerimise ja oma teenistusse rakendamisega ette võtsid, näitavad, et viimaseid püüti maksimaalselt riigi huvides ära kasutada, leidub haruldasemaid näiteid sellest, kuidas hoopis järelümberasujad ise aktsiooni toimumist enese huvides edukalt ära kasutasid. Iseloomulik on Amanda Reinbergi juhtum. Ta oli arvatavasti juba Eestist lahkudes sihiks võtnud Itaaliasse jõuda, millega tal olid tihedad sidemed juba enne sõda ning järelümberasumine oli tema perspektiivist seega kõigest võimalus teisele poole suletud piiri pääseda.⁶²⁷ Jääb ebaselgeks, miks Saksa võimud seda võimaldasid ja igal juhul pidid sellised juhtumid riiklike huvide taustal olema väga erandlikud.

Järelümberasujaid oli Saksa riigile vaja eelkõige potentsiaalse tööjõuna ning haritud ja mitmekeelsete inimestena idasõjakäigu ajal okupatsioonivõimude teenistuses. Neist kaalutlustest sõltus, mil moel nende rahvust ja päritolu määrati. Nii oli Saksamaa valmis sakslasteks tunnistama suurusjärgus ligikaudu sama palju inimesi, kui oli sakslastena algselt registreeritud, hoolimata arvestuse pidamise erinevustest. Et järelümberasujaid nähti kui ressursi, püüti takistada ka rahvussakslaste hulka arvatute naasmist kodumaale teisiti kui okupatsioonivõimude teenistuses ega järgitud seejuures täht-tähelt ka nõuet madalamatesse väärtusgruppidesse arvatud inimeste sunniviisiliseks tagasisaatmiseks. Kohati kujunes järelümberasujate käsitus ametnike laveerimiseks ideoloogiliste nõuete ja pragmaatiliste vajaduste vahel, mis eriti ilmekalt peegeldub kodakondsustaotlustes.

⁶²⁵ Lumans. Himmler's Auxiliaries, lk 191; Kangeris. Rückkehr und Einsatz, lk 386–388; Joachim Neander. Das Staatsangehörigkeitsrecht des „Dritten Reiches“ und seine Auswirkungen auf das Verfolgungsschicksal deutscher Staatsangehöriger. – theologie.geschichte, 2008, vol 3. <http://universaar.uni-saarland.de/journals/index.php/tg/article/viewArticle/471/510>.

⁶²⁶ Lumans. Himmler's Auxiliaries, lk 200.

⁶²⁷ Tark. Läänemaalastest järelümberasujad, lk 263.

4.5. Saksamaa kodakondsuse omandamine

Üldiselt pidanuks kõik Saksamaale jäänud ja rahvussakslasteks kategoriseeritud järelümberasujad omandama aja jooksul ka Saksa kodakondsuse. Kodakondsuse andmise protsess oli siiski võrdlemisi aeganõudev nii õigusaktidest tulenevatel kui ka praktilistel põhjustel ja kõik järelümberasujad sõja-aastatel kodakondsuse omandamiseni ei jõudnudki. Kõige tõenäolisemalt jäi kodakondsus saamata neil, kes Saksa okupatsiooni ajal Eestisse tagasi pöördusid; sõjaväeteenistusse värvatud isikutel ja neil üksikutel, kes üsna kiiresti pärast ümberasumist Saksamaalt mujale suundusid. Saksamaale jäänud inimesed ei saanud kodakondsust siis, kui nad polnud eelnevalt kategoriseeritud rahvussakslaste hulka, kuigi ei saa välistada, et sõja pikemalt kestes võinuks ka nemad kodakondsuse omandamiseni jõuda.

Saksamaa kodakondsuspoliitika kujunes alates natsionaalsotsialistide võimuletulekust aja jooksul üha keerulisemaks ja mitmeastmelisemaks ning selle peamine eesmärk oli välistada rassiliselt väärtusetuks peetud inimeste võimalused kodakondsus omandada.⁶²⁸ Järelümberasujate kodakondsuse omandamist mõjutas asjaolu, et Saksamaa kodakondsuse andmise praktika naturalisatsiooni korras oli võrreldes sõjaeelse ajaga mõneti muutunud seoses massilise Ida-Euroopa sakslaste ümberasustamisega. Kui varem oli Saksa riik sellele inimrühmale kodakondsuse andmisesse suhtunud pigem vastumeelselt, sest agressiivse välispoliitika huvides oli kasulikum, kui nad püsivad oma senisel kodumaal, siis vahetult sõjaeasetel aastatel hakkas see põhimõte murenema. Militariseerimise ja suurenenud tööjõuvajaduse tõttu rahvussakslaste Saksa kodakondsuse omandamise võimalused suurenesid.⁶²⁹ Sisserändajate keskuse (Einwandererzentralstelle) asutamine 1939. aastal markeeris massilise ümberasustamispoliitika algust ning edaspidi tegeles just see asutus ümberasustatavate kodakondsustaotluste menetlemisega.⁶³⁰

Põhimõttelised muutused Ida-Euroopa sakslastele kodakondsuse jagamise põhimõtetes ja sisserändajate keskuse asutamine näitavad ilmekalt, et ümberasustatavate Saksa kodakondsuse omandamine oli eelkõige riigi huvi. Kodakondsuse jagamisega püüti edaspidi ka segase rahvaskuuluvusega isikutele laiendada kodanikustaatusega kaasnenud kohustusi. Kindlasti ei olnud Saksa ametkonnad seejuures huvitatud kodakondsuse andmisega tahtlikult venitamisest, kuna lisanduv inimressurss oli sõjaoludes üha suurema tähtsusega. Järelümberasujate taotluste menetlemise käigu pani venima pigem see, et samaaegselt tuli tegeleda ka mujalt Ida-Euroopa aladelt (järelümberasumisega umbes samal ajal toimusid ümberasustamisaktsioonid näiteks Leedust, Bessaraabiast ja Bukoviinast) saabunud saksa päritolu inimestega. Alates sügisest 1940 Łódzis

⁶²⁸ Neander. Das Staatsangehörigkeitsrecht.

⁶²⁹ Oliver Trevisiol. Die Einbürgerungspraxis im Deutschen Reich 1871 – 1945. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades des Doktors der Philosophie an der Universität Konstanz Fachbereich Geschichte und Soziologie. Konstanz: Universität Konstanz, 2004, lk 77–78.

⁶³⁰ Lumans. Himmler's Auxiliaries, lk 189.

tegutsenud sisserändajate keskus pani efektiivsuse huvides käiku ka nn erirongi, millest käis teiste seas läbi ka arvukas hulk järelümberasujaid.⁶³¹ Nii ametkondades kohapeal kui ka erirongides kulges kodakondsuse taotlemise protsess üldjoontes ühtmoodi mitmeastmelisena, ent samas kiirkorras.⁶³²

Sisserändajate keskuse tegevusest säilinud ühtekokku sajad tuhanded kodakondsustoimikud peegeldavad kodakondsuse jagamise praktikat ja sõjaolude mõjusid ilmekalt. Tüüpilised toimikud sisaldavad taotleja isikuandmetega ankeeti ja kodakondsustaotlust, millest just viimane on eriti huvipakkuv selles sisalduva rahvuskuuluvust puudutava info ja ametnike kommentaaride tõttu. Ehkki taotlusvormi täitis enamasti tõenäoliselt ametnik, mis ilmneb taotluste käekirjavõrdlusest ja vastuste trafaretsusest, esitasid kirjapandud info vähemalt osaliselt taotlejad. Sageli ei sisalda toimikud peale isikuandmete ankeedi, kodakondsustaotluse ja -tõendi mitte mingisuguseid teisi dokumente ega kirjavahetust ning nõnda pole toimikutesse jõudnud väljaspool sisserändajate keskust kogutud andmed. Eri ametkondades täidetud dokumendid ei jõudnud kodakondsustoimikusse, vaid ladestusid ilmselt vastavatesse arhiividesse. Nõnda pole ilmne, mil moel selline väljaspool sisserändajate keskust kogutud teave lõplikku otsust mõjutas. Osaliselt annab kodakondsustaotluste menetlemise protsessi keerukusest ülevaate Berliini politseipresiidiumi arhiiv, mis sisaldab mitmete sõja-aastatel Berliinis elanud järelümberasujate kodakondsuse menetlemisega seotud toimikuid. Neis leidub mitmeid dokumente, mis isegi koopiatena sisserändajate keskuse toimikutesse üldjuhul ei jõudnud.⁶³³

Ehkki sisserändajate keskuse toimikud valgustavad kogu kodakondsuse taotlemise protsessi ainult osaliselt, ei takista see toimikutes sisalduva info võrdlevat analüüsi, sealhulgas võrdlusi varasemast ajast pärinevate dokumentidega. Taotlusvormid on ühetaolised, sisaldades muu hulgas teavet taotleja enese rahvuskuuluvuse, tema vanemate rahvuse (allpool nimetatakse seda teavet päritoluandmeteks), koduse keele ja kooli õppekeele kohta, samuti on neis aeg-ajalt ära märgitud kuuluvus saksa organisatsioonidesse. Taotlused esitati ja neid menetleti üldjuhul perekondade kaupa ning perekonnapea esitas seejuures andmed ka teiste pereliikmete kohta. Nii tuli näiteks abikaasa andmed esitada ka siis, kui too oli surnud, Eestisse maha jäänud või kui abielu oli juba aastaid tagasi lahutatud. Taotlused sisaldasid veel ametnike kommentaare taotleja ja tema pereliikmete päritolu, saksa keele oskuse, organisatsioonilise kuuluvuse ning vajadusel saksastumise (*eingedeutscht*) või „saksastumisvõimekuse“ (*eindeutschungsfähig*) kohta. Osaliselt kordasid ametnikud üle taotlusvormis juba sisaldunud info, ent sageli leidub neis tüüpiliselt lakoonilistes kommentaarides ka uut teavet.

⁶³¹ Erirongide kohta vt lähemalt nt Leniger. Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“, lk 169–173.

⁶³² Vt lähemalt nt Lumans. Himmler's Auxiliaries, lk 190.

⁶³³ Berliini politseipresiidiumi arhiivi Eestiga seotud isikutoimikud on Nõukogude Liidu trofeedokumentidena jõudnud Eestisse ja kättesaadavad Rahvusarhiivis: RA, ERA.R-211: Saksa kodakondsuse taotlejate toimikute kollektsioon.

Toimikud näitavad ilmekalt, et kodakondsuse omandamiseks pidi taotleja ennast põhimõtteliselt sakslaseks tunnistama. Pea kõik kodakondsust taotlenud isikud seda ka tegid, mistõttu on loomulik, et ainuüksi sellest asjaolust tulenevalt võib toimik minna vastuollu sõjaeelsete dokumentidega. Sakslasena määratlesid taotlejad ennast sageli ka juhtudel, kui nad ühtaegu tunnistasid, et kumbki vanem polnud saksa päritolu. Ühelt poolt võibki seda tõlgendada kui oludest tingitud valikut, millel taotleja rahvustunnetusega mingit pistmist polnud. Teisalt on näiteks segaperekondades üles kasvanud taotlejate puhul täiesti võimalik, et selliste andmete esitamisel olid nad üldjoontes siirad. Olenemata sellest, millist päritolu olid taotleja vanemad, oli aastakümneid varasemates ühiskondlikes oludes võimalik, et tema ise oligi üles kasvanud saksa keele- ja kultuuriruumis ning õppinud saksakeelses koolis. Üheks ilmekaks näiteks võib pidada Edgar Tuttelbergi, kellel, nagu eespool näidatud, oli 1934. aasta sügisel õnnestunud hoolimata siseministeeriumi kontrollist Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja astuda ja sel moel juba tol ajal formaalselt sakslaseks „saada“. On igati loomulik, et omal ajal oli ta ristitud ja leeritud Tallinna Oleviste koguduses. Saksamaa kodakondsuse taotlemise toimikust ilmneb aga, et ta oli eesti-rootsi päritolu, kuigi määratles ise ennast sakslasena.⁶³⁴

Vaid üksikutel juhtudel on isikud, kelle kohta on toimik avatud, määratlenud ennast eestlasena. Tegemist ei ole kodakondsuse taotlejatega, sest arvatavasti viimasel hetkel on nad kodakondsustaotluse esitamisest loobunud. Ühtekokku on uuritavate seas selliseid inimesi neli ja kõik nad soovisid arvatavasti Eestisse tagasi pöörduda, mõnes toimikus on see ka selgelt välja toodud. Neist ilmekaim on Gertrud Järvekülje juhtum. Ta soovis tõenäoliselt ümber asuda juba 1939. aastal, sest küsis tookord siseministeeriumist tunnistuse selle kohta, et on sakslane.⁶³⁵ Selles ei olnud midagi ebaharilikku, ka Saksa kodakondsuse taotlemise toimiku järgi oli ta mõlema vanema poolt saksa päritolu, samuti on teada, et ta oli varem olnud Oleviste koguduse liige. Ometi määratles ta kodakondsuse taotlemise käigus ennast eestlasena. Ametniku kommentaarist ilmneb, et Järvekülje ei soovinud kodakondsust taotleda, sest Nõukogude ametkonnad ei lasknud järeleümberrasumise ajal tema lapsel ümber asuda seoses sellega, et ta oli 1940. aasta novembris abielu lahutanud. Näib, et alles kodakondsuse taotlemise käigus oli tal võimalik ametkondadele väljendada soovi oma lapse juurde tagasi minna.⁶³⁶ Ülejäänud juhtumid on mõnevõrra vähem kõnekad. Isa poolt saksa-eesti, ema poolt eesti päritolu Fritz Clemensi toimikust ilmneb, et tema eestlasest abikaasa oli Eestisse maha jäänud. Et Clemens just seetõttu kodakondsus-

⁶³⁴ RA, ERA.85.1.542: Edgar Johann Tuttelbergi kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas; TLA, 236.1.53, l 355: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. I pihtkond L -Z, 1928–1939; BArch, R 9361-IV/378773: Einbürgerungsantrag, 15.04.1942.

⁶³⁵ RA, ERA.14.2.661, l 322p–323.

⁶³⁶ BArch, R 9361-IV/336357: (Kein) Einbürgerungsantrag, 09.05.1942; TLA, 236.1.54, l 205: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen St. Olai Gemeinde zu Reval. II pihtkond A -Z, 1928–1939.

taotluse esitamata jättis, pole küll selgesõnaliselt kirjas, ent aimatav siiski.⁶³⁷ Arthur ja Olga Truumann (ei olnud abikaasad) olid enne sõda Haapsalu koguduse saksa pihtkonna hingekirjas, ent kodakondsuse taotlemisel määratlesid mõlemad ennast eestlasena ja ühtlasi väitsid ennast olevat mõlema vanema poolt eesti päritolu.⁶³⁸

Arusaadavalt on päritoluandmed märksa mitmekesisemad kui teave taotleja enese esitatud rahvuskuuluvuse kohta ja võib arvata, et üldjuhul olid inimesed oma vanemate ja vanavanemate rahvuse kohta andmeid esitades siirad. Suurel osal neist, kes ennast kodakondsuse taotlemisel sakslastena määratlesid, oli toimikute järgi mitmekesine etniline taust, mis kohati ei ilmnegi ühestki teisest allikast kui ainult neist toimikutest. Taotlejate vanemate ja esivanemate seas leidis lisaks sakslastele ja eestlastele ka arvukalt venelasi ja rootslasi, vähemal määral veel lätlasi, poolakaid, kreeklasi ja šotlasi. Kodakondsustoimikud lasevad mõneti aimata ka Nõukogude ja Saksa ametkondade põhimõtteliselt sarnast lähenemist rahvuse määramisele, mis osaliselt selgitab ka kummagi poole koostatud ametliku järeloomberasujate statistilise koosseisu sarnasust. Toimikud näitavad, et inimeste rahvuskuuluvuse hindamisel kehtisid mingid universaalsed kirjapanemata põhimõtted, mida vaikumisi näisid tunnistavat nii eri riikide ametkonnad kui ka inimesed ise. Ilmekaks näiteks on 11 inimest, kelle kohta on teada nii nende rahvus ümberasumiseks registreerimisel kui ka päritoluandmed kodakondsustoimikust. Kaheksast sakslasena registreeritust neljal olid mõlemad vanemad toimiku järgi sakslased, kolm oli pärit eesti-saksa segaperest ja vaid üks on märgitud olema rootsi-vene-eesti päritolu, aga sellegipoolest kui täielikult saksastunud inimene. Kolmest eestlasena registreeritust kahel olid ka toimiku järgi eestlastest vanemad ning ühe päritoluandmed olid teadmata.

Päritoluandmeid püüdsid ametnikud mingil määral üle kontrollida ja juhul, kui kodakondsuse taotlejad taustakontrolli toimumist aimasid, siis tahtlikult nad tõenäoliselt väga sageli moonutatud infot ei esitanud. Iseenesest ei olnud kodakondsuse taotlejatel ette nähtud teada, milliste kriteeriumite alusel neile kodakondsuse andmine otsustatakse ja millises ulatuses nende esitatud andmeid kontrollitakse, nii et põhimõtteliselt võib oletada, et mingil määral esines päritoluandmete moonutamist, pidades siinkohal silmas seda, et esitatud info ei pruukinud alati täielikult klappida mingitest muudest allikatest avalduva teabega konkreetse isiku vanemate ja vanavanemate rahvuskuuluvuse kohta. Samas ei saa välistada, et isegi sellistel juhtudel oli kodakondsuse taotleja ise veendunud oma väidete korrektsuses. Näiteks on tagantjärele võimatu öelda, mida mõtles Rene Beermann, kui ta väitis enese olevat mõlema vanema poolt saksa päritolu, aga oma esivanematest ja nende taustast pidi ta igal juhul teadlik olema.⁶³⁹

Põhimõtteliselt olid Saksa ametkondade võimalused kodakondsuse taotleja päritoluandmete kontrollimiseks üsna avarad ajal, kui suur osa Ida-Euroopast

⁶³⁷ BArch, R 9361-IV/318477: (Kein) Einbürgerungsantrag, 06.05.1942.

⁶³⁸ BArch, R 9361-IV/378500: Arthur Truumann; BArch, R 9361-IV/378501: Olga Truumann; RA, EAA.1239.1.198, 1 300: Personaalraamat VII. A – W (saksa pihtkond), 1907–1931.

⁶³⁹ BArch, R 9361-IV/313062: Einbürgerungsantrag, 01.04.1941.

okupeeritud oli, sest neil oli ligipääs kohalikele arhiividele. Iseküsimus on, kui põhjalikku taustakontrolli konveiermeetodil töötamise tingimustes tegelikult tehti. Paistab, et näiteks Gerhard Andersoni taustakontrollile ülemäära palju aega ja energiat ei pühendatud. Kodakondsustoimiku järgi oli ta nii isa kui ka ema poolt saksa päritolu ja määratles ka ise ennast sakslasena. Mitte üheski toimikus sisalduvatest arvukatest kirjadest ei ole neid andmeid vaidlustatud. Kirjavahetuse järgi oli ta algselt paigutatud kolmandasse väärtusgruppi, mis aga ei tulenenud tema mittesaksa päritolust, vaid ametnike sõnutsi hoopis asjaolust, et tema abikaasa oli eesti päritolu ja viimase soovil ei olnud perekond ka 1939. aastal ümber asunud. Nüüd aga tuli kõne alla Andersoni tõstmine teise väärtusgruppi.⁶⁴⁰ Samal ajal, kui ametkonnad tema personaalküsimuse teemal kirju vahetasid, oli Eestis ennast sisse seadnud okupatsioonivõimudel põhimõtteliselt võimalik ligi pääseda ka Tartu Ülikooli matrikliinfole, millest oleks selgunud, et Andersoni näol oli tegemist rootslasega, või aadresslehtedele, mille järgi ta oli eestlane.⁶⁴¹ On ülimalt tõenäoline, et ametkonnad nende allikatega ei tutvunudki, mitte ei otsustanud neis sisalduvat infot teadlikult ignoreerida, eriti silmas pidades, et kohati avastati menetlusprotsessi käigus kõikvõimalikke vähegi tähendusrikkaid infokilde, meenutades kasvõi eespool märgitud advokaat Gerd Kochi abikaasa kunagist rahvusmärke muutmist.

Kui päritoluandmeid oli ametkondadel võimalik soovi korral kontrollida, siis teave kodakondsuse taotlejate perekondade koduse keele kohta sai tulla ainult neilt endilt. Näib, et tegemist oli tähtsana tajutud infokilluga, sest nii nagu iseennast määratleti sakslasena, nii mainiti ka perekonnasisese suhtluskeelena valdavalt kas ainult või lisaks mingile muule keelele just saksa keelt. Taolisi toimikuid, milles saksa keelt on koduse keelena mainitud kõrvuti mõne muu keelega, leidub arvukalt, kusjuures kohati mõjub see väide igati siira ja veenvana. Näiteks on loomulik eeldada, et Matsonite rootsi-saksa segaperes kasutatigi vaheldumisi mõlemat keelt.⁶⁴² Ka Paul Kleini väide, et perekonna suhtluskeelteks olid saksa ja vene keel, näib loogilisena, kui eeldada, et oma osaliselt kreeka päritolu abikaasaga suhtles ta pigem vene ja oma vanematega pigem saksa keeles.⁶⁴³ Mõnel juhul on siiski aimatav teabe võimalik moonutamine.⁶⁴⁴ Iseloomulik on siinkohal taas kord Sachariaste perekonna näide. Eugen Sealdus Sachariase perekonnasiseseks suhtluskeeleks märgiti taotlusvormi, kui mitte tema enda initsiatiivil, siis eeldatavasti vähemalt teadmisel, ainult saksa keel,⁶⁴⁵ kuigi ometi, nagu sai detailselt kirjeldatud eespool, oli tema poeg kasvanud pea

⁶⁴⁰ BArch, R 9361-IV/310675: Gerhard Anderson.

⁶⁴¹ Album Academicum II, lk 114; TLA, 1376.1.8.

⁶⁴² BArch, R 9361-IV/352086: Einbürgerungsantrag, 02.06.1942.

⁶⁴³ BArch, R 9361-IV/341555: Einbürgerungsantrag, 07.06.1942.

⁶⁴⁴ Nt BArch, R 9361-IV/346580: Einbürgerungsantrag, 02.07.1942; BArch, R 9361-IV/346759: Einbürgerungsantrag, 14.04.1942; BArch, R 9361-IV/356719: Einbürgerungsantrag, 01.05.1942.

⁶⁴⁵ RA, ERA.R-211.1.476, l 2: Bericht über den Einbürgerungsantrag des Eugen Sacharias, 15.08.1941.

täielikult venekeelses keskkonnas.⁶⁴⁶ Ei saa välistada, et mõnel juhul oligi perekonna suhtluskeeleks ainult teine, saksa keele kõrval nimetatud keel ja saksa keelt on mainitud pelgalt seetõttu, et seda peeti tol hetkel vajalikuks. Märksa silmatorkavamana mõjub aga vastupidine, ehkki vähelevinud trend: näiteks Fritz Clemens ja Gertrud Järvekülg võisid oma Eestisse naasmise soovile kaalu juurde andmiseks rõhutatult eesti keelt teise koduse keelena esile tuua.

Omaette tähelepanu väärib Grosside perekonna kodakondsustaotlus, milles on perekonna koduseks keeleks märgitud ainult eesti keel. Ometi ilmneb võrdluses teiste allikatega, et tegemist ei olnud ühemõtteliselt eesti päritolu perekonnaga, millele taotlusvormis esitatud kodune keel näib vihjavat. Toimikus on abikaasade päritolu kohta kirjas, et Ulrich Gross oli pärit eesti-saksa segaperest, tema abikaasa Hildegard aga oli mõlema vanema poolt eesti päritolu.⁶⁴⁷ Ulrich Grossi varasemad andmed rahvaskuuluvuse kohta on vastuolulised: tema rahvuseks isikutunnistusel on märgitud eestlane, ent aadresslehel sakslane.⁶⁴⁸ Nende üks lastest meenutas aastakümneid hiljem, et ei oskagi täpselt öelda, mis nende perekonna kodune keel oli ja ühtaegu vihjas, et räägiti nii saksa kui ka eesti keelt.⁶⁴⁹ Sel juhul jääb aga selgusetuks, miks ei pidanud Grossid Saksa kodakondsust taotledes vajalikuks oma mitmekeelsust esile tõsta, eriti kui see sellises olukorras kasulikum oli.

Kui koduse keele jaoks oli taotlusvormis ette nähtud eraldi lahter, siis kooli õppekeel tuleb enamasti välja vabavormilisest lisainfo lahtrist. Enamasti nimetasid taotlejad ainult kooli õppekeele, harvem toodi välja ka kooli nimi. Info pärines üldjuhul taotlejalt, millele viitab ka sageli kasutatud mina-vorm, ent näib, et kooli õppekeele kohta esitasid taotlejad reaalsusele vastavaid andmeid, sest toimikute järgi õppis arvukalt kodakondsuse taotlejaid mõnes muus kui saksakeelses koolis. Kooli õppekeelele ei saanud otsuse langetamisel ka kuigi suurt tähtsust olla, kasvõi ainuüksi seetõttu, et mitme taotleja kooliaeg oli möödunud Venemaa keisririigis ja mõnel juhul keset kõige intensiivsemat venestusperioodi, mistõttu on loomulik, et nad õppisid venekeelsetes koolides. Küllap olid sellised nüansid võrdlemisi hästi teada ka kodakondsustaotlusi menetlenud ametnikele ja kooli õppekeelele otsuse langetamisel suurt tähelepanu ka ei pööratud, ehkki toimikutest see asjaolu ühemõtteliselt välja ei tule. Iseloomulik on siiski, et kui ametnikud kordasid oma kommentaarides mitmeid teisi taotluses sisaldunud nüansse, neid rõhutatult olulistena välja tuues, siis kooli õppekeel selliste andmete hulka ei kuulunud. Võimalik, et ka kodakondsust taotlenud inimesed aimasid, et kooli kohta käivad andmed suurt tähtsust ei oma või lootsid, et ametkonnad ei hakka vaid kooli nime nimetamisel selle kohta taustainfot otsima. Igal juhul ei paistnud näiteks August Simastel oma eluloo kirjapanekul kuidagi vastuoluliseks pidavat kirjeldada oma päritoluperet kui saksa kogukonda kuulunut ja täielikult „saksa orientatsiooniga“, rõhutada seejuures, et

⁶⁴⁶ Vt alapeatükki 3.1.

⁶⁴⁷ BArch, R 9361-IV/329435: Einbürgerungsantrag, 25.03.1942.

⁶⁴⁸ TLA, 186.1.76: Ulrich Grossi isikutunnistuse kots, 09.09.1922; TLA, 1376.1.58: Ulrich Grossi aadressleht, 13.04.1927.

⁶⁴⁹ Intervjuu 1936. aastal sündinud naisega, 27.08.2013.

koduseks keeleks oli saksa keel ja lapsed kasvanud saksa vaimus, ent sealsamas mainida, et koolis käis ta Hugo Treffneri Gümnaasiumis.⁶⁵⁰

Vabas vormis toodi taotlusankeedis välja ka organisatsiooniline kuuluvus. Üldjuhul mainitakse seejuures ainult kuuluvust Saksa Kulturomavalitsusse. See on erinevalt kooli õppekeelest nüanss, mida ka ametnikud pidasid vajalikuks oma kommentaarides korrata, mis vihjab, et teatav mõju lõplikule otsusele võis sellel teabel olla. Seevastu näiteks saksa kogudustesse kuulumist ei maini taotlejad enam kordagi, ehkki veel mõnda aega tagasi järelümberasumiseks registreerimisel oli just see asjaolu ümberasumiseks loa saamisel kaalukaim. Kuigi kuulumine kulturomavalitsusse võis ametnike silmis teatud kaalu omada, ei tähendanud see ometigi, et oleks vaikinisi eeldatud, et selle liikmed olidki ainult saksa päritolu isikud. Näiteks on terve perega rahvusnimekirja kantud Grewingite kodakondsustoimikus kirjas, et tegemist on igati eesti päritolu perekonnaga, ehkki mõlemad abikaasad olnud küll täielikult saksastunud ja kummagi emakeelgi olnud saksa keel. Mis puudutab perekonna saksastumist, siis oli ametniku kommentaar ilmselt võrdlemisi korrektne, sest rahvusnimekirja oli perekond kantud juba 1925. aastal ja lisaks sellele olid nad ka aadresslehtede järgi sakslased.⁶⁵¹

Toimikutes lisaks taotlejate ja nende pereliikmete isikuandmetele sisalduvatest ametnike kommentaaridest osa oli arvatavasti kirja pandud jooksvalt menetluse käigus ja viitavad muljele, mille taotleja on jätnud; taotlusvormi lõpus leidub aga kokkuvõttev kommentaar, milles ametnik andis hinnangu, kas kodakondsuse andmisele on takistusi ja mistahes otsuse korral esitas lakoonilise põhjenduse. Nagu toimikutest selgub, siis enamasti takistusi ei olnud. Kommentaarid on üldjuhul napisõnalised ja trafaretsed, ent esineb ka pikemaid selgitusi ja märkusi. Üldiselt kasutasid ametnikud arvukatest kodakondsust puudutanud õigusaktidest⁶⁵² pärinenud sõnavara, korduvalt viidatakse näiteks saksa päritolule (*Deutschstämmigkeit*), aga ka asjaolule, et taotleja ja tema pereliikmed on täielikult saksastunud või vähemasti saksastumisvõimelised. Päritolu puudutavad kommentaarid on üldiselt suhteliselt detailsed, ent kattuvad pea alati taotlusankeedis esitatud andmetega. Hilisematele, alates 1943. aastast pärinevatele kodakondsustoimikutele on iseloomulikud ka kõukude tabelid, milles oli välja arvatud taotlejate sakslusprotsent, aga mitte ühestki taolisest toimikust ei ilmne, et sel moel fikseeritud segapäritolul oleks olnud tegelikku mõju kodakondsuse saamisele. Et sega- või täielikult võõrpäritolule viitavad kommentaarid esinevad üldjuhul koos viitega taotleja ja tema pereliikmete saksastumisele, kusjuures kodakondsuse andmisele selle kõige taustal takistusi ei nähtud, siis on ilmne, et tegelik kodakondsuse andmise praktika lähtus ebamäärasest ja laialivalguvast saksastumisastmest, aga mitte niivõrd päritolust.

⁶⁵⁰ RA, ERA.R-211.1.536, l 3: Mein Lebenslauf, 27.06.1941.

⁶⁵¹ BArch, R 9361-IV/329037: Einbürgerungsantrag, 01.06.1942; RA, ERA.85.1.542: Erich, Erna, Gretel Ilse ja Hans Werner Grewingi kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas; TLA, 1376.1.57: Erich Grevingi aadressleht, 04.07.1928; TLA, 1376.1.57: Erna Grevingi aadressleht, 13.05.1928.

⁶⁵² Vt lähemalt nt Neander. Die Staatsangehörigkeitsrecht.

Tüüpilisena ilmneb ametnike kommentaaridest seegi, kas kodakondsuse taotleja rääkis saksa keelt hästi või halvasti, kusjuures saab teada, et valdavalt räägiti saksa keelt kas hästi või vähemalt soravalt.⁶⁵³ Keeleoskus on toimikutes ülimalt levinud trafaretne fraas, mistõttu see omas otsustusprotsessis ilmselgelt ka mingisugust tähtsust. Samas ei ole tegemist kommentaariga, mis oleks olnud kaalukas kodakondsuse andmise otsuse langetamisel, vaid pigem praktilist laadi infoga, mis kodakondsuse taotlemise protsessi käigus üles tähendati. Kuna selliseid toimikuid, milles oleks viidatud kehvale keeleoskusele, siinsesse valimisse väga palju sattunud ei ole, siis pole teada, kuidas kehv keeleoskus kodakondsuse saamise võimalusi mõjutas. Pigem on tõenäoline, et taoliste inimeste puhul ei tulnudki kodakondsuse andmine algusest peale kõne alla ja toimikut seega ka ei avatud.

Ametnike kommentaaride sisu ja stiil viitavad vaid näilisele ettenähtud kriteeriumite järgimisele. See asjaolu nagu ka tõsiasi, et enamik taotlusi rahuldati, näitavad, et kodakondsuse jagamine oli esmajoonel riigi, aga mitte „taotlejate“ isiklik huvi. Rahvussakslasteks tunnistatud inimestelt eeldati kodakondsustaotluse esitamist ja ei saa välistada ka otsest survet. Ka mõningate järelümberasujate meenutused viitavad pealesurutud kodakondsusele ja sellele, et selle protsessi käigus neist „tehti sakslased“.⁶⁵⁴

Uuritud juhtumite hulgas leiduvad valdavalt rahuldatud taotluste hulgas vaid üksikud, mille puhul ametnikud on leidnud, et kodakondsuse andmisel esinevad mingid takistused. Mõneti on tegu ebaselgete juhtumitega, sest pealtnäha ei erine need taotluse esitanud märkimisväärselt taolistest, kellele kodakondsuse andmine on soovitavaks tunnistatud. Näiteks Marie Puhki (tuntud ettevõtjate perekonna Puhkide liige) toimikus on välja toodud, et hoolimata tema heast saksa keele oskusest ja asjaolust, et ta olevat „peaaegu täielikult saksastunud“ olevat talle kodakondsuse andmine siiski takistatud. Tähtsust ei omanud ametnike silmis seegi, et tema poeg oli parajasti politseipataljoni Ostland teenistuses.⁶⁵⁵ Maria Rea toimikus oli seevastu välja toodud, et ehkki ta olevat osaliselt saksa päritolu, olla ta „sakslusest“ eemaldunud ja lisaks rääkinud ka saksa keelt kehvasti.⁶⁵⁶ Johanna Laan oli toimiku järgi „puhtalt“ eesti päritolu ja ehkki rääkis küll hästi saksa keelt, ei olevat ta muul moel kuidagi sakslusega seotud ja nii olevat talle kohe kodakondsuse andmise suhtes siiski takistusi. Erinevalt ülejäänud kahest toimikust jätab kommentaari sõnastus mulje, et edaspidi võis kodakondsuse saamine siiski kõne alla tulla.⁶⁵⁷ Ilmselt oli neile kodakondsuse

⁶⁵³ Järelümberasujad oma mälestustes seevastu mainivad sageli seda, kuidas mõned nende kaasümberasujad polevat üldse saksa keelt osanud. Ühest küljest taolised inimesed kodakondsuse taotlemiseni küllap ei jõudnudki, teisest küljest võib mälestuste põhjal saksa keelt mitte osanud järelümberasujate arvukusest ka eksitav mulje jääda.

⁶⁵⁴ Nt Intervjuud 1925. aastal sündinud naisega, 07.09.2013, 21.12.2016; intervjuu 1926. aastal sündinud mehega, 16.10.2015; intervjuu 1931. aastal sündinud naisega, 16.09.2015.

⁶⁵⁵ BArch, R 9361-IV/361303: Einbürgerungsantrag, 21.07.1942.

⁶⁵⁶ BArch, R 9361-IV/362561: Einbürgerungsantrag, 24.07.1942.

⁶⁵⁷ BArch, R 9361-IV/346581: Einbürgerungsantrag, 14.04.1942.

andmisest loobumine lihtsam ka seetõttu, et nad ei olnud Saksa riigile strateegiliselt mitte millegagi kasulikud.

Täiesti omaette toimus politseipataljoni Ostland värvatud meeste kodakondsustaotluste menetlus. Sel ajal, kui Saksamaale jäänud järelümberasujatele järjest kodakondsust jagama hakati, olid nemad juba teenistuses Ukrainas. Eemalviibimise tõttu pidid nad paratamatult olema erijuhtum, sest tegemist ei olnud ei tüüpiliste A- ega ammugi mitte O-juhtumitega. Näib, et paljud neist kategoriseeriti esialgu kolmandasse väärtusgruppi, ehkki mitmed asjaolud võimaldanuks neid ka rahvussakslaste hulka arvata. Nii läks näiteks omal ajal Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirja kuulunud Aksel Kutti, Karl Elkeni, Eugen Freibergi, Kuno Koiteli ja Voldemar Hauswalteriga.⁶⁵⁸ Kõigi nende puhul tuli alles 1942. aastal kõne alla kõrgemasse gruppi tõstmine.⁶⁵⁹ Paljud pataljoni liikmetest aga ei saanud kas oma päritolu tõttu Saksa kodakondsust või ei avaldunudki soovi kodakondsuse omandamiseks. Kuna nad püsivalt Saksamaal ei viibinud ja olid ka ilma kodakondsuseta teenistusse rakendatud, ei olnud ka ametkondadel erilist huvi nende kodakondsusküsimusega põhjalikumalt tegeleda. Et alates 1943. aastast hakkas Eesti Leegioni üle läinud pataljoni liikmeid ka arvukamalt rindel langema, ei tulnudki nende kodakondsusküsimus enam päevakorda.

Põgusast võrdlusest Saksamaa ja varasemate Eesti kodakondsuse taotlemise toimikutega ilmneb, et kodakondsuse taotleja võimalused protsessi mõjutada olid kõige suuremad naturalisatsiooni korras Eesti kodakondsuse taotlemisel. Nii omaaegne opteerumiskord kui ka siin käsitletud Saksa kodakondsuse taotlemine surusid aga taotleja võrdlemisi passiivsesse seisu, milles tal oli vähe võimalust oma hoiakuid, sealhulgas siirast rahvustunnetust väljendada. Mõlemal juhul dikteerisid kodakondsuse jagamist eelkõige riiklikud huvid ning oma rolli mängis kiirkorras konveiermeetodil toimunud menetlus. Erinev on aga see, et kui opteerumise puhul olid eelkõige inimesed ise huvitatud Eesti kodakondsuse omandamisest, samal ajal kui riigi silmis oli ulatuslikum optantide sissevool pigem tülikas, siis nüüdses olukorras oli Saksa kodakondsuse taotlemine järelümberasujate perspektiivist pigem oludega kohastumine ja praktiline vajadus ning Saksa riigi soov kodakondsuse jagamisega neid riigi huvides rakendada märksa suurem.

4.6. Järelümberasumise tagajärjed

Järelümberasujad olid võrreldes varasemate ümberasujate ja hilisemate põgenikega omapärane inimrühm, kes ei moodustanud omaette ühisele saatusele tuginavat ja sisemiselt ühtset tervikut. Ümberasujaid ja põgenikke on ajalookirjutuses tavapäraselt käsitletud põhimõtteliselt erinevate rühmadena, nii nende etnilise

⁶⁵⁸ RA, ERA.85.1.542: Karl Gustav Elkeni, Eugen Freibergi, Voldemar Hauswalteri, Kuno Koiteli ja Axel Kutti kartoteegikaardid Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas.

⁶⁵⁹ BArch, R 69/1342: Braschnewitz Wagnerile, 07.07.1942; BArch, R 69/1342: Wagner Klingspornile, 14.07.1942; BArch, R 69/1342: Wagner Braschnewitzile, 13.09.1942; BArch, R 69/1342: Wagner EWZ-le, 23.09.1942.

tausta kui ka Eestist lahkumise aja ja asjaolude tõttu ning selline eristus on ka igati loomulik ja arusaadav. Põhimõtteliselt on eristatud ka mõlema rühma saatust ja valikuid sõja järel.⁶⁶⁰ Järelümberasujad ei paigutu aga ühestki nimeetatud aspektist lähtudes hästi kummassegi kategooriasse.

Järelümberasujate lahkumise asjaolusid saab osaliselt kirjeldada ümberasumisele iseloomulike tunnuste abil nagu organiseeritud lahkumine, paljudel juhtudel ka ümberasujatega sama staatuse omandamine jne, aga osaliselt ka põgenikele omaste kogemuste kaudu, kuivõrd lahkuti ohtu tajudes ja kiirkorras. Ka pärast sõda ei olnud ühemõtteliselt ilmne ei järelümberasujatele endile ega ümbritsevatele inimestele, kas neid peaks pidama pigem ümberasujateks või põgenikeks. Veel enam, kui selline küsimus tõstatas, muutus automaatselt küsitavaks ka järelümberasujate rahvskuuluvus: ümberasujatena pidanuks nad olema pigem sakslased, põgenikena aga eestlased. Lihtsamaks ei muutnud järelümberasujate sõjajärgses maailmas koha leidmist ka asjaolu, et suuresti oli tegemist juba sõdadevahelisel ajal segase rahvskuuluvusega inimestega.

Ka sõjaaegsed ja vahetult sõjajärgsed aastad suurendasid segadust. Erinevalt ümberasujatest ja põgenikest tegid järelümberasujad läbi mitmeid erinevaid saatusekäike, mis mõjutasid otseselt seda, mis sai neist edasi sõjajärgses maailmas. Kuna vähemalt esialgu hinnati järelümberasujad valdavalt kõlblikuks vaid nn *Altreich*'i jaoks, siis on loomulik, et väga paljud neist jäidki Saksamaale. Viibides seal ka sõja lõpus ja järel, sulandusid paljud kiirelt Saksamaa sõjajärgsesse ühiskonda.⁶⁶¹ Seevastu mitmetel teistel, kes olid sõja ajal elukohata jäänud või polnud püsivama elukoha leidmiseni järelümberasumise järel jõudnudki, oli põhjust põgenikelaagritesse suunduda.⁶⁶² Omaette grupi moodustavad need, kes astusid vabatahtlikult või mobiliseeriti sõjaväkke ja kellest mitmed tegid läbi ka sõjalõpu lahingud. Kui neil õnnestus ellu jääda ja Nõukogude sõjavangi mitte langeda, jõudsid nad üsna kiiresti Saksamaale tagasi, kuhu paljudel juhtudel olid jäänud ka nende tsiviilisikutest pereliikmed.⁶⁶³ Kuna sõja kestel sai üha enam järelümberasujaid ümberasuja õigused ja ühtlasi õiguse asuda okupeeritud Poola aladele sarnaselt ümberasujatega, siis paljud seda võimalust ka kasutasid. Paljud neist olid sunnitud sõja lõpus koos ümberasujatega pealetungiva Punaarmee eest lääne poole põgenema.⁶⁶⁴ Arvukalt järelümberasujaid pöördus Eestisse tagasi, osa neist okupatsioonivõimude teenistuses, teine osa omaalgatuslikult. Sõja lõpus oli neil erinevaid valikuid. Tsiviilvõimude teenistuses olnud inimesed või sõjaväelased läksid kaasa koos lahkuva tsiviiladministratsiooniga

⁶⁶⁰ Vt nt Kathrin Laine Lehtma. Kulturtrügerium, Unterdrückungstrauma, gemeinsames Kulturerbe: Zur deutschbaltischen und estnischen Selbstwahrnehmung nach dem Zweiten Weltkrieg. Lüneburg: Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, 2017.

⁶⁶¹ Nt intervjuu 1931. aastal sündinud mehega, 21.12.2013; intervjuu 1931. aastal sündinud mehega, 16.07.2015.

⁶⁶² Nt Beerman. Leaving Estonia in 1941; 1931. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht ja e-kiri (28.12.2016).

⁶⁶³ Nt Kima. Mälupilte aegade hämarusest.

⁶⁶⁴ Nt intervjuu 1933. aastal sündinud mehega, 15.10.2015; intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 13.10.2015.

või taganevate vägedega.⁶⁶⁵ Mitmed teised võtsid sarnaselt põgenikega ette teekonna üle mere Rootsi või Saksamaale või mööda maad Saksamaale.⁶⁶⁶ Samas leidus vähesel määral neidki, kes uuesti lahkuda ei püüdnudki ja neid, kes hoopis sõja lõpus Eestisse tagasi tulid.⁶⁶⁷ Leidus tagasipöördunuid, kes küüditati hiljem Siberisse.⁶⁶⁸

Säärane hajutatus ja sisemise grupiühitsuse puudumine tegi järelümberasujad altiks kiirelt oma uue asukohamaa elanikkonna sekka assimileeruma, olenemata sellest, kas nad jäid pärast sõja lõppu Saksamaale või emigreerusid. Assimileerumissurve on küll tugev mistahes diasporaa-kogukondades, ent järelümberasujate varasema tausta ning sõjaaegsete ja -järgsete saatusekäikude põhjal oletada, et nende assimileerumine oli kiirem ja mõjutas suhteliselt suuremat osa järelümberasujate esimesest ja teisest põlvkonnast kui hilisemate põgenike esimestest põlvkondadest, kuivõrd viimaste kogukonnaidentiteet on järjepidevalt läbi aastakümnete suhteliselt edukalt vastu pidanud.⁶⁶⁹ Kiire assimileerumise tegelikku ulatust on samas pea võimatu kindlaks teha ja seega järgnevalt sellel küsimusel pikemalt ei peatuta.

Sõjajärgne kiire assimileerumine oli ka ootuspärane ning vähe uusi ja üllatavaid teadmisi pakkuv arengutee võrreldes selle kõrval aset leidnud järelümberasujate selgelt märgatava jagunemisega väliseesti ja baltisaksa kogukondade vahel. Õigupoolest ei oleks põhjust sedagi väga üllatavaks pidada, teades, et järelümberasujate valdav osa jaguneski pealiskaudsel vaatlusel suurusjärgudes ligikaudu võrdselt pigem eestlasteks ja pigem sakslasteks, kelle kõrval muud rahvused olid esindatud pigem väiksearvulisemalt. Siiski on intervjuudest eelkõige, aga vähemal määral ka näiteks sõjajärgsest ajakirjandusest ilmnenu oma-pärane asjaolu, et sõjajärgne kogukondlik jagunemine ei ole väga hästi kooskõlas järelümberasujate rahvaskuuluvusega sõjaeelsel ajal. Nähtub, et inimesed, kellel eri asjaoludel, sageli teadlike valikute tulemusena, tekkisid tihedad kokkupuuted väliseestlastega, ei olnud ise või polnud nende päritolupered enne sõda nii ühemõtteliselt eestlased, nagu nende hilisemate valikute ja kohati rõhutatult eksplitsiitsete rahvaskuuluvuse väljenduste põhjal eeldada võiks.⁶⁷⁰ Väliseesti ajakirjandus peegeldab lisaks intervjuudele selgelt, et arvukalt järelümberasujaid on olnud vähem või rohkem aktiivsed mitmetes riikides tekkinud väliseesti kogukondades. Nende hulgas olid näiteks omal ajal Saksa Kultuur-

⁶⁶⁵ See kehtib näiteks kõige tuntumate järelümberasujate nagu Oskar Angelus või Hjalmar Mäe ning nende perekonnaliikmete kohta.

⁶⁶⁶ Nt Raadik. Mitu põgenemist; Rosenvinge. Escaping the Russian Bear; intervjuu 1927. aastal sündinud mehega, 20.09.2015.

⁶⁶⁷ Nt intervjuu 1937. aastal sündinud mehega, 02.02.2018; intervjuu 1934. aastal sündinud naisega, 16.01.2019.

⁶⁶⁸ Nt 1931. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht.

⁶⁶⁹ Väliseestlaste identiteedi püsimist ja moondeid on käsitletud mitmed uurijad. Vt nt Keevallik. Everyday Construction of Identity; Laar. Estonian Ethnic Identity; Ojamaa, Karu-Kletter. Diasporaa-estlaste enesekuvand.

⁶⁷⁰ Nt intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 02.04.2016; intervjuu 1938. aastal sündinud naisega, 28.06.2015; 1936. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht.

omavalitsuse rahvusnimekirja, aga hiljem väliseesti korporatsiooni Väinla kuulunud Ervin Ahlmann; samuti rahvusnimekirja kuulunud Rolf Buck; väidetava rootslasega abielus olnud prantsuse päritolu Olga Bagh, kellest sai hiljem Pariisi koori Heli koorijuht; või omal ajal isikutunnistuse rahvusmärke „sakslaseks“ muuta soovinud Voldemar Elementi tütar Inger.⁶⁷¹

Kaugeltki võrreldaval määral ei ole vastuolulised nende inimeste eluloolised andmed, kes olid pärast sõda tihedates sidemetes baltisaksa kogukondadega. Ehkki intervjuudes on nad oma rahvuskuuluvuse väljendamisel sageli hoopis kõhklevad, olid nende perekonnad sõjaeelsest ajast pärit allikate järgi üldjuhul sakslased. Intervjuu kontekstis kõhkleva väljenduslaadi üheks põhjuseks võib aga olla asjaolu, et baltisaksa kogukondadesse kuuluvad inimesed on ühtlasi säilitanud kontaktid ka Eestisse jäänud sugulaste ja tuttavatega ning kohati ka mitmete väliseestlastega, mistõttu näivad nad kuuluvat mitmesse omavahel vaid lõdvalt seotud kogukonda.⁶⁷² Sellistes valikutes paistab omal moel jätkuvat sõjaeelsele ajale iseloomulik kahe või enama rahvuse vahel balansseerimine.

Tekib küsimus, miks arvukalt varem pigem saksa rahvusgruppi kuulunud järelümberasujaid liitus pärast sõda väliseesti kogukondadega. Märkimisväärne mõju oli kunagistel ümberrahvastumistrendidel, mille pöördumine oli vaevaline ja aeglane. Sõdadevahelise Eesti seadusandlus ja ühiskondlikud olud ei olnud teatavasti kõige soodsamad selleks, et segase rahvuskuuluvusega inimesed oleks juba siis ennast vähemalt ametlikus asjaajamises ühemõtteliselt uuesti eestlastena määratleda soovinud.⁶⁷³ Kohati oli tegemist inimestega, kes väljendasid oma rahvuskuuluvust olukorrast sõltuvalt – teatud olukordades pidasid nad ennast eestlasteks, ent mingites teistes olukordades, näiteks seoses koolieelistustega, oli neil pragmaatilisem pidada ennast sakslasteks ja selle kinnituseks ühtlasi ka Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja astuda. Mõnede selliste perekondade järglased võisid ennast juba iseseisvusajal sellegipoolest eestlastena määratlema hakata, kui tuletada meelde näiteks Theodor Attemanni, Astrid Orlet või Felix Urbanit, ent taolistest näidetest hoolimata olid sõjaeelsetel ajal ja toonastest oludest tulenevalt muutused üksikisikute rahvuskuuluvuse väljendamisel aeglased. Märkimisväärsed muutused saidki ilmuda alles sõjajärgsel ajal, kui oli ära langenud omaaegne üks peamine takistav tegur ehk saksakeelsete koolide eelistamine, mis tollal läks vastuollu emakeelse hariduse põhimõttega ja soosis sel moel enese jätkuvalt sakslastena määratlemist.

Järelümberasujate kontakteerumine väliseesti kogukondadega ja nendega püsisvasse ühendusse asumine soosis seda, et nad hakkasid ka ise ennast selgemalt eestlastena määratlema. Eriline tähtsus oli seejuures 1944. aasta suurel põgenemislainel ja mitmesugustel kokkupuudetel põgenikega. Teatavasti sattusid ka paljud järelümberasujad põgenikelaagritesse või kasutasid võimalust õppida

⁶⁷¹ Pariisi laulukoori juubel. – Vaba Eestlane, 21.01.1975, lk 3; Välis-Eesti: sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht, 07.04.1962; Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, 02.08.1972, lk 3.

⁶⁷² Nt intervjuu 1926. aastal sündinud mehega, 01.11.2014; intervjuu 1927. aastal sündinud naisega, 21.12.2013; intervjuud 1928. aastal sündinud mehega, 01.03.2015, 18.11.2016.

⁶⁷³ Vt alapeatükki 3.6.

eestikeelsetes laagrikoolides.⁶⁷⁴ Põgenikelaagrites tekkinud kokkupuudete mõju oli aga pikemas perspektiivis kahetine. Ühelt poolt kujunesid põgenikelaagrites välja uued või tugevnesid mingid vanad kontaktid, mis võisid mõju avaldada konkreetsete isikute edasistele valikutele. Põgenikelaagrite vahendusel koondusid järelümberasujad ja põgenikud üha enam ning see soodustas hilisemate suurte kogukonnavõrgustike moodustumist või järelümberasujate ühinemist juba tekkinud kogukondadega. Sõjajärgsetel aastatel Saksamaalt emigreerumisel võis tekkinud kontaktidevõrgustik samuti kasulikuks osutuda.⁶⁷⁵ Ei saa välistada, et kogu selles protsessis mängisid oma rolli ka sõjajärgsel ajal ilmuma hakanud väliseesti ajalehed ja eriti neis sisaldunud otsimisest või riiki saabumisest teada andnud kuulutused, millest on võimalik leida nii mitmetegi selliste järelümberasujate nimesid, kes enne sõda ühemõtteliselt eestlased ei olnud.⁶⁷⁶ Sel ajal ei olnud võimalik põhjalikku taustakontrolli kellelegi teha ja määrav oli Eesti alalt pärinemine. Väliseestlastega samastumise muutis selline olukord igal juhul lihtsamaks.

Teisalt sai üsna kiiresti selgeks seegi, et põgenikud suhtuvad järelümberasujatesse teatava umbusuga ega pea neid endaga võrdseteks. Et järelümberasujad olid Eestist lahkunud varem ja organiseeritult, ei peetud neid põgenikeks, samuti oli põgenikel keeruline neid nende lahkumise asjaolude tõttu ühemõtteliselt eestlasteks pidada.⁶⁷⁷ Ka sõjajärgne põgenikepoliitika ei soosinud ümberasujate põgenikena arvele võtmist, ehkki põgenikustaatus omandamine või säilitamine läks paljudel järelümberasujatel siiski korda.⁶⁷⁸ Otseseid tõendeid umbuskliku või lausa vaenuliku suhtumise püsimisest hilisematel kui vaid sõjajärgsetel aastatel siiski ei leidu, kuigi Oskar Angelus kurtis veel oma mitu aastat pärast sõda kirjutatud mälestustes, kuidas väliseestlaste seas ei taheta järelümberasujaid mõista ja süüdistatakse neid „Rosenbergi tiibade alla“ minekus.⁶⁷⁹ Küll aga võis põgenikelaagrites kogetu tekitada ja levitada järelümberasujate seas arusaama, et kui nad tahavad ennast väliseesti kogukondadega siduda, on põhjust oma

⁶⁷⁴ Nt Raadik. Mitu põgenemist; Täht. Tähelend, lk 98–99; intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 14.09.2016; intervjuu 1930. aastal sündinud mehega, 14.11.2013.

⁶⁷⁵ Nt 1925. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht; 1928. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht; 1931. aastal sündinud naise täidetud küsitlusleht; intervjuu 1938. aastal sündinud naisega, 28.06.2015; intervjuu 1927. aastal sündinud mehega, 20.09.2015; intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 02.04.2016.

⁶⁷⁶ Nt Välis-Eesti: sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht, 18.11.1945, lk 8; Eesti Post = Estonian Post, 14.02.1947, lk 7; Stockholms-Tidningen Eestlastele, 02.07.1949, lk 1; Välis-Eesti: sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht, 17.07.1949, lk 7; Välis-Eesti: sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht, 27.04.1952, lk 8; Vaba Eesti Sõna = Free Estonian Word: Estonian weekly, 20.04.1961, lk 10.

⁶⁷⁷ Vt nt Täht. Tähelend, lk 99; intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 14.09.2016.

⁶⁷⁸ Vt nt Raadik. Mitu põgenemist, lk 164. Põgenikelaagrite suhtumisest (järel)ümberasujatesse vt ka Marcus Velke. Baltisches Exil in Bonn: Der Baltische Christliche Studentenbund (BCSB). – Lager – Repatriierung – Integration: Beiträge zur Displaced Persons-Forschung. Koost Christian Pletzing, Marcus Velke. Leipzig: BiblionMedia, 2016, lk 237.

⁶⁷⁹ Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 16–17.

järelümbervasumises osalemise fakti mitte afišeerida ja võimalusel püüda seda lausa varjata. Eestist lahkumise asjaolude tahtlik või tahtmatu varjujätmine on tõepoolest üks asjaolu, mis mitmetest järelümbervasujate isikuid puudutanud kirjutistest väliseesti ajakirjanduses silma jääb.⁶⁸⁰ Järelümbervasumist mainitakse harva ja sageli alles nekroloogides.⁶⁸¹ Iseloomulikuna saab siinkohal välja tuua näiteks Gottlieb Ney, kelle 90. sünnipäeva puhul kirjutatud lühieluloos järelümbervasumist ei mainitud, küll aga mõni aasta hilisemas järelehüüdes.⁶⁸² Kõige eelneva taustal ei saa koguni välistada, et järelümbervasumises kui kahtlases aktsioonis osalemine võis ühtlasi ka alateadlikult sundida mitmeid ennast väliseestlastega sidunud inimesi tagantjärele teistele ja iseendalegi keskmisest põgenikust aktiivsemalt tõestama, et nad on siiski õiged eestlased.

Lõpetuseks võib öelda, et järelümbervasumine oli omamoodi sümboolne aktsioon, mis pikemas perspektiivis aitas kaasa sõdadevahelise Eesti õigusruumi ja ühiskondlike olude taustal mõnevõrra pidurdunud, ent hiljem paguluses jätkunud (taas)eestistumise protsessile. See on harvaesinev ja tüüpilisele migratsiooni järgsele assimileerumisloogikale vastanduv trend, et inimesed, kellel sõdadevahelisel ajal ei olnud põhjust ennast ühemõtteliselt eestlasteks pidada, jõudsid eestluse rõhutamiseni alles paguluses. Samas on selge seegi, et iga järgnevat põlvkonda mõjutas asukohariigi assimileerumissurve üha tugevamalt, mistõttu paguluses taaseestistumist võib pidada ajutiseks ja vähese ulatusega nähtuseks.

⁶⁸⁰ Nt Ilmar Raamot [lühielulugu]. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 31.05.1952, lk 2; Leo Rannaleet sai 70-aastaseks. – Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, 23.10.1997, lk 5.

⁶⁸¹ Nt J. E. Nummelini mälestuseks. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 02.04.1952, lk 2; [Bruno Jürgensi surmateade]. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 13.08.1952, lk 1; E. Muttikas. Martin Puusepp in memoriam. – Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, 07.02.1973, lk 6.

⁶⁸² Osvald Viirsoo. Dr. G. Ney 90-aastane. – Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, 30.10.1971, lk 11; A. J. Anderson. Dr. phil. Gottlieb Ney. In memoriam. – Vaba Eesti Sõna = Free Estonian Word: Estonian weekly, 27.12.1973, lk 10.

KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED

Siinse väitekirja eesmärk oli selgitada, kuidas oli 20. sajandi esimesel poolel üksikisikute rahvaskuuluvuse väljendumine ja määramine seotud riiklike huvidega ning kas üldse ja kui, siis mil määral saab seoseid kahe nähtuse vahel pidada vastastikusteks. Fookuses olid vaatlusalusel perioodil Eesti alaga seotud inimesed, kelle ühiseks tunnuseks on asjaolu, et nad asusid 1941. aastal ümber Eestist Saksamaale. Senise uurimisseisu põhjal oli alust eeldada, et tegemist on segase ja vastuolulise etnilise taustaga inimestega, mistõttu on see inimrühm sobiv rahvuse formaalse väljendumisega seondunud raskuste ja eripärade uurimiseks, samuti on järeloomberasuajate elulooliste andmete kaudu võimalik selgitada riikide tegutsemisloogikat seoses indiviidide rahvaskuuluvusega. Eesmärgi täitmiseks analüüsiti kokku 1117 inimese eluloolisi andmeid ja analüüsi tulemusi kombineeriti ühiskonna toimimist peegeldavatest allikatest ning rahvuse määratlemisega seotud õigusaktidest ja viimaste vastuvõtmise asjaolusid puudutavast materjalist kogutud teabega.

Tulemuseks on kompleksne ülevaade, mis näitab, kuidas rahvuse määramise problemaatika ajas muutus ja millised olid varasema ühiskonnakorralduse mõjud hilisematele ajaperioodidele. Ilmnesid mitmed universaalsed, ajastu oludest ja riigikorrast vaid vähesel määral või üldse mitte sõltunud aspektid, mis olid tihedalt seotud rahvuse määramise ja määratlemise problemaatikaga. Tulenevalt uuritavate isikute eluajast ja vajadusest paremini mõista rahvuse määratlemise problemaatika tähendusrikkamaid tegureid hõlmas käsitlus laias laastus ajaperioodi ligikaudu 19. sajandi keskpaigast kuni Teise maailmasõja järgsete aastateni, ehkki põhitähelepanu on koondatud eelkõige 20. sajandi esimesel poolel toimunud arengutele. Nii oli vaatluse all nelja riigi – Venemaa keisririigi, sõdadevahelise Eesti Vabariigi, natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja Nõukogude Liidu – eri aegadel kehtinud rahvuspoliitika mitmed aspektid. Erilise tähelepanu all oli seejuures Eesti sõdadevaheline iseseisvusperiood, mille jooksul toimus mitmeid märkimisväärsed, ent seni ajalookirjutuses võrdlemisi varju jäänud arenguid.

Uurimistöö näitas, kuidas rahvusluse tõusu ja eriti 20. sajandi esimesel poolel tekkinud uute rahvusriikide tekke taustal suurenes riikide silmis märkimisväärselt üksikisikute rahvaskuuluvuse tähtsus. Olukord oli mõneti uudne nii riigivõimu kui ka inimeste seisukohalt, mida kumbki pool ei suutnud alati väga edukalt kontrollida ja soovitud moel suunata. Nii tekkisid vaidlused ja eriarvamused rahvuse määratlemise põhimõtete üle; iseloomulikuks muutusid riigi ja üksikisikute kohanemispüüded rahvusele suurt tähtsust omistanud keskkonnas, mille väljakujunemisse iroonilisel kombel mõlemad osapooled ka ise märkimisväärselt panustasid; ning rahvaskuuluvuse väljendamine vastavalt hetkeolukorrast tingitud vajadustele. Kui iga üksikjuhtumi asjaolude lahkamine eraldi ei võimalda mõista ühiskondlike arengute loogikat ja tulemusi, siis enam kui saja aasta pikkust ajaperioodi hõlmavast terviklikust käsitlusest ilmneb selgelt, kuidas riikide ja üksikisikute käitumine seoses viimaste rahvuse määratlemisega oli

paljuski sõltuv aastakümneid varasemast riigikorrast, kehtivast õiguskorraldusest, ühiskondlikest oludest ja avalikkuses levinud hoiakutest. Esile kerkisid mitmed märkimisväärsed omavahel läbi põimunud sündmuste ahelad, mis ise-loomustavad, kuidas riiklik rahvuspoliitika ja ühiskondlikud olud ühest küljest kujundasid indiviidide rahvuse väljendumise trende, ent teisest küljest arenesid ja teisesid ka ise nende trendide mõjul.

Esiteks mõjutas Venemaa keisririigi aegne ühiskonnakorraldus Eesti Vabariigis vastu võetud mitmeid õigusakte, millega anti rahvusele otsesõnu kaalukas tähtsus. Eelkõige puudutas see hariduspoliitikat ning vähemusrahvuste õigustega seotud seadusi ja määrusi. Hariduspoliitika oli eriti tugevalt mõjutatud varasemast saksastumisest ja venestumisest, mida seostati muu hulgas koolide õppekeelega. Seetõttu kujunes üheks koolikorralduse eesmärgiks tagada eesti päritolu laste õppimine eestikeelsetes koolides, selle jaoks omakorda oli vaja aga piisavalt selget teadmist, kes on eesti päritolu lapsed. Samal ajal eeldas soov tagada vähemusrahvuste õigused riigilt ka neile emakeelse hariduse kindlustamist. Aja jooksul ja eriti seoses kultuuriautonoomia seaduse vastuvõtmise ja Saksa Kulturomavalitsuse rajamisega ilmnas samas, et lapsevanemad ei olnud alati huvitatud laste saatmisest emakeelsesse kooli.

Teiseks kujundas varasem saksastumine ja venestumine ka Eesti ühiskonna meelsust. Varasemate suundumiste tõttu elas sõdadevahelises Eestis küllaltki arvukalt inimesi, kes polnud oma rahvuskuuluvuses ka ise väga kindlad või kelle rahvuskuuluvus polnud väga ilmne neid ümbritsenud inimestele. Samal ajal oli avalikkuse suhtumine eesti päritolu inimeste ümberrahvastumise suhtes selgelt tauniv, mis omakorda soodustas aja jooksul üha enam segaduste ja vastuolude tekkimist. Vaikimisi kehtinud või kohati ajakirjanduses ja poliitikute sõnavõttudes otsesõnu väljendatud iseenesestmõistetavused rahvuse olemuse küsimuses ei haakunud paljude inimeste kuuluvustunde või pragmaatiliste valikutega, mis eelkõige olid seotud laste kooli õppekeele valikuga või sooviga kuuluda Saksa Kulturomavalitsusse.

Kolmandaks ei olnud ühemõtteliselt selge, milliste põhimõtete alusel ametnikud vajadusel kodanike rahvuse kindlaks teevad ning olukorda ei muutnud lihtsamaks asjaolu, et Venemaa keisririigis mingeid universaalseid ja ühemõttelisi kriteeriume üksikisikute rahvuskuuluvuse määramiseks ei eksisteerinud. Ehkki inimesi, kelle rahvuse määramine sõdadevahelises Eestis segadusi tekitas, ei olnud väga palju ning põhiseaduse rahvuse määramise vabaduse sätestanud paragrahv ja isikutunnistuse rahvusmärke võinuks igasugused segadused juba eos ära hoida, kujunes tegelikkus vastupidiseks. Avalikkuse meeleolusid mõjutanud ajalooline pärand, aga ka poliitilised võitlused eriti 1930. aastate esimesel poolel suurendasid pingeid ühiskonnas veelgi, mille tulemuseks oli autoritaarse riigikorra tingimustes põhiseadusliku rahvuse määramise vabaduse ulatuslik piiramine ja uued ülalt alla kehtestatud objektiivsusele pretendeerinud kriteeriumid, mille abil kodanike rahvus edaspidi vaidlusalustes olukordades määrati.

Samas, nagu näitab järelümberrasumise aktsioon, võisid iseseisvusperioodi eelsed ja aegsed arengud nagu esivanemate saksastumine ja vastuolud formaalsel

rahvuse määramisel inimestele ka kasuks tulla. Esiteks tagasid saksastunud või sakslastest esivanemad võimaluse esitada saksa rahvusse kuuluvust kinnitavaid tõendeid ka sellistel juhtudel, kui ümber asuda soovija ennast ise enam sakslaseks ei pidanud ega olnud seda ka varasemate dokumentide järgi. Teiseks tuli kasuks vahepealsete segaduste ja pingete tõttu 1930. aastal isikutunnistustelt rahvumärkest loobumine, mis tegi võimalikuks varjata ammu kehtivuse kaotanud isikutunnistusel sisaldunud rahvumärget, mis võinuks ümberasumisloa saamisel takistuseks osutada.

Seoses rahvuse formaalse määramise tähtsustamisega pidid paljud inimesed korduvalt ja mitte ainult järelümberasumise ajal oma rahvuskuuluvust tõestama. Rahvuskuuluvuse tõestamiseks kasutati järjepidevalt kogudusetõendeid, kui-võrd ajalooliselt oli välja kujunenud arusaam, et kuuluvus teatud kirikukogudusse viitab ühtlasi ka rahvuskuuluvusele olenevalt koguduse keelest. Enne Eesti iseseisvumist peamiselt seltskondlikku kaalu omanud koguduse keele tähtsustamine omandas edaspidi ilma igasuguse juriidilise aluseta formaalse tähenduse. Kogudusetunnistusi kasutati rahvuse tõestamiseks sageli juba iseseisvusperioodil, kui neid oli vaja isikutunnistusel rahvumärke muutmiseks, kusjuures samamoodi nagu järelümberasumise ajal oli ka siis tegemist peamiste rahvuse tõendamiseks kasutatud dokumentidega, ilma et nende tõendite sobivus oleks olnud fikseeritud üheski õigusaktis. Samas oli kogudusetunnistuste ulatuslik kasutamine rahvastõendina seotud mitte ainult tajutud seosega koguduse keele ja rahvuskuuluvuse vahel, vaid ka asjaoluga, et alternatiivseid rahvuse tõendamiseks sobivaid dokumente oligi sageli keeruline leida.

Kindlasti ei saa üllatavaks pidada ilmnenu tõika, et mida enam riigid üksikisikute rahvuskuuluvust tähtsustavad, seda enam lahkneb rahvuse määramine ametlikes olukordades inimeste rahvustunnetusest mitteametlikes olukordades ning nende väljendatud rahvuskuuluvus omandab üha enam olukorrast sõltuva iseloomu. Taoline lahknemine ei ole otseselt sõltuvuses sellest, kas konkreetsel inimesel oli võimalik ise oma rahvuskuuluvuse üle otsustada. Keerulistes olukordades olid inimesed sunnitud mingil moel kohanema ja tegema valikuid enda tolle hetke huvidest lähtudes, ent ka riigid, mille poliitika algusest peale rahvusele suure ametliku tähtsuse omistas, olid sunnitud vastavalt indiviidide valikutele ja ajas muutunud oludele kujunenud uue reaalsusega kohanema ja vajadusel senist poliitikat muutma. Kas ja mil määral olid muutused kasulikud üksikisikutele, sõltus mitmesugustest asjaoludest. Rahvuse määramise vabaduse piiramine 1934. aastal oli paljudele üksikisikutele ebasoodne, näiteks järelümberasumislepingu ebamäärasus seevastu laiendas lahkumisvõimalustega inimeste ringi.

Riigid püüdisid inimeste rahvuspõhisel kategoriseerimisel pea alati objektiivsete kriteeriumite suunas. Inimeste rahvustunnetust ignoreeriti pea täielikult Venemaa keisririigis; ka sõdadevahelises Eestis ei toiminud põhiseaduslik rahvuse määramise vabadus kõige paremini, mille tulemusena jõuti objektiivsust taotlenud rahvuse määramise seaduseni; ka Nõukogude Liidu kategoriseerimispõhimõtted püüdisid objektiivsuse suunas, ehkki neid põhimõtteid järelümberasumise ajal ei rakendatud. Ehkki Saksamaa rassilisel väärtusel põhinenud

rahvuspoliitika tunnistas samal ajal ka assimileerumist, oli viimase toimumise üle otsustamise õigus taas kord ametnikel objektiivsusele pretendeerinud kriteeriumite alusel. Ka juhtudel, kui objektiivsete kriteeriumite rakendamine ei olnud täiel määral võimalik, püüdsid riigid elanikkonna rahvuse üle maksimaalset kontrolli omada. Kuigi meetodid võisid seejuures erineda, oli üheks universaalseks vahendiks kodakondsuspoliitika koos osaliselt varjatud moel rahvuse tähtsustamisega nagu sõdadevahelises Eestis või äärmuslike õiguslike regulatsioonidega nagu Saksamaal. Sellegipoolest esines hoolimata kontrollipüüetest inimeste rahvuse fikseerimisel ka rohkelt näilisust: kui kummagi poole jaoks oli kasulik, et dokumentides oleks kirjas teatud rahvus, ei omanud tähtsust see, kelleks kõnealune isik ennast oma igapäevases ja mitteametlikus elus pidas ning millises keele- ja kultuurikeskkonnas ringi liikus. See tõsiasi ei vähendanud aga rahvuspõhise kategoriseerimise kui sellise tähtsust.

Rahvuspõhine kategoriseerimine oli läbi terve 20. sajandi esimese poole teadvustatud vältimatu vajadusena. Seejuures ei olnud sellise arusaama taga pelgalt rahvusluse kujundatud maailmavaatelised alused, vaid pigem levinud primordiaalne ja essentsialistlik arusaam rahvuse sünnipärasest olemusest ja seega rahvuskuluvusest kui inimest ühemõtteliselt iseloomustavast tunnusest. Ometigi ei olnud essentsialism juba omal ajal ainuvõimalik nägemus rahvuse olemusest. Sõdadevahelises Eestis olid päritolu ja kultuurikeskkonna mõjud rahvuskuluvuse kujunemisel näiteks korduvalt diskussioonide objektiks. Ametkondlikus praktikas aga rakendati teoreetilisi argumente pragmaatiliste vajaduste teenistusse. See, milliseid argumente kasutati, sõltus sellest, kas vajaduste ja eesmärkidega oli parajasti rohkem kooskõlas päritolu või kultuurikeskkond. Nii oli tavapärane ka vastandlike argumentide segunemine. Sellist taktikat kasutasid sõdadevahelises Eestis ohtralt nii üksikisikud kui ka riigiesindajad. Sarnast argumentatsiooni nihet võib kohata ka Saksamaa sõjaeelses üha enam pragmaatiliseks kujunenud kodakondsuspoliitikas.

Iseloomulik on, et üksikisikud jäid oma rahvuse üle otsustamisel enamasti pigem passiivseks ega kasutanud kõiki võimalusi endale meelepärase rahvuse ametlikult fikseerimiseks. Aktiivsuse ilmutamiseks oli enamasti vaja mingit konkreetset pragmaatilist kaalutlust. Kui Venemaa keisririigis seostus aktiivne rahvusmääratlusega manipuleerimine karjäärivalikuga ning sõdadevahelises Eestis koolide ja kultuuriautonoomiaga, siis järelümberasumise ajal juba alalhoiuinstinkti ja vajadusega põgeneda repressioonide eest. Mida enam oli kaalul, seda enam olid inimesed valmis oma formaalse rahvuskuluvusega manipuleerima. Nii on ilmne seegi, et mida enam oli rahvuskuluvus teatud situatsioonis tähtsustatud, seda enam tekitasid taolised olukorrad vastuolulist dokumentatsiooni. Seegi on taas kord kinnituseks, et primordiaalsed ja essentsialistlikud arusaamad ei suutnud tegelikke rahvuse dokumenteerimise praktikaid märkimisväärselt mõjutada.

Silmatorikav oli läbi terve uuritava perioodi segaperekondade positsioon. Ühest küljest võib ootuspäraselt kinnitada, et just segaperedest pärinenud inimestel oli raskusi enese rahvuse määratlemisega neis olukordades, kui oli vajalik näidata enda kuulumist ühte kindlasse rahvusse. Teisest küljest oli pelgalt

pragmaatilistest kaalutlustest lähtudes taolistel perekondadel pea alati eelis selliste perede ees, mille mõlemad abikaasad olid formaalselt samast rahvusest. Vastavalt sellele, millisesse rahvusse kuulumine oli parajasti kasulik, oli võimalik apelleerida ühe või teise abikaasa rahvusele. Kui sõdadevahelise Eesti kooliseadused võimaldasid otsesõnu segaperedel valida vastavalt ühe vanema rahvusele meelepärane kool, siis järelümberasumise ajal oli võimalik vaid ühel isikul, kes suutis oma saksa päritolu tõestada, aidata Eestist välja terve laiendatud perekond. Samas ei tähenda eelnev, et inimesed, kellele nende segapäritolu taolisi eeliseid pakkus, neid alati ka kasutasid.

Lõpuks võib aga tõdeda sedagi, et ehkki üksikisikute rahvuskuuluvuse määramine põhjustas läbi kogu 20. sajandi esimese poole mitut puhku segadusi ja inimeste huvid pörkusid sageli riiklikega, võib mitmesuguste dokumentide ja muude allikate võrdluses kohata ka ühtset ja süsteemset loogikat, mis vihjab, et inimeste rahvustunnetus üldjuhul klappis nende rahvuse ametliku määratlemisega. Seega ei olnud identiteedisegadused kaugeltki levinud nähtus, nagu ei olnud seda ka formaalse ja mitteformaalse rahvuse määratlemise vastuollu sattumine. Seda enam märkimisväärne on aga väheste segase rahvuskuuluvusega isikute mõju riikide poliitikale, mis sinse uurimuse ajalistes, geograafilistes ja valimi seatud piirides kehtib eelkõige sõdadevahelise Eesti Vabariigi kohta. Võrdlus sama ajaperioodi teiste Ida- ja Kesk-Euroopa riikidega võiks tulevikus näidata, kas samalaadseid arenguid toimus ka mujal ning kui mitte, siis vääriks tähelepanu erinevuste põhjused. Kuigi võib oletada õigusliku rajasõltuvuse märkimisväärset rolli Eestis toimunud arengutele, ei saa kindlasti välistada ka mingeid muid ühiskondlikke tegureid.

Riikide rahvuspoliitika ja üksikisikute rahvuskuuluvuse omavahelised seosed, mis on kaugel lineaarsusest ja ühesuunalisusest, vääriks seega edaspidigi märksa detailsemat käsitlust. Sõdadevahelise Eesti Vabariigi rahvuspoliitika põhjalikuks uurimiseks leidub igal juhul rohkelt arhiiviallikaid, samuti ei ole kultuuriautonomia mõjud ühiskonnale veel piisavalt selged. Kvantitatiivsete meetodite rakendamine võimaldaks seejuures saavutada märksa täpsemaid tulemusi kui juhtumiuuringud. Näiteks Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja ja liikmeks astumise avalduste analüüs võimaldaks selgemalt välja tuua või vastupidi – ümber lükata 1930. aasta isikutunnistustelt rahvusmärke kaotamise ja 1934. aasta rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse mõju kulturomavalitsuse liikmeskonnale ja ühiskonnale tervikuna. Luteri koguduste personaalraamatute analüüs suurema valimiga annaks võimaluse kogudusevahetustes väljendunud võimalike identiteedinihete dünaamikat täpsemalt avada ning optantide isikutoimikute ja edasiste valikute süsteemne analüüs pakuks võimaluse paremini mõista nende mitmekesisest etnilist tausta ja selle mõju ühiskonnale.

Siinset uurimust võib pidada esimeseks katseks avada ebamäärase rahvuskuuluvusega, kahe või enama rahvuse piirialadele paigutunud inimeste roll ja tähendus riiklikele rahvuspoliitikatele. Väitekirja tarbeks tehtud uurimistöö kokkuvõttena võib igal juhul juba praegu öelda, et arvuliselt marginaalse inimrühma roll ühiskonnas oli märksa suurem, kui varasema uurimisseisu põhjal võinuks eeldada.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

EELK Konsistooriumi arhiiv

f 28 EELK Rakvere Saksa kogudus

EELK koguduste arhiivid

EELK Nõmme Rahu koguduse arhiiv

EELK Tartu Peetri koguduse arhiiv

Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv

Järelümberasujate küsitluslehtede vastuste kogu

Herderi Instituudi Dokumendikogu, (Dokumentensammlung des Herder-Instituts, DSHI)

f 140 Balt 491 Mündliche und schriftliche Befragung zur Umsiedlung 1939

Läti Riiklik Ajalooarhiiv, (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, LVVA)

f P-1019 Valsts slepenpolīcijas pārvalde Gestapo

Rahvusarhiiv, RA

f EAA.1168 EELK Põltsamaa kogudus

f EAA.1214 EELK Keila kogudus

f EAA.1215 EELK Kose kogudus

f EAA.1216 EELK Kuusalu kogudus

f EAA.1219 EELK Rapla kogudus

f EAA.1225 EELK Iisaku kogudus

f EAA.1226 EELK Jõhvi kogudus

f EAA.1229 EELK Simuna kogudus

f EAA.1232 EELK Väike-Maarja kogudus

f EAA.1235 EELK Järva-Peetri kogudus

f EAA.1236 EELK Koeru kogudus

f EAA.1237 EELK Türi kogudus

f EAA.1239 EELK Haapsalu kogudus

f EAA.1241 EELK Karuse kogudus

f EAA.1244 EELK Lihula kogudus

f EAA.1247 EELK Märjamaa kogudus

f EAA.1248 EELK Ambla kogudus

f EAA.1251 EELK Vigala kogudus

f EAA.1253 EELK Tartu Jaani kogudus

f EAA.1254 EELK Tartu Ülikooli kogudus

f EAA.1263 EELK Rannu kogudus

f EAA.1265 EELK Torma kogudus

f EAA.1268 EELK Rõuge kogudus

f EAA.1270 EELK Urveste kogudus

f EAA.1272 EELK Võru kogudus

f EAA.1273 EELK Pärnu Nikolai kogudus

f EAA.1274 EELK Audru kogudus

f EAA.1275 EELK Halliste kogudus
 f EAA.1278 EELK Mihkli kogudus
 f EAA.1279 EELK Pärnu Eliisabeti kogudus
 f EAA.1280 EELK Pärnu-Jakobi kogudus
 f EAA.1284 EELK Vändra kogudus
 f EAA.1287 EELK Suure-Jaani kogudus
 f EAA.1288 EELK Tarvastu kogudus
 f EAA.1290 EELK Viljandi Pauluse kogudus
 f EAA.1299 EELK Valga Jaani kogudus
 f EAA.3057 EELK Rakvere kogudus
 f EAA.3114 EELK Viru-Jaagupi kogudus
 f EAA.3130 EELK Anseküla kogudus
 f EAA.3132 EELK Kaarma kogudus
 f EAA.3134 EELK Kihelkonna kogudus
 f EAA.3147 EELK Põlva kogudus
 f EAA.3148 EELK Tartu Maarja kogudus
 f EAA.3149 EELK Viljandi Jaani kogudus
 f EAA.3150 EELK Tartu Peetri kogudus
 f EAA.3151 EELK Kuressaare kogudus
 f EAA.3159 EELK Paide kogudus
 f EAA.3168 EELK Pühalepa kogudus
 f EAA.3171 EELK Käina kogudus
 f EAA.3245 Tartu vandeadvokaat Walter von Stackelberg
 f EAA.4380 EELK Narva Jaani kogudus
 f EAA.4399 EELK Häädemeeste kogudus
 f EAA.5282 EELK Valga Peetri ja Valga Luke kogudus
 f EAA.5339 EELK Petseri kogudus
 f EAA.5369 EELK Risti kogudus
 f ERA.1 Politseitalitus
 f ERA.14 Siseministeerium
 f ERA.15 Asutava Kogu Valimiste Peakomitee, Asutav Kogu
 f ERA.28 Petrogradi Kontroll-Opteerimise Komisjon
 f ERA.31 Riigikantselei
 f ERA.33 Siberi Kontroll-Opteerimise Komisjon
 f ERA.36 Moskva Kontroll-Opteerimise Komisjon
 f ERA.49 Teedeministeeriumi Raudteede Talitus
 f ERA.50 Sotsiaalministeerium
 f ERA.54 Posti-, Telegraafi- ja Telefonitalitus
 f ERA.58 Põllutööministeeriumi üld-, statistika, varade ja arveosakonnad
 f ERA.66 Riigikontroll
 f ERA.80 Riigikogu I – V koosseis
 f ERA.85 Saksa Kultuuroromavalitsus
 f ERA.495 Sõjavägede Staap
 f ERA.498 Sõjaväe Varustusvalitsus
 f ERA.527 Merejõudude Staap
 f ERA.533 Tallinna Garnisoni Komandantuur
 f ERA.553 10. Üksik Jalaväepataljon
 f ERA.622 Ratsapolkude Tagavara Divisjon
 f ERA.957 Välisministeerium

f ERA.969 Majandusministeerium
f ERA.1108 Haridusministeerium
f ERA.1265 Riigiarhiiv
f ERA.1356 Riigikohus
f ERA.1357 Tallinna Ringkonnakohus
f ERA.1790 Eesti Pank
f ERA.1947 Tartu Ringkonnakohus
f ERA.2121 Viljandi Ringkonnakohus
f ERA.3138 Viru Maavalitsus
f ERA.3522 Kinnisvarade Hindamise Amet
f ERA.3635 Tallinna Konservatoorium
f ERA.4209 Haapsalu Linnavalitsus
f ERA.4217 Haapsalu Gümnaasium
f ERA.4365 Saksa okupatsioonivõimude poolt mahajäetud üksikute dokumentide kollektsioon
f ERA.4374 Tallinna Tehnikum
f ERA.4408 Uluots, Jüri – õigusteadlane ja poliitik
f ERA.R-2 ENSV Elamu- ja Kommunaalmajanduse Ministeerium
f ERA.R-26 NSVL Riigipanga Eesti Vabariiklik Pank
f ERA.R-34 ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Töölis-Talupoegade Miilitsavalitsus
f ERA.R-211 Saksa kodakondsuse taotlejate toimikute kollektsioon
f ERA.R-1884 ENSV Siseasjade Rahvakomissariaat

Saksamaa Liiduarhiiv, (Bundesarchiv, BArch)

f NS 33 SS-Führungshauptamt
f R 57 Deutsches Ausland-Institut
f R 59 Volksdeutsche Mittelstelle
f R 69 Einwandererzentralstelle Litzmannstadt
f R 186 Sammlung Volkstum und Umsiedlung (chem. BDC)
f R 9361-IV Sammlung Berlin Document Center (BDC): Personenbezogene Unterlagen der Einwandererzentralstelle (EWZ)

Saksamaa Välisministeeriumi arhiiv, (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, PA AA)

f Inland IIg Betr. Volksdeutsche
f RAV Reval Gesandtschaft Reval

Tallinna Linnaarhiiv, TLA

f 31 Tallinna Niguliste kogudus
f 186 Tallinna ja Nõmme isikutunnistuste kollektsioon
f 236 Tallinna Oleviste kogudus
f 237 Tallinna Toomkogudus
f 239 Tallinna Soome-Rootsi Püha Mihkli kogudus
f 1358 Tallinna Jaani Kogudus
f 1359 Tallinna Kaarli kogudus
f 1376 Tallinna Aadressbüroo
f 1409 Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Tallinna Pauluse Kogudus
f 1463 Tallinna Pühavaimu kogudus (1877–1926)

Publitseeritud allikad

- I Riigikogu protokollid. 8. istungjärg. [12. sept. – 19. dets. 1922]. Protokollid nr. 143–184. Tallinn: Riigikogu, 1922.
- I Riigikogu protokollid. 9. istungjärg. [11. jaan. – 9. märts 1923]. Protokollid nr. 185–221. Tallinn: Riigikogu, 1923.
- Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918–1945: Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes. Serie D (1937–1945). Band X, Die Kriegsjahre. Dritter Band. 23. Juni bis 31. August 1940. Frankfurt am Main: P. Keppler Verlag KG, 1963.
- Asutawa Kogu III istungjärg: [20. jaan. – 26. märts 1920.a.]: protokollid nr. 98–119. Tallinn: Täht, 1920.
- Asutawa Kogu IV istungjärg: [13. apr. – 31. dets. 1920. a.]: protokollid nr. 120–154. Tallinn: Täht, 1920.
- Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation. Koost Dietrich A. Loeber. 2. tr. Neumünster: Wachholtz, 1974.
- Laurits, Kaido.** Saksa Kultuuroomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940: monograafia ja allikad. Tallinn: Rahvusaarhiiv, 2008.
- Riigikogu IV koosseis: täielikud protokollid: IV istungjärg: 56. koosolekust 6. mail – 84. koosolekuni 12. juulil 1930. Tallinn: Riigikogu, 1930.

Perioodilised ja jätkväljaanded

- Dziennik Ustaw 1921
- Eesti Post = Estonian Post 1947
- Eesti Postimees ehk Näddalaleht 1879
- Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet 1971, 1972, 1973, 1997
- Esmaspäev 1928, 1929
- Kaja 1925, 1928
- Kasvatusteadusline Ajakiri Kasvatus: Ametlik osa 1919
- Postimees 1899, 1900, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1934
- Päevaleht 1925, 1926, 1928, 1939
- Riigi Teataja 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1925, 1930, 1931, 1933, 1934, 1937
- Riigi Teataja Lisa 1937, 1940
- Sakala 1884, 1920, 1928
- Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1920
- Stockholms-Tidningen Eestlastele 1949, 1952
- Tallinna Post 1933
- Uudisleht 1940
- Uus Aeg 1902
- Uus Eesti 1939
- Vaba Eesti Sõna = Free Estonian Word: Estonian weekly 1961, 1973, 1993
- Vaba Eestlane 1975
- Vaba Maa 1925, 1926, 1931, 1934
- Valdibas Vēstnesis 1934
- Välis-Eesti: sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht 1945, 1949, 1952, 1962

Kirjandus

- 1922 a. üldrahvalugemise andmed. Vihk 1, Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis = Résultats du recensement de 1922 pour toute la République. Tome I. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924.
- After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg empires. Toim Karen Barkey, Mark von Hagen. Boulder (Colorado), Oxford: Westview Press, 1997.
- Ahonen, Pertti; Corni, Gustavo; Kochanowski, Jerzy; Stark, Tamás; Schulze, Rainer; Stelzl-Marx, Barbara.** People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and its Aftermath. Oxford, New York: Berg, 2008.
- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 1. [Registrid] = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 1 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 1. Koost Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 2, Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 1–10191 = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 2 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 2. Koost Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 3, Tartu Ülikooli 1929–1944 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 10192–19954; 1918. aasta II semestril immatrikuleeritud üliõpilased = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 3 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 3. Koost Lauri Lindström, Toomas Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Alenius, Kari.** Under the Conflicting Pressures of the Ideals of the Era and the Burdens of History: Ethnic Relations in Estonia, 1918–1925. – Journal of Baltic Studies, 2004, vol 35, nr 1, lk 32–49.
- Alenius, Kari.** „Away with German and Russian influence!“ Ethno-Political Considerations in the Reorganisation of the Estonian School System in the Early 1920s. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2007, vol 56, nr 3, lk 347–363.
- Alenius, Kari.** The Birth of Cultural Autonomy in Estonia: How, Why, and for Whom?. – Journal of Baltic Studies, 2007, vol 38, nr 4, lk 445–462.
- Aman, Viktor.** Raamat Eestimaa rootslastest: kultuurilooline ülevaade. Tõlk Ivar Rüütli. [Tallinn]: Argo, 2017.
- Anderson, Roger.** Me kodutud. – Vikerkaar, 1993, nr 10, lk 21–26.
- Andresson, Avdy.** Eesti vabatahtlikud Ukrainas ja Kiievis. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. 6. Surutud vastu seinä: koguteos. Toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1958, lk 85–94.
- Anepaio, Toomas.** Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940: biograafiline leksikon. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017.
- Angelus, Oskar.** Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast, 1941–1944. Stockholm: EMP, 1956.
- Angelus, Oskar.** Die Umsiedlung der Estlanddeutschen 1939/40 in estnischer Sicht. – Baltische Hefte, 1969, kd 13, lk 104–143.
- Anusson, Jüri.** Wana ja uus kool. Tallinn: Vaba Maa, 1920.
- Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century. Journal of Baltic Studies, 2017, vol 48, nr 1.

- Baron, Nick; Gatrell, Peter.** Population Displacement, State-Building, and Social Identity in the Lands of the Former Russian Empire, 1917–23. – *Kritika*, 2003, vol 4, nr 1, lk 51–100.
- Barth, Fredrik.** Introduction. – *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Toim Fredrik Barth. 2. tr. Long Grove (Illinois): Waveland Press, 1998, lk 9–38.
- Beerman, Adelines.** Leaving Estonia in 1941. – *Lennuk*, 2013, vol 3, nr 7, lk 26–27.
- Berendsen, Veiko; Maiste, Margus.** Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.
- Bosse, Lars.** Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland. – *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Band 1*. Koost Michael Garleff. 2. parandatud tr. Köln, Weimar, Viin: Böhlau, 2008, lk 297–387.
- Brubaker, Rogers.** *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1996.
- Brubaker, Rogers.** Ethnicity without groups. – *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights*. Toim Stephen May, Tariq Modood, Judith Squires. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, lk 50–77.
- Brüggemann, Karsten.** Fremde im eigenen Imperium: Russische ethnografische Beschreibungen finnischer und baltischer Völker an der Ostsee im späten Zarenreich. – *Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert*. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, lk 49–73.
- Bryant, Chad.** Either German or Czech: Fixing Nationality in Bohemia and Moravia, 1939–1946. – *Slavic Review*, 2002, vol 61, nr 4, lk 683–706.
- Cadiot, Juliette.** Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). – *The Russian Review*, 2005, vol 64, nr 3, lk 440–455.
- Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses.* Toim David I. Kertzer, Dominique Arel. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Coakley, John.** *Nationalism, Ethnicity and the State: Making and Breaking Nations*. Los Angeles, London, New Dehli, Singapur, Washington DC: SAGE Publications, 2012.
- Cohen, Ronald.** Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology. – *Annual Review of Anthropology*, 1978, vol 7, lk 379–403.
- Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic.* Toim David Rock, Stefan Wolff. New York, Oxford: Berghahn Books, 2002.
- Creating the Other: Ethnic Conflict & Nationalism in Habsburg Central Europe.* Toim Nancy M. Wingfield. New York, Oxford: Berghahn Books, 2003.
- David, Ohad; Bar-Dal, Daniel.** A Sociopsychological Conception of Collective Identity: The Case of National Identity as an Example. – *Personality and Social Psychology Review*, 2009, vol 13, nr 4, lk 354–379.
- Davies, Norman.** *God's Playground: A History of Poland in Two Volumes. Volume II. 1795 to the present*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2005.
- Davõdov, Ilja.** Ametnike teenistuslehed kui ajalooallikas Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiivifondi näitel. – *Tuna*, 2016, nr 1, lk 20–41.
- Deák, István.** *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York: Oxford University Press, 1990.

- Deutsch-baltisches Gedenkbuch: unsere Toten der Jahre 1939–1947. Toim Karin von Borbély. Darmstadt: Deutsch-Baltische Genealogische Gesellschaft e. V. Darmstadt, 1991.
- Deutsch-baltisches Gedenkbuch: unsere Toten der Jahre 1939–1947: Nachtrag. Toim Karin von Borbély. Darmstadt: Deutsch-Baltische Genealogische Gesellschaft e. V. Darmstadt, 1995.
- Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Koost Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt. 2. täiendatud tr. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1997.
- Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses. Koost Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Detlef Henning. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2000.
- Die Heimatortskartei. – Baltische Briefe, 1972, nr 9, lk 8.
- Die Nationalitäten in den Staaten Europas: Sammlung von Lageberichten. Koost Ewald Ammende. Viin, Leipzig: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1931.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe ludność. Varssavi: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938.
- Ehala, Martin.** Identiteedimärgid: ühtekuuluvuse anatoomia. [Tallinn]: Künnimees, 2018.
- Einbund, Karl.** Vaba iseseisev Eesti. I. Tartu: Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu kirjastus, 1918.
- Eller, Jack David; Coughlan, Reed M.** The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments. – Ethnic and Racial Studies, 1993, vol 16, nr 2, lk 183–202.
- Emilie Beermann, Eesti lipp ja Põltsamaa. Koost Einar Hiob, Rutt Tänav. Põltsamaa: Põltsamaa Muuseum, 2012.
- Esse, Liisi.** Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakoost ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 22 (29). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 132–155.
- Estland und seine Minderheiten. Koost Konrad Maier. Nordost-Archiv, 1995, vol 4, nr 2.
- Etzold, Gottfried.** Zur Sozialgeschichte der deutschen Handwerker in Reval im 19. Jahrhundert. – Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914 = Population shifts and social change in Russia's Baltic provinces 1850–1914. Koost Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 213–224.
- Faehlmann, Rudolf.** Mein Leben. Kiel, 1964.
- Feest, David.** Abgrenzung oder Assimilation. Überlegungen zum Wandel der deutschbaltischen Ideologien 1918–1939 anhand der „Baltischen Monatsschrift“. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 1996, vol 45, nr 4, lk 506–543.
- Feldmanis, Inesis.** Die innenpolitische Entwicklung Lettlands und die deutschbaltische Minderheit 1918–1940. – Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses. Koost Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Detlef Henning. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2000, lk 58–69.
- Feldmanis, Inesis.** Latvijas vāciešu pēcizceļošana 1941. gadā. – Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumiun starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Bal-

- tijasvalstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas“ materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga = Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008 and Proceedings of the International Conference „Occupation Regimes in the Baltic States (1940–1990): Research results and problems“, 30–31 October 2008, Riga. Latvijas Vesturnieku komisijas raksti 25 = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia 25. Riia: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, lk 100–116.
- Feldmanis, Inesis.** Vācbaltiešu izceļošana no Latvijas (1939–1941). Riia: LU Akadēmiskais apgāds, 2012.
- Gammerl, Benno.** Staatsbürger, Untertanen und Andere: der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.
- Garve, Horst.** Konfession und Nationalität: ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert. Marburg/Lahn: Johann-Gottfried-Herder-Institut, 1978.
- German Minorities in Europe: Ethnic Identity and Cultural Belonging. Toim Stefan Wolff. New York, Oxford: Berghahn Books, 2000.
- Gingeras, Ryan.** Nation States, Minorities, and Refugees, 1914–1923. – The Oxford Handbook of European History, 1914–1945. Toim Nicholas Doumanis. Oxford: Oxford University Press, 2016, lk 138–159.
- Haberman, Harald.** Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.
- Hackmann, Jörg.** Nation- or Region-Building? On the Long Durée of Associational Culture in the Baltic Provinces of Russia. – The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples. Toim Marko Lehti. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005, lk 105–129.
- Hackmann, Jörg.** Was bedeutet „baltisch“? Zum semantischen Wandel des Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erforschung von mental maps. – Buch und Bildung im Baltikum: Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag. Koost Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer. Münster: LIT, 2005, lk 15–39.
- Hackmann, Jörg.** Werner Hasselblatt: Von der estländischen Kulturautonomie zur nationalsozialistischen Bevölkerungspolitik. – Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Band 2. Koost Michael Garleff. Köln, Weimar, Viin: Böhlau, 2008, lk 71–107.
- Hackmann, Jörg.** Rahvus(lus)tamine kui ühiskonna ülemkihti püsima jäämise strateegia? Saksa seltsid (*Deutsche Vereine*) Venemaa Läänemere-provintside. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Koost Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, lk 207–231.
- Hackmann, Jörg.** Werner Hasselblatt on Cultural Autonomy: A Forgotten Manuscript. – Forgotten Pages in Baltic History: Diversity and Inclusion. Toim Martyn Housden, David J. Smith. Amsterdam, New York: Rodopi, 2011, lk 147–160.
- Hale, Henry E.** Explaining Ethnicity. – Comparative Political Studies, 2004, vol 37, nr 4, lk 458–485.
- Hans Pöhl – Estlandssvenskarnas hövding: en biografi över Hans Pöhl (1876–1930), estlandssvenskarnas främste företrädare och ledare = Hans Pöhl – rannarootslaste eestvõitleja: Hans Pöhli (1876–1930), Eesti rootslaste vaimse liidri ja valgustaja elulugu. Toim Sven Salin. Stockholm, Tallinn: Svenska Odlingens Vänner, 2010.

- Hartge, Oswald.** Auf des Lebens großer Waage: Erinnerungen: 1895–1939: mit 19 Bildern und Stadtplänen von Reval und Dorpat. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1968.
- Harvey, Elisabeth.** Management and Manipulation: Nazi Settlement Planners and Ethnic German Settlers in Occupied Poland. – Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies. Toim Caroline Elkins, Susan Pedersen. London, New York: Routledge 2005, lk 95–112.
- Hasselblatt, Cornelius.** Der Gedanke der Kulturautonomie und seine gesetzliche und organisatorische Verwirklichung. – Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Koost Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt. 2. täiendatud tr. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1997, lk 37–46.
- Hasselblatt, Cornelius.** Die Nationslosigkeit der Sprache. Einige Überlegungen zum Begriffspaar Nation/Sprache am Beispiel Estlands im 19. Jahrhundert. – Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, lk 360–365.
- Hasselblatt, Werner.** Saksa vähemusrahvuse kultuuroomavalitsus. – Eesti Politsei, 1931, nr 4, lk 255–259.
- Hecht, Michael L.; Warren, Jennifer R.; Jung, Eura; Krieger, Janice L.** Communication Theory of Identity. – Theorizing About Intercultural Communication. Toim William B. Gudykunst. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 2005, lk 257–278.
- Hehn, Jürgen von.** H. v. Rimscha: Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Lettland im Jahre 1939. Eine Betrachtung. Verlag H. v. Hirschheydt, Hannover (1959). – Osteuropa, 1960, vol 10, nr 2/3, lk 206.
- Hehn, Jürgen von.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. 2. tr. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984.
- Helme, Rein.** Baltisakslaste ohvitserid Eesti kaitseväes. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 31–50.
- Hiden, John; Housden, Martyn.** Neighbours or Enemies?: Germans, the Baltic and Beyond. Amsterdam, New York: Rodopi, 2008.
- Hiio, Toomas.** Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest. – Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses = Military service in Estonia. Estonians in the military service. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History, 2011, vol 1, lk 158–273.
- Hiio, Toomas.** Tartu ülikooli üliõpilaskond 1802–1855. Päritolu ja sotsiaalne koosseis. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 19 (26). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 9–58.
- Hiio, Toomas.** Meie võõrad ja meie omad. Saksastumisest, ülikooliharidusest ja karjäärist Heinrich Rosenthalist Feliks Urbanini. – Rahvusülikooli omad ja võõrad. Toim Lea Leppik. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLIV. Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2016, lk 9–36.
- Hiio, Toomas.** Tartu ülikooli üliõpilaskond Esimese maailmasõja ajal: üliõpilaste immatrikuleerimisest ja mobiliseerimisest ning üliõpilaskonna rahvuslikust koosseisust. –

- Esimene maailmasõda ja Eesti II. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 24 (31). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016, lk 54–133.
- Hirsch, Francine.** Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union. Ithaca, London: Cornell University Press, 2005.
- Hirschhausen, Ulrike von.** From Imperial Inclusion to National Exclusion: Citizenship in the Habsburg Monarchy and in Austria 1867–1923. – European Review of History—Revue européenne d'histoire, 2009, vol 16, nr 4, lk 551–573.
- Hoebel, E. Adamson.** Anthropological Perspectives on National Character. – Annals of the American Academy of Political and Social Science, 1967, vol 370, lk 1–7.
- Homelands: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924. Toim Nick Baron, Peter Gatrell. London: Anthem Press, 2004.
- Housden, Martyn.** Ambiguous Activists. Estonia's Model of Cultural Autonomy as Interpreted by Two of Its Founders: Werner Hasselblatt and Ewald Ammende. – Journal of Baltic Studies, 2004, vol 35, nr 3, lk 231–253.
- Hroch, Miroslav.** Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations. New York: Columbia University Press, 2000.
- Hurt, Jakob.** Kõned ja kirjad. Loomingu raamatukogu, 1989, nr 1/2.
- Hänni, Priit.** Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis aastail 1889–1917. – Reaalteaduste arengust Tartu Ülikoolis: Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid. Toim Karl-Samuel Rebane jt. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIV. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1983, lk 28–29.
- Jansen, Ea.** Die nicht-deutsche Komponente. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Koost Wilfried Schlau. Köln: Mare Balticum, 1997, lk 233–243.
- Jansen, Ea.** Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet. – Acta Historica Tallinnensia, 2003, vol 7, lk 15–30.
- Jansen, Ea.** Eestlane muutub ajas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.
- Jansson, Torkel.** Rahvusteadvusest: valik artikleid. Koost ja tõlk Ivar Rüütli. Tallinn: Eestirootslaste Kultuuriomavalitsus, 2020.
- Johansen, Paul; Mühlen, Heinz von zur.** Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Viin: Böhlau, 1973.
- Jordan, Paul.** Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881 in textlicher Beleuchtung. Tallinn: Lindfors' Erben, 1886.
- Joseph, John E.** Language and Identity: National, Ethnic, Religious. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Jung, Eura; Hecht, Michael L.** Elaborating the Communication Theory of Identity: Identity Gaps and Communication Outcomes. – Communication Quarterly, 2004, vol 52, nr 3, lk 265–283.
- Jääts, Indrek.** Etnilised protsessid Vene impeeriumi siseperifeerias 1801–1904: Komi rahvusluse teke. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Jürgenson, Aivar.** Assimilatsioonistidest transnatsionalistideni — rände ja integratsiooni uurimine 20. ja 21. sajandil. – Tuna, 2016, nr 2, lk 91–105.
- Jürjo, Indrek.** Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 109–134.

- Kala, Tiina.** Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng?. – Tuna, 2004, nr 2, lk 8–22.
- Kala, Tiina.** Gab es eine „nationale Frage“ im mittelalterlichen Reval?. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 2012, vol 7, lk 11–34.
- Kangeris, Kārlis.** Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945. – Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Band 2. Koost Michael Garleff. Köln, Weimar, Viin: Böhlau, 2008, lk 385–428.
- Karjahärm, Toomas.** Konfessionen und Nationalismus in Estland zu beginn des 20. Jahrhunderts. – Konfession und Nationalismus in Ostmitteleuropa: Kirchen und Glaubensgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Nordost-Archiv, 1998, vol 7, nr 2, lk 533–553.
- Karjahärm, Toomas.** Venelased ja mittevanelased: terminoloogiline ekskurss Vene impeeriumi rahvussuhtesesse. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historioograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 19 (26). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 163–211.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino.** Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 2001.
- Katus, Kalev; Puur, Allan; Sakkeus, Luule.** Development of National Minorities: Republic of Estonia up to 1944. – Trames, 1997, vol 1, nr 3, lk 221–246.
- Keevallik, Leelo.** Everyday Construction of Identity in the Estonian Refugee Community in Sweden. – Journal of Baltic Studies, 2010, vol 41, nr 2, lk 177–200.
- Kenéz, Csaba János.** Die Bevölkerung des Gouvernements Estland 1850–1897. Ihre nationale und konfessionelle Gliederung. – Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914 = Population shifts and social change in Russia's Baltic provinces 1850–1914. Koost Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 45–83.
- Ketola, Mikko.** The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church 1918–1939. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2000.
- Kima, Harald.** Mälupilte aegade hämarusest. – Rukkilillesinised koolimütsid Tallinna tänavail: raamat Anna Tõrvand-Tellmannist, tema koolist ja tema õpilastest. Koost Arvo Jaama. Tallinn: Varrak, 2006, lk 162–172.
- Kivimäe, Jüri.** Raske lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. – Looming, 1989, nr 9, lk 1242–1250.
- Kivimäe, Jüri.** Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. – Keel ja Kirjandus, 1999, nr 4, lk 285–289.
- Konfession und Nationalismus in Ostmitteleuropa: Kirchen und Glaubensgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Nordost-Archiv, 1998, vol 7, nr 2.
- Kopõtin, Igor.** Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940. Tartu: Rahvusarhiiv, 2020.
- Krinking, Glenn Eric.** Island People: Transnational Identification, Minority Politics, and Estonia's Swedish Population. Dissertation. Ohio State University, 2009.
- Kröger, Philipp.** Die Entdeckung der „Völkermischzone“ Ostmitteleuropa im Blick deutscher Statistiker und die Berechnung bevölkerungspolitischer Programme in der

- ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung / Journal of East Central European Studies, 2019, vol 68, nr 2, lk 223–248.
- Krõõnström, Mati.** Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917. – Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 14 (21). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, lk 317–344.
- Krõõnström, Mati.** Eestlastest ohvitserid Vene armees 19. sajandil. – Akadeemia, 2006, nr 4, lk 808–839.
- Kukk, Kalev.** *Umsiedlung*: ootused ja tagajärjed. – Akadeemia, 2010, nr 11, lk 1931–1945.
- Kwan, Jonathan.** Nationalism and All That: Reassessing the Habsburg Monarchy and Its Legacy. – European History Quarterly, 2011, vol 41, nr 1, lk 88–108.
- Köppen, Bernhard.** Self-Attribution and Identity of Ethnic-German Spät-Aussiedler Repatriates from the Former USSR: An Example of Fast-Track Assimilation?. – Nationalities Papers, 2018, vol 46, nr 1, lk 105–122.
- Körber, Bernhard.** Die Stadt Dorpat (Jurjew) in statistischer und hygienischer Beziehung. Tartu, 1902.
- Laamann Kalbus, Evy.** Tõde ei põle tuleski. Ühe Eesti ohvitseri elutee ja sõjamalestused: Paul Laamann, reserv-kapten, Vabadussõja-aegse kitsarööpalise soomusrongi nr. 2 ülem. 2. tr. Tartu: E. Laamann Kalbus, 2001.
- Laar, Kadri-Ann.** Estonian Ethnic Identity: Language Maintenance and Shift. – Journal of Baltic Studies, 1990, vol 21, nr 3, lk 239–258.
- Laar, Mart.** Äratajad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005.
- Laurits, Kaido.** Saksa Kulturomavalitsuse kooliameti tegevus baltisaksa koolielu korraldamisel Eesti Vabariigis 1918/1925–1940. – Tuna, 2006, nr 3, lk 42–55.
- Laurits, Kaido.** Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus ja Saksa Kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 23–53.
- Laurits, Kaido.** Saksa Kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940: monograafia ja allikad. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2008.
- Lehtma, Kathrin Laine.** Kulturträgertum, Unterdrückungstrauma, gemeinsames Kulturerbe: Zur deutschbaltischen und estnischen Selbstwahrnehmung nach dem Zweiten Weltkrieg. Lüneburg: Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, 2017.
- Lender, Elfriede.** Minu lastele. Stockholm: EMP, 1967.
- Leniger, Markus.** Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1933–1945: Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Berlin: Frank & Timme, 2006.
- Lepp, A.** Alg- ja keskkoolid 1926/27 õ/a. – Eesti Statistika, 1928, nr 79 (6), lk 341–361.
- Lepp, A.** Alg- ja keskkoolid 1927/28 õ/a. – Eesti Statistika, 1929, nr 88 (3), lk 141–162.
- Lepp, A.** Alg- ja keskkoolid 1928/29 õ/a. – Eesti Statistika, 1930, nr 99 (2), lk 75–99.
- Leppik, Lea.** Social Mobility and Career Patterns of Estonian Intellectuals in the Russian Empire. – Historical Social Research, 2008, vol 33, nr 2, lk 42–62.
- Leppik, Lea.** Kalefaktoriipojast professoriks. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu: Kleio, 2011.
- Leppik, Lea.** Kõrgharidus sotsiaalse mobiilsuse tegurina pikal 19. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2013, lk 232–256.
- Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Koost Detlef Brandes, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst. Viin, Köln, Weimar: Böhlau, 2010.

- Liim, Allan.** Eestlaste tee keskhariduseni. – Eestikeelne keskharidus 100: konverentsi ettekanded. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2006, lk 50–67.
- Liivik, Olev.** Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 13–30.
- Liivik, Olev.** Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal. Ümberasujate lahkumise motiivid. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, vol 17, nr 1, lk 37–54.
- Liivik, Olev.** Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2016. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2017, lk 141–145.
- Liivik, Olev.** Järelsõna. Baltisaksastunud eestlane Erik Thomson ja tema ülevaade toomkoolist. – Erik Thomson. Tallinna Toomkooli ajalugu 1319–1939. Toim Olev Liivik. Tallinn: Tallinna Toomkool, 2019, lk 131–136.
- Liivik, Olev.** Toomkool 1906–1939. – Kaheksanda sajandi lävepakul: Tallinna Toomkool 1319–2019. Koost Priit Rohtmets. Tallinn: Tallinna Toomkool, 2019, lk 151–195.
- Liivik, Olev; Tark, Triin.** Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich: Über die Nachumsiedlung aus Estland im Jahre 1941. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2016, vol 65, nr 3, lk 407–427.
- Liivik, Olev; Tark, Triin.** Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse. – Tuna, 2016, nr 2, lk 58–70.
- Liulevicius, Vejas Gabriel.** Elective Ethnicity: The Phenomenon of Chosen National Identity in the Modern Baltic World. – The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples. Toim Marko Lehti. Berliin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005, lk 155–163.
- Lohr, Eric.** Russian Citizenship: From Empire to Soviet Union. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press, 2012.
- Loit, Aleksander.** Tallinlase unistus Nobeli rahupreemiast. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, vol 16, nr 1, lk 136–147.
- Lumans, Valdis O.** Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. 2. tr. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 2010.
- Lääne, Tiit.** Ines ja Dieter sõitsid autoga Lõuna-Aafrikasse. – Tiit Lääne, Enn Hallik. Viimase laevaga vabadusse. Tallinn: Paduvere Talumuuseumi Selts, 2015, lk 133–147.
- Maddison, Eugen.** Meie rahvusvähemused. – Vaba Maa, 11.08.1925, lk 2.
- Made, Vahur.** Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
- Mahoney, James.** Path Dependence in Historical Sociology. – Theory and Society, 2000, vol 29, nr 4, lk 507–548.
- Maiste, Margus; Puur, Allan.** Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: tulemuste analüüs. – Tuna, 2018, nr 1, lk 39–59.
- Maraldo, John C.** Der hermeneutische Zirkel: Untersuchungen zu Schleiermacher, Dilthey und Heidegger. Freiburg, München: Alber, 1984.
- Marcus, Joseph.** Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939. Berliin, New York, Amsterdam: De Gruyter Mouton, 1983.

- Márkus, Beáta.** Deportation deutschstämmiger Zivilisten aus Ungarn in die Sowjetunion 1944/1945. Dissertation. Budapest: Andrassy Universität Budapest, 2019.
- May, Stephen; Modood, Tariq; Squires, Judith.** Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights: Charting the Disciplinary Debates. – Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights. Toim Stephen May, Tariq Modood, Judith Squires. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, lk 1–23.
- Mäe, Hjalmar.** Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1993.
- Mägi, Kadi; Ham, Maarten van; Leetmaa, Kadri; Tammaru, Tiit.** The Neighbourhood Context and Changes in Self-Reported Ethnic Identity. – Journal of Ethnic and Migration Studies, 2020, vol 46, nr 1, lk 277–296.
- Mälksoo, Lauri; Hiio, Toomas.** Liivimaalane Friedrich Martens. – Sirp, 28.08.2020, lk 4–5.
- Mühlen, Konrad von zur.** Minu kogemused kirikuelus. – Revali ja Peterburi vahel. Eestimaalaste mälestusi kahest sajandist. Koost Henning von Wistinghausen. Tõlk Hanna Miller. Tallinn: Argo, 2016, lk 175–194.
- National-Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics. Toim Ephraim Nimni. New York: Routledge, 2005.
- Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.
- Neander, Joachim.** Das Staatsangehörigkeitsrecht des „Dritten Reiches“ und seine Auswirkungen auf das Verfolgungsschicksal deutscher Staatsangehöriger. – theologie.geschichte, 2008, vol 3. <http://universaar.uni-saarland.de/journals/index.php/tg/article/viewArticle/471/510>.
- Niglas, Aivar; Hiio, Toomas.** Estonian Defence Battalions/Police Battalions in the German Armed Forces. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 825–876.
- Niitsoo, Viktor.** Relvastamata vastupanu aastail 1940–41 III. – Tuna, 2001, nr 3, lk 48–56.
- Normet, Dagmar.** Avanevad uksed. Tallinn: D. Normet, 2001.
- Ojamaa, Triinu; Karu-Kletter, Kristel.** Diasporaa-estlaste enesekuvand muutumas maailmas. – Methis, 2014, nr 13, lk 173–196.
- Okamura, Jonathan Y.** Situational Ethnicity. – Ethnic and Racial Studies, 1981, vol 4, nr 4, lk 452–465.
- Olaf Tammarki lugu. Koost Heino Ross. Tartu: H. Ross, 2010.
- Paavle, Indrek.** Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. II. Passisüsteemi kehtestamine. – Tuna, 2011, nr 2, lk 43–67.
- Page, Scott E.** Path Dependence. – Quarterly Journal of Political Science, 2006, vol 1, nr 1, lk 87–115.
- Pearson, Raymond.** National Minorities in Eastern Europe 1848–1945. London: Macmillan Press, 1983.
- Phinney, Jean S.** Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research. – Psychological Bulletin, 1990, vol 108, nr 3, lk 499–514.
- Phinney, Jean S.; Ong, Anthony D.** Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions. – Journal of Counseling Psychology, 2007, vol 54, nr 3, lk 271–281.

- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe. = Le premier recensement général de la République Polonaise du 30 Septembre 1921. Logements. Population. Professions. Tableaux relatifs à la Pologne entière. Varssavi: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927.
- Piirimäe, Eva.** Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvuslusele. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Koost Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, lk 167–189.
- Pilve, Eli; Saueaak, Meelis.** Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. – Akadeemia, 2009, nr 10–11, lk 1937–1968, 2141–2155.
- Pistohlkors, Gert von.** Regionalism as a Concept of Baltic Historiography – Some Introductory Remarks. – Journal of Baltic Studies, 1987, vol 18, nr 2, lk 125–132.
- Plath, Ulrike.** Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- Plath, Ulrike.** Plurilingualismus in den baltischen Provinzen Russlands 1770–1850. – Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, lk 107–128.
- Plath, Ulrike.** Põgenikena saksa *Reich*'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis. – Vikerkaar, 2016, nr 4–5, lk 121–135.
- Plath, Ulrike; Vanamõlder, Kaarel.** Kui Liisa kirjutas kirja... – Tuna, 2016, nr 3, lk 95–108.
- Pullat, Raimo.** Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol, 2004.
- Pöld, Sigrid.** Konstantin Adolf Thomson ja Hageri kogudus: Maavaimuliku ja maa-koguduse tegevus muutuvus ühiskonnas. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2016.
- Raadik, Ivy.** Mitu põgenemist. – Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil. Koost Tiina Kirss. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 159–166.
- Raamot, Ilmar.** Mälestused. II. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991.
- Rahvastiku koostis ja korteriolud: 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II = Composition démographique de la population et logements: données du recensement de 1. III 1934. Vol. II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935.
- Rahvastikuprobleeme Eestis: II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV = Problèmes de la population: résultats du recensement de 1. III 1934. Vol. IV. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937.
- Rand, Luule.** Resettlement of the German Minority from Estonia in 1939–1941. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 33–43.
- Rannast-Kask, Liisi.** Venemaa eestlaste ja opteerimise kuvand Eesti ajakirjanduses 1920–1924. – Ajalooline Ajakiri, 2016, nr 1, lk 71–102.
- Raun, Toivo U.** Social Change in Estland and Northern Livland, 1871–1897: The Limits and Uses of Census Data. – Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914 = Population shifts and social change in Russia's Baltic provinces 1850–1914. Koost Gert von Pistohlkors,

- Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 85–102.
- Raun, Toivo Ü.** Rahvuslik identiteet Eestis ja Soomes 1905–1917. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 7–22.
- Rebane, Kaisa.** Vähemusrahvuste õiguste kohtulik kaitse Riigikohtu administratiivosa-konna praktikas 1920–1940. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2019.
- Rimscha, Hans von.** Zur Umsiedlung der Deutschen aus den baltischen Staaten während des Zweiten Weltkrieges. – Osteuropa, 1961, vol 11, nr 2, lk 134–136.
- Roccas, Sonia; Brewer, Marilyn B.** Social Identity Complexity. – Personality and Social Psychology Review, 2002, vol 6, nr 2, lk 88–106.
- Rohtmets, Helen.** Kättemaks põlisele vaenlasele? Baltisakslaste kodakondsusküsimus vastloodud Eesti Vabariigis. – Ajalooline Ajakiri, 2010, nr 1, lk 37–57.
- Rohtmets, Helen.** The Repatriation of Estonians from Soviet Russia in 1920–1923: A Test of Estonian Citizenship and Immigration Policy. – Journal of Baltic Studies, 2011, vol 42, nr 2, lk 169–187.
- Rohtmets, Helen.** The Significance of Ethnicity in the Estonian Return Migration Policy of the Early 1920s. – Nationalities Papers, 2012, vol 40, nr 6, lk 895–908.
- Rohtmets, Helen.** Suletud ukсед: Eesti Vabariigi sisserändepoliitika 1920. aastatel. – Ajalooline Ajakiri, 2013, nr 1, lk 55–78.
- Rohtmets-Aasa, Helen.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Rosenthal, Heinrich.** Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel: mälestusi aastatest 1869–1900. Tõlk Krista Räni. Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Rosenvinge, Kristina von.** Escaping the Russian Bear: An Estonian Girl's Memoir of Loss and Survival During World War II. Woodsville (New Hampshire): Lakeshore Press, 2016.
- Roshwald, Aviel.** Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East 1914–1923. London, New York: Routledge, 2001.
- Ruchniewicz, Krzysztof.** Zwangsmigration als Instrument deutscher und sowjetischer Besatzungs- und Annexionspolitik in Polen 1939–1941/45. – Comparativ, 2016, vol 26, nr 1, lk 125–140.
- Russwurm, Carl.** Eibofolke ehk Rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus. Tõlk Ivar Rütli. [Haapsalu]: Eestirootsi Akadeemia, 2015.
- Rätsep, Huno.** Pahupidi kadakasaksad: Rahvaetümoloogiaid eesti keelest. – Oma Keel, 2012, nr 2, lk 11–22.
- Saagpakk, Maris.** Umsiedlung baltisaksa mälestuskirjanduses. – Tuna, 2007, nr 4, lk 38–51.
- Saard, Riho.** Härraskirikust rahvakirikuks: Eesti rahvusest luterliku vaimulikkonna kujunemine ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku süünd. Tallinn: Argo, 2020.
- Sakson, Andrzej.** Zwischen Polentum und Deutschtum – gibt es noch Masuren und Ermländer?. – Heimat und Ethnizität: Über den Umgang mit Fremdheit in Masuren und Schlesien nach dem Zweiten Weltkrieg. Koost Ulrich Mai. Nordost-Archiv, 1999, vol 8, nr 1, lk 221–236.
- Salin, Sven.** Kampen för svenskheten, Svenska Odlingens Vänner och svenska skolor = Võitlus rootsluse eest, Rootsi Hariduse Selts ja rootsi koolid. – Hans Pöhl – Estlandssvenskarnas hövding: en biografi över Hans Pöhl (1876–1930), estlands-svenskarnas främste företrädare och ledare = Hans Pöhl – rannarootslaste eest-võitleja: Hans Pöhli (1876–1930), Eesti rootslaste vaimse liidri ja valgustaja elulugu.

- Toim Sven Salin. Stockholm, Tallinn: Svenska Odlingens Vänner, 2010, lk 117–166.
- Saussure, Ferdinand de.** Üldkeeleteaduse kursus. Tõlk Tiit Kuuskmäe. Tallinn: Varrak, 2017.
- Schleiermacher, F. D. E.; Dilthey, Wilhelm; Heidegger, Martin; Gadamer, Hans-Georg.** Filosoofilise hermeneutika klassikat. Tõlk Andrus Tool. [Tartu]: Ilmamaa, 1997.
- Schmelter, Thomas; Meesmann, Christine; Walter, Gisela; Praxl, Herwig.** Heil- und Pflegeanstalt Werneck. – Psychiatrie im Nationalsozialismus: Die Bayerischen Heil- und Pflegeanstalten zwischen 1933 und 1945. Toim Michael von Cranach, Hans-Ludwig Siemen. 2. tr. München: Oldenbourg Verlag, 2012, lk 35–53.
- Semenikhina, Irina.** Die deutsch-sowjetische Zusammenarbeit während der Umsiedlung der Deutschen aus Litauen und der Nachumsiedlung aus Estland und Lettland 1941. – Deutsche Siedlungsgeschichte, Literatur und Kultur in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Online-Publikation. http://deutsche-gesellschaft-ev.de/images/publikationen/zeitgeschichte/soak2013ergebnisse/Irina_Semenikhina.pdf.
- Sirk, Väino.** Haridus ja õpetajaskond Eestis omariikluse loomise aastatel (1917–1920. aastate algus). – Acta Historica Tallinnensia, 1999, nr 3, lk 130–155.
- Sirk, Väino.** Radikalisierung und Ethnisierung: Bildungspolitische Strategien der Esten und Deutschbalten in Reaktion auf die Reformen unter Alexander III. (Mitte der 1880er Jahre bis 1914). – Wandel und Anpassung in der Geschichte Estlands 16.–20. Jahrhundert / Change and Adaptation in Estonian History 16th–20th Century. Koost Karsten Brüggemann. Nordost-Archiv, 2014, vol 22, lk 112–139.
- Smith, David J.** Retracing Estonia's Russians: Mikhail Kurchinskii and Interwar Cultural Autonomy. – Nationalities Papers, 1999, vol 27, nr 3, lk 455–474.
- Smith, David J.; Hiden, John.** Ethnic Diversity and the Nation State: National Cultural Autonomy Revisited. London: Routledge, 2012.
- Snyder, Timothy.** Punane prints: Ühe Habsburgide soost ertshtertsogi salajased elud. Tõlk Aldo Randmaa. Tallinn: Varrak, 2015.
- Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Koost Wilfried Schlau. Köln: Mare Balticum, 1997.
- Szelényi, Balázs A.** From Minority to Übermensch: The Social Roots of Ethnic Conflict in the German Diaspora of Hungary, Romania and Slovakia. – Past & Present, 2007, nr 196, lk 215–251.
- Steidl, Annemarie; Fischer-Nebmaier, Wladimir; Oberly, James.** From a Multi-ethnic Empire to a Nation of Nations: Austro-Hungarian Migrants in the US, 1870–1940. Innsbruck: Studienverlag, 2017.
- Steinwedel, Charles.** Making Social Groups, One Person at a Time: The Identification of Individuals by Estate, Religious Confession, and Ethnicity in Late Imperial Russia. – Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World. Toim Jane Caplan, John Torpey. Princeton: Princeton University Press, 2001, lk 67–82.
- Stergar, Rok; Scheer, Tamara.** Ethnic Boxes: The Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification. – Nationalities Papers, 2018, vol 46, nr 4, lk 575–591.
- Stone, Lawrence.** Prosopography. – Daedalus, 1971, vol 100, nr 1, lk 46–79.
- Stossun, Harry.** Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges: Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe im Osten. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1993.

- Strippel, Andreas.** NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2011.
- Zagefka, Hanna.** The Concept of Ethnicity in Social Psychological Research: Definitional Issues. – *International Journal of Intercultural Relations*, 2009, vol 33, nr 3, lk 228–241.
- Tajfel, Henri.** Social Identity and Intergroup Behaviour. – *Social Science Information*, 1974, vol 13, nr 2, lk 65–93.
- Tammaru, Tiit; Kumer-Haukanõmm, Kaja; Anniste, Kristi.** Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. – *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Koost Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 35–57.
- Tannberg, Tõnu.** *Numerus clausus* Vene armee. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel. – *Ajalooline Ajakiri*, 2000, nr 3, lk 35–42.
- Tanton, Boris.** Nachumsiedlung 1941: Plaudereien und Streiflichter. – *Jahrbuch des baltischen Deutschums* 1981. Lüneburg: Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, 1980, lk 171–175.
- Tark, Triin.** Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale välja rännanute taustast ja rahvusest. – *Läänemaa Muuseumi toimetised XXII*. Toim Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2019, lk 251–273.
- Tark, Triin.** Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2019, vol 25, nr 1, lk 69–89.
- Tark, Triin.** Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest 1941. aasta järelümberasujate andmete põhjal. – *Tuna*, 2020, nr 2, lk 47–58.
- Tark, Triin; Liivik, Olev.** Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“: Das Thema des Verrats an der Nation in der estnischen Presse der Zwischenkriegszeit. – *Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers*. Koost David Feest, Florian Kühner-Wielach. Nordost-Archiv, 2019, vol 26: 2017, lk 126–151.
- The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples*. Toim Marko Lehti. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005.
- Thomson, Erik.** Das Ende der Freiheit im Baltikum: Tagebuchblätter aus den Jahren 1940/41. Lüneburg, 1960.
- Tooms, A.** Opteerimisliikumine ja Eesti jõudnud optandid. – *Eesti Statistika Kuukiri*, 1922, nr 5, lk 5–22.
- Torm, Mare.** Koolielu korraldamine. – *Tallinna hariduselu 1918–2010: üldharidus ja hariduskorraldus*. Koost Veronika Varik. Tallinn: Tallinna Haridusamet, 2012, lk 73–78.
- Tóth, Andrej; Novotný, Lukáš.** On Some Aspects of Political and Legal Background of National Minorities in Czechoslovakia (1918–1938). – *Zgodovinski časopis*, 2014, vol 68, nr 1–2, lk 216–234.
- Trevisiol, Oliver.** Die Einbürgerungspraxis im Deutschen Reich 1871 – 1945. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades des Doktors der Philosophie an der Universität Konstanz Fachbereich Geschichte und Soziologie. Konstanz: Universität Konstanz, 2004.
- Täht, Evelin.** Tähelend: Jüri Täht – mees rohelisest raamatust. Tartumaa: Pappus, 2020.
- Umgesiedelt – Vertrieben: Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*. Koost Eckhart Neander, Andrzej Sakson. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2010.

- Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000.
- Ungern-Sternberg, Armin von.** Beschreibung einer Wirklichkeit. Zu einigen Denkfiguren „deutschbaltische“ Identitätsbildung. – Nation und Sprache in Nordost-europa im 19. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, lk 74–97.
- Vaan, Laura.** Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005.
- Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantslei, 1934.
- Valitud ja valitsenud: Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Koost Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999.
- Vallikivi, Hannes.** Kodanikuõiguste peatükk Eesti 1919. aasta ajutises põhiseaduses. – Ajalooline Ajakiri, 2019, nr 3/4, lk 293–330.
- Vasara, Vesa.** Das estnische Parlament und die Deutschbalten. Zu den Debatten bis zur Verabschiedung der Kulturaautonomie 1925. – Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Koost Konrad Maier. Nordost-Archiv, 1995, vol 4, nr 2, lk 479–500.
- Velke, Marcus.** Baltisches Exil in Bonn: Der Baltische Christliche Studentenbund (BCSB). – Lager – Repatriierung – Integration: Beiträge zur Displaced Persons-Forschung. Koost Christian Pletzing, Marcus Velke. Leipzig: BiblionMedia, 2016, lk 231–303.
- Vermeulen, Hans; Pels, Trees.** Ethnic Identity and Young Migrants in the Netherlands. – Prospects, 1984, vol 14, nr 2, lk 277–282.
- Viik, Tõnu; Randjärv, Jüri.** How Struve and Tenner Started the Work of Their Life. – Baltic Astronomy, 2011, vol 20, nr 2, lk 169–178.
- Viikberg, Jüri.** Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest. – Keel ja Kirjandus, 2001, nr 3, lk 197–201.
- Waters, Tony.** Towards a Theory of Ethnic Identity and Migration: The Formation of Ethnic Enclaves by Migrant Germans in Russia and North America. – International Migration Review, 1995, vol 29, nr 2, lk 515–544.
- Weeks, Theodore R.** Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An Overview of Recent Publications. – H-Soz-Kult, 29.10.2012. www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1134.
- Weiss, Hellmuth.** Järelümberasumine. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 3. Punane aasta: koguteos. Toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1956, lk 221–222.
- Weiss, Hellmuth.** Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941. Erinnerungsbericht. – Zeitschrift für Ostforschung, 1990, vol 39, nr 4, lk 481–502.
- Woodworth, Bradley.** Paljurahvuselisus ja eestlastest riigiametnikud Eestimaa kubermangus aastatel 1870–1914. – Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 14 (21). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, lk 345–360.
- Woodworth, Bradley D.** Patterns of Civil Society in a Modernizing Multiethnic City: A German Town in the Russian Empire Becomes Estonian. – Ab Imperio, 2006, nr 2, lk 135–162.

- Wrangell, Wilhelm.** Eesti sakslaste ümberasumise eellugu. – Akadeemia 2003, nr 11, lk 2291–2323.
- Wynot Jr, Edward D.** The Case of German Schools in Polish Upper Silesia, 1922–1939. – The Polish Review, 1974, vol 19, nr 2, lk 47–69.
- Wynot Jr, Edward D.** The Poles in Germany, 1919–1939. – East European Quarterly, 1996, vol 30, nr 2, lk 171–186.
- Байбурин, Альберт.** Советский паспорт: история-структура-практики. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017.
- Вапилин, Е. Г.** Политические и национальные аспекты комплектования армии в XVIII — начале XX в. – Военно-исторический журнал, 2001, nr 10, lk 20–26.
- Кадио, Жюльетт.** Как упорядочивали разнообразие: Списки и классификации национальностей в Российской империи и в Советском Союзе (1897–1939 гг.). – Ab Imperio, 2002, nr 4, lk 177–206.

Käsikirjalised materjalid

- Endel Priiki mälestused Michael Drotest. Saadud Kalle Lõunalt, 12.07.2018.
- Liivik, Olev.** Pure ethnic Germans or national indifferent or multiethnic Estonians? How the national identity of the “Baltic-German” Nachumsiedler’s reflects from the NKVD investigation files in 1941?“. Ettekanne konverentsil „2017 Baltic Studies Conference in Riga. The Baltic states at 99: Past, Present and Future“, 21.06.2017.
- Tark, Triin.** Lepingu rikkumine või arusaamatus? NSV Liidu poolsed takistused järelümberasumise läbiviimisel. Ettekanne Eesti Ajaloomuuseumis, 09.02.2016.

Internetileheküljed

- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944.
<http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aaaut>.
- Digar: Eesti artiklid. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea>.
- Luteri koguduste personaalraamatute nimeregister. <http://www.ra.ee/dgs/addon/nimreg/>.
- Non-Territorial Autonomy Database. – European Non-Territorial Autonomy Network.
<https://entan.org/insight/non-territorial-autonomy-database/>.
- Übersicht Nordost-Archiv. – Nordost-Institut.
<https://www.ikgn.de/cms/index.php/gedruckte-ausgabe1>.
- Tallinna Aadressbüroo fondi aadresslehed. <http://www.ra.ee/aadresslehed/>.

Suulised allikad

- Olev Liiviku läbi viidud intervjuud järelümberasujatega, 2013–2017. Eravalduses.
- Ulrike Plathi läbi viidud intervjuud järelümberasujatega, 2013, 2015. Eravalduses.
- Triin Targa läbi viidud intervjuud järelümberasujatega, 2018, 2019. Eravalduses.

SUMMARY

The meaning of ethnicity from the perspective of individual and the state: according to biographical data of people resettled from Estonia to Germany in 1941

Ethnicity, nationalism and ethnopolitics have been extensively researched for many decades. Historians have studied various aspects on different levels, from individual ethnic identity to ethnopolitics. However, much less attention has been devoted to relations between individuals and states in terms of ethnic identity and belonging. As ethnicities are formed on the basis of individual sense of belonging, the choices and behaviour of individuals are worth a closer look.

The present thesis focuses on how states and individuals influence one another in terms of the official meaning of ethnicity. It will seek to answer the question of how the policies affected the ways people expressed their ethnicity in various formal situations and how individual choices and social conditions shaped ethnopolitics. To fulfil the general objective, the following narrower research questions are addressed: Firstly, in which sources and in what way is ethnicity recorded, what contradictions occur from these recordings and why? Secondly, what was the legal framework of determining ethnicity and how much freedom of choice individuals had in deciding their ethnicity? Thirdly, to what extent the practices of determining ethnicity were influenced by state interests as opposed to individual pragmatic choices? Fourthly, how and to what extent was determining one's ethnicity influenced by the multi-ethnic environment of individuals? Fifthly, how (if at all) was determining ethnicity influenced by the general understanding in the society about the nature of ethnic belonging? And finally, what were the formal criteria for evaluating one's belonging in specific ethnicity and the sufficient evidence recognised by the authorities and how people adapted into these formalities?

The analysis relies on a sample of 1,117 people who in 1941 resettled from Estonia to Germany during the so-called Late-Resettlement action which followed the Resettlement of Baltic Germans in 1939–40. Many of these people lived in dynamic political and social conditions and as such experienced the ethnopolitics of Russian Empire, Estonian Republic, Soviet Union, and Nazi-Germany. Furthermore, they often came from mixed origins, having ancestors with dynamic identity and/or migration background. With these characteristics many of the late-resettlers had been caught in the turmoils of ethnopolitics throughout their lives. Thus, this group of people is well suited for analysis to explain the ethnopolitical changes during the first half of the 20th century and will help to detect any universal logic in understanding ethnicity at that time.

The study draws on the assumption that ethnic identity like other identities has communicative nature. Several principles which are based on theories

developed in cultural anthropology, linguistics, and social psychology frame this study. Conceptual framework is drawn on the communication theory of identity by Michael Hecht and his colleagues, according to which, four frames shape an individual's identity: personal, enacted, relational, and communal. These frames may often contradict one another and create identity gaps. Thus, problems in determining ethnicity in formal situations and contradictions between various sources reflect identity gaps as well as social conditions behind these gaps. Identity gaps are closely related to the complex and dynamic nature of ethnicity. This complexity played a crucial role in shaping the developments in individual-state relationships in terms of the importance of ethnicity at the time when it was also natural to interpret ethnicity as something essential and primordial. Against this background, it can be argued that ethnic identity occasionally also had a "situational" nature. However, the complexity of individual ethnic identity was not only influenced by the given situation, the limited time-space where decisions were made, but was also path-dependent, affected by the developments in the society and decisions made years, or even decades, before. As such, both ethnopolitics and individual choices were dependent on earlier social conditions and choices made by previous generations.

Diverse sources, such as biographical data (including several databases), laws as well as documentation and protocols regarding draft laws, newspapers, and various archival sources about ethnopolitics were used as sources for this thesis. Information from these sources was analysed with the methodical approach based on prosopography and hermeneutics. Ethnopolitical decisions and attitudes in the society are explained with the help of biographical data and vice versa – individual choices are explained through macro level social processes. This two-sided approach allows us to see mutual connections between individual choices and ethnopolitics. Since the study seeks to open long-term developments and compare different time periods and policies, it is structured chronologically, starting with the ethnopolitical and social conditions in the Russian Empire, then moving on to the ethnopolitics of the Estonian Republic in the interwar period and ends with the Late-Resettlement and its aftermath in post-war world.

The study showed how the meaning of ethnicity of individuals increased remarkably with the rise of nationalism and especially after the emergence of new nation states in Central and Eastern Europe as a result of the Great War. The situation was novel for the newly created states as well as for individuals. Neither side handled and controlled the new situation well and usually failed to steer it in the desired direction. Discussions and dissent about the criteria of determining ethnicity became usual in these times. Both – the states and individuals – tried to adapt to the new environment where ethnicity was prioritised, although, ironically, both sides also contributed to shaping this situation. In these conditions formal declarations of ethnicity were not always in accordance with how the same individuals identified themselves in informal situations. However, the use of case studies does not reveal the logic of long-term

developments and their results. The approach, which covers a period of more than a hundred years, clearly shows how behaviour and choices of both states and individuals in terms of determining ethnicity were closely connected with policies implemented decades earlier as well as with earlier legal and social conditions. Several significant chains of intertwined events emerged from this study and they show how, on the one hand, ethnopolitics and social conditions shaped the trends of expressing ethnicity, but on the other hand developed and transformed as a result of these trends.

Firstly, social conditions at the time of the Russian Empire influenced the development of several laws in interwar Estonia in which ethnicity acquired a significant meaning. Educational policies and several legal acts regarding the rights of ethnic minorities, especially the cultural autonomy, were affected. Educational system was highly influenced by the former germanisation and russification trends in the Estonian area, because of which the principle of education in one's mother tongue was developed to prevent these trends from continuing. To fulfil this legal requirement, schools in languages of the largest minorities had to be established as well but soon the question arose how to divide pupils between schools in different languages. Additionally, the parents did not always prefer the schools which taught in their mother tongue.

Secondly, former germanisation and russification, which were related to social mobility and migration, shaped the attitude and mentality of Estonian society. Both trends (but especially germanisation) were considered as a threat to the state security and there was a widespread belief that the tendency was still continuing. There were indeed many people whose ancestors had gone through identity changes and it was common that these people themselves were not always certain of their ethnicity or, in other cases, their ethnic belonging was not clear to people around them and/or the state authorities. The clearly condemning attitude in the society, reflected in numerous articles in newspapers fostered confusion and conflicts. Implicit and explicit presumptions about the nature of ethnicity were not in line with people's self-identification or pragmatic preferences such as the desire to put their children into a German-language school or to be part of the German Cultural Self-Government.

Thirdly, it was not explicitly clear which criteria should be the basis of determining ethnicity. This confusing situation was related to the fact that in the Russian Empire there were no universal and concrete criteria for this purpose, which meant that the officials did not have any previous experience. As it turned out, the ethnicity notice on identity certificates was not a sufficient solution for the authorities because the constitution granted all citizens the right to choose their ethnicity, which enabled them to ask for changes on their identity certificates. Desire to use the constitutional right mostly for choosing to be German (especially in 1925 when the German Cultural Self-Government was created) was an alarming trend for the authorities, although this trend was relatively modest and did not pose a risk to state security.

Considering all these developments together, the historical heritage which shaped the attitudes of the society and political fights which used the tensions

around ethnicity led to the restriction of the constitutional right to choose one's own ethnicity and the establishment for new formal criteria. By following these events and their logic it is noticeable that the explicit constitutional freedom to choose one's ethnicity led to undesired developments for the state and to the "need" to stop these developments. While these events were happening, the state did not have many alternatives to change the chosen direction. However, to make assumptions on what would have been the result if the constitution had not been as explicit, we need to compare these developments to other countries with different legal regulations.

During the Late-Resettlement in 1941 germanisation and, also, the ethno-political tensions during the interwar period were helpful for people who wanted to leave Estonia annexed by Soviet Union. Germanised ancestors or mixed family background enabled people to prove their 'Germanness' even in cases when applicants did not identify themselves as Germans and even if their previous official documents contained another ethnicity. Since ethnicity notices were eliminated from the identity certificates in 1930 because of numerous disputes, these documents usually could not expose the former formal ethnicity which often would not have benefitted the resettlers.

Proving ethnicity was relevant not only during the Late-Resettlement but also for many people in interwar Estonia, regardless of constitutional freedom. The process of proving one's ethnicity was related to the historical understanding that belonging to a certain congregation worked as an identity marker. Before the Estonian independence, the language of the congregation had mostly communal significance without formal importance. Congregational language never acquired a legal status as an identity marker but was, nevertheless, used in both interwar Estonia and during the Late-Resettlement as evidence of ethnicity. Certificates issued by the congregations were heavily used for changing the ethnicity notice on identity certificates and again in 1941 to get the permission to leave Estonia as Germans. In both situations these documents were the most important documents used as evidence about ethnicity, although their status was never fixed in any law.

It is not surprising that the more importance states placed on ethnicity the more the latter took on a situational nature. This happened regardless of whether individuals had an agency in determining their ethnicity in concrete situations or not. In many ways, individuals had to adapt to these situations and accept the decisions made by the authorities or fight them when possible. However, the states also had to adapt to the choices made by individuals and adjust their policies according to the behaviour of individuals or changed circumstances. It depended on various factors whether state interests in these cases were also beneficial for individuals or not. For example, the restrictions on freedom to choose ethnicity in interwar Estonia reduced the opportunities for individuals but the vagueness of the Late-Resettlement agreement between Germany and Soviet Union was clearly beneficial for many individuals.

A state as such, regardless of the political regime, always aspired to objectivity in fixing its citizens' ethnicity. Peoples' self-identification was almost

completely ignored in the Russian Empire, Estonia eventually reached some level of objectivity by the Second World War, Soviet Union also strived for objective criteria, which were not used during the Late-Resettlement, though. The complex racial evaluation policy of Nazi-Germany recognised and accepted assimilation, but the level of assimilation was for the authorities to decide and, again, according to objective criteria.

Even if the application of objective criteria was not always possible, states sought maximum control over the ethnicity of their citizens. Legal basis and methods for this, however, varied. A universal control mechanism was, for example, a citizenship policy with hidden ethnic criteria like in interwar Estonia or with extreme legal regulations as in Nazi-Germany. However, there was always room for ambiguity: if it was useful for both sides to document people as belonging to one specific ethnicity, then it was not particularly important who these people considered themselves to be in their daily lives, who their ancestors were, or in which cultural and lingual environment they usually lived. This fact, however, did not reduce the general importance of ethnic categorisation.

Ethnic categorisation was seen throughout the first half of the 20th century as an inevitable need. Behind this tendency was not so much nationalist thinking as such but rather essential understanding of the nature of ethnicity as one clear character trait of an individual. This essential understanding was, however, even at that time not the only approach to interpret the nature of ethnic groups and ethnic identity. In interwar Estonia, discussions on primordial and cultural influences on ethnic belonging were common. In formal bureaucracy, pragmatic considerations were a priority and argumentation depended on the aims of the parties involved. Arguments from the opposite sides were mixed and primordialism or importance of lingual/cultural environment were emphasised when it was relevant and useful in that situation. This was usual behaviour for both state authorities and individuals in interwar Estonia. The war-time citizenship policy of Germany also became more and more pragmatic.

Individuals remained more passive regarding their own ethnicity than their potential agency would let us to assume. In other words, they needed some pragmatic aim or trigger to take an active stance. In Russian Empire this was mostly connected to career choices, in interwar Estonia to schools and cultural autonomy, and during the Late-Resettlement to the need to escape repressions. The more was at stake, the more people were ready to manipulate with their formal ethnicity. It is clear that when more formal importance was put on ethnicity, more contradictions between various documents were created. This nuance again shows that essential understanding and argumentation on ethnicity could not effectively shape real documentation practices.

Especially remarkable throughout the period observed is the position of mixed families. Although it turned out, as expected, that people from mixed families had more difficulties with self-identification, they always had an advantage over people with no apparent mixed origin. Mixed family backgrounds left the opportunity to appeal to the ethnicity which was useful in that

specific situation. For example, school laws in interwar Estonia explicitly gave the parents from different ethnicities the right to decide the child's ethnicity and during the Late-Resettlement it was possible to get the whole extended family out with the help of only one family member who was able to prove their German origin. All this does not mean, however, that people always used their mixed background for their own benefit.

Although the study showed that determining individuals' ethnicity caused confusion in the first half of the 20th century and individual interests collided with state interests, it is still clear in some cases to see the coherent and systematic logic between various documents created in different times and situations. This coherence hints that most of the time personal and formal identity were consistent with each other and conflicting situations and contradictions were exceptional. Against this background, it is remarkable that this marginal group of people had a major influence on the ethnopolitics in interwar Estonia. Comparison with other Central and Eastern European countries could, in future, show whether they had similar developments and, if not, the reasons for these differences would be worth explaining in detail.

LISA. ISIKUANDMESTIK

Alljärgnev andmestik sisaldab kõigi valimisse hõlmatud inimeste nimesid ja analüüsi seisukohalt olulisi andmeid koos allikaviidetega. Andmestiku koostamisel lähtuti põhimõtetest, et võimalikult palju arvutusi oleks selles sisalduvate andmete põhjal korratavad ning esitatud oleks võimalikult palju allikaid iga omaette isiku kohta lisainfo otsimiseks ja isikusamasuse kontrollimiseks. Erandi moodustavad anonüümsetena esitatud isikuandmed, mille puhul on allikate esitamisel piirdutud arhiivifondi või allikaliigi nimetamisega. Anonüümseks muudetud on kõigi nende inimeste andmed, kes teadaolevalt on jätkuvalt elus või kelle surmaaeg ei ole teada ja sünnist on möödunud vähem kui 100 aastat, aga ka kõigi intervjueritud ja küsitluslehe täitnud inimeste andmed.

Andmestikus kasutatud vähemtuntud või segadusttekitavad lühendid:

Allikad: AA – Album Academicum Universitatis Tartuensis, AL – aadressleht, Gb – Deutsch-baltisches Gedenkbuch, RN – rahvusnimekiri, EWZ – Einwandererzentralstelle (Saksa kodakondsuse taotlemise toimik), IT – isikutunnistus, Kod – Eesti kodakondsuse taotlemise toimik, Toim – teenistus- või õpingutoimik

Kohanimed: Amb – Ambla, Ans – Anseküla, Aud – Audru, Hps – Haapsalu, Hls – Halliste, Ris – Harju-Risti, Häa – Häädemeeste, Iis – Iisaku, Jhv – Jõhvi, Pee – Järva-Peetri, Kaa – Kaarma, Kse – Karuse, Kei – Keila, Khk – Kihelkonna, Koe – Koeru, Kos – Kose, Kur – Kuressaare, Kuu – Kuusalu, Käi – Käina, Lih – Lihula, Mih – Mihkli, Mär – Märjamaa, Nm – Nõmme, Ns – Nissi, Nrv – Narva, Pai – Paide, Ptrb – Peterburi, Pts – Petseri, Plt – Põltsamaa, Plv – Põlva, Prn – Pärnu, PJg – Pärnu-Jaagupi, Phl – Pühalepa, Rkv – Rakvere, Ran – Rannu, Rap – Rapla, Rõu – Rõuge, Sim – Simuna, SJn – Suure-Jaani, Tln – Tallinn, Trt – Tartu, Trv – Tarvastu, Trm – Torma, Tür – Türi, Urv – Urvaste, Vlg – Valga, Vig – Vigala, Vil – Viljandi, VJg – Viru-Jaagupi, Vör – Võru, VMr – Väike-Maarja, Vän – Vändra

Kogudused: An – Anna, El – Eliisabeti, Jn – Jaani, Krl – Kaarli, Kat – Katariina, Mrj – Maarja, Nig – Niguliste, Nik – Nikolai, Ol – Oleviste, Paul – Pauluse, Ptr – Peetri, Püh – Pühavaimu, Toom – Toomkogudus, Ül – Ülikooli

Koolid: Al güm – Aleksandri gümnaasium, GA güm – Gustav Adolphi Gümnaasium, HTG – Hugo Treffneri Gümnaasium

Aarela, Peet (1908–1996) Kuni 1935 Robert-Karl Floss. Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Ol > Tln Krl. Ema Julie Floss. A: TLA, 31.2.25, l 560; TLA, 236.1.52, l 183; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.

Adler, Ilse (1904–2000) Tln Ol. A: TLA, 236.1.52, l 3; TLA, 1376.1.2; TLA, 1376.1.328.

–, **Paul** (1904–1985) Sks (AL), Ee (AL). Tln Ol. Abik Ilse Adler. A: TLA, 236.1.52, l 3; TLA, 186.1.432; TLA, 1376.1.2; TLA, 1376.1.328.

Ahlmann, Annette-Marie (1885–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Pai > TI Ol. RN alates 1925. A: RA, EAA.3159.1.449, l 27; TLA, 236.1.54, l 4; TLA, 1376.1.3; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.

–, **Artur** (1881–1955) Sks (ERA.R-34). Pai > TI Ol. Abik Annette-Marie Ahlmann. A: RA, EAA.3159.1.449, l 27; TLA, 236.1.54, l 4; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.

–, **Artur-Leonhard** (1918–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Pai > TI Ol. RN alates 1926, uuend. Sks reaalkool. Ema Annette-Marie Ahlmann. A: RA, EAA.3159.1.449, l 27; TLA, 236.1.54, l 4; TLA, 1376.1.3; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.

- , **Ervin Gustav Johannes** (1910–1993) Sks (RN, ERA.R-34). Pai > Tl Ol. RN alates 1926, uuend. Rkv sks algkool, Sks reaalkool. Ema Annette-Marie Ahlmann. A: RA, EAA.3159.1.449, l 27; TLA, 236.1.54, l 4; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.
- , **Leida** (1917–?) Ee (ERA.R-34). Abik Ervin Gustav Johannes Ahlmann. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 6.
- Aleksejev, Anna** (1879–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- Alexejewsky, Herta** (1897–?) Vn (AL), Sks (EWZ). Trt Jn. A: RA, EAA.1253.1.599 l 139; RA, ERA.14.12.362; TLA, 1376.1.4; BArch, R 9361-IV/310422.
- , **Igor** (1923–1943) Sks kool. Ema Herta Alexejewsky. A: RA, ERA.14.12.362; BArch, R 9361-IV/310422; Gb, lk 15.
- , **Paul** (1892–?) Vn (Kod, AL), Sks (EWZ). Abik Herta Alexejewsky. A: RA, ERA.14.12.362; TLA, 1376.1.4; BArch, R 9361-IV/310422.
- Allas, Eleonore** (1905–?) Ee (IT), Sks (EWZ). Tln Nig. Tln tütarlaste kommertsgümn. A: TLA, 31.2.24 l 8; RA, ERA.4374.2.48; BArch, R 9361-IV/310453.
- , **Irene** (1908–1948) Sks (EWZ). Tln Nig. Tln tütarlaste kommertsgümn. Öde Eleonore Allas. A: TLA, 31.2.24 l 8; BArch, R 9361-IV/310453.
- , **Martha** (1876–?) Ee (IT, AL), Sks (EWZ). Tln Toom > Tln Nig. Tütar Eleonore Allas. A: TLA, 31.2.24 l 8; TLA, 186.1.32; TLA, 1376.1.5; BArch, R 9361-IV/310453.
- Allas, Tamara** (1913–?) Sks (RN, EWZ). RN alates 1931, uuend. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/310454.
- Allik, Aleksander** (1868–1953) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Kur (ee). Kasutütar Linda Grepp. A: RA, EAA.3151.1.193 l 46; TLA, 1376.1.6; RA, ERA.R-34.1.57, l 1; BArch, R 186/32.
- Allik, Alice** (1885–1961) Sks (RN, EWZ). RN alates 1929. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/310467.
- , **Ervin-Gustav** (1907–1945) Sks (AA, EWZ). Sks kool. Ema Alice Allik. A: AA II, lk 398; BArch, R 9361-IV/310464; Gb, lk 16.
- , **Hans** (1868–1955) Sks (EWZ). Abik Alice Allik. A: BArch, R 9361-IV/310467.
- , **Hans-Günther** (1910–?) Sks (EWZ). Sks kool. Ema Alice Allik. A: BArch, R 9361-IV/310469.
- Allik, Jüri** (1909–?) Ee (ERA.R-34). Abik Erika Paula Hedvig Limberg-Allik. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- Amberg, Georg** (1911–1985) Ee (AA), Sks (EWZ). Tln Krl. Ee reaalkool. A: TLA, 1359.2.43 l 87; AA II, lk 519; BArch, R 9361-IV/310520.
- Amberg, Margarethe** (1903–1996) Sks (RN). RN alates 1939. Rkv. A: RA, EAA.3057.1.68 l 155; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/310521.
- , **Nikolai Johann** (1895–1982) Ee (AL, Toim), Sks (EWZ). Rkv. Abik Margarete Amberg. A: RA, EAA.3057.1.68 l 155; TLA, 1376.1.7; RA, ERA.3138.3.1203; BArch, R 9361-IV/310521.
- Ambrosius, Hermine** (1880–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- , **Richard** (1878–1943) Sks (ERA.R-34). Abik Hermine Ambrosius. A: RA, ERA.R-34.1.57, l 2; Gb, lk 16.
- Amos, August** (1891–?) Ee (Kod, AL). A: RA, ERA.36.2.522; TLA, 1376.1.8.
- , **Heinrich** (1919–1943) Ee (AL). Isa August Amos. A: RA, ERA.36.2.522; TLA, 1376.1.8.
- , **Hermann** (1918–1942) Ee (AL). Isa August Amos. A: RA, ERA.36.2.522; TLA, 1376.1.8.

- , **Meta** (1896–?) Sks (Kod, AL). Abik August Amos. A: RA, ERA.36.2.522; TLA, 1376.1.8.
- Anderson, Gerhard** (1896–1970) Ee (AL), Rts (AA, Toim), Sks (EWZ). Trt Jn. A: RA, EAA.1253.1.599; TLA, 1376.1.8; RA, ERA.495.7.124; RA, ERA.50.4.14; AA II, lk 114; BArch, R 9361-IV/310675.
- , **Victoria** (1900–?) Ee (AL, Toim), Sks (EWZ). Abik Gerhard Anderson. A: TLA, 1376.1.290; RA, ERA.50.6.7; BArch, R 9361-IV/310675.
- Andevei, Aleksander** (1886–?) Sks (ERA.R-34). Tln Krl. A: TLA, 1359.2.47 l 567; RA, ERA.R-34.1.57, l 1.
- , **Melanie Benita** (1897–?) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Krl. Abik Aleksander Andevei, ema Minna Melldorff. A: TLA, 1359.2.47 l 567; TLA, 186.1.384; RA, ERA.R-34.1.57, l 1.
- Angelus, Magda** (1905–1993) Tln Krl. A: TLA, 1359.2.60 l 66; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/310809.
- , **Oskar** (1892–1979) Ee (IT, AL). Kuu. Abik Magda Angelus. A: RA, EAA.1216.1.283 l 1; TLA, 186.1.133; TLA, 1376.1.9; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/310809.
- Angerjas, Ants** (1917–1946) Ee (AA, ERA.R-34). Nrv 1. gümn. A: AA III, lk 409; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- , **Linda** (1903–?) Sks (ERA.R-34). Abik Ants Angerjas. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- Annipaju, Irina Žanett Terese** (1892–?) Ee (IT), Sks (IT, ERA.R-34). Tln Toom. A: TLA, 237.2.15 l 276; TLA, 186.1.180; RA, ERA.1.6.81, l 411–418; RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- , **Reinhold Volfried** (1893–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Toom. Abik Irina Žanett Terese Annipaju. A: TLA, 31.2.25 l 15; TLA, 186.1.180; TLA, 1376.1.10; RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- Aradt, Elsa** (1898–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Ema Aleksandrine Bankmann. A: TLA, 1376.1.11; RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- Attemann, Agnes** (1917–2012) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Theodor Emil** (1907–1942) Ee (IT, AL), Sks (IT, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Agnes Attemann. A: TLA, 236.2.25 l 53; TLA, 186.1.136; TLA, 1376.1.14; RA, ERA.1.6.101; RA, ERA.R-34.1.58, l 1; Gb, lk 22.
- Augul, Karl** (1870–1942) Lä (Kod, ERA.R-34). Hps (ee). A: RA, EAA.1239.1.199 l 27; RA, ERA.14.12.857; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- , **Rosalie** (1878–1962) Ee (Kod, ERA.R-34). Hps (ee). Abik Karl Peeter Augul, tütar Selma Weyrich. A: RA, EAA.1239.1.199 l 27; RA, ERA.14.12.857; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- Aun, Agnes** (1906–1995) Sks (AL, EWZ). Prn Nik. A: ELK, 82.0.4 l 8; TLA, 1376.1.213; BArch, R 9361-IV/311544.
- , **Heinrich** (1902–1966) Ee (AA), Sks (EWZ). Prn Nik. Abik Agnes Aun. A: RA, EAA.1273.1.398 l 13; AA II, lk 178; BArch, R 9361-IV/311544.
- Avarmaa, Ago** (1932–2001) Hps (ee). Ema Laura Avarmaa. A: RA, EAA.1239.1.199 l 12.
- , **Laura** (1906–1977) Hps (ee). Poeg Ago Avarmaa. A: RA, EAA.1239.1.199 l 12.
- , **Taavet** (1900–1982) Ee (AL, AA). Abik Laura Avarmaa. A: TLA, 1376.1.3; AA II, lk 180.
- Avik, Wilhelmine** (1880–?) Ee (AL, ERA.R-34). Kei. A: RA, EAA.1214.1.181 l 269; TLA, 1376.1.15; RA, ERA.R-34.1.58, l 3.

- Bach, Eduard Adolf** (1881–1942) Ee (AL, Toim), Sks (ERA.R-34). Vän. A: RA, EAA.1284.1.572 l 10; TLA, 1376.1.16; RA, ERA.495.7.256; RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- , **Mihkel** (1916–1972) Vn (AL), Sks (ERA.R-34). Pr lüts. Isa Eduard Adolf Bach. A: TLA, 1376.1.16; RA, ERA.R-34.1.58, l 4; BArch, R 59/248.
- , **Olga** (1893–1975) Vn (IT, AL, ERA.R-34). Abik Eduard Adolf Bach. A: TLA, 186.1.419; TLA, 1376.1.16; RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- Bader, Antonie** (1880–1946) Ee (IT), Rts (AL, ERA.R-34). Amb > Tln Ol. A: RA, EAA.1248.1.58 l 249; TLA, 186.1.61; TLA, 1376.1.16; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Nadežda** (1907–1973) Vn (ERA.R-34). Abik Villiam Nikolai Günter Bader. A: RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Villiam Nikolai Günter** (1903–1975) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Ema Antonie Bader. A: TLA, 236.2.25 l 69; TLA, 186.1.61; TLA, 1376.1.16; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- Bagh, Jevgenia** (1923–1970) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Olga Virginia Aleksandrine** (1888–1980) Pr (ERA.R-34). Tütar Jevgenia Bagh. A: RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Otto** (1882–1970) Rts (Kod), Sks (ERA.R-34). Abik Olga Virginia Aleksandrine Bagh. A: RA, ERA.14.12.947; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- Balk, Ernst Robert Friedrich** (1877–1945) Sks (Kod, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1927. A: TLA, 236.2.25 l 75; RA, ERA.14.12.1004; TLA, 1376.1.17; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 4; Gb, lk 26.
- Bankmann, Aleksandrine Johanna** (1871–1942) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Tütar Elsa Aradt. A: TLA, 236.2.29 l 14; TLA, 1376.1.17; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 4; Gb, lk 27.
- , **Mary** (1910–?) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1929. Tln 3. tütarlastegümn. Ema Aleksandrine Johanna Bankmann. A: TLA, 236.2.29 l 14; TLA, 1376.1.17; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- Bankmann, Hildegard Aurelie** (1895–?) Ee (AL). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 28; TLA, 1376.1.17.
- , **Margarete** (1897–?) Ee (IT, AL). Tln Nig. Öde Hildegard Aurelie Bankmann. A: TLA, 31.2.24 l 28; TLA, 186.1.132; TLA, 1376.1.17.
- , **Minna** (1862–1946) Ee (AL), Sks (EWZ). Tln Nig. Tütar Hildegard Aurelie Bankmann. A: TLA, 31.2.24 l 28; TLA, 1376.1.17; BArch, R 9361-IV/312198; Gb, lk 27.
- Bankmann, Vivian** (1925–1945) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1931. Tln Nig. Rammi kool. Ema Natalie Klarissa Frey. A: TLA, 31.2.24 l 28; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 7; Gb, lk 27.
- Baumann, Alfred Wilhelm Emmanuel** (1880–?) Pr (IT, AL), Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.14.12.1155; TLA, 1376.1.18; RA, ERA.527.1.902; RA, ERA.R-34.1.60, l 9; RA, ERA.R-211.1.27.
- , **Vinifred** (1900–?) Sks (ERA.R-34). Abik Alfred Wilhelm Emmanuel Baumann. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- Bebing, Aary** (1928–2001) Ee (AL). Tln Krl. A: TLA, 1359.2.77 l 335; TLA, 1376.1.19.
- , **Ludwig** (1904–1988) Ee (AL). Tln Ol > Tln Krl Tütar Aary Bebing, vend Artur Osvald Bebing. A: TLA, 1359.2.77 l 335; TLA, 1376.1.19.
- , **Valerie** (1909–2003) Tln Krl. Tütar Aary Bebing. A: TLA, 1359.2.77 l 335.

- Bebing, Adele** (1878–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Trt Mrj > Tl Ol. Pojad Ludwig ja Artur Osvald Bebing. A: TLA, 236.2.29 l 19; TLA, 186.1.291; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Bebing, Artur Osvald** (1903–1984) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tl Ol > Tln Krl. A: TLA, 1359.2.77 l 335; TLA, 186.1.259; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- , **Aurelie Maria** (1901–?) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tl Ol. Vend Artur Osvald Bebing. A: TLA, 236.2.29 l 19; TLA, 186.1.259; RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- , **Helmi** (1907–1998) Ee (ERA.R-34). Tln Krl. Abik Artur Osvald Bebing. A: TLA, 1359.2.77 l 335; RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- Beck, Amalie** (1871–1941) Sks (EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 11; BArch, R 9361-IV/312811; Gb, lk 30.
- , **Eduard** (1874–?) Sks (EWZ). Hps (sks). Abik Amalie Beck. A: RA, EAA.1239.1.198 l 11; BArch, R 9361-IV/312811; Gb, lk 30.
- Bedmann, Erika** (1892–?) Ee (IT, AL), Sks (IT, EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 13; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.1.6.101; BArch, R 9361-IV/313046.
- Beermann, Agnes** (1910–?) Sks (EWZ). A: BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/313062.
- , **Rene Johannes** (1903–1997) Ee (IT), Sks (AA, RN, EWZ). RN alates 1925. Tln sks poegl gümn. Abik Agnes Beermann. A: TLA, 186.1.336; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.2121.1.328; AA II, lk 237; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/313062.
- Beermann, Elisabeth** (1868–1946) Ee (AL). A: TLA, 1376.1.19, Gb, lk 32.
- Beermann, Elmar** (1912–1951) Ee (AL), Sks (AL, AA, RN). RN alates hilj 1930. Tln sks poegl gümn. A: TLA, 1376.1.19; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 170.
- , **Eugenie** (1920–?) Abik Elmar Beermann.
- Beermann, Gustav** (1870–1945) Pojad Rene Johannes ja Elmar Beermann, öde Elisabeth Beermann. A: Gb, lk 32.
- Beylich, Aleksander Magnus Konstantin Reinhold** (1879–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Toom. RN alates 1925. Öde Viola Emilie Minette Paulberg. A: TLA, 237.2.15 l 9; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- , **Irma** (1893–?) Sks (ERA.R-34). Abik Aleksander Magnus Konstantin Reinhold Beylich. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- , **Siegfried Johan** (1913–1944) Sks (AA, ERA.R-34). Tln sks poegl gümn. Isa Aleksander Magnus Konstantin Reinhold Beylich. A: AA III, lk 46; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- Beinarowitsch, Elfriede Johanna** (1902–1978) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- , **Elisabeth** (1873–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.25 l 111; TLA, 186.1.306; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- , **Felicitas** (1901–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Ort > Tln Ol. Ema Elisabeth Beinarowitsch. A: TLA, 236.2.25 l 111; TLA, 186.1.306; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- , **Gunnar** (1908–1945) Pl (AL), Sks (ERA.R-34). Ort > Tln Ol. Ema Elisabeth Beinarowitsch. A: TLA, 236.2.25 l 111; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.R-34.1.59, l 5; Gb, lk 33.
- , **Harald Heinrich Paul** (1905–1973) Ee (AL), Sks (IT, ERA.R-34). Ort > Tln Ol. Abik Elfriede Beinarowitsch, ema Elisabeth Beinarowitsch. A: TLA, 236.2.25 l 111; TLA, 186.1.306; TLA, 1376.1.19; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.

- Bellen, Adele Emilie van der** (1867–1952) Sks (EWZ). Tln Ol. A: TLA, 236.1.52 l 31; RA, ERA.14.12.1257; BArch, R 9361-IV/313337.
- , **Alexander van der** (1898–1966) Hol (AA), Sks (EWZ). Ema Adele Emilie van der Bellen. A: AA II, lk 119; BArch, R 9361-IV/313338.
- , **Alma van der** (1907–1993) Sks (EWZ). Trt Ül. Abik Alexander van der Bellen. A: RA, EAA.1254.1.231 l 26; BArch, R 9361-IV/313338.
- , **Diana van der** (1934–2001) Isa Alexander van der Bellen. A: BArch, R 9361-IV/313338.
- , **Natalie van der** (1900–1945) Hol (AL). Tln Ol. Vend Alexander van der Bellen. A: TLA, 236.1.52 l 31; TLA, 1376.1.20; Gb, lk 34.
- Berg, Alma** (1856–1945) Sks (RN, EWZ). Hps (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1239.1.198 l 10; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/313605; Gb, lk 36.
- Berg, Ljudmilla** (1919–2006) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 3; BArch, R 186/32.
- , **Robert Fritz Herman** (1918–1992) Sks (AA, RN, ERA.R-34). RN alates 1926, uuend. Rkv sks kool. Abik Ljudmilla Berg. A: RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 319; RA, ERA.R-34.1.59, l 3; BArch, R 186/32.
- Berger, Emil** (1870–?) Sks (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.21; RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- Bergmann, Irmgard** (1894–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.2.25 l 127; RA, ERA.14.12.1389; TLA, 186.1.341; TLA, 1376.1.21; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 1; RA, ERA.R-211.1.38.
- Birk, Aleksandra** (1882–?) Vn (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- Bladt, Alfred Eugen Ferdinand** (1879–1972) Ee (IT, AL, Toim), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 40; TLA, 186.1.48; TLA, 1376.1.23; RA, ERA.66.1.1960; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- , **Asta** (1894–1994) Ee (AL), Sks (IT, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Alfred Eugen Ferdinand Bladt, vend Alfons Nüchtern. A: TLA, 31.2.24 l 40; TLA, 186.1.13; TLA, 1376.1.23; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- , **Astrid** (1915–2005) Tln Nig. Sks kool. Isa Alfred Eugen Ferdinand Bladt. A: TLA, 31.2.24 l 40; BArch, R 186/32.
- , **Rita Daisi** (1925–2013) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Isa Alfred Eugen Ferdinand Bladt. A: TLA, 31.2.24 l 40; TLA, 1376.1.23; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- Blanken, Maria** (1880–?).
- , **Oswald** (1877–1943) Sks (RN). RN alates 1930. Abik Maria Blanken. A: RA, ERA.85.1.542; Gb, lk 45.
- Blauberg, Hjerta** (1880–?) Ee (IT), Sks (IT, RN, EWZ). Hps (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1239.1.198 l 17; RA, ERA.1.6.80, l 38–41; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/314915.
- Bleymann, Leontine Anette Vilhelmine** (1861–1944) Ee (IT), Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. Lapselaps Aleksander Plöger. A: TLA, 236.1.52 l 43; TLA, 186.1.233; TLA, 1376.1.23; RA, ERA.1.6.81, l 34–48; RA, ERA.R-34.1.59, l 10; Gb, lk 45.
- Bolz, Katharina** (1891–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: TLA, 1376.1.25; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Brandt, Aleksandra** (1917–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1929, uuend. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 2.
- , **Elisabeth** (1912–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1929, uuend. Sks kool. Õde Aleksandra Brandt. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 2.

- , **Helene** (1889–?) Gr (ERA.R-34). Tütar Aleksandra Brandt. A: RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- , **Karl Gottlieb Aleksander** (1869–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1929. Tütar Aleksandra Brandt. A: TLA, 1376.1.27; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- , **Varvara** (1913–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1929, uuend. Sks kool. Õde Aleksandra Brandt. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- Brandt, Bertha** (1862–1946) Sks (EWZ). Lih. A: RA, EAA.1244.1.169 1 21; BArch, R 9361-IV/316378; Gb, lk 55.
- , **Konstantin** (1898–?) Sks (EWZ). Lih. Ema Bertha Brandt. A: RA, EAA.1244.1.169 1 21; BArch, R 69/1342; BArch, R 9361-IV/316409.
- , **Meta** (1899–?) Sks (EWZ). Abik Konstantin Brandt. A: BArch, R 9361-IV/316409.
- Brauer, Alfred** (1891–?) Ee (AL), Sks (RN, EWZ). Urv (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1270.1.853 1 11; RA, ERA.85.1.542; TLA, 1376.1.27; BArch, R 9361-IV/316503.
- , **Arne** (1930–2019) Sks (RN). Urv. RN alates 1936. Isa Alfred Brauer. A: ELK, 21.0.19 1 119; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/316503.
- , **Ella** (1909–?) Ee (Toim), Sks (EWZ). Urv (sks). Tln tütarlaste kommertsgümn. Abik Alfred Brauer. A: RA, EAA.1270.1.853 1 11; RA, ERA.1790.1.2660; BArch, R 9361-IV/316503.
- Brauer, Eva-Helene** (1897–?) Ee (AL), Sks (EWZ). Nrv Jn. A: RA, EAA.4380.2.110 1 143; TLA, 1376.1.27; BArch, R 9361-IV/316508.
- , **Heinrich Alexander** (1892–1973) Ee (AL), Sks (EWZ). Nrv Jn. Abik Eva-Helene Brauer. A: RA, EAA.4380.2.110 1 143; TLA, 1376.1.27; BArch, R 9361-IV/316508.
- Brehm, Emilie Ernestine Marie** (1871–?) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 44; RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.
- Brehm, Eugen** (1903–?) Ee (AL, AA), Sks (RN, EWZ). Vör (sks). RN alates 1933. A: RA, EAA.1272.1.126 1 348; RA, ERA.85.1.542; TLA, 1376.1.27; AA III, lk 476; BArch, R 9361-IV/316623.
- , **Lydia** (1897–?) Sks (EWZ). Abik Eugen Brehm. A: BArch, R 9361-IV/316623.
- Brempe, Karl** (1886–1980) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Jn. A: TLA, 1358.2.14 1 60; TLA, 1376.1.28; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2; BArch, R 186/32.
- , **Rosalie** (1893–1957) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Jn. Abik Karl Brempe. A: TLA, 1358.2.14 1 60; TLA, 1376.1.28; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2; BArch, R 186/32.
- Bruwer, Meta** (1914–?) Sks (EWZ). Ee kool. A: BArch, R 9361-IV/317313.
- Buck, Harriet Erna** (1912–2007) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Tln tütarlaste kommertsgümn. A: TLA, 31.2.25 1 406; RA, ERA.R-34.1.60, 1 2.
- , **Rolf Aleksander Albert** (1912–1982) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1934. Rkv sks kool. Abik Harriet Erna Buck. A: TLA, 1376.1.29; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 2.
- Bulgarin, Valeria** (1884–1947) Vn (IT, AL), Sks (EWZ). A: TLA, 186.1.245; TLA, 1376.1.29; BArch, R 9361-IV/317665; Gb, lk 65.
- , **Wjatscheslaw** (1919–2005) Ema Valeria Bulgarin.
- Busch, Klaudia** (1896–?) Vn (AL, ERA.R-34). Ort (kirj Tln Nig). A: TLA, 31.2.25 1 51; RA, ERA.28.2.1498; TLA, 1376.1.30; RA, ERA.R-34.1.60, 1 3.
- , **Raimond Ottomar** (1895–?) Ee (Kod), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Klaudia Busch. A: TLA, 31.2.25 1 51; RA, ERA.28.2.1498; TLA, 1376.1.30; RA, ERA.R-34.1.60, 1 3.

- Butkov, Pauline Rosalie Elisabet** (1872–1945) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 55; TLA, 186.1.274; TLA, 1376.1.31; RA, ERA.R-34.1.60, l 7; Gb, lk 68.
- Buxhoevden, Erich** (1875) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Kur (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.3151.1.28 l 12; RA, ERA.85.1.542; TLA, 1376.1.31; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- Buxhoevden, Kira** (1892–1969) Vn (IT, ERA.R-34). Ort (kirj Kur (sks)). A: RA, EAA.3151.1.28 l 15; TLA, 186.1.231; RA, ERA.R-34.1.58, l 7; BArch, R 186/32.
- , **Peter Eugen Artur** (1882–1964) Sks (RN, ERA.R-34). Kur (sks). RN alates 1925. Abik Kira Buxhoevden. A: RA, EAA.3151.1.28 l 15; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 7; BArch, R 186/32.
- Böstrov, Ella** (1891–1989) Sks (AL, ERA.R-34). A: RA, ERA.36.2.1519; TLA, 1376.1.31; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- , **Natalia** (1923–2006) Ee (ERA.R-34), Vn (AL). Lenderi kool. Ema Ella Böstrov. A: TLA, 1376.1.31; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- , **Nikolai** (1883–1955) Ee (AL, ERA.R-34), Vn (Kod). Abik Ella Böstrov. A: RA, ERA.36.2.1519; TLA, 1376.1.31; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- Bärenklau, Emilie Maria Johanna** (1873–?) Sks (IT, ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 52; TLA, 186.1.243; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Bölau, Andreas Georg** (1873–1963) Ee (IT), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1926. A: TLA, 31.2.24 l 44; RA, ERA.14.1.709, l 237–242; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- , **Annette** (1877–?) Ee (IT), Rts (IT, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Andreas Georg Bölau. A: TLA, 31.2.24 l 44; RA, ERA.14.1.709, l 237–242; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- , **Maria** (1863–?) Ee (ERA.R-34). Tln Nig. Vend Andreas Georg Bölau. A: TLA, 31.2.24 l 44; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- , **Rita** (1910–?) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Isa Andreas Georg Bölau. A: TLA, 31.2.24 l 44; RA, ERA.3635.1.107; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- , **Rosalie** (1857–?) Ee (ERA.R-34). Tln Nig. Vend Andreas Georg Bölau. A: TLA, 31.2.24 l 44; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- Büttner, Elisabeth** (1882–?) Sks (RN, ERA.R-34). Lih. RN alates 1925. A: RA, EAA.1244.1.169 l 22; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- Clemens, Fritz** (1905–?) Ee (AA, EWZ). Vn kool. A: AA II, lk 411; BArch, R 9361-IV/318477.
- Dadajev, Jevgeni** (1907–1993) Vn (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, l 2; Gb, lk 74.
- , **Valtraut Else Amanda** (1909–1969) Sks (ERA.R-34). Abik Jevgeni Dadajev. A: RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Dahlke, Ida Johanna Adelheid** (1888–?) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.52 l 93; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- Dankmann, Marie** (1863–?) Sks (IT, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. A: TLA, 236.1.52 l 96; TLA, 186.1.46; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- Daugull, Amalie** (1888–1984) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Trt Jn. RN alates 1925. A: RA, EAA.1253.1.609; TLA, 1376.1.32; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Dehn, Elise** (1866–1944) Sks (RN, EWZ). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/319099; Gb, lk 76.
- Dehn, Georg Joachim Paul** (1904–1945) Sks (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.33; RA, ERA.R-34.1.60, l 9; BArch, R 186/32.

- , **Ilse** (1893–1945) Sks (ERA.R-34). Abik Georg Joachim Paul. A: RA, ERA.R-34.1.60, 19; BArch, R 186/32; Gb, lk 76.
- Dehn, Marta** (1872–1946) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: TLA, 186.1.306; TLA, 1376.1.33; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 18; Gb, lk 76.
- Deklau, Ewald** (1889–?) Ee (IT), Sks (EWZ). Tln Toom. A: TLA, 237.2.15 1288; TLA, 186.1.242; BArch, R 9361-IV/319173.
- , **Glafira** (1893–1956) Sks (EWZ). Abik Ewald Deklau. A: BArch, R 9361-IV/319173.
- Dietrich, Benita** (1908–1992) Sks (EWZ). Hps (sks). Tln sks tütarlastegümn. Öde Emma Lunin. A: RA, EAA.1239.1.198 136; BArch, R 9361-IV/319560.
- Droste, Adelheid** (1898–1993) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 137; TLA, 1376.1.36; RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- , **Michael** (1923–1943) Hps (sks). Ee kool. Ema Adelheid Droste. A: RA, EAA.1239.1.198 137; Gb, lk 85.
- , **Nadeschda** (1926–1985) Sks (ERA.R-34). Hps (sks). Ema Adelheid Droste. A: RA, EAA.1239.1.198 137; RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- , **Olga** (1863–?) Vn (ERA.R-34). Poeg Vladimir Droste. A: RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- , **Vladimir** (1896–?) Sks (ERA.R-34). Hps (sks). Abik Adelheid Droste. A: RA, EAA.1239.1.198 137; RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- Ebro, Hildegard** (1899–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 183; TLA, 186.1.280; TLA, 1376.1.37; RA, ERA.R-34.1.58, 13.
- , **Ida Rosalie** (1876–1947) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Tütar Hildegard Ebro. A: TLA, 236.1.54 183; TLA, 186.1.280; RA, ERA.R-34.1.58, 13; Gb, lk 88.
- Eckardt, Agathe Amalie** (1882–?) Sks (ERA.R-34). Pai (sks). A: RA, EAA.3159.1.432 119; RA, ERA.R-34.1.59, 111.
- Ederberg, Lydia** (1873–1951) Rts (IT), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Ol > Kaa (sks). RN alates 1926. Poeg Bruno Karl Immanuel Ederma. A: RA, EAA.3132.1.454 1528; RA, ERA.14.1.1127; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- , **Wilhelmine** (1897–?) Sks (ERA.R-34). Kaa (sks). Kasuema Lydia Ederberg. A: RA, EAA.3132.1.454 1528; RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- Ederma, Bruno Karl Immanuel** (1900–1976) Kuni 1937 Ederberg. Ee (AA, Toim), Sks (ERA.R-34). Kaa (sks). Trt Al gümn. A: RA, EAA.3132.1.454 1528; RA, ERA.4217.1.433; AA II, lk 46; RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- , **Erika** (1907–1956) Kuni 1937 Ederberg. Sks (ERA.R-34). Abik Bruno Karl Immanuel Ederma A: RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- , **Heinz Friedrich Martin** (1926–1994) Kuni 1937 Ederberg. Sks (ERA.R-34). Isa Bruno Karl Immanuel Ederma. A: RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- Eichen, Käthe** (1897–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.52 1135; TLA, 1376.1.38; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 12.
- Eichfuss, Ferdinand** (1867–1943) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.2.25 1463; TLA, 1376.1.38; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 11; Gb, lk 91.
- , **Ina Ellinor** (1919–2006) Sks (ERA.R-34). Abik Werner Eichfuss. A: RA, ERA.R-34.1.59, 11.
- , **Werner** (1911–1973) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1926. Tln Hansakool. Onu Ferdinand Eichfuss. A: TLA, 1376.1.38; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 11.
- Eichfuss, Lidia** (1883–?) Vn (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.38; RA, ERA.R-34.1.59, 14.

- Eismann, Olga** (1869–1945) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Rkv > Tln Ol. A: TLA, 236.1.59d; TLA, 186.1.408; TLA, 1376.1.40; RA, ERA.R-34.1.59, l 1; Gb, lk 92.
- Eivak, Helmut Valdemar Georg** (1911–?) Kuni 1940 Essenson. Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Hildegard** (1911–?) Kuni 1940 Essenson. Sks (ERA.R-34). Tln Krl. Abik Helmut Valdemar Georg Eivak. A: TLA, 1359.2.60 l 90; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Karin** (1934–1952) Kuni 1940 Essenson. Sks (ERA.R-34). Isa Helmut Valdemar Georg Eivak. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- Element, Maia Johanna** (1906–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- , **Voldemar** (1904–1962) Ee (IT), Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Maia Johanna Element. A: TLA, 236.2.25 l 489; RA, ERA.28.2.1932; TLA, 186.1.81; TLA, 1376.1.40; TLA, 1376.1.328; RA, ERA.14.1.910, l 396–403; RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- Elken, Karl** (1873–?) Ee (AL). A: TLA, 1376.1.41.
- , **Karl Gustaw** (1924–1947) Sks (RN, EWZ). RN alates 1926. Sks kool. Isa Karl Elken. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 69/1342; BArch, R 9361-IV/321609; Gb, lk 93.
- Engelberg, Hulda** (1877–?) Ee (AL), Sks (EWZ). Hps (sks). Õde Berta Rechtlich. A: RA, EAA.1239.1.198 l 51; TLA, 1376.1.42; BArch, R 9361-IV/321825.
- Erdmann, Kuno** (1882–?) Sks (RN, ERA.R-34). Iis. A: RA, EAA.1225.1.207 l 138; RA, ERA.36.2.2082; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Ernetz, Auguste** (1848–1943) Sks (RN). Hls (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1275.1.550 l 20; RA, ERA.85.1.542; Gb, lk 97.
- , **Jevdokia** (1893–1976) Vn (AL). Ort (kirj Hls (sks)). Ämm Auguste Ernetz. A: RA, EAA.1275.1.550 l 20; TLA, 1376.1.44.
- , **Katharina** (1876–?) Sks (RN). Hls (sks). RN alates 1925. Ema Auguste Ernetz. A: RA, EAA.1275.1.550 l 20; RA, ERA.85.1.542.
- Espe, Erika Helene** (1918–1997) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- , **Ottomar Engelhard** (1918–1994) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). VJg (sks). RN alates hilj 1938, uuend. Ee kool. Abik Erika Helene Espe, vend Rein Taling, õde Edith Adelheid Tarkmeel. A: RA, EAA.3114.1.49 l 5; RA, ERA.85.1.542; TLA, 1376.1.45; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- Fabricius, Eduard** (1868–?) Sks (RN, EWZ). Lih. RN alates 1925. Tütär Else Lüdig. A: RA, EAA.1244.1.169 l 44; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/322475.
- , **Martha** (1869–?) Sks (RN, EWZ). Lih. RN alates 1925. Abik Eduard Fabricius, tütär Else Lüdig. A: RA, EAA.1244.1.169 l 44; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/322475.
- Faehlmann, Georg** (1895–1975) Sks (AL, RN). Ort (kirj Tln Ol). RN alates 1925. A: TLA, 236.1.54 l 96; RA, ERA.28.2.2224; TLA, 1376.1.47; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 186/32.
- , **Linda** (1903–1993) Tln Jn > Tln Ol. Abik Georg Faehlmann. A: TLA, 236.1.54 l 96; BArch, R 186/32.
- Fehst, Anna Luise** (1868–?) Sks (ERA.R-34). Trt Ptr. A: RA, EAA.3150.1.653 l 151; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- Feldt, Karoline** (1866–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- Fendt, Helene** (1896–?) Vn (ERA.R-34), Sks (EWZ). Ort > Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 110; RA, ERA.14.12.3337; TLA, 1376.1.48; RA, ERA.R-34.1.58, l 6; BArch, R 9361-IV/322952.

- , **Paul** (1891–?) Sks (Kod, AL, ERA.R-34, EWZ). Tln Nig. Abik Helene Fendt. A: TLA, 31.2.24 l 110; RA, ERA.14.12.3337; TLA, 1376.1.48; RA, ERA.R-34.1.58, l 6; BArch, R 9361-IV/322952.
- Ferberg, Irene** (1901–?) Ee (AL). A: TLA, 1376.1.48; RA, ERA.R-211.1.152.
- , **Walter** (1899–?) Sks (AL). Tln Ol. Abik Irene Ferberg. A: TLA, 236.2.25 l 563; RA, ERA.14.12.3428; TLA, 1376.1.48; RA, ERA.R-211.1.152.
- Filemonowitsch, Eva** (1893–1947) Ee (Kod, IT), Sks (IT, AL, RN, EWZ). Tln Nig. RN alates 1934. A: TLA, 31.2.24 l 111; RA, ERA.14.12.3465; TLA, 186.1.72; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.1.6.85, l 291–296; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/323259; Gb, lk 104.
- Fleischmann, Margarete Amalie** (1878–?) Sks (AL, EWZ). A: TLA, 1376.1.49; BArch, R 9361-IV/323540.
- Flink, Aleksandrine** (1873–?) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Koe. RN alates 1925. A: RA, EAA.1216.1.196 l 335; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- Florell, Harald** (1891–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Kuu (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1216.1.275 l 632; TLA, 186.1.438; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 10.
- , **Herta** (1863–1945) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol > Kuu (sks). RN alates 1925. Poeg Harald Florell. A: RA, EAA.1216.1.275 l 632; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 3; BArch, R 186/32; Gb, lk 106.
- , **Karl** (1857–1945) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol > Kuu (sks). RN alates 1925. Abik Herta Florell. A: RA, EAA.1216.1.275 l 632; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 3; BArch, R 186/32; Gb, lk 106.
- , **Karl** (1904–1945 teadmata kadunud) Sks (IT, AA, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Toomkool. Ema Herta Florell. A: TLA, 236.1.52 l 181; TLA, 186.1.418; RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 276; RA, ERA.R-34.1.57, l 3; BArch, R 186/32; Gb, lk 106.
- Floss, Gerda Harriet** (1901–?) Sks (IT, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.52 l 183; TLA, 186.1.393; RA, ERA.R-34.1.57, l 4; BArch, R 59/248.
- , **Julie** (1885–1956) Ee (IT, ERA.R-34), Sks (AL). Tln Ol. Tütar Gerda Harriet Floss, poeg Peet Aarela. A: TLA, 236.1.52 l 183; TLA, 186.1.346; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- Frey, Aleksander** (1890–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 564; TLA, 1376.1.51; RA, ERA.R-34.1.60, l 6; BArch, R 59/248.
- , **Emma** (1893–?) Lä (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Aleksander Frey. A: TLA, 31.2.25 l 564; TLA, 1376.1.51; RA, ERA.R-34.1.60, l 6; BArch, R 59/248.
- Frey, Edgar Aleksander** (1899–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. Ema Klara Lovise Truberg. A: TLA, 31.2.24 l 115; TLA, 186.1.130; TLA, 1376.1.51; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.622.1.183; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- , **Natalie Clarissa** (1895–1945) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. Abik Edgar Aleksander Frey, tütar Vivian Bankmann. A: TLA, 31.2.24 l 28; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 7; Gb, lk 110.
- Freiberg, Alina** (1893–?) Ee (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.52 l 192; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Eugen** (1898–?) Ee (IT, AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1931. Abik Alina Freiberg. A: TLA, 236.1.52 l 192; TLA, 186.1.118; TLA, 1376.1.50; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 2; BArch, R 69/1342.

- , **Kuno Egon** (1923–2008) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1931. Tln 5. progümn. Ema Alina Freiberg. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 12.
- Fritzenvanker, Emilie** (1891–?) Ee (Kod, AL, ERA.R-34). A: RA, ERA.14.12.3661; TLA, 1376.1.52; RA, ERA.R-34.1.60, 17.
- , **Franz Maks** (1877–?) Sks (Kod, AL, ERA.R-34). Abik Emilie Fritzenvanker. A: RA, ERA.14.12.3661; TLA, 1376.1.52; RA, ERA.R-34.1.60, 17.
- , **Viktor Gottlieb** (1916–?) Sks (AL, ERA.R-34). Ema Emilie Fritzenvanker. A: RA, ERA.14.12.3661; TLA, 1376.1.52; RA, ERA.R-34.1.60, 17.
- Fuhl, Nanny** (1862–1945) Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Poeg Friedrich Edgar Fuhl-Pohl. A: TLA, 236.2.52, 1 208; TLA, 186.1.120; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2; Gb, lk 115.
- Fuhl-Pohl, Friedrich Edgar** (1883–?) Tn (Kod), Sks (Kod, ERA.R-34). Tln Ol. Ema Nanny Fuhl. A: TLA, 236.2.52, 1 209; RA, ERA.14.15.903; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- , **Terese Wilhelmine** (1883–?) Tn (AL, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Friedrich Edgar Fuhl-Pohl. A: TLA, 236.2.52, 1 209; TLA, 1376.1.52; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- Gauer, Paul Kristjan Wilhelm** (1879–1952) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Prn Nik. RN alates 1925. A: ELK, 82.0.4 1 45; RA, ERA.33.2.864; TLA, 1376.1.53; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- , **Voldemar** (1915–1990) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Isa Paul Kristjan Wilhelm Gauer. A: RA, ERA.33.2.864; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- Gergens, Ella Laine** (1921–2010) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 1; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- , **Leo** (1916–1996) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates hilj 1936, uuend. Abik Ella Laine Gergens. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- Gerretz, Egon Paul Rudolf** (1903–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.25 1 644; TLA, 1376.1.54; RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.
- , **Harda-Hortensia** (1916–?) Ee (ERA.R-34). Abik Egon Paul Rudolf Gerretz. A: RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.
- Gerretz, Paul** (1890–1968) Ee (AL, Toim). Tln Ol > Tür. A: RA, EAA.1237.1.510 1 381; RA, ERA.14.12.3884; TLA, 1376.1.54; RA, ERA.527.1.481; RA, ERA.R-211.1.168.
- Gerst, Helmi** (1911–2007).
- , **Voldemar** (1905–1984) Ee (AL). Rkv > Tln Jn. Abik Helmi Gerst, õde Elisabeth Anna Leetna. A: RA, EAA.3057.1.70 1 293; TLA, 1376.1.54.
- Giesecke, Aleksander Harald Eduard** (1909–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1934. Tln Hansakool. A: TLA, 236.1.52 1 226; TLA, 1376.1.54; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 1; BArch, R 186/32.
- Giess, Karl Friedrich Aleksander** (1886–1945) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1935. A: TLA, 236.2.25 1 652; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 9; RA, ERA.R-211.1.170; Gb, lk 123.
- , **Kasimir Robert** (1884–?) Ee (Kod), Sks (AL, ERA.R-34). Tln Ol. Vend Karl Friedrich Aleksander Giess. A: TLA, 236.1.52 1 227; RA, ERA.36.2.2538; TLA, 1376.1.54; RA, ERA.R-34.1.60, 1 9.
- Giese, Elsa Agnes Hilda** (1891–1945) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.25 1 654; RA, ERA.14.12.3904; TLA, 1376.1.54; RA, ERA.R-34.1.58, 1 4; BArch, R 186/32; Gb, lk 123.

- , **Erich Adolf Raul Verner** (1887–1945) Ee (AL), Sks (Kod, IT, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Elsa Agnes Hilda Giesse. A: TLA, 236.2.25 l 654; RA, ERA.14.12.3904; TLA, 186.1.283; TLA, 1376.1.54; RA, ERA.R-34.1.58, l 4; BArch, R 186/32; Gb, lk 123.
- Glasen, Helene** (1883–?) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 l 131; TLA, 1376.1.55; RA, ERA.R-34.1.60, l 5.
- , **Rudolf Friedrich** (1874–?) Ee (IT), Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. RN alates 1925. Abik Helene Glasen. A: TLA, 236.1.54 l 131; TLA, 186.1.101/17; TLA, 1376.1.55; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 5.
- Glöckner, Bruno Karl** (1884–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol > Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 110; TLA, 186.1.386; TLA, 1376.1.55; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Margarete** (1897–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Bruno Karl Glöckner. A: TLA, 31.2.25 l 110, 304; TLA, 186.1.318; TLA, 1376.1.55; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- Gnadeberg, Selma Adele Wilhelmine** (1869–?) Sks (ERA.R-34). Pai (sks) > Tln Ol. A: RA, EAA.3159.1.432 l 49; RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- Gnauck, Ella Rosalie Elisabeth** (1889–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 7; BArch, R 186/32.
- , **Oskar Theodor** (1887–?) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Ella Rosalie Elisabeth Gnauck. A: TLA, 236.1.54 l 131; TLA, 1376.1.55; RA, ERA.R-34.1.59, l 7; BArch, R 186/32.
- Goedecke, Olga** (1891–?) Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 81; BArch, R 9361-IV/328196.
- , **Selma** (1867–1946) Hps (sks). Tütar Olga Goedecke. A: RA, EAA.1239.1.198 l 81; BArch, R 9361-IV/328196; Gb, lk 126.
- Graf, Barbara Marie** (1907–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1926. Elise kool. A: TLA, 1376.1.56; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- Grasmansdorf, Arthur** (1900–1960) Ee (AL, AA), Sks (EWZ). Nrv Jn. Ema Olga Simenson. A: RA, EAA.4380.2.104 l 346; TLA, 1376.1.57; AA II, lk 26; BArch, R 9361-IV/328797.
- Greenberg, Felix** (1903–1947) Ee (AA), Sks (EWZ). VMr. A: RA, EAA.1232.1.246 l 8; AA II, lk 380; BArch, R 9361-IV/328951; Gb, lk 131.
- , **Hilja** (1912–?) Sks (EWZ). Ee kool. Abik Felix Greenberg. A: BArch, R 9361-IV/328951.
- Grepp, Linda** (1902–2001) Sks (ERA.R-34). Ans. Kasuisa Aleksander Allik, õde Marta Vassilkov. A: RA, EAA.3130.1.68 l 49; RA, ERA.R-34.1.57, l 1; BArch, R 186/32.
- Grewing, Erich** (1890–?) Sks (AL, RN, EWZ). Prn Nik. RN alates 1925. A: RA, EAA.1273.1.398 l 101; TLA, 1376.1.57; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/329037.
- , **Ernestine** (1894–1977) Sks (AL, RN, EWZ). Vig. RN alates 1925. Abik Erich Grewing, õde Helmi Matson. A: RA, EAA.1251.1.191 l 4; TLA, 1376.1.57; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/329037.
- , **Gretel Ilse** (1927–1945) Sks (RN). RN alates 1928. Isa Erich Grewing. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/329037; Gb, lk 131.
- , **Hans Werner** (1920–?) Sks (RN). RN alates 1925. Sks kool. Isa Erich Grewing. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/329037.
- Gross, Hildegard** (1907–?) Sks (EWZ). Tln Paul > Kei. Ee kool. A: TLA, 1409.1.6; RA, EAA.1214.1.181 l 273; BArch, R 9361-IV/329435.

- , **Ulrich Günther** (1906–?) Ee (IT), Sks (AL, EWZ). Sks ja vn kool. Abik Hildegard Gross. A: TLA, 186.1.76; TLA, 1376.1.58; BArch, R 9361-IV/329435.
- Grönholm, Artur** (1884–1975) Rts (IT, AL), Sks (EWZ). Tln Sm-Rts. A: TLA, 239.2.17 l 40; RA, ERA.14.12.4512; TLA, 186.1.149; TLA, 1376.1.59; RA, ERA.49.2.525; BArch, R 9361-IV/329264.
- , **Julie** (1895–?) Ee (AL), Sks (RN, EWZ). Pee > Tln Sm-Rts. RN alates 1934. Abik Artur Grönholm. A: RA, EAA.1235.1.220 l 361; RA, ERA.14.12.4512; TLA, 1376.1.59; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/329264.
- Grünberg, Viktoria** (1908–?) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 150; TLA, 1376.1.59; RA, ERA.R-34.1.60, l 5.
- Gustavson-Zlotnitska, Leontine** (1894–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.60; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- Haase, Sophie Karoline** (1877–?) Sks (IT, AL, RN, EWZ). Hps (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1239.1.198 l 114; TLA, 186.1.136; TLA, 1376.1.61; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/330690.
- Hackelberg, Gustav Konstantin Waldemar** (1868–?) Ee (Toim), Sks (ERA.R-34, EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 109; RA, ERA.4209.3.137; RA, ERA.R-34.1.60, l 1; BArch, R 9361-IV/330772.
- Haljasmäe-Weinberg, Helle** (1912–?) Ee (ERA.R-34). Abik Gerhard Weinberg. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- Hangelaid, Eugenie** (1891–?) Kuni 1935 Hacker. Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Jn. A: TLA, 1358.2.54 l 244; TLA, 1376.1.61; RA, ERA.R-34.1.60, l 10.
- , **Gunnar** (1916–2003) Kuni 1935 Hacker. Ee (AA), Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Jn. Ee reaalkool. Ema Eugenie Hangelaid. A: TLA, 1358.2.54 l 244; TLA, 1376.1.61; AA III, lk 228; RA, ERA.R-34.1.60, l 10.
- , **Knut** (1920–1943) Kuni 1935 Hacker. Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Jn. Ee reaalkool. Ema Eugenie Hangelaid. A: TLA, 1358.2.54 l 244; TLA, 1376.1.61; RA, ERA.R-34.1.60, l 10; Gb, lk 148.
- , **Kotri** (1887–1961) Kuni 1935 Hacker, Gottfried. Ee (AL, Toim), Sks (ERA.R-34). Tln Nig > Tln Jn. Abik Eugenie Hangelaid. A: TLA, 1358.2.54 l 244; TLA, 1376.1.61; RA, ERA.969.1.1174; RA, ERA.R-34.1.60, l 10.
- Hansen, Susanne** (1914–?) Sks (EWZ). A: RA, ERA.28.2.12192; BArch, R 9361-IV/331363.
- , **Viktor** (1917–?) Sks (RN, EWZ). Hps (sks). RN alates hilj 1937, uuend. Hps sks kool. Abik Susanne Hansen. A: RA, EAA.1239.1.198 l 112; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/331363.
- Hartmann, Arthur** (1879–1943) Ee (Kod, IT), Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 183; RA, ERA.28.2.2957; TLA, 186.1.206; TLA, 1376.1.64; RA, ERA.R-34.1.59, l 3; Gb, lk 151.
- , **Serafima** (1881–?) Ee (AL), Vn (IT, ERA.R-34). Ort (kirj Tln Nig). Abik Arthur Hartmann. A: TLA, 31.2.24 l 183; RA, ERA.28.2.2957; TLA, 186.1.206; TLA, 1376.1.64; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- Hauswalter, Voldemar** (1895–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.54 l 170; TLA, 186.1.111; TLA, 1376.1.64; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 2; BArch, R 69/1342.
- Heinrich, Aline** (1870–1945) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1926. A: TLA, 236.1.54 l 174; RA, ERA.36.2.3163e; TLA, 1376.1.65; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 8; Gb, lk 156.
- Heinrichsen, Alice** (1889–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 6.

- , **Edgar Georg Heinrich** (1887–1966) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Alice Heinrichsen. A: TLA, 31.2.24 l 165; TLA, 186.1.208; TLA, 1376.1.65; RA, ERA.527.1.498; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.
- , **Luise** (1865–1947) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Poeg Edgar Georg Heinrich Heinrichsen. A: TLA, 31.2.24 l 165; TLA, 1376.1.65; RA, ERA.R-34.1.59, l 6; Gb, lk 157.
- Hinzer, Lucia** (1888–?) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 l 180; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.
- Hippius, Dagmar Dorothea Elisabeth** (1909–1942) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1927. A: TLA, 236.2.25 l 858; TLA, 1376.1.68; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 6; Gb, lk 167.
- Hofrichter, Käthe** (1878–?) Sks (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.69; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- Hoven, Marta** (1903–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- , **Paul Evald Johannes** (1897–?) Vn (AL), Sks (Kod, RN, ERA.R-34). Trt Jn. RN alates 1931. Abik Marta Hoven. A: RA, EAA.1253.1.599 l 192; RA, ERA.28.2.3380; TLA, 1376.1.70; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- Hoyningen-Huene, Helene von** (1896–?) Sks (AL, RN, EWZ). Kse. RN alates 1925. A: RA, EAA.1241.1.150 l 689; TLA, 1376.1.69; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/335329.
- Huuk, Leopold Ferdinand** (1890–1952) Ee (IT, AL, Toim), Sks (EWZ). Tln Nig > Tln Ol. A: TLA, 31.2.25 l 126; TLA, 186.1.224; TLA, 1376.1.70a; RA, ERA.1108.14.149; BArch, R 9361-IV/335611.
- , **Meta Elisabeth** (1900–1972) Sks (EWZ). Trt Jn. Abik Leopold Ferdinand Huuk. A: RA, EAA.1254.1.71 l 238; BArch, R 9361-IV/335611.
- Hübner, Paul** (1889–?) Lā (Kod), Ee (Kod), Sks (ERA.R-34). Nrv Jn. A: RA, EAA.4380.2.110 l 27; RA, ERA.14.13.752; RA, ERA.R-34.1.57, l 1.
- Iijin, Amalie Elisabet** (1887–?) Vn (IT, AL), Sks (Kod, ERA.R-34). Tln Toom. A: TLA, 237.2.15 l 295; RA, ERA.14.13.828; TLA, 186.1.330; TLA, 1376.1.71; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- Iives, Natalie** (1875–?) Ee (AL), Vn (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.72; RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- Inari, Pärja Elfriede** (1898–1995) Kuni 1937 Pipenberg. Ee (AA), Sks (EWZ). Pts > Trt Paul. A: RA, EAA.5339.1.4 l 49; AA II, lk 466; BArch, R 9361-IV/335799.
- Ismail, Herbert** (1896–?) Sks (AL, AA, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.28.2.3610; TLA, 1376.1.73; RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 25; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- , **Selma** (1864–1943) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Poeg Herbert Ismail. A: TLA, 1376.1.73; RA, ERA.R-34.1.60, l 3; Gb, lk 179.
- Issajev, Jevgenia** (1873–?) Vn (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.73; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- Iversen, Elisabeth** (1906–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- , **Leo** (1897–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Abik Elisabeth Iversen. A: TLA, 186.1.292; TLA, 1376.1.74; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- Jaegermann, Auguste** (1900–1983) Sks (EWZ). Trt Ptr. A: RA, EAA.3150.1.760; BArch, R 9361-IV/336283.
- , **Nikolai** (1902–1969) Ee (AA), Sks (IT, AL, EWZ). Trt Ül. Abik Auguste Jaegermann. A: RA, EAA.1254.1.223 l 119; TLA, 186.1.440; TLA, 1376.1.83; AA III, lk 53; BArch, R 9361-IV/336283.

- Jakubets, Helena** (1888–1945) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.77; RA, ERA.R-34.1.59, l 4; Gb, lk 183.
- Janson, Vera** (1903–?) Vn (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Janter, Annemarie Margarethe Viktoria** (1895–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1926. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- , **Paul** (1895–1941) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Kuu. Abik Annemarie Margarethe Viktoria Janter. A: RA, EAA.1216.1.275 l 294; TLA, 1376.1.78; RA, ERA.R-34.1.59, l 3; Gb, lk 185.
- Johannsonn, Raissa** (1919–1986) Sks (AL, AA, RN, EWZ). RN alates hilj 1939, uuend. Tln Nig. Sks kool. Ema Eva Filemonowitsch. A: TLA, 31.2.24 l 111; RA, ERA.14.12.3465; TLA, 1376.1.49; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 312; BArch, R 9361-IV/337500.
- , **Stefan** (1914–?) Sks (AA, EWZ). Trt Ül. Sks kool. Abik Raissa Johannsonn. A: RA, EAA.1254.1.70 l 270; AA III, lk 244; BArch, R 9361-IV/337500.
- Johanson, Anna** (1868–?) Ee (AL), Sks (IT, ERA.R-34). A: TLA, 186.1.342; TLA, 1376.1.80; RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- Johanson, Emma** (1879–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: TLA, 186.1.130; TLA, 1376.1.80; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- Johanson, Mathilde** (1873–1945) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 186.1.336; TLA, 1376.1.80; RA, ERA.R-34.1.59, l 13; Gb, lk 188.
- Johanson, Sigrid** (1899–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Jurich, Aleksander August** (1880–?) Ee (IT), Sks (AL, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Nig. A: TLA, 1358.2.44 l 128; TLA, 186.1.100; TLA, 1376.1.82; RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- , **Marie Elisabeth** (1896–1995) Ee (IT), Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Nig. RN alates 1925. Abik Aleksander August Jurich. A: TLA, 1358.2.44 l 128; TLA, 186.1.101/3; TLA, 1376.1.82; RA, ERA.14.1.1013, l 254–258; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- Jurich-Riivald, Asta** (1917–2014) Ee (Toim), Sks (RN). RN alates hilj 1937, uuend. Isa Aleksander August Jurich. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.3635.1.292.
- Järkfeldt, Minna** (1877–1967) Ee (ERA.R-34). Tütar Marie Pauline Köver. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- Järvekül, Gertrud** (1907–?) Ee (EWZ). Tln Toom > Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 l 205; BArch, R 9361-IV/336357.
- Jöers, Erich** (1907–1942) Tln Jn. A: TLA, 1358.2.26 l 171.
- , **Eva** (1912–1945) Sks (RN, EWZ). RN alates 1932. Elise kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/337353.
- , **Rein** (?) Isa Erich Jöers
- , **Udo** (?) Isa Erich Jöers
- Jürgens, Aleksander Eduard** (1866–1941) Sks (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.84; RA, ERA.R-34.1.60, l 8; Gb, lk 190.
- , **Hans** (1895–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Isa Aleksander Eduard Jürgens. A: TLA, 186.1.306; TLA, 1376.1.84; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- , **Helene** (1870–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Abik Aleksander Eduard Jürgens. A: TLA, 186.1.230; TLA, 1376.1.84; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.

- Jürgens, Bruno** (1864–1952) Ee (Kod, IT), Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.28.2.4386; TLA, 1376.1.84; RA, ERA.1.6.82, 1 764–768; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 11.
- Jürgens, Ester** (1911–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 6.
- , **Karl** (1910–?) Ee (ERA.R-34). Abik Ester Jürgens. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 6.
- Jürgensohn, Erwin** (1897–1970) Ee (AL), Sks (EWZ). A: TLA, 1376.1.84; BArch, R 9361-IV/337989.
- , **Ingeborg** (1923–2000) Tln erakolledži progümn. Isa Erwin Jürgensohn.
- Jürgenson, Konstantin** (1916–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 7.
- , **Tamara** (1903–?) Sks (ERA.R-34). Abik Konstantin Jürgenson. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 7.
- Kaarmann, Erik Hans** (1896–1974) Ee (AL, Toim). Tln Nig > Tln Krl. A: TLA, 1359.2.65 1 142; TLA, 1376.1.86; RA, ERA.553.1.130.
- , **Natalie Benita** (1896–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Krl. RN alates 1925. End abik Erik Hans Kaarmann. A: TLA, 1359.2.65 1 142; TLA, 186.1.114; TLA, 1376.1.86; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- Kalkis, Heinrich** (1905–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.52 1 380; TLA, 186.1.302; TLA, 1376.1.88; RA, ERA.R-34.1.60, 1 7.
- Kalkis, Leontine** (1904–?) Ee (AL, ERA.R-34). Abik Heinrich Kalkis. A: TLA, 1376.1.88; RA, ERA.R-34.1.60, 1 7.
- Kallaste, Ilse Marie** (1920–1945) Sks (RN). Trt Jn > Trt Ül. RN alates 1926. A: RA, EAA.1254.2.38 1 185; RA, ERA.85.1.542; Gb, lk 196.
- , **Valdo** (1939–1945) Ema Ilse-Marie Kallaste. A: Gb, lk 196.
- , **Väino** (1916–1945) Kuni 1935 Evald Johannes Lamp. Ee (AA). Hps > Trt Ül. Ee kool. Abik Ilse-Marie Kallaste. A: RA, EAA.1254.2.38 1 185; AA III, lk 242; Gb, lk 196.
- Kanepi, Karin** (1916–?) Kuni 1936 Konopinski. Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Isa Stanislav Konopinski. A: TLA, 31.2.24 1 238; RA, ERA.R-34.1.59, 1 1.
- Karien, Erna Irene Elisabeth** (1891–?) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 171; TLA, 186.1.190; RA, ERA.R-34.1.58, 1 6.
- Karien, Helene Olga** (1886–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 171; TLA, 186.1.191; TLA, 1376.1.91; RA, ERA.R-34.1.58, 1 6.
- Karien, Luise Katarina** (1885–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.24 1 219; TLA, 1376.1.91; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 6; Gb, lk 198.
- Karklin, Guntram Theodor** (1913–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1933, uuend. Sks reaalkool. A: TLA, 236.1.52 1 385; TLA, 1376.1.91a; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, 1 4; BArch, R 186/32.
- , **Thusnelda Emma** (1913–1975) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Abik Guntram Theodor Karklin. A: TLA, 236.1.52 1 385; RA, ERA.R-34.1.57, 1 4; BArch, R 186/32.
- Karp, Eduard** (1899–1946) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.26 1 127; TLA, 186.1.384; TLA, 1376.1.92; RA, ERA.R-34.1.59, 1 7; Gb, lk 198.
- , **Lydia** (1904–?) Sks (ERA.R-34). Abik Eduard Karp. A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 7.
- Karri-Karien, Auguste Wilhelmine** (1858–1941) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Tütred Erna Irene Elisabeth ja Helene Olga Karien. A: TLA, 31.2.25 1 171; TLA, 186.1.190; RA, ERA.R-34.1.58, 1 6; Gb, lk 197.
- Kasfeldt, Boris** (1885–?) Ee (AL), Sks (Kod, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.29 1 172; RA, ERA.36.2.5367; TLA, 1376.1.93; RA, ERA.R-34.1.60, 1 11.

- , **Elfriede Juliane** (1869–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Vend Boris Kasfeldt. A: TLA, 236.2.29 l 172; RA, ERA.36.2.5368; TLA, 1376.1.93; RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- , **Elfriede Luise** (1892–?) Sks (ERA.R-34). Abik Valentin Kasfeldt. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- , **Valentin** (1879–?) Ee (AL), Sks (Kod, ERA.R-34). Tln Ol. Vend Boris Kasfeldt. A: TLA, 236.2.29 l 172; RA, ERA.36.2.5369; TLA, 1376.1.93; RA, ERA.R-34.1.60, l 11.
- Keerd, Alfred** (1885–1959) Ee (IT, AL, ERA.R-34). A: TLA, 186.1.446; TLA, 1376.1.123; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- , **Emilie Helene** (1862–1943) Ee (AL, ERA.R-34). Poeg Alfred Keerd. A: TLA, 1376.1.123; RA, ERA.R-34.1.60, l 9; Gb, lk 201.
- , **Marta Marie Berta** (1890–?) Sks (ERA.R-34). Abik Alfred Keerd. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- Keltjanov, Adele** (1893–?) Ee (IT, AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol > Tln Krl. RN alates 1932. Ema Maria Alvine Teras. A: TLA, 1359.2.64 l 341; TLA, 186.1.60; TLA, 1376.1.96; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- , **Boris Ervin** (1921–1995) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Krl. RN alates 1932. Rammi kool. A: TLA, 1359.2.64 l 341; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- , **Harry** (1891–1959) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol > Tln Krl. Abik Adele Keltjanov. A: TLA, 1359.2.64 l 341; TLA, 186.1.60; TLA, 1376.1.96; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- Kerbis, Selinda** (1873–?) Ee (AL), Sks (IT, EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 142; TLA, 1376.1.123; RA, ERA.1.6.142; BArch, R 9361-IV/340348.
- Kerro, Roland** (1919–?) Sks (RN). Vil poegl keskkool. Ema Olga Margarete Zimmer. A: RA, ERA.85.1.542.
- Kesk, Elma** (1897–?) Au (IT, AL), Sks (IT, RN). Kur (sks). RN alates 1932. A: RA, EAA.3151.1.203 l 236; TLA, 1376.1.97; RA, ERA.1.6.126; RA, ERA.85.1.542.
- , **Harro** (1930–1941) Kur (ee). Ee kool. Ema Elma Kesk. A: RA, EAA.3151.1.203 l 236; Gb, lk 203.
- , **Jutta** (1925–2009) Sks (RN). Kur (ee). RN alates 1932. Ee v sks kool. Ema Elma Kesk. A: RA, EAA.3151.1.203 l 236; RA, ERA.85.1.542.
- , **Karin** (1921–2012) Kur (ee). Ee kool. Ema Elma Kesk. A: RA, EAA.3151.1.203 l 236.
- , **Margit** (1923–1945) Sks (RN). Kur (ee). RN alates 1932. Ee v sks kool. Ema Elma Kesk. A: RA, EAA.3151.1.203 l 236; RA, ERA.85.1.542; Gb, lk 203.
- , **Oskar** (1879–?) Kur (ee). Abik Elma Kesk. A: RA, EAA.3151.1.203 l 236.
- Kesk-Kozevnikov, Jevdokia**
- , **Sergei** Fiktiivabik Karin Kesk, ema Jevdokia Kesk-Kozevnikov.
- Kima, Erna** (1904–?)
- , **Voldemar** (1892–?) Ee (AL). Trt Jn. Abik Erna Kima. A: RA, EAA.1253.1.599 l 226; TLA, 1376.1.99; RA, ERA.495.7.1829.
- Kimberg, Feliks** (1913–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Hps > Tln Jn. A: TLA, 1358.2.54 l 463; TLA, 1376.1.99; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Kimberg, Raimund** (1907–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Hps > Tln Püh. A: TLA, 1463.1.38 l 289; TLA, 1376.1.99; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Kirm, Oskar** (1897–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, l 2.

- Kivimäe, Karin Anneliese** (1913–1999) Kuni 1938 Steinberg. Sks (RN, ERA.R-34). RN alates hilj 1933, uuend. Sks kool. Vanemad Alice ja Hans Allik. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- , **Mihkel** (1911–1980) Kuni 1938 Steinberg. Ee (ERA.R-34). Aud > Tln Paul. Abik Karin Anneliese Kivimäe. A: RA, EAA.1274.1.232 l 898; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- Kivirand, Edgar Julius** (1884–1965) Kuni 1938 Funkelstein. Ee (IT, AL, AA), Sks (ERA.R-34). Ptrb Kat > Tln Toom. A: TLA, 237.2.15 l 277; TLA, 186.1.448; TLA, 1376.1.52; RA, ERA.495.7.1897; AA II, lk 306; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- , **Irina** (1934–?) Kuni 1938 Funkelstein. Sks (ERA.R-34). Isa Edgar Julius Kivirand. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- , **Vera** (1903–?) Kuni 1938 Funkelstein. Sks (ERA.R-34). Abik Edgar Julius Kivirand. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Klein, Maria** (1885–?) Sks (EWZ). Abik Klein, Paul. A: BArch, R 9361-IV/341555.
- , **Paul** (1878–1948) Ee (IT, AL), Sks (Kod, EWZ). Abik Maria Klein. A: RA, ERA.36.2.6323; TLA, 1376.1.103a; RA, ERA.2121.1.178; RA, ERA.1947.5.476; BArch, R 9361-IV/341555.
- Kleinert, Johannes** (1895–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- Klever, Emil Karl Konstantin** (1876–?) Sks (ERA.R-34). A: RA; ERA.R-34.1.60, l 5.
- , **Eugen Horst Julius** (1907–1965) Vn (AA), Sks (ERA.R-34). Vn kool. Isa Emil Karl Konstantin Klever. A: AA II, lk 436; RA; ERA.R-34.1.60, l 5.
- , **Maria** (1880–?) Vn (ERA.R-34). Abik Emil Karl Konstantin Klever. A: RA; ERA.R-34.1.60, l 5.
- , **Nina** (1908–?) Ee (IT), Sks (IT, ERA.R-34). Abik Eugen Horst Julius Klever. A: RA, ERA.1.6.80, l 121; RA; ERA.R-34.1.60, l 5.
- Knutson, Ingrid** (1910–?) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Toom. Tln sks tütarl gümn. A: TLA, 237.2.15 l 67; TLA, 1376.1.105; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- Knutson, Julie Elisabeth** (1866–1945) Ee (IT), Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Toom. RN alates 1925. A: TLA, 237.2.15 l 67; TLA, 186.1.18; TLA, 1376.1.105; RA, ERA.1.6.82, l 401–405; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 5; Gb, lk 214.
- Koch, Gert Georg** (1905–?) Sks (AL, AA, RN, EWZ). Trt Jn > Tln Toom > Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.54 l 229; TLA, 1376.1.105; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.2121.1.355; AA II, lk 143; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/342304.
- Koitel, Ida** (1888–?) Ee (IT), Sks (AL, RN, ERA.R-34). Amb. RN alates 1925. A: RA, EAA.1248.1.58 l 319; TLA, 1376.1.106; RA, ERA.1.6.83, l 561–565; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Konstantin** (1888–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Amb. Abik Ida Koitel. A: RA, EAA.1248.1.58 l 319; TLA, 1376.1.106; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- Kolga, Amalie** (1883–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 198; TLA, 186.1.404; TLA, 1376.1.106; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- , **Hans Traugott Voldemar** (1915–?) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Ema Amalie Kolga. A: TLA, 31.2.25 l 198; TLA, 1376.1.106; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- Komets, Ariadne** (1914–1988) Ee (AA), Sks (AL, RN, ERA.R-34, EWZ). RN alates hilj 1934, uuend. Sks kool. Isa Jaan Rossin. A: RA, ERA.28.2.14581; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 110; RA, ERA.R-34.1.59, l 10; BArch, R 9361-IV/342829.
- , **Jenny** (1880–?) Ee (IT), Sks (IT, RN, ERA.R-34, EWZ). Hps (sks). RN alates 1927. Abik Konstantin Komets, poeg Konstantin Komets. A: RA, EAA.1239.1.198 l

- 150; RA, ERA.28.2.6275; RA, ERA.1.6.103; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 1; BArch, R 9361-IV/342827.
- –, **Konstantin** (1869–1949) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34, EWZ). Hps (sks). Abik Jenny Komets, poeg Konstantin Komets. A: RA, EAA.1239.1.198 l 150; RA, ERA.28.2.6275; TLA, 1376.1.107; RA, ERA.54.3.701; RA, ERA.R-34.1.60, l 1; BArch, R 9361-IV/342828.
- –, **Konstantin** (1912–1982) Sks (AA, RN, ERA.R-34, EWZ). Hps (sks). RN alates hilj 1933, uuend. Sks kool. Abik Ariadne Komets. A: RA, EAA.1239.1.198 l 150; RA, ERA.28.2.6275; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 92; RA, ERA.R-34.1.59, l 10; BArch, R 9361-IV/342829.
- Konopinski, Emma** (1890–?) Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. Tütar Karin Kanepi. A: TLA, 31.2.24 l 238; TLA, 186.1.160; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- –, **Stanislav** (1878–?) Sks (ERA.R-34). Kat (kirj Tln Nig). Abik Emma Konopinski, tütar Karin Kanepi. A: TLA, 31.2.24 l 238; RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- Kook, Luise Wilhelmine** (1869–?) Ee (ERA.R-34). Prn El. A: RA, EAA.1279.1.144 l 142; RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- Koop, Margarethe Helene** (1905–1979) Sks (AL, AA, RN, ERA.R-34). Rkv (sks). RN alates 1931. Sks kool. A: RA, EAA.3057.1.44 l 109; TLA, 1376.1.108; RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 376; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- Koppe, Elisabeth** (1882–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Vladimir Tšemerenski-Redtšenkov. A: TLA, 236.1.52 l 425; TLA, 186.1.402; TLA, 1376.1.108; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- Koppel, Fred Michael** (1919–1944) Sks (EWZ). Trm (sks). Ee kool. A: RA, EAA.1265.1.490 l 42; BArch, R 69/1342; BArch, R 9361-IV/343056; Gb, lk 219.
- Korts, Marie** (1876–?) Vn (ERA.R-34). A: RA; ERA.R-34.1.60, l 5.
- Kranberg, Edwin** (1893–?) Sks (AL, RN, EWZ). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.2.26 l 263; TLA, 1376.1.112; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.495.7.2101; BArch, R 9361-IV/343741.
- Krisch, Leontine Elise** (1872–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.52 l 441; TLA, 1376.1.114; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- Kristall, Arved** (1903–1981) Ee (IT, AL, Toim), Sks (IT, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Krl. A: TLA, 31.2.24 l 247; TLA, 186.1.1471; TLA, 1376.1.114; RA, ERA.14.1.709, l 263–265; RA, ERA.58.5.1413; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- –, **Emilie Marie** (1863–1947) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Poeg Arved Kristall, õde Adeline Franziska Teller. A: TLA, 31.2.24 l 247; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- –, **Erna Elise** (1909–1986) Ee (AA, ERA.R-34). Hps (ee) > Tln Krl. Tln tütarl kommertsgümn. Abik Arved Kristall. A: RA, EAA.1239.1.199 l 28; AA II, lk 510; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- –, **Evi** (1935–2015) Sks (ERA.R-34). Isa Arved Kristall. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- Kruck, Leontine Cäcilie Gabriele** (1882–1960) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.25 l 217; TLA, 1376.1.115; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 4.
- Krupp, Ernst** (1918–1945) Sks (AL, AA, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates hilj 1938, uuend. Tln sks reaalkool. A: TLA, 236.1.52 l 451; TLA, 1376.1.115; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 331; RA, ERA.R-34.1.57, l 4; Gb, lk 231.

- , **Marie** (1896–?) Ee (IT), Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Abik Ernst Krupp. A: TLA, 236.1.52 l 451; TLA, 186.1.348; TLA, 1376.1.115; RA, ERA.1.6.83, l 146–160; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- Kröger, Gerda** (1889–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Plt (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1168.1.207 l 10; TLA, 186.1.331; TLA, 1376.1.116; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 2.
- , **Lydia Henriette Juliana** (1866–1945) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Plt (sks). RN alates 1925. Tütar Gerda Kröger. A: RA, EAA.1168.1.207 l 10; TLA, 186.1.331; TLA, 1376.1.116; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 8; Gb, lk 228.
- Kuik, Elisabeth Karoline** (1873–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Trt Mrj > Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.52 l 462; TLA, 186.1.149; TLA, 1376.1.117; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 1.
- Kurme, Gerta** (1894–?) Sks (ERA.R-34). Plt (sks). A: RA, EAA.1168.1.207 l 11; RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- , **Silvia** (1917–?) Sks (ERA.R-34). Plt (sks) > Tln Ol. Sks kool. Ema Gerta Kurme. A: RA, EAA.1168.1.207 l 11; RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- Kurvits, Else** (1890–1961) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.119a; RA, ERA.R-34.1.58, l 6.
- Kutti, Aksel** (1908–?) Sks (AA, RN, ERA.R-34). RN alates 1927. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 530; RA, ERA.R-34.1.58, l 3; BArch, R 69/1342.
- , **Marta Elfriede** (1912–?) Ee (ERA.R-34). Abik Aksel Kutti. A: RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- Kwest, Ksenja** (1884) Vn (Kod), Sks (EWZ). A: RA, ERA.14.13.4371; BArch, R 9361-IV/361543.
- Köver, Haide** (1928–2020) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. Hesse algkool. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Jüri** (1901–1987) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. Tütar Haide Köver. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Marie Pauline** (1905–1947) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. Abik Jüri Köver, ema Minna Järfeldt. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- , **Oleg** (1931–1949) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. Õde Haide Köver. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 2.
- Kühne, Arthur Richard Rudolf** (1896–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1934. A: TLA, 236.1.52 l 457; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- , **Frida Emilie** (1894–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1934. Abik Artur Richard Rudolf Kühne. A: TLA, 236.1.52 l 457; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- Laamann, Asta** (1918–1995) Trt Ptr. A: ELK, 15.0.62 l 6.
- , **Elfriede** (1894–1947) Sks (RN). Trt Ptr. RN alates 1932. Tütar Asta Laamann, abik Paul Laamann. A: ELK, 15.0.62 l 6; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 59/248; Gb, lk 240.
- , **Evy** (1922–2021) Trt Ptr. Õde Asta Laamann. A: ELK, 15.0.62 l 6; BArch, R 59/248.
- , **Paul** (1893–1946) Ee (AL). Trt Jn > Trt Ptr. Tütar Asta Laamann. A: ELK, 15.0.62 l 6; TLA, 1376.1.127; Gb, lk 240.
- , **Uno** (1927–2018) Trt Ptr. Õde Asta Laamann. A: ELK, 15.0.62 l 6; BArch, R 59/248.
- Laamann, Elma** (1893–1962) Sks (EWZ). Vil Jn (sks). A: RA, EAA.3149.1.103 l 171; BArch, R 9361-IV/346580.

- , **Helga** (1921–2001) Ee (AL). Trt Ül. Kasuema Elma Laamann. A: RA, EAA.1254.1.223 l 172; TLA, 1376.1.125; BArch, R 9361-IV/346580.
- , **Imbi** (1924–2008) Trt Ül. Kasuema Elma Laamann. A: RA, EAA.1254.1.223 l 172; BArch, R 9361-IV/346580.
- , **Roman** (1888–1963) Ee (IT), Sks (EWZ). Trt Jn > Trt Ül. Abik Elma Laamann. A: RA, EAA.1254.1.223 l 172; TLA, 186.1.411; BArch, R 9361-IV/346580.
- Laan, Johanna** (1888–?) Sks (EWZ). A: BArch, R 9361-IV/346581.
- Laane, Marta Mathilde** (1885–1963) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 248; RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- Lada, Ellen** (1885–?) Ee (AL), Sks (EWZ). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 242; TLA, 1376.1.126; BArch, R 9361-IV/346685.
- , **Sigismund** (1917–2001) Ee (AL), Sks (EWZ). Tln Nig. Tln sks reaalkool. Ema Ellen Lada. A: TLA, 31.2.25 l 242; TLA, 1376.1.126; BArch, R 9361-IV/346686.
- Lagus, Anette** (1868–?) Sks (AL). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 162; TLA, 1376.1.126.
- Laks, Hans** (1886–1977) Ee (IT, ERA.R-34). Vil Paul. A: RA, EAA.1290.1.557 l 1511; RA, ERA.28.2.7845; TLA, 186.1.464; RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- , **Valerie** (1892–?) Sks (ERA.R-34). Abik Hans Laks. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- Lall, Aleksander** (1901–1986) Ee (AL, Toim), Sks (EWZ). Ptrb Jn > Trt Ptr > Tln Püh. A: TLA, 1463.1.38 l 374; RA, ERA.28.2.7861; TLA, 1376.1.127; RA, ERA.49.2.1743; BArch, R 69/1342; BArch, R 9361-IV/346758.
- , **Hedda** (1906–2006) Ee (AL), Sks (EWZ). Tln Nig > Tln Püh. Sks, vn ja ee kool. Abik Aleksander Lall. A: TLA, 1463.1.38 l 374; TLA, 1376.1.127; BArch, R 9361-IV/346759.
- , **Monika** (1928–2013) Ee (AL). Tln Püh. Ee kool. Isa Aleksander Lall. A: TLA, 1463.1.38 l 374; TLA, 1376.1.127; BArch, R 9361-IV/346759.
- , **Peter** (1938–1974) Isa Aleksander Lall. A: BArch, R 9361-IV/346759.
- Landsmann, Adolfine Hilda** (1882–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Vend Valdemar Tenson. A: TLA, 31.2.24 l 263; TLA, 186.1.424; TLA, 1376.1.127; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- Langei, Johanna** (1870–1945) Ee (IT, AL), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1929. A: TLA, 31.2.25 l 247; TLA, 186.1.402; TLA, 1376.1.127; RA, ERA.1.6.80, l 231–240; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 6; Gb, lk 243.
- Langeste, Artur Robert** (1895–1957) Kuni 1935 Langer. Ee (AA, ERA.R-34). Trt Mrj > Trt Paul. A: RA, EAA.3148.1.167 l 134; AA II, lk 107; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- , **Hedwig Elvine** (1899–1971) Kuni 1935 Langer. Pl (AL), Sks (ERA.R-34). Abik Artur Robert Langeste, nõbu Erika Plaks. A: TLA, 1376.1.127; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Leetna, Elisabeth Anna** (1903–1989) Kuni 1939 Leetberg. Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Vend Voldemar Gerst. A: TLA, 31.2.25 l 255; TLA, 1376.1.131; RA, ERA.R-34.1.57, l 3.
- , **Karl Artur** (1886–1969) Kuni 1939 Leetberg. Ee (IT), Sks (AL). Rkv (sks) > Tln Nig. Abik Elisabeth Anna Leetna. A: TLA, 31.2.25 l 255; TLA, 186.1.442; TLA, 1376.1.131.
- Leht, Maksimilian** (1886–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.36.2.8773; TLA, 1376.1.131; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- Leidig, Hans** (1894–?) Ee (Toim), Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.26 l 441; TLA, 186.1.453; TLA, 1376.1.131; RA, ERA.495.7.2622; RA, ERA.R-34.1.60, l 10.

- Leidig, Jutta** (1913–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- Leuthold, Erika** (1909–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.
- , **Leo** (1909–?) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Toomkool. Abik Erika Leuthold. A: TLA, 236.1.53 1 22; RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.
- Lemanski, Gerda Adele** (1905–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 9.
- , **Rosalie Terese** (1864–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Poeg Viktor Lemanski. A: TLA, 186.1.452; TLA, 1376.1.133; RA, ERA.R-34.1.59, 1 9.
- , **Viktor** (1904–?) Pl (IT, ERA.R-34). Abik Gerda Adele Lemanski, ema Rosalie Terese Lemanski. A: TLA, 186.1.452; RA, ERA.R-34.1.59, 1 9.
- Lemberg, Bertha Therese Adelheid** (1868–?) Sks (RN, ERA.R-34). Pai (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.3159.1.432 1 49; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13.
- Leschnewsky, Nina** (1915–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates hilj 1935, uuend. Tln Nig. Tln Hansakool. Ema Erika Vestersten. A: TLA, 31.2.24 1 281; TLA, 1376.1.135; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 6.
- Lichtenstein, Kurt Heinrich Dagobert** (1876–?) Sks (Kod, ERA.R-34). A: RA, ERA.14.14.613; RA, ERA.R-34.1.59, 1 1.
- Limberg, Adolf** (1897–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 1 30; TLA, 186.1.382; TLA, 1376.1.329; RA, ERA.495.7.2790; RA, ERA.R-34.1.58, 1 7.
- , **Lilli Marie Helene** (1899–?) Ee (Kod, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Vend Adolf Limberg. A: TLA, 236.1.53 1 30; RA, ERA.28.2.8690; TLA, 1376.1.139; RA, ERA.R-34.1.58, 1 7; BArch, R 186/32.
- , **Pauline Katarine** (1868–?) Ee (Kod, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Poeg Adolf Limberg. A: TLA, 236.1.53 1 30; RA, ERA.28.2.8692; TLA, 1376.1.139; RA, ERA.R-34.1.58, 1 7.
- Limberg-Allik, Erika Paula Hedvig** (1912–?) Sks (ERA.R-34). Abik Jüri Allik. A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 1.
- Linde, Paul** (1882–?) Ee (AL, Toim), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.139; RA, ERA.495.7.2801; RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- Lindeman, Rene** (1911–1990) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.26 1 489; TLA, 1376.1.139; RA, ERA.R-34.1.60, 1 7; BArch, R 69/1342.
- Linke, Boris** (1915–1983) Sks (ERA.R-34). Tln Ol > Tln Krl. A: TLA, 236.1.53 1 35; RA, ERA.36.2.9436; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13.
- , **Herman** (1884–1959) Ee (Kod, IT), Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. Poeg Boris Linke, vend Herbert Linke. A: TLA, 236.2.26 1 485; RA, ERA.36.2.9436; TLA, 1376.1.140; RA, ERA.1.6.80, 1 60–63; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13; BArch, R 59/248.
- , **Militsa** (1920–?) Ee (ERA.R-34). Abik Boris Linke. A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 13.
- , **Wilhelmine** (1907–1994) Ee (ERA.R-34). Tln Ol. Abik Herman Linke. A: TLA, 236.1.53 1 35; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13; BArch, R 59/248.
- Linke, Elfriede Margarethe** (1898–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 1 35; TLA, 1376.1.140; RA, ERA.R-34.1.60, 1 8.
- , **Herbert** (1893–1944) Ee (Kod, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Abik Elfriede Margarethe Linke, vend Herman Linke. A: TLA, 236.2.26 1 485; RA, ERA.36.2.9435; TLA, 1376.1.140; RA, ERA.R-34.1.60, 1 8; Gb, lk 255.
- Lohmann, Helene** (1886–?) Tn (AL), Vn (AL), Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.14.14.918; TLA, 1376.1.142; RA, ERA.R-34.1.58, 1 3.

- , **Hugo Friedrich Julius** (1886–1943) Tn (Kod), Rts (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Helene Lohmann. A: TLA, 31.2.24 l 284; RA, ERA.14.14.918; TLA, 1376.1.142; RA, ERA.R-34.1.58, l 3; Gb, lk 258.
- Loit, Leena** (1902–?) Ee (ERA.R-34), Sks (EWZ). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 1; BArch, R 9361-IV/349302.
- Lorberg, Anna** (1864–?) Ee (IT, ERA.R-34). Lapselaps Dagmar Sturm. A: TLA, 186.1.415; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Lorup, Veronika** (1906–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Käi. Ema Maria Scheffel. A: RA, EAA.3171.1.66 l 233; TLA, 1376.1.143; RA, ERA.R-34.1.60, l 7.
- Lossmann, Alfred Valentin Boris** (1917–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates hilj 1937, uuend. Sks kool. A: TLA, 236.1.54 l 274; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 3.
- , **Julius Oskar** (1871–?) Ee (IT), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Poeg Alfred Valentin Boris Lossmann. A: TLA, 236.1.54 l 274; TLA, 186.1.318; RA, ERA.1.6.80, l 76–79; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 3.
- Lunin, Emma** (1887–1968) Sks (RN). Prn Nik. RN alates 1926. Õde Benita Dietrich. A: RA, EAA.1273.1.398 l 234; RA, ERA.85.1.542.
- , **Igor** (1916–1942) Sks (RN). RN alates 1926, uuend. Sks kool. Kasuema Emma Lunin. A: RA, ERA.36.2.9755; RA, ERA.85.1.542; Gb, lk 262.
- , **Kaleria** (1920–1991) Sks (RN). RN alates 1926. Sks kool. Kasuema Emma Lunin. A: RA, ERA.36.2.9755; RA, ERA.85.1.542.
- , **Voldemar** (1887–1961) Ee (Kod). Abik Emma Lunin. A: RA, ERA.36.2.9755.
- Luther, Magdalene** (1888–?) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 52; TLA, 1376.1.146; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- Luts, Hans** (1910–1943) Ee (AA). Õde Helga Toffer. A: AA II, lk 489.
- Lutz, Asta Elsbeth** (1902–1996) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Ema Annette Talmann. A: TLA, 31.2.25 l 483; TLA, 1376.1.146; RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- , **Herman Karl Markus** (1908–?) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Asta Elsbeth Lutz. A: TLA, 31.2.25 l 282; TLA, 1376.1.146; RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- Lönts, Bertha** (1876–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.36.2.9925; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- , **Ottokar** (1872–1944) Sks (ERA.R-34). Abik Bertha Lönts. A: RA, ERA.36.2.9925; RA, ERA.R-34.1.58, l 5; Gb, lk 257.
- Lüdig, Else** (1899–1978) Sks (AL, RN, EWZ). Kse. RN alates 1925. Vanemad Eduard ja Martha Fabricius. A: RA, EAA.1241.1.150 l 1045; TLA, 1376.1.147; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/349739.
- , **Ernst** (1892–1968) Sks (RN, EWZ). Kse. RN alates 1925. Abik Else Lüdig. A: RA, EAA.1241.1.150 l 1045; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/349739.
- Mahnke, Arthur** (1887–1957) Plv (sks). A: RA, EAA.3147.1.226 l 399.
- , **Meta** (1897–?) Plv (sks). Abik Arthur Mahnke. A: RA, EAA.3147.1.226 l 399.
- Malm, Robert Wilhelm** (1883–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Krl > Riia Ptr > Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 65; TLA, 186.1.140; TLA, 1376.1.150; RA, ERA.R-34.1.60, l 9; RA, ERA.R-211.1.353.
- , **Sigrid Eugenie Monika Anna** (1902–1967) Sks (AA, ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. Abik Robert Wilhelm Malm. A: TLA, 236.1.53 l 65; AA II, lk 147; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- Mannoff, Margarethe** (1907–?) Sks (AL, EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 185; TLA, 1376.1.151; BArch, R 9361-IV/351239.d

- , **Maria** (1880–1946) Sks (EWZ). Hps (sks). Kasutütar Margarethe Mannoff. A: RA, EAA.1239.1.198 l 185; BArch, R 9361-IV/351240; Gb, lk 269.
- , **Ralf** (1910–?) Hps (sks). Õde Margarethe Mannoff. A: RA, EAA.1239.1.198 l 185.
- , **Selma** (1909–?) Hps (sks). Abik Ralf Mannoff. A: RA, EAA.1239.1.198 l 185.
- , **Werner** (1914–?) Sks (EWZ). Hps (sks). Poolõde Margarethe Mannoff. A: RA, EAA.1239.1.198 l 185; BArch, R 9361-IV/351239.
- Markson, Aleksander** (1884–1943) Ee (IT, AL, ERA.R-34), Sks (EWZ). Hää > Prn Nik. A: RA, EAA.4399.1.49 l 162; TLA, 186.1.424; TLA, 1376.1.152; RA, ERA.R-34.1.59, l 2; Gb, lk 270.
- , **Ellen Berta** (1901–1986) Ee (AL, AA), Sks (ERA.R-34, EWZ). Tln Nig. Abik Aleksander Markson, vend Erik Hans Kaarmann. A: TLA, 31.2.24 l 215; TLA, 1376.1.152; AA II, lk 103; RA, ERA.R-34.1.59, l 2; BArch, R 59/248; BArch, R 9361-IV/351537.
- Markvart, Aleksander Karl** (1903–1984) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.151; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- , **Ernestine Kornelia Elisabeth** (1904–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Abik Aleksander Karl Markvart, poeg Oleg Solntsev. A: TLA, 1376.1.255; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Masing, Alice Marie Emma Julie** (1905–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- , **Edgar** (1909–1945) Ee (AL, AA, ERA.R-34). Ee reaalkool. Abik Alice Marie Emma Julie Masing. A: TLA, 1376.1.154; AA III, lk 168; RA, ERA.R-34.1.59, l 4; Gb, lk 272.
- Matschke, Heinrich Maks Albert** (1900–?) Sks (ERA.R-34). Abik Martha Traurig-Matschke. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 11; RA, ERA.R-211.1.361.
- Matson, Daniel** (1888–1960) Rts (IT), Sks (EWZ). A: TLA, 186.1.60; BArch, R 9361-IV/352086.
- , **Helmi** (1899–1971) Sks (EWZ). Vig. Abik Daniel Matson, õde Ernestine Grewing. A: RA, EAA.1251.1.191 l 4; BArch, R 9361-IV/352086.
- Matson, Viktor** (1883–?) Rts (IT), Sks (IT, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 79; TLA, 186.1.533; RA, ERA.1.6.82, l 340–346; RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Medar, Elisabeth Auguste Marie Karoline** (1867–?) Sks (ERA.R-34). Vil Jn (sks). A: RA, EAA.3149.1.103 l 165; RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- , **Martin** (1875–?) Ee (ERA.R-34). Abik Elisabeth Auguste Marie Karoline Medar. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 1.
- Medell, Alma** (1870–?) Sks (AL, EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 175; TLA, 1376.1.155; BArch, R 9361-IV/352344.
- , **Ilse Margarethe** (1905–?) Sks (EWZ). Hps (sks). Abik Roland Woldemar Medell. A: RA, EAA.1239.1.198 l 176; BArch, R 9361-IV/352339.
- , **Roland Woldemar** (1901–1945) Sks (EWZ). Hps (sks). Abik Ilse Margarethe Medell, ema Alma Medell. A: RA, EAA.1239.1.198 l 175–176; BArch, R 9361-IV/352340; Gb, lk 276.
- , **Sven** (1928–2011) Hps (sks). Ema Ilse Margarethe Medell. A: RA, EAA.1239.1.198 l 176; BArch, R 9361-IV/352339.
- , **Woldemar** (1864–?) Ee (AL), Sks (EWZ). Hps (sks). Abik Alma Medell, õde Olga Truumann. A: RA, EAA.1239.1.198 l 175; TLA, 1376.1.155; BArch, R 9361-IV/352343.

- Meyendorff, Georg** (1894–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1934. A: TLA, 186.1.444; TLA, 1376.1.156; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- , **Margarete Angelika** (1907–?) Ee (AA), Sks (ERA.R-34). Vn kool. Abik Georg Meyendorff. A: AA II, lk 511; RA, ERA.R-34.1.58, 1 2.
- Meissner, Lydia Ernestine** (1886–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.25 1 302; TLA, 186.1.236; TLA, 1376.1.156; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 1.
- , **Otto** (1889–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig. Õde Lydia Ernestine Meissner. A: TLA, 31.2.25 1 302; TLA, 186.1.239; TLA, 1376.1.156; RA, ERA.R-34.1.58, 1 1.
- Melldorff, Alide** (1883–1959) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 303; TLA, 1376.1.157; RA, ERA.R-34.1.57, 1 1.
- , **Minna** (1867–?) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Kasutütar Alide Melldorff, tütar Melanie Benita Andevei. A: TLA, 31.2.25 1 303; RA, ERA.R-34.1.57, 1 1.
- Melzer, Jenny Rosalie** (1897–?) Sks (AL, EWZ). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 303; RA, ERA.14.14.1878; TLA, 1376.1.157; BArch, R 9361-IV/352736.
- , **Nikolaus** (1895–1945) Sks (AL, EWZ). Tln Nig. Abik Jenny Rosalie Melzer. A: TLA, 31.2.25 1 303; RA, ERA.14.14.1878; TLA, 1376.1.157; BArch, R 9361-IV/352736; Gb, lk 279.
- Mielberg, Paul** (1881–1942) Ee (AL). A: TLA, 1376.1.161; Gb, lk 286.
- Mill, Elmar** (1905–1991) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Vil Jn (sks) > Trt Ptr. A: RA, EAA.3149.1.103 1 148; TLA, 1376.1.162; RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- , **Käthe** (1909–1966) Sks (ERA.R-34). Abik Elmar Mill. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- Moritz, Bertha Julie Pauline** (1882–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Koe (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1236.1.193 1 358; TLA, 1376.1.330; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- , **Emma Marie Rosalie** (1878–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Koe (sks). RN alates 1925. Õde Bertha Julie Pauline Moritz. A: RA, EAA.1236.1.193 1 358; RA, ERA.28.2.10298; TLA, 1376.1.330; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- , **Jenny Johanna Rosalie** (1873–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. Õde Bertha Julie Pauline Moritz. A: TLA, 31.2.25 1 314; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- Mosin, Adelheid Luise Irma** (1893–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.25 1 316; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 11.
- , **Paul Wilhelm Emil** (1887–?) Ee (ERA.R-34), Sks (RN). Tln Nig. RN alates 1925. Abik Adelheid Luise Irma Mosin. A: TLA, 31.2.25 1 316; RA, ERA.36.2.11022; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 11.
- Mäe, Erika** (1907–1975) Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 1 283.
- , **Hjalmar** (1901–1978) Ee (IT, AL). Tln Ol. Abik Erika Mäe. A: TLA, 236.1.54 1 283; TLA, 186.1.1480; TLA, 1376.1.166.
- Mägis, Aleksander Ferdinand** (1891–1957) Sks (EWZ). Tln Ol > Tln Krl. A: TLA, 1359.2.76 1 59; RA, ERA.1108.14.539; BArch, R 9361-IV/350553.
- , **Margarethe** (1893–?) Ee (AL), Sks (EWZ). Tln Nig > Tln Krl. Abik Aleksander Ferdinand Mägis. A: TLA, 1359.2.76 1 59; TLA, 1376.1.166.
- , **Olaf** (1924–2000) Isa Aleksander Ferdinand Mägis.
- , **Philipp** (1920–1980) Westholmi gümn. Isa Aleksander Ferdinand Mägis.
- Männiksaar, Friedrich Aleksander** (1888–?) Ee (Kod, AL), Sks (ERA.R-34). Trt Ptr > Ptrb Ptr. A: RA, EAA.3150.1.689 1 121; RA, ERA.28.2.10605; TLA, 1376.1.167; RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.

- , **Valli Helene Anna** (1888–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Trt Ptr > Ptrb Ptr. Abik Friedrich Aleksander Männiksaar. A: RA, EAA.3150.1.689 l 121; RA, ERA.28.2.10605; TLA, 1376.1.167; RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Mölder, Edith Katarina** (1903–?) Sks (IT, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 113; TLA, 186.1.104; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- , **Kristine Emilie** (1876–1946) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Krl > Tln Ol. Tütar Edith Katarina Mölder. A: TLA, 236.1.53 l 113; TLA, 186.1.104; TLA, 1376.1.165; RA, ERA.R-34.1.58, l 7; Gb, lk 288.
- Mötus, Alma Sophie** (1872–?) Sks (EWZ). Rõu. A: RA, EAA.1268.1.466 l 255; BArch, R 9361-IV/354010.
- Mühle, Aleksander** (1899–?) Ee (IT). Tln Jn > Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 320; TLA, 186.1.452; TLA, 1376.1.168; RA, ERA.527.1.945.
- , **Marie** (1879–?) Sks (IT, AL, RN). RN alates 1925. Poeg Aleksander Mühle. A: TLA, 186.1.428; TLA, 1376.1.168; RA, ERA.85.1.542.
- , **Sinaida** (1900–?) Sks (RN). Tln Nig. RN alates 1934. Abik Aleksander Mühle. A: TLA, 31.2.25 l 320; RA, ERA.85.1.542.
- Mühlen, Hans-Otto von zur** (1913–?) Sks (AA, RN, EWZ). RN alates hilj 1934, uuend. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 159; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/354377.
- Müller, Evdokia** (1888–?) Vn (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 10.
- , **Gustav Bruno** (1885–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. Abik Evdokia Müller. A: TLA, 236.2.26 l 821; TLA, 186.1.113; TLA, 1376.1.169; RA, ERA.R-34.1.60, l 10.
- Müller, Hermann** (1905–1994) Ee (AA). HTG. A: AA II, lk 409.
- , **Selma** (1903–?) Abik Hermann Müller.
- Müller, Nikolai** (1851–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Münz, Elisabeth** (1902–1946) Sks (EWZ). A: BArch, R 9361-IV/354985; Gb, lk 295.
- , **Lisette** (1872–1947) Sks (EWZ). Amb. Poeg Richard Münz. A: RA, EAA.1248.1.58 l 437; BArch, R 9361-IV/354989; Gb, lk 295.
- , **Ludwig Eberhard** (1869–?) Sks (AL, RN, EWZ). Amb. RN alates 1925. Poeg Richard Münz. A: RA, EAA.1248.1.58 l 437; TLA, 1376.1.169; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/354989.
- , **Peeter** (1940–1981) Ema Elisabeth Münz. A: BArch, R 9361-IV/354990.
- , **Richard** (1900–1988) Ee (AL), Sks (RN, EWZ). Amb. RN alates 1925. Tln Hansakool. Abik Elisabeth Münz. A: RA, EAA.1248.1.58 l 437; TLA, 1376.1.169; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/354990.
- Narkewitsch, Elfriede** (1886–?) Pl (IT), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. RN alates 1928. A: TLA, 236.2.29 l 268; TLA, 186.1.126; RA, ERA.1.6.103; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- Needre, Aleksandrine** (1876–?) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 327; TLA, 186.1.414; RA, ERA.R-34.1.58, l 6.
- , **Erna** (1891–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Õde Aleksandrine Needre. A: TLA, 31.2.24 l 327; TLA, 186.1.422; TLA, 1376.1.171; RA, ERA.R-34.1.58, l 6.
- Ney, Gottlieb** (1881–1973) Ee (IT, AL), Sks (EWZ). Tln Paul > Tln Krl. A: TLA, 1359.2.48 l 124; TLA, 1376.1.171; RA, ERA.1265.1.351; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/356168.
- Nieländer, Amanda Alice Katerina** (1886–?) Ee (IT), Sks (IT, ERA.R-34). A: RA, ERA.1.6.85, l 394–398; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.

- Nieländer, Heinrich** (1893–1957) Ee (AL). A: TLA, 1376.1.173; RA, ERA.495.7.3577.
- , **Lydia Hildegard** (1907–1984) Ee (ERA.R-34). Abik Heinrich Nieländer. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 2.
- Niemann, Ernst Voldemar** (1903–?) Sks (ERA.R-34). Õde Mara Puju. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- , **Gottfried** (1907–?) Sks (ERA.R-34). Sks reaalkool. Vend Ernst Voldemar Niemann. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- , **Johannes** (1873–?) Sks (IT, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Poeg Ernst Voldemar Niemann. A: TLA, 186.1.534; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- , **Sofie Pauline** (1875–?) Sks (ERA.R-34). Poeg Ernst Voldemar Niemann. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- Nigols, Eduard Johannes** (1873–1941) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Pai (sks) > Tln Nig. A: RA, EAA.3159.1.432 1 60; TLA, 186.1.386; TLA, 1376.1.173; RA, ERA.R-34.1.60, 1 9; Gb, lk 303.
- , **Erna Matilde Margarete** (1897–?) Sks (ERA.R-34). Abik Eduard Johannes Nigols. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 9.
- Niitme, Gerda Jenny Rosalie** (1887–?) Kuni 1936 Schmiedeberg. Sks (RN, ERA.R-34). Rkv (sks). RN alates 1925. A: EELKKA, 28.1.6 1 506; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- , **Wilhelm Nikolai** (1866–1944) Kuni 1936 Nitz. Ee (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Gerda Jenny Rosalie Niitme. A: TLA, 31.2.24 1 335; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12; Gb, lk 303.
- Nikot, Bertha** (1864–?) Ee (IT, AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.2.26 1 865; TLA, 186.1.11; TLA, 1376.1.175; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- , **Etienne** (1891–1946) Pr (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol > Tln Nig. Ema Bertha Nikot. A: TLA, 31.2.25 1 336; TLA, 186.1.164; TLA, 1376.1.175; RA; ERA.R-34.1.60, 1 5; Gb, lk 303.
- , **Hilda** (1891–1956) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Etienne Nikot. A: TLA, 31.2.25 1 336; TLA, 186.1.477; TLA, 1376.1.175; RA; ERA.R-34.1.60, 1 5.
- , **Leoni** (1889–?) Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Ema Bertha Nikot. A: TLA, 236.2.26 1 865; TLA, 186.1.636; TLA, 1376.1.175; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- Nugis, Ellinor** (1879–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. Tütar Evi Gerda Vahter-Leen. A: TLA, 31.2.24 1 339; TLA, 186.1.504; TLA, 1376.1.177; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 9.
- , **Johan** (1868–1947) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Ellinor Nugis. A: TLA, 31.2.24 1 339; TLA, 1376.1.177; RA, ERA.R-34.1.59, 1 9; Gb, lk 306.
- , **Margot** (1911–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1929. Tln Hansakool. Ema Ellinor Nugis. A: TLA, 31.2.24 1 339; TLA, 1376.1.177; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 9.
- Nummelin, Joan Eduard Nikolai** (1878–1952) Sm (Kod, IT, AL, Toim), Rts (ERA.R-34). Trt Jn. A: RA, EAA.1253.1.599 1 322; RA, ERA.36.2.12033; RA, ERA.14.14.3206; TLA, 1376.1.177; RA, ERA.495.7.3644; RA, ERA.R-34.1.58, 1 7.
- , **Vanda Eugenia** (1888–1949) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1926. Abik Joan Eduard Nikolai Nummelin. A: TLA, 1376.1.177; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 7.

- Nurgakivi, Jaan** (1908–?) Kuni 1940 Eckstein. Ee (AL, AA, ERA.R-34). Pee. Paide ühisgümn. A: RA, EAA.1235.1.220 l 366; TLA, 1376.1.40; AA II, lk 516; RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- , **Margarete** (1908–?) Kuni 1940 Eckstein. Sks (ERA.R-34). Abik Jaan Nurgakivi. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- Nuudi, Minna** (1863–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- Nüchtern, Alfons** (1889–1945) Ee (IT, AL). Tln Nig. Öde Asta Bladt. A: TLA, 31.2.25 l 346; TLA, 186.1.233; TLA, 1376.1.178; Gb, lk 306.
- , **Alice** (1891–1967) Ee (IT, AL). Tln Nig. Abik Alfons Nüchtern. A: TLA, 31.2.25 l 346; TLA, 186.1.233; TLA, 1376.1.178.
- , **Aristid Rolf** (1914–1956) Ee (AL, AA), Sks (EWZ). Tln Nig > Tln Krl. Sks algkool ja Pr lüts. Isa Alfons Nüchtern. A: TLA, 31.2.25 l 346; TLA, 1376.1.178; AA III, lk 285; BArch, R 9361-IV/356719.
- , **Astra** (1914–1975) Tln Krl. Abik Aristid Rolf Nüchtern. A: TLA, 1359.2.11 l 187.
- , **Lia** (1930–2007) Tln Nig. Isa Alfons Nüchtern. A: TLA, 31.1.52 l 40.
- Oklon, Ada Nadine** (1899–?) Ee (AL). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 170; TLA, 1376.1.180; BArch, R 9361-IV/357030.
- , **Waldemar Alexander** (1889–1961) Sks (AL, Toim). Tln Ol. Abik Ada Nadine Oklon. A: TLA, 236.1.53 l 170; TLA, 1376.1.180; RA, ERA.498.8.935; BArch, R 9361-IV/357030.
- Oldekop, Apollonia Pauline Mathilde** (1886–1968) Sks (IT, AL, RN). Tln Ol > Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.24 l 345; TLA, 186.1.225; TLA, 1376.1.180; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/357055.
- , **Arnold Ottomar** (1879–1953) Ee (IT, AL, Toim), Sks (RN). Tln Nig. RN alates 1925. Abik Apollonia Pauline Mathilde Oldekop. A: TLA, 31.2.24 l 345; TLA, 186.1.443; TLA, 1376.1.180; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.50.4.400; BArch, R 9361-IV/357055.
- Oldekop, Ella** (1896–?) Tln Nig > Trt Ül. A: RA, EAA.1254.2.38 l 79; BArch, R 9361-IV/357057.
- , **Erik Allan** (1921–1943) Ee (AA). Trt Ül. HTG. Ema Ella Oldekop. A: RA, EAA.1254.2.38 l 79; AA III, lk 386; BArch, R 9361-IV/357057; Gb, lk 309.
- Oldekop, Karl Bernhard** (1869–1942) Rts (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.180; RA, ERA.R-34.1.60, l 7; Gb, lk 309.
- , **Leontine** (1885–?) Pl (AL, ERA.R-34). Abik Karl Bernhard Oldekop. A: TLA, 1376.1.180; RA, ERA.R-34.1.60, l 7.
- Orle, Astrid** (1917–?) Ee (AL, AA), Sks (AA, RN, ERA.R-34). Tln Krl. Elise kool. A: TLA, 1359.2.78 l 107; RA, ERA.36.2.12416; TLA, 1376.1.181; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 192; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- , **Gertrud** (1902–?) Sks (AL). Trt Jn > Tln Krl. Abik Peeter Orle. A: TLA, 1359.2.78 l 107; TLA, 1376.1.181; BArch, R 59/248.
- , **Peeter** (1887–1985) Ee (Kod, IT, AL, Toim). Tln Krl. Tütar Astrid Orle. A: TLA, 1359.2.78 l 107; RA, ERA.36.2.12416; TLA, 186.1.392; TLA, 1376.1.181; RA, ERA.49.2.2609 ja 2610.
- Ormisson, Evald** (1909–?) Ee (ERA.R-34). Vil Paul. A: RA, EAA.1290.1.558 l 430; RA, ERA.R-34.1.60, l 7.
- , **Hermine** (1905–?) Sks (ERA.R-34). Abik Evald Ormisson. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 7.

- Orntlich, Alma** (1893–1973) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig > Ptrb An. Tütar Edelgarde Medeia Tarvas A: TLA, 31.2.25 l 353; TLA, 1376.1.181; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- , **Arnold** (1889–1956) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Nig > Ptrb An. Abik Alma Orntlich. A: TLA, 31.2.25 l 353; TLA, 1376.1.181; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- , **Maud** (1921–1973) Sks (ERA.R-34). Ema Alma Orntlich. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- Otsa, Maria Aleksandra** (1892–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.25 l 355; TLA, 1376.1.183; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 14.
- Paala, Aleksandra** (1907–?) Kuni 1935 Pachel. Ee (AA, ERA.R-34). Tln tütarl kommertsgümn. A: AA III, lk 139; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- , **Ants** (1906–1945) Kuni 1935 Hans Ulrich Pachel. Ee (AA), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Ee reaalkool. Abik Aleksandra Paala. A: TLA, 31.2.25 l 369; AA II, lk 394; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Pachelmann, Erna** (1903–?) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 182; TLA, 1376.1.185; RA, ERA.R-34.1.60, l 14.
- , **Ernst Otto** (1890–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. Abik Erna Pachelmann. A: TLA, 236.1.53 l 182; RA, ERA.36.2.12643; TLA, 186.1.442; TLA, 1376.1.185; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- , **Tea Elvine** (1930–2012) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Ema Erna Pachelmann. A: TLA, 236.1.53 l 182; RA, ERA.R-34.1.60, l 14.
- Paju, Anna Marie** (1895–?) Ee (IT, AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1932. A: TLA, 31.2.25 l 361; TLA, 186.1.1470; TLA, 1376.1.185; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- , **Helmut Karl** (1894–?) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Anna Marie Paju. A: TLA, 31.2.25 l 361; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- Paju, Elsbeth Lydia** (1888–?) Ee (IT), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. A: TLA, 31.2.25 l 361; RA, ERA.1.6.140; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 12.
- , **Johannes Robert** (1878–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Elsbeth Lydia Paju. A: TLA, 31.2.25 l 361; TLA, 1376.1.185; RA, ERA.R-34.1.58, l 12.
- Pajur, Hedwig** (1876–1943) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1926. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 10; Gb, lk 314.
- , **Rudolf** (1913–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates hilj 1933, uuend. Sks kool. Ema Hedwig Pajur. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- , **Wilhelmine** (1912–?) Ee (ERA.R-34). SJn. Abik Rudolf Pajur. A: RA, EAA.1287.1.291 l 372; RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- Paldrok, Aleksius** (1892–1967) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.2.27 l 35; RA, ERA.28.2.11869; TLA, 186.1.1483; TLA, 1376.1.186; RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- , **Emma Anna Aleksandrine** (1885–?) Sks (Kod, IT, AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Abik Aleksius Paldrok. A: RA, ERA.28.2.13663; TLA, 186.1.134; TLA, 1376.1.186; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Palias, Emma** (1902–?) Sks (AL, AA, RN, EWZ). Tln Nig. RN alates 1934. Sks kool. A: TLA, 31.2.25 l 362; TLA, 1376.1.186; RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 210; BArch, R 9361-IV/357679.
- , **Wilhelm** (1890–1967) Ee (IT, AL), Sks (EWZ). Tln Nig. Abik Emma Palias. A: TLA, 31.2.25 l 362; TLA, 186.1.222; TLA, 1376.1.186; BArch, R 9361-IV/357679.

- Palm, Frieda** (1911–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1931. Sks kool. A: TLA, 1376.1.261; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13.
- , **Gustav** (1901–1979) Ee (AA), Sks (ERA.R-34). Abik Frieda Palm. A: AA II, lk 401; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13.
- Palmkron, Ernst Johannes** (1885–1970) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Toom. A: TLA, 237.2.15 1 184; TLA, 186.1.15; TLA, 1376.1.187; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- , **Helene Amalie** (1862–?) Sks (ERA.R-34). Ris. Poeg Ernst Johannes Palmkron. A: RA, EAA.5369.1.35 1 11; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- , **Luise Helene** (1882–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Vend Ernst Johannes Palmkron. A: TLA, 31.2.24 1 356; TLA, 186.1.26; TLA, 1376.1.187; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- , **Vera** (1892–1976) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Toom. RN alates 1925. Abik Ernst Johannes Palmkron. A: TLA, 237.2.15 1 184; TLA, 186.1.133; TLA, 1376.1.187; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- Panfilov, Margarethe** (1901–?) Ee (AA), Sks (ERA.R-34). Ema Emilie Vaas. A: TLA, 1376.1.298, RA, ERA.R-34.1.57, 1 1.
- Panov, Erna Marie** (1896–1977) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1934. A: TLA, 236.1.53 1 185; TLA, 1376.1.187; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, 1 4.
- , **Ija** (1927–2015) Sks (ERA.R-34). Ort (kirj Tln Ol). Ema Erna Marie Panov. A: RA, ERA.R-34.1.57, 1 4.
- , **Peeter** (1902–1975) Vn (Kod, AL, ERA.R-34). Ort (kirj Tln Ol). Abik Erna Marie Panov. A: RA, ERA.14.15.129; TLA, 1376.1.187; RA, ERA.R-34.1.57, 1 4.
- Papmehl, Alfred** (1890–1975) Vn (IT), Sks (Kod, AL, EWZ). A: RA, ERA.14.15.145; TLA, 186.1.260; TLA, 1376.1.188; BArch, R 9361-IV/357899.
- , **Antonina** (1902–1976) Vn (Kod), Sks (EWZ). Abik Alfred Papmehl. A: RA, ERA.14.15.145; RA, ERA.14.15.146; BArch, R 9361-IV/357899.
- , **Wassily** (1925–1989) Sks kool. Isa Alfred Papmehl. A: RA, ERA.14.15.145; BArch, R 9361-IV/357899.
- Paris, Ilse** (1901–1988) Ee (AA). Tln Jn. A: TLA, 1358.2.54 1 491; AA II, lk 301.
- , **Rudolf** (1896–1973) Ee (AL, AA). Trt Ptr > Tln Jn. Abik Ilse Paris. A: TLA, 1358.2.54 1 491; TLA, 1376.1.188; AA II, lk 7.
- Paškevitš, Zinaida** (1897–?) Vn (AL, ERA.R-34). Abik Verner Reitelmann. A: TLA, 1376.1.189; RA, ERA.R-34.1.58, 1 4.
- Pau, Aleksandra Sigrid** (1917–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- , **Arnold** (1917–?) Sks (ERA.R-34). Abik Aleksandra Sigrid Pau. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- Paul, Arthur** (1880–1944) Ee (IT, AL), Sks (RN, ERA.R-34). Vör (sks) > Tln Nig. RN alates 1926. Tütar Eva Jöers. A: RA, EAA.1272.1.126 1 196; TLA, 186.1.265; TLA, 1376.1.190; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 3.
- , **Ida** (1887–1966) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Arthur Paul. A: TLA, 31.2.25 1 368; TLA, 186.1.265; TLA, 1376.1.190; RA, ERA.R-34.1.60, 1 3.
- Paulberg, Aleksander Friedrich** (1879–1956) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Ol > Tln Toom. A: TLA, 237.2.15 1 229; TLA, 186.1.473; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- , **Viola Emilie Minette** (1881–1965) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Toom. Abik Aleksander Friedrich Paulberg. A: TLA, 237.2.15 1 229; RA, ERA.28.2.12104; TLA, 1376.1.190; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- Pensa, Magda Anette Rosalie** (1874–?) Sks (ERA.R-34). Trt Ül > Tln Nig. A: RA, EAA.1254.1.84 1 263; RA, ERA.R-34.1.58, 1 6.

- Perrimond, Antonie** (1863–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.53 l 194; TLA, 186.1.618; TLA, 1376.1.193; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 9.
- Peterson, Lisette** (1887–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. Vend August Arnold Simastel. A: TLA, 236.2.27 l 87; TLA, 186.1.158; TLA, 1376.1.194; RA, ERA.1.6.116; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- , **Lotte** (1919–?) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Ema Lisette Peterson. A: TLA, 236.1.53 l 199; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- Plaks, Aleksander** (1901–1983) Ptrb Jn > Trt Mrj. A: RA, EAA.3148.1.184 l 75; RA, ERA.28.2.12687; TLA, 1376.1.199.
- , **Erika** (1908–1999) Trt Mrj. Nõbu Hedwig Elvine Langeste. Abik Aleksander Plaks. A: RA, EAA.3148.1.184 l 75.
- , **Tiit** (1938–1946) Isa Aleksander Plaks. A: Gb, lk 327.
- Ploschkus, Frieda** (1875–?) Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.53 l 214; TLA, 186.1.482; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 6.
- Plöger, Aleksander** (1915–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Ol. RN alates hilj 1935, uuend. Sks reaalkool. Vanaema Leontine Bleymann. A: TLA, 236.1.53 l 213; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- , **Lydia** (1918–?) Ee (ERA.R-34). Abik Aleksander Plöger. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- Poldemann, Eve** (1906–1995) Ee (ERA.R-34). Tln Ol > Tln Krl. A: TLA, 236.1.54 l 376; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- , **Fred Richard Georg** (1902–1981) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Ol > Tln Krl. Abik Eve Poldemann, vend Gerhard Poldemann. A: TLA, 236.1.54 l 376; TLA, 1376.1.201; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Poldemann, Gerhard** (1906–1977) Sks (IT, AA, ERA.R-34). Tln Ol. Sks kool. Vend Fred Richard Georg Poldemann. A: TLA, 236.1.54 l 376; TLA, 186.1.394; AA II, lk 542; RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- , **Hildegard** (1907–1992) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Abik Gerhard Poldemann. A: TLA, 236.1.54 l 376; RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- Proffen, Erich** (1886–?) Sks (IT, AL, RN, EWZ). Hps (sks). RN alates 1925. A: RA, EAA.1239.1.198 l 225; TLA, 1376.1.205; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.4217.1.451; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/361122.
- Pudrowsky, Eleonore** (1880–?) Ee (IT), Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.24 l 380; TLA, 186.1.226; TLA, 1376.1.206; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 2.
- , **Gerhard Viktor** (1913–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates hilj 1933, uuend. Tln Hansakool. Ema Eleonore Pudrowsky. A: TLA, 31.2.24 l 380; TLA, 1376.1.206; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 2.
- Puhk, Marie** (1885–1952) Ee (Kod, AL), Sks (EWZ). Poeg Joachim Weimarn. A: RA, ERA.14.12.1509; TLA, 1376.1.23; BArch, R 9361-IV/361303.
- Puju, Gustav** (1899–1969) Ee (IT, AL, AA, ERA.R-34). Tln Krl. A: TLA, 1359.2.64 l 57; TLA, 186.1.193; TLA, 1376.1.206; RA, ERA.969.1.1458; AA II, lk 92; RA, ERA.R-34.1.60, l 4.
- , **Ingrid** (1931–2002) Sks (ERA.R-34). Isa Gustav Puju. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 4.
- , **Mara** (1908–1982) Sks (AL, ERA.R-34). Abik Gustav Puju, vend Ernst Voldemar Niemann. A: TLA, 1376.1.173; RA, ERA.R-34.1.60, l 4.
- Puskar, Hildegard** (1900–1991) Ee (AL), Sks (EWZ). Õde Leida Raamot. A: TLA, 1376.1.331; BArch, R 9361-IV/361462.

- , **Viktor** (1889–1943) Ee (AL), Sks (EWZ). Vil Jn (ee). Abik Hildegard Puskar. A: RA, EAA.3149.1.86 l 122; TLA, 1376.1.331; BArch, R 9361-IV/361462; Gb, lk 334.
- , **Viktor** (1928–2018) Ee kool. Ema Hildegard Puskar. A: BArch, R 9361-IV/361462.
- Putnin, Alide** (1896–1989) Sks (EWZ). A: BArch, R 9361-IV/361484.
- , **Heinrich Harald** (1897–1975) Ee (AL), Sks (EWZ). Trt Mrj. Abik Alide Putnin. A: RA, EAA.3148.1.187 l 140; TLA, 1376.1.331; BArch, R 9361-IV/361484.
- Putnin, Ilse** (1910–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 4.
- , **Karl Gustav** (1900–?) Lā (AA), Ee (ERA.R-34). Abik Ilse Putnin. A: AA II, lk 381; RA, ERA.R-34.1.60, l 4.
- Puusep, Agnes** (1896–?) Ee (AL), Sks (EWZ). Rkv (sks) > Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 381; TLA, 1376.1.332; BArch, R 9361-IV/361526.
- , **Martin** (1895–1973) Ee (IT, AL, AA), Sks (EWZ). Tln Nig. Abik Agnes Puusep. A: TLA, 31.2.24 l 381; TLA, 186.1.496; TLA, 1376.1.332; AA II, lk 53; BArch, R 9361-IV/361526.
- , **Ylo** (1925–2007) Tln Nig. Ee kool. Ema Agnes Puusep. A: TLA, 31.2.24 l 381; BArch, R 9361-IV/361526.
- Puusep, Alexander** (1873–?) Sks (EWZ). A: BArch, R 9361-IV/361525.
- , **Alexander Eduard** (1910–1992) Pl (AA), Sks (RN, EWZ). RN alates hilj 1929, uuend. Sks kool. Isa Alexander Puusep. A: RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 43; BArch, R 9361-IV/361525.
- , **Charlotte Julie** (1867–1947) Sks (RN, EWZ). RN alates 1926. Abik Alexander Puusep. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/361525; Gb, lk 335.
- Puusepp, Friedrich** (1892–1961) Sks (EWZ). A: BArch, R 9361-IV/361527.
- , **Hermine Anette** (1899–1982) Sks (EWZ). Abik Friedrich Puusepp. A: BArch, R 9361-IV/361527.
- , **Ilmar** (1937–1951) Isa Friedrich Puusepp. A: BArch, R 9361-IV/361527.
- Pärgava, Roman Helmut** (1903–1972) Kuni 1937 Berggrün. Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Jn. A: TLA, 1358.2.64 l 49; TLA, 186.1.617; TLA, 1376.1.21; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- , **Selma Uljana Elisabeth** (1902–?) Kuni 1937 Berggrün. Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Abik Roman Helmut Pärgava, ema Wilhelmine Rosenberg. A: TLA, 1376.1.21; RA, ERA.R-34.1.59, l 4.
- Pärm, Heinrich Leopold** (1922–2001) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. Sks kool. A: TLA, 31.2.25 l 359; TLA, 1376.1.209; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- , **Lucie** (1898–?) Ee (IT, AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. Poeg Heinrich Leopold Pärm. A: TLA, 31.2.25 l 144; TLA, 186.1.401; TLA, 1376.1.209; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- , **Oskar** (1891–1943) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig. Poeg Heinrich Leopold Pärm. A: TLA, 31.2.25 l 359; TLA, 1376.1.209; RA, ERA.495.7.4414; RA, ERA.R-34.1.59, l 12; Gb, lk 313.
- Püssa, Albert** (1897–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). A: RA, ERA.28.2.13505; TLA, 186.1.396; TLA, 1376.1.210; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- , **Gisela** (1892–1945) Sks (RN, ERA.R-34). Koe (sks). RN alates 1925. Abik Albert Püssa. A: RA, EAA.1236.1.206 l 318; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 6; Gb, lk 334.

- , **Sigrid Madelene** (1933–1944) Sks (ERA.R-34). Isa Albert Püssa. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 6; Gb, lk 334.
- Raag, Hedwig Wilhelmine** (1894–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- Raamot, Ilmar** (1900–1991) Ee (IT, AA). Tln Jn > Trt ÜI. A: RA, EAA.1254.2.38 1 139; TLA, 186.1.293; AA II, lk 88.
- , **Leida** (1903–1992) Ee (AA). Trt Mrj > Trt ÜI. Abik Ilmar Raamot, õde Hildegard Puskar. A: RA, EAA.1254.2.38 1 139; AA II, lk 272.
- , **Tõnis** (1932–2000) Trt ÜI. Isa Ilmar Raamot. A: RA, EAA.1254.2.38 1 139.
- Raeder, Irmgard Anna Luise** (1914–2009) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates hilj 1934, uuend. Elise kool. A: TLA, 236.2.27 1 175; TLA, 1376.1.215a; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 5.
- Raidal, Rein** (1921–1974) Kuni 1940 Leopold Reinhold. Ee (AA). Trt 1. keskkool. Ema Auguste Jaegermann. A: AA III, lk 447.
- Rajala, Boris Pavel** (1894–?) Kuni 1940 Klein. Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 1.
- Ramm, Olaf** (1909–1990) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1927. Toomkool. A: TLA, 1376.1.212; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, 1 4; BArch, R 186/32.
- Randorg, Egon** (1917–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 7.
- , **Ilse Harriet** (1916–?) Sks (ERA.R-34). Abik Egon Randorg. A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 7.
- Rannaleet, Valdu** (1902–1974) Kuni 1935 Voldemar Vunn. Ee (AL, AA). A: TLA, 1376.1.325; AA II, lk 374.
- , **Valentine** (1905–1981) Kuni 1935 Vunn. Sks (AL). Abik Valdu Rannaleet. A: TLA, 1376.1.325.
- Raudsepp, Ernestine** (1889–?) Sks (RN, EWZ). RN alates 1926. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/362491.
- , **Woldemar Julius** (1874–?) Sks (EWZ). Abik Ernestine Raudsepp. A: BArch, R 9361-IV/362491.
- Raudsepp, Uno** (1923–1945) Asus ümber koos perekond Kimaga. A: Gb, lk 343.
- Rea, Maria** (1881–?) Sks (EWZ). Prn El. A: RA, EAA.1279.1.184 1 171; BArch, R 9361-IV/362561.
- Rebane, Arnold Voldemar** (1912–1981) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, 1 1.
- , **Juta Elise Margarete** (1915–1956) Sks (ERA.R-34). Abik Arnold Voldemar Rebane. A: RA, ERA.R-34.1.57, 1 1.
- Rechtlich, Asta** (1912–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates hilj 1933, uuend. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 3.
- , **Herbert Voldemar** (1901–1944) Sks (AL, AA, RN, ERA.R-34). Rap. RN alates 1925. Abik Asta Rechtlich. A: RA, EAA.1219.1.208 1 71; TLA, 1376.1.215a; RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 82; RA, ERA.R-34.1.59, 1 2; Gb, lk 344.
- Rechtlich, Berta** (1873–?) Ee (AL), Sks (IT, RN, EWZ). Hps (sks) > Tln Nig. RN alates 1925. Õde Hulda Engelberg. A: RA, EAA.1239.1.198 1 51; TLA, 31.2.24 1 392; TLA, 186.1.156; TLA, 1376.1.215a; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/362608.
- Reder, Georg** (1876–1966) Ee (AL, Toim, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Krl. A: TLA, 1359.2.42 1 350; TLA, 1376.1.215a; RA, ERA.533.1.386; RA, ERA.R-34.1.59, 1 10.
- , **Clara-Marie** (1889–1976) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Krl. Abik Georg Reder, õde Edith Teige. A: TLA, 1359.2.42 1 350; TLA, 186.1.143; TLA, 1376.1.215a; RA, ERA.R-34.1.59, 1 10.

- Redleitner, Olga** (1893–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.33.2.5772; RA; ERA.R-34.1.60, 1 5.
- Reimer, Maria** (1881–1942) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 1 249; TLA, 186.1.316; TLA, 1376.1.216a; RA, ERA.R-34.1.60, 1 2; Gb, lk 346.
- Reinbach, Bertha** (1876–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 9.
- Reinberg, Amanda** (1907–1990) Sks (AL). Hps (sks). Tln sks tütarl gümn. A: RA, EAA.1239.1.198 1 255; TLA, 1376.1.216a.
- Reinhold, Leida** (1922–1989) Ema Auguste Jaegermann.
- Reinthal, Alide** (1875–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). A: TLA, 186.1.253; TLA, 1376.1.217; RA, ERA.R-34.1.60, 1 9.
- Reinthal, Gustav Adolf** (1877–1945) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Toom. A: TLA, 237.2.9 1 137; TLA, 186.1.403; TLA, 1376.1.217; RA, ERA.R-34.1.59, 1 10; Gb, lk 348.
- Reinwaldt, Dagmar** (1897–?) Ee (AL), Sks (AA). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 1 243; TLA, 1376.1.217; AA III, lk 28.
- , **Edwin** (1890–1979) Ee (AL, AA). Hps (sks). Õde Dagmar Reinwaldt. A: RA, EAA.1239.1.198 1 243; TLA, 1376.1.217; AA II, lk 89.
- , **Ivar** (1892–1982) Rts (AL). Hps (sks). Õde Dagmar Reinwaldt. A: RA, EAA.1239.1.198 1 243; TLA, 1376.1.217; BArch, R 59/248.
- , **Maret** (1930–1941) Isa Edwin Reinwaldt. A: Gb, lk 348.
- , **Senta** (1905–?) Ee (AA). Prn Linna tütarl gümn. Abik Edwin Reinwaldt. A: AA II, lk 259.
- , **William** (1889–1944) Rts (AL). Hps (sks). Õde Dagmar Reinwaldt. A: RA, EAA.1239.1.198 1 243; TLA, 1376.1.217; BArch, R 186/32; Gb, lk 348.
- Reitelmann, Ella Margarethe** (1889–?) Ee (IT), Sks (AL, ERA.R-34). A: TLA, 186.1.407; TLA, 1376.1.218; RA, ERA.R-34.1.58, 1 4.
- , **Verner** (1891–?) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Õde Ella Margarethe Reitelmann, abik Zinaida Paškevitš. A: TLA, 236.1.53 1 253; TLA, 186.1.402; RA, ERA.R-34.1.58, 1 4.
- Riesenkampff-Lindström, Lydia** (1893–1976) Ee (IT, AA), Rts (IT), Sks (EWZ). Hps (ee) > Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 1 255; RA, ERA.1.6.80, 1 216–221; AA II, lk 162; BArch, R 9361-IV/364031.
- Ronk, Hilda Rosalie** (1909–?) Ee (ERA.R-34). Vlg Ptr. A: RA, EAA.5282.1.29 1 586; RA, ERA.R-34.1.57, 1 3.
- Roode, Emilie Katerina** (1870–?) Sks (ERA.R-34). Tln Jn > Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 426; RA, ERA.R-34.1.59, 1 13.
- Rosen, Voldemar von** (1900–?) Sks (AA, RN, EWZ). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 193; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/364832.
- Rosenbaum, Ernst** (1897–?) Ee (AL), Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.53 1 269; TLA, 186.1.295; TLA, 1376.1.225; TLA, 1376.1.333; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 3; BArch, R 186/32.
- , **Natalie** (1894–?) Sks (ERA.R-34). Abik Ernst Rosenbaum. A: RA, ERA.R-34.1.58, 1 3; BArch, R 186/32.
- Rosenberg, Else** (1903–?) Sks (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.225; RA, ERA.R-34.1.57, 1 2.
- Rosenberg, Ernst Harald** (1906–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 4.
- , **Leonore Elene** (1908–?) Ee (ERA.R-34). Abik Ernst Harald Rosenberg. A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 4.

- , **Wilhelmine** (1870–?) SkS (IT, ERA.R-34). Poeg Ernst Harald Rosenberg, tütar Selma Uljana Elisabeth Pärkava. A: TLA, 186.1.489; RA, ERA.R-34.1.59, 1 4.
- Rosenblatt, Julie** (1881–?) SkS (EWZ). Vil Paul. A: RA, EAA.1290.1.561 1 1679; BArch, R 9361-IV/364995.
- Rosendorf, Aleksander** (1871–?) Ee (Kod, IT, AL, Toim, ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. A: TLA.236.2.27 1 385; RA, ERA.14.15.2122; TLA, 186.1.129; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.50.4.490; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- , **Margarethe** (1901–1974) Ee (Kod, IT, AL, AA), SkS (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1929. Isa Aleksander Rosendorf. A: TLA.236.2.27 1 385; RA, ERA.14.15.2122; TLA, 186.1.129; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.14.1.1013, 1 275–280; RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 302; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- , **Martha** (1873–?) SkS (Kod, IT, AL, RN, ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. RN alates 1925. Abik Aleksander Rosendorf. A: TLA.236.2.27 1 385; RA, ERA.14.15.2122; TLA, 186.1.129; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 12.
- Rossin, Jaan** (1870–1944) Ee (AL, Toim). Amb. Tütar Ariadne Komets. A: RA, EAA.1248.1.59 1 557; RA, ERA.28.2.14581; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.957.8.1918; BArch, R 9361-IV/365219; Gb, lk 362.
- Rossmann, Berta Rosalie** (1892–1968) SkS (AL, RN). Tln Toom > Tln Jn. RN alates 1925. A: TLA, 1358.2.45 1 6; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/365229.
- , **Endel Thomas Anatol** (1918–2013) SkS (AL, RN, EWZ). Tln Jn. RN alates hilj 1938, uuend. SkS reaalkool. Ema Berta Rosalie Rossmann. A: TLA, 1358.2.45 1 6; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/365230.
- , **Olga** (1901–?) Ee (EWZ). Fiktiivabik Endel Thomas Anatol Rossmann. A: BArch, R 9361-IV/365230.
- , **Uno** (1916–1943) SkS (AL, RN). Tln Jn. RN alates hilj 1936, uuend. Tln 23. elementaarkool, SkS reaalkool. Ema Berta Rosalie Rossmann. A: TLA, 1358.2.45 1 6; TLA, 1376.1.226; RA, ERA.85.1.542; Gb, lk 362.
- Ruhno, Olga Helene** (1874–1953) SkS (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 1 416; RA, ERA.R-34.1.58, 1 3.
- Runge, Anna** (1894–?) Ee (IT), SkS (ERA.R-34). A: TLA, 186.1.539; RA, ERA.R-34.1.58, 1 1.
- Runge, Roman** (1869–1945) SkS (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.53 1 290; RA, ERA.28.2.14673; TLA, 186.1.310; TLA, 1376.1.333; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 1; Gb, lk 366.
- Sacharias, Eugen Sebaldu** (1882–?) Ee (Kod). A: RA, ERA.36.2.16212; RA, ERA.R-211.1.476.
- Sacharias-Saarelinn, Eugen** (1906–2002) Ee (IT, AL). Isa Eugen Sebaldu Sacharias. A: RA, ERA.36.2.16212; TLA, 186.1.454; TLA, 1376.1.232; RA, ERA.1.6.126; RA, ERA.4365.1.81.
- , **Manefa** (1879–?) Poeg Eugen Sacharias-Saarelinn. A: RA, ERA.36.2.16212; RA, ERA.4365.1.81.
- , **Valentina** (1906–2001) Vn (AA). Vn kool. Abik Eugen Sacharias-Saarelinn. A: AA II, lk 389; RA, ERA.4365.1.81.
- Sachsental, Bertha** (1875–?) SkS (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 1.
- Sakarias, Haide Eugenie Virginie** (1880–?) Ee (Kod), SkS (ERA.R-34). Tln Ol > Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 452; RA, ERA.28.2.15060; RA, ERA.R-34.1.58, 1 3.

- , **Lukretia Lydia Agrikula** (1889–?) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Õde Haide Eugenie Virginie Sakarias. A: TLA, 236.1.53 l 302; RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- Saks, Adele** (1890–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Ran > Tln Krl. A: RA, EAA.1263.1.414 l 212; TLA, 186.1.407; TLA, 1376.1.233; RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- Sander, Linda** (1917–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- , **Magdalena** (1881–?) Sks (ERA.R-34). Tütar Linda Sander. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- Schaaf, Anna** (1897–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- , **Nikolai Oskar Ottomar** (1891–?) Ee (Toim), Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1931. Abik Anna Schaaf. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.498.13.1724; RA, ERA.R-34.1.58, l 3.
- Scheffel, Maria** (1876–?) Ee (ERA.R-34). Käi. Tütar Veronika Lorup. A: RA, EAA.3171.1.66 l 226; RA, ERA.R-34.1.60, l 7.
- Schilling, Aleksander** (1889–?) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 318; TLA, 186.1.67; TLA, 1376.1.243; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- , **Aurelie** (1890–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Abik Aleksander Schilling. A: TLA, 236.1.53 l 318; TLA, 1376.1.243; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- Schilling, Amata Natalie** (1899–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Sim. RN alates 1934. A: RA, EAA.1229.1.176 l 141; TLA, 1376.1.243; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- Schultz, Vera** (1899–?) Ee (AL), Sks (IT, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: TLA, 186.1.350; TLA, 1376.1.246; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- Schumacher, Irene** (1903–?) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 6; BArch, R 186/32.
- , **Josef** (1905–?) Sks (ERA.R-34). Abik Irene Schumacher. A: RA, ERA.R-34.1.58, l 6; BArch, R 186/32.
- Schwarz, Helmi** (1902–1986) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- , **Kurt Paul** (1903–1957) Šv (AA), Sks (ERA.R-34). Abik Helmi Schwarz. A: AA II, lk 181; RA, ERA.R-34.1.58, l 7; RA, ERA.R-211.1.524.
- Semenov, Kamilla** (1898–1990) Ee (AA). Trt Paul > Tln Ol > Nm Rahu. A: ELK, 147.0.10 l 218; AA II, lk 31.
- , **Nikolai** (1901–1982) Tln Ol > Nm Rahu. Abik Kamilla Semenov. A: ELK, 147.0.10 l 218.
- Sepping, Edelgard** (1902–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 l 453; TLA, 1376.1.240; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- , **Kuno** (1897–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. Abik Edelgard Sepping. A: TLA, 236.1.54 l 453; TLA, 186.1.491; TLA, 1376.1.240; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- Siebeneiker, Anna** (1894–?) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Püh. A: TLA, 1463.1.37 l 532; TLA, 1376.1.247; RA, ERA.R-34.1.59, l 12; BArch, R 186/32.
- , **Fritz** (1891–?) Sks (AL, ERA.R-34). Abik Anna Siebeneiker. A: TLA, 1376.1.247; RA, ERA.R-34.1.59, l 12; BArch, R 186/32.
- Simastel, Anna Gertrud** (1891–1962) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.25 l 460; TLA, 1376.1.250; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- , **August Arnold** (1883–?) Ee (AL, ERA.R-34). Ns > Tln Nig. HTG. Abik Anna Gertrud Simastel, õed Lisette Peterson ja Margarethe Vastalu. A: TLA, 31.2.25 l 460; TLA, 1376.1.250; RA, ERA.R-34.1.59, l 11; RA, ERA.R-211.1.536.

- , **Doris** (1914–1998) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates hilj 1934, uuend. Sks kool. A: TLA, 31.2.25 l 460; TLA, 1376.1.250; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- , **Margit Edith** (1926–2006) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 l 460; TLA, 1376.1.250; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- Simenson, Olga** (1873–?) Ee (IT), Sks (IT, AL, RN, EWZ). Nrv Jn. RN alates 1925. Poeg Arthur Grasmannsdorf. A: RA, EAA.4380.2.104 l 390; TLA, 1376.1.250; RA, ERA.14.1.665, l 552–554; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/372620.
- , **Voldemar** (1865–1945) Sks (EWZ). Nrv Jn. Abik Olga Simenson. A: RA, EAA.4380.2.104 l 390; BArch, R 9361-IV/372620; Gb, lk 410.
- Simson, Hilda Emilie Pauline** (1886–1943) Sks (IT, ERA.R-34). Tln Nig. Vend Evald Skley. A: TLA, 31.2.25 l 462; TLA, 186.1.128; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Sinjakov, Eugen** (1932–1983) A: BArch, R 9361-IV/372775.
- , **Frieda** (1900–1996) Sks (EWZ). Vil Jn (sks). Poeg Eugen Sinjakov. A: RA, EAA.3149.1.103 l 206; BArch, R 9361-IV/372775.
- , **Gabriel** (1874–?) Sks (EWZ). Poeg Eugen Sinjakov. A: TLA, 1376.1.251; BArch, R 9361-IV/372775.
- , **Tatjana** (1933–2019) Vend Eugen Sinjakov. A: BArch, R 9361-IV/372775.
- Sismin, Marie** (1887–1970) Ee (IT), Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.24 l 444; TLA, 186.1.240; TLA, 1376.1.252; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 7.
- Sitz, Emilie Marie** (1882–1948) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1931. A: TLA, 1376.1.252; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- , **Konrad** (1872–1956) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. Abik Emilie Marie Sitz. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 12.
- Sivers, Fanny de** (1920–2011) Ee (AA). Prn El. Prn linna tütarl gümn. A: RA, EAA.1279.1.178 l 155; AA III, lk 334; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/372882.
- , **Hans Georg von** (1913–1945) Sks (AA, RN). RN alates hilj 1933, uuend. Toomkool. Abik Fanny de Sivers. A: RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 144; BArch, R 186/32; BArch, R 9361-IV/372885; Gb, lk 412.
- Skley, Evald** (1887–1967) Ee (IT, AL, Toim), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Õde Hilda Emilie Pauline Simson. A: TLA, 31.2.25 l 465; TLA, 186.1.529; TLA, 1376.1.253; RA, ERA.495.7.5388; RA, ERA.R-34.1.60, l 4; RA, ERA.R-211.1.542.
- Solntsev, Oleg** (1926–2016) Vn (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1934. Ema Ernestine Kornelia Elisabet Markvart. A: TLA, 236.1.53 l 372; TLA, 1376.1.255; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Spicker, Raul** (1925–2014) Sks (EWZ). A: BArch, R 9361-IV/373769.
- Stackelberg, Karl Teofil** (1898–?) Sks (AA, ERA.R-34). Kos (sks). A: RA, EAA.1215.1.121 l 32; AA II, lk 55; RA, ERA.R-34.1.60, l 9.
- Stahlberg, Marie Emma Gerta** (1878–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- Stein, Johanna Fridriki** (1877–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.259; RA, ERA.R-34.1.57, l 2.
- Stein, Robert** (1913–?) Ee (AL, ERA.R-34). A: TLA, 1376.1.259; RA, ERA.R-34.1.59, l 11; BArch, R 59/248.
- , **Stella** (1916–1965) Sks (ERA.R-34). Abik Robert Stein, vanemad Alma ja Arnold Orntlich. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 11; BArch, R 59/248.

- Struck, Amalie Rosalie** (1877–?) Ee (Kod, AL), Sks (ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. Õde Ottilie Helene Viidik. A: TLA, 236.1.53 l 395; RA, ERA.36.2.17947; TLA, 1376.1.262; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- , **Christian Martin** (1884–?) Sks (Kod, AL, RN, ERA.R-34). Trt Jn > Tln Ol. RN alates 1925. Abik Amalie Rosalie Struck. A: TLA, 236.1.53 l 395; RA, ERA.36.2.17947; TLA, 1376.1.262; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 3.
- Sturm, Dagmar** (1909–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- , **Ferdinand** (1896–?) Ee (AL, ERA.R-34). Abik Dagmar Sturm. A: TLA, 1376.1.263; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Suivi, Adelheid** (1900–1994) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- , **Aleksander** (1898–1966) Ee (ERA.R-34). Abik Adelheid Suivi. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 1.
- , **Sven Argo** (1931–2006) Sks (ERA.R-34). Ema Adelheid Suivi. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- Zalesski, Miliza** (1913–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- Zero, Alma** (1890–?) Ee (IT, AL), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1933. A: TLA, 31.2.25 l 39; TLA, 1376.1.336; RA, ERA.1.6.140; RA, ERA.1356.2.642; RA, EAA.3245.1.544; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- , **Rudolf** (1887–1947) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Alma Zero. A: TLA, 31.2.25 l 585; TLA, 1376.1.336; RA, ERA.54.3.1956; RA, ERA.R-34.1.59, l 13; Gb, lk 495.
- Zimmer, Hans Georg** (1904–?) Sks (AA, RN, Toim, EWZ). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.495.7.5726; AA II, lk 294; BArch, R 9361-IV/384569.
- , **Olga Margarete** (1897–?) Sks (RN, EWZ). RN alates 1930. Abik Hans Georg Zimmer, poeg Roland Kerro. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/384569.
- Taling, Anna Marie** (1903–1981) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- , **Rein** (1903–1949) Sks (ERA.R-34). Abik Anna Marie Taling, vend Ottomar Engelhard Espe, õde Edith Adelheid Tarkmeel. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- Talmann, Annette** (1876–?) Sks (ERA.R-34). Tütar Asta Elsbeth Lutz. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 8.
- Tammark, Henrik** (1884–1945 teadmata kadunud) Trt Ptr. A: RA, EAA.3150.1.761 l 12; BArch, R 186/32.
- , **Olaf** (1921–2014) Trt Ptr. Isa Henrik Tammark. A: RA, EAA.3150.1.761 l 12.
- , **Sinaida** (1891–1968) Trt Jn > Trt Ptr. Abik Henrik Tammark. A: RA, EAA.3150.1.761 l 12; BArch, R 186/32.
- Taniel, Rosalie Wilhelmine** (1873–?) Ee (AL), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.2.28 l 890; TLA, 186.1.116; TLA, 1376.1.272; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 17.
- Tarkmann, Margarethe** (1889–?) Ee (IT), Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31.2.25 l 488; RA, ERA.14.1.1013, l 440–444; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 6.
- , **Roman** (1884–1947) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Margarethe Tarkmann. A: TLA, 31.2.25 l 488; TLA, 1376.1.272; RA, ERA.R-34.1.60, l 6; Gb, lk 439.
- Tarkmeel, Bernhard** (1911–1994) Ee (AA, ERA.R-34). Khk. Saarem ühisgümn. A: RA, EAA.3134.1.63 l 448; AA III, lk 413; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- , **Edith Adelheid** (1912–?) Sks (ERA.R-34). Abik Bernhard Tarkmeel, vend Rein Taling. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- , **Monica** (1932–2001) Sks (ERA.R-34). Isa Bernhard Tarkmeel. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 2.

- Tarvas, Edelgarde Medea** (1914–?) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Isa Arnold Orntlich. A: TLA, 31.2.25 l 353; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- , **Paul** (1913–1980) Ee (AL, Toim, ERA.R-34). Kuni 1939 Treumann. Tln Krl. Abik Edelgarde Medea Tarvas. A: TLA, 1359.2.21 l 858; TLA, 1376.1.289; RA, ERA.495.7.5901; RA, ERA.R-34.1.59, l 11.
- Tasmuth, Erna** (1886–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Mär > Tln Nig. A: RA, EAA.1247.1.223 l 2; TLA, 186.1.245; TLA, 1376.1.273; RA, ERA.R-34.1.60, l 5.
- , **Hermine Beate Ljudmilla** (1860–1944) Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Tütar Erna Tasmuth. A: TLA, 31.2.24 l 491; RA, ERA.R-34.1.60, l 5; Gb, lk 439.
- , **Johan** (1852–1944) Sks (ERA.R-34). Mär > Tln Nig. Tütar Erna Tasmuth. A: RA, EAA.1247.1.223 l 2; RA, ERA.R-34.1.60, l 5; Gb, lk 439.
- Teckel, Lucie** (1879–1963) Sks (IT, EWZ). Tln Nig > Mär. A: TLA, 31.2.25 l 489; RA, EAA.1247.1.191 l 180; TLA, 186.1.243; TLA, 1376.1.275; BArch, R 9361-IV/376695.
- Teets, Ellen** (1891–?) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 417; RA, ERA.R-34.1.60, l 3; RA, ERA.R-211.1.575.
- Teige, Edith** (1903–1994) Ee (IT, AL, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Jn. Õde Clara-Marie Reder. A: TLA, 31.2.25 l 491; TLA, 186.1.170; TLA, 1376.1.275; RA, ERA.R-34.1.59, l 10.
- Teller, Adeline Franziska** (1864–1941) Sks (ERA.R-34). PJg > Trt Jn. Õde Emilie Marie Kristall. A: RA, EAA.1280.1.225 l 313; RA, ERA.R-34.1.59, l 5.
- Tellis, Alice-Marie** (1886–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34, EWZ). Tln Ol. A: TLA, 236.2.29 l 381; RA, ERA.36.2.18878; TLA, 186.1.128; TLA, 1376.1.275; RA, ERA.R-34.1.60, l 4; BArch, R 9361-IV/376754.
- Tenson, Eugenie** (1891–?) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.24 l 496; TLA, 186.1.220; RA, ERA.R-34.1.58, l 5.
- , **Valdemar** (1877–1942) Ee (IT, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Eugenie Tenson, õde Adolfine Hilda Landsmann. A: TLA, 31.2.24 l 496; TLA, 186.1.425; RA, ERA.R-34.1.58, l 5; Gb, lk 441.
- Teppan, Adrienne** (1868–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Teras, Marie Alvine** (1868–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tütar Adele Keltjanov. A: TLA, 186.1.29; TLA, 1376.1.277; RA, ERA.R-34.1.59, l 2.
- Thiel, Arthur** (1889–1946) Ptrb An > Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 l 500; BArch, R 9361-IV/376909; Gb, lk 442.
- , **Gunnar** (1927–2000) Sks (EWZ). Tln Ol. Ee kool. Isa Arthur Thiel. A: TLA, 236.1.54 l 500; RA, ERA.4365.1.89.
- , **Martha** (1891–?) Ee (IT), Sks (IT, AL, RN, EWZ). Ptrb An > Tln Ol. RN alates 1930. Abik Arthur Thiel. A: TLA, 236.1.54 l 500; TLA, 186.1.415; TLA, 1376.1.278; RA, ERA.14.1.1127; RA, ERA.1356.2.644; RA, EAA.3245.1.496; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/376909.
- , **Valentine Mirjam** (1917–?) Sks (RN, EWZ). Tln Ol. RN alates hilj 1937, uuend. Elise kool. Isa Arthur Thiel. A: TLA, 236.1.54 l 500; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/376909.
- Thomson, Erik** (1915–1990) Sks (AA, RN). Tln Ol. RN alates hilj 1935, uuend. Toomkool. A: TLA, 236.1.54 l 503; RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 144; Päevik.
- Thomson, Hellmut** (1905–1985) Sks (AA, RN, ERA.R-34). RN alates 1926. Toomkool. Tädi Lydia Ederberg. A: RA, ERA.85.1.542; AA II, lk 330; RA, ERA.R-34.1.60, l 3; BArch, R 186/32.

- Tietz, Julie** (1880–1972) Sks (IT, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 l 433; TLA, 186.1.43; RA, ERA.R-34.1.58, l 2.
- Tikkas, Karl** (1871–1947) Ee (IT, Toim), Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.54 l 505; TLA, 186.1.252; TLA, 1376.1.280; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.3522.1.287; RA, ERA.R-34.1.57, l 4; Gb, lk 445.
- , **Leontine** (1885–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig > Tln Ol. RN alates 1934. Abik Karl Tikkas. A: TLA, 236.1.54 l 505; TLA, 1376.1.280; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, l 4.
- , **Lovell** (1903–1944) Sks (IT, AL, AA, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Isa Karl Tikkas. A: TLA, 236.1.54 l 505; TLA, 186.1.256; TLA, 1376.1.280; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.1357.4.770; AA II, lk 169; RA, ERA.R-34.1.57, l 4; RA, ERA.R-211.1.586; Gb, lk 445.
- Timm, Adelaide Valentine** (1909–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- , **Anna Maria** (1872–?) Ee (ERA.R-34). Tln Jn. Poeg Harald Rudolf Timm. A: TLA, 1358.2.64 l 288; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- , **Harald Rudolf** (1908–1992) Sks (ERA.R-34). Tln Jn. Abik Adelaide Valentine Timm. A: TLA, 1358.2.43 l 238; RA, ERA.R-34.1.60, l 8.
- Timm, Lydia** (1875–?) Sks (EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 l 300; RA, ERA.28.2.17577; BArch, R 9361-IV/377516; Gb, lk 445.
- Tint, Olga** (1880–1957) Sks (ERA.R-34). Urv > Vör (sks). A: RA, EAA.1270.1.870 l 10; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- Tischler, Adele** (1865–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1926. A: RA, ERA.36.2.19316; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, l 7.
- , **August** (1868–1943) Ee (ERA.R-34). Pai. Abik Adele Tischler. A: RA, EAA.3159.1.425 l 153; RA, ERA.36.2.19316; RA, ERA.R-34.1.58, l 7; Gb, lk 446.
- , **Konstantin** (1905–1944) Sks (AL, ERA.R-34). Ema Adele Tischler. A: RA, ERA.36.2.19316; TLA, 1376.1.281; RA, ERA.R-34.1.57, l 3; Gb, lk 446.
- , **Miliza** (1900–?) Vn (ERA.R-34). Abik Konstantin Tischler. A: RA, ERA.R-34.1.57, l 3.
- Toffer, Helga** (1913–2008) Vil Paul > Trv. Vend Hans Luts. A: RA, EAA.1288.1.296 l 114.
- , **Werner** (1906–1983) Ee (AL). Trv. Abik Helga Toffer. A: RA, EAA.1288.1.296 l 114; TLA, 1376.1.282.
- Toll, Benno Harald** (1885–?) Sks (IT, AL ERA.R-34). Jhv (sks). A: RA, EAA.1226.1.301 l 118; TLA, 186.1.411; TLA, 1376.1.282; RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- , **Georg Harald** (1936–2020) Sks (ERA.R-34). Isa Benno Harald Toll. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- , **Helene** (1915–?) Sks (ERA.R-34). Abik Benno Harald Toll. A: RA, ERA.R-34.1.59, l 13.
- Tolm, Ervin** (1906–1995) Kuni 1936 Gräff. Sks (AA, ERA.R-34). Vlg Jn > Trt Jn. A: RA, EAA.1299.1.182 l 57; RA, ERA.969.1.1614; AA II, lk 389; RA, ERA.R-34.1.58, l 6.
- Toom, Edmund** (1918–?) Sks (RN). Rkv (sks). RN alates 1927, uuend. Sks kool. A: EELKKA, 28.1.6 l 616; RA, ERA.85.1.542.
- , **Johannes** (1877–?) Rkv (sks). Poeg Edmund Toom. A: EELKKA, 28.1.6 l 616.
- , **Wilhelmine** (1884–?) Sks (IT, RN). Rkv (sks). RN alates 1927. Poeg Edmund Toom. A: EELKKA, 28.1.6 l 616; RA, ERA.1.6.141; RA, EAA.3245.1.499; RA, ERA.85.1.542.

- Topmann, Marie Marta** (1864–?) Ee (AL), Sks (IT, ERA.R-34). A: TLA, 186.1.478; TLA, 1376.1.286; RA, ERA.R-34.1.57, 1 1.
- Traurig-Matschke, Marta** (1886–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Mih. Abik Heinrich Maks Albert Matschke. A: RA, EAA.1278.1.429 1 813; TLA, 186.1.429; TLA, 1376.1.287; RA, ERA.R-34.1.60, 1 11.
- Treder, Rene** (1913–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Toom. Toomkool. A: TLA, 237.2.15 1 222; TLA, 1376.1.287; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 6.
- Treffner, Johanna** (1894–1978) Ee (IT, AL), Sks (RN). Vil Jn (sks). RN alates 1931. A: RA, EAA.3149.1.103 1 216; TLA, 186.1.393; TLA, 1376.1.287; RA, ERA.85.1.542.
- , **Paul** (1883–1956) Ee (IT, AL). Vil Jn (sks). Abik Johanna Treffner. A: RA, EAA.3149.1.103 1 216; TLA, 186.1.619; TLA, 1376.1.287; RA, ERA.495.7.6167.
- Treger, Sofie Rosalie Helene** (1878–?) Sks (ERA.R-34). Tln Toom > Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1 173; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- Treu, Valter Andreas Anselm** (1876–?) Ee (Kod), Sm (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.53 1 346; RA, ERA.14.16.1150; TLA, 1376.1.288; RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- , **Bertha Maria** (1871–?) Sm (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Abik Valter Andreas Anselm Treu. A: TLA, 236.1.53 1 346; RA, ERA.14.16.1150; TLA, 1376.1.288; RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- Treumund, Alide Marie** (1880–?) Ee (IT, AL, ERA.R-34). A: RA, ERA.36.2.19775; TLA, 186.1.451; TLA, 1376.1.289; RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- Troester, Mathilde** (1860–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.14.16.1263; RA, ERA.R-34.1.60, 1 4.
- Tretjakoff, Helene** (1896–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: TLA, 1376.1.289; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 4.
- Treuberg, Heinrich** (1874–1953) Ee (Kod, Toim), Sks (ERA.R-34). Rkv (sks). A: EELKKA, 28.1.6 1 628; RA, ERA.28.2.18066; RA, ERA.495.7.6180; RA, ERA.R-34.1.58, 1 4.
- , **Lisette** (1884–?) Ee (Kod), Sks (ERA.R-34). Rkv (sks). Abik Heinrich Treuberg. A: EELKKA, 28.1.6 1 628; RA, ERA.28.2.1364; RA, ERA.R-34.1.58, 1 4.
- Trossin, Arnold** (1875–1942) Ee (IT, Toim), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. Apteeker. A: TLA, 31.2.25 1 515; TLA, 186.1.1470; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.495.7.6198; RA, ERA.R-34.1.59, 1 6; Gb, lk 454.
- , **Dieter** (1924–1943) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. Nm algkool, GA gümn. Isa Arnold Trossin. A: TLA, 31.2.25 1 515; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 6; Gb, lk 454.
- , **Johanna** (1893–1949) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. Abik Arnold Trossin. A: TLA, 31.2.25 1 378; TLA, 186.1.1481; TLA, 1376.1.290; RA, ERA.R-34.1.59, 1 6.
- Truberg, Klara Lovise** (1878–1943) Ee (IT), Sks (ERA.R-34). Phl. Poeg Edgar Aleksander Frey. A: RA, EAA.3168.1.25 1 167; TLA, 186.1.104; RA, ERA.R-34.1.59, 1 7; Gb, lk 454.
- Truumann, Arthur** (1885–?) Ee (AL, EWZ). Hps (sks). A: RA, EAA.1239.1.198 1 300; TLA, 1376.1.291; BArch, R 9361-IV/378500.
- , **Edwin** (1883–?) Hps (sks). Vend Arthur TruumannA: RA, EAA.1239.1.198 1 300.
- , **Olga** (1861–?) Ee (EWZ). Hps (sks). Kasupoeg Arthur Truumann, vend Woldemar Medell. A: RA, EAA.1239.1.198 1 300; BArch, R 9361-IV/378501; Gb, lk 454.
- Truu, Gertrud Helena** (1915–1992) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, 1 3.

- , **Hans** (1915–1975) Ee (ERA.R-34). Abik Gertrud Helena Truu. A: RA, ERA.R-34.1.57, 13.
- Tšemerenski-Redtšenkov, Vladimir** (1877–?) Vvn (AL, ERA.R-34). Abik Elisabeth Koppe. A: TLA, 1376.1.336; RA, ERA.R-34.1.59, 12.
- Tumma, Valentine** (1916–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 16.
- Tuttelberg, Edgar** (1898–?) Ee (IT, AL), Sks (RN, EWZ). Tln Ol. RN alates 1934. A: TLA, 236.1.53 1355; TLA, 186.1.205; TLA, 1376.1.294; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/378773.
- Täht, Adele** (1905–1990)
- , **Georg** (1899–1944) Ee (IT, AA). Abik Adele Täht. A: RA, ERA.495.7.6276; AA II, lk 28.
- , **Mathilde** (1878–1950) Poeg Georg Täht.
- Uibo, Rosalie Aleksandra** (1908–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 110.
- Ullay, Emma** (1871–1945) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.36.2.20348; TLA, 1376.1.297; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 110; Gb, lk 457.
- , **Karl** (1880–1942) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Vör (sks). RN alates 1925. Abik Emma Ullay. A: RA, EAA.1272.1.126 143; RA, ERA.36.2.20348; TLA, 1376.1.297; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 110; Gb, lk 457.
- Undritz, Aleksander** (1884–1960) Sks (EWZ). Trt Ptr. A: RA, EAA.3150.1.739 157; BArch, R 9361-IV/379094.
- , **Dieter Rolf** (1924–2005) Sks (RN). RN alates 1932. Isa Aleksander Undritz. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/379094.
- , **Magdalene** (1895–?) Sks (RN, EWZ). RN alates 1930. Abik Aleksander Undritz. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV/379094.
- Urban, Amanda** (1888–1942) Ee (IT), Tš (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Nig. A: TLA, 31.2.25 1529; TLA, 186.1.423; TLA, 1376.1.298; RA, ERA.R-34.1.60, 15.
- , **Bedrich** (1880–1955) Tš (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Abik Amanda Urban. A: TLA, 31.2.25 1529; TLA, 1376.1.298; RA, ERA.R-34.1.60, 15.
- , **Boris** (1917–?) Tš (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Ema Amanda Urban. A: TLA, 31.2.25 1529; TLA, 1376.1.298; RA, ERA.R-34.1.60, 15.
- , **Dalibor** (1916–1961) Tš (AL, ERA.R-34). Tln Nig. Ema Amanda Urban. A: TLA, 31.2.25 1529; TLA, 1376.1.298; RA, ERA.R-34.1.60, 15.
- Urban, Feliks Aleksander** (1913–2008) Ee (AA), Sks (AA, ERA.R-34). Tln Ol. Sks reaalkool. A: TLA, 236.2.29 1407; AA III, lk 305; RA, ERA.R-34.1.57, 13.
- , **Gustav** (1879–1947) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Jn > Tln Ol. RN alates 1925. Poeg Feliks Aleksander Urban. A: TLA, 236.2.29 1407; TLA, 186.1.71; TLA, 1376.1.298; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, 13.
- , **Lilli** (1888–1960) Ee (AL, ERA.R-34). Tln Ol. Poeg Feliks Aleksander Urban. A: TLA, 236.2.29 1407; TLA, 1376.1.298; RA, ERA.R-34.1.57, 13.
- , **Sigrid** (1915–1989) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. Sks kool. RN alates hilj 1935, uuend. Vend Feliks Aleksander Urban. A: TLA, 236.2.29 1407; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.57, 13.
- Uvarov, Maria** (1887–?) Vn (ERA.R-34). A: RA, ERA.14.16.1762; RA, ERA.R-34.1.59, 13.
- , **Nadežda** (1889–?) Vn (AL, ERA.R-34). Õde Maria Uvarov, tütar Ljudmilla Berg. A: TLA, 1376.1.299; RA, ERA.R-34.1.59, 13.
- Vaas, Emilie** (1878–?) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tütar Margarethe Panfilov. A: TLA, 186.1.510; TLA, 1376.1.300; RA, ERA.R-34.1.57, 11.

- Vahter-Leen, Aleksander** (1905–1952) Ee (IT, AL, ERA.R-34). A: TLA, 186.1.358; TLA, 1376.1.301; RA, ERA.R-34.1.59, 19.
- , **Evi Gerda** (1905–1992) Sks (ERA.R-34). Abik Aleksander Vahter-Leen, ema Ellinor Nugis. A: RA, ERA.R-34.1.59, 19.
- , **Heinar Aleksander** (1940–1991) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, 19.
- Vassilkov, Boris** (1907–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.57, 11; BArch, R 186/32.
- , **Lilian Ekaterina** (1937–1941) Sks (ERA.R-34). Isa Boris Vassilkov. A: RA, ERA.R-34.1.57, 11; BArch, R 186/32; Gb, lk 472.
- , **Marta Luise** (1906–?) Sks (ERA.R-34). Abik Boris Vassilkov, õde Linda Grepp. A: RA, ERA.R-34.1.57, 11; BArch, R 186/32.
- Vastalu, Aleksander** (1898–1974) Kuni 1926 Abramson. Ee (AA, Toim, ERA.R-34). Tln Paul > Nm Rahu. A: ELK, 147.0.101 277; RA, ERA.50.4.644; AA II, lk 82; RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- , **Aleksander** (1932–2009) Sks (ERA.R-34). Nm Rahu. Isa Aleksander Vastalu. A: ELK, 147.0.101 277; RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- , **Margarethe** (1892–1988) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Paul > Nm Rahu. RN alates 1925. Abik Aleksander Vastalu, vend August Simastel. A: ELK, 147.0.101 277; TLA, 1376.1.72; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 16.
- Vau, Linda Lisette** (1913–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 11.
- Veske, Olga** (1893–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Ptrb Ptr > Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.531 508; TLA, 186.1.124; TLA, 1376.1.314; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 14.
- Vestersten, Arnold** (1898–?) Rts (IT, ERA.R-34). Tln Sm-Rts > Tln Nig > Tln Ol > Tln Toom. A: TLA, 237.2.151 228; TLA, 186.1.45; RA, ERA.R-34.1.59, 16.
- , **Elisabeth** (1909–?) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1927. Tln Hansakool. Kasuisa Arnold Vestersten. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 16.
- , **Erika** (1890–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. Abik Arnold Vestersten. A: TLA, 236.1.531 510; TLA, 1376.1.315; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 16.
- Viidik, Otilie Helene** (1881–?) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. Õde Amalie Rosalie Struck. A: TLA, 236.1.531 514; RA, ERA.36.2.21409; TLA, 1376.1.316; RA, ERA.R-34.1.59, 13.
- Vildt, Erna** (1891–?) Sks (IT, RN, ERA.R-34). Tln Krl > Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.531 519; TLA, 186.1.303; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- , **Gerta** (1894–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Krl > Tln Ol. RN alates 1925. Õde Erna Vildt. A: TLA, 236.1.531 519; TLA, 186.1.528; TLA, 1376.1.320; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 111.
- , **Karoline** (1861–1944) Ee (IT, AL), Sks (ERA.R-34). Tln Krl > Tln Ol. Tütar Erna Vildt. A: TLA, 236.1.531 519; TLA, 186.1.230; TLA, 1376.1.320; RA, ERA.R-34.1.60, 111; Gb, lk 483.
- Villemsoo, Karin Elisabeth** (1882–?) Kuni 1935 Wilhelmson. Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.59, 18.
- , **Konstantin Voldemar** (1879–?) Kuni 1935 Wilhelmson. Sks (ERA.R-34). Abik Karin Elisabeth Villemsoo. A: RA, ERA.495.7.6742; RA, ERA.R-34.1.59, 18.
- Voll, Anne Marie** (1931–2016) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 11.
- , **Ellen Dagmar** (1934–2008) Sks (ERA.R-34). Õde Anne Marie Woll. A: RA, ERA.R-34.1.60, 11.

- , **Johann** (1896–1968) Ee (ERA.R-34). Tütar Anne Marie Woll. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 1.
- , **Maria** (1894–1968) Sks (ERA.R-34). Tütar Anne Marie Woll. A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 1.
- Wagenheim, Hilda Hermine** (1873–1943) Ee (IT, ERA.R-34), Sks (RN). Tln Nig > Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.53 1 484; TLA, 186.1.410; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.59, 1 1; Gb, lk 467.
- Wagner, Julie Luise Wilhelmine** (1868–?) Sks (IT, AL, RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236.1.54 1 549; RA, ERA.36.2.20553; TLA, 186.1.314; TLA, 1376.1.300; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.58, 1 3.
- Wanderer, Arthur** (1900–1978) Ee (AL). Tln Jn. A: TLA, 1358.2.43 1 25; TLA, 1376.1.305.
- , **Elfriede** (1894–1974) Ee (AL). Tln Jn. Abik Arthur Wanderer. A: TLA, 1358.2.43 1 25; TLA, 1376.1.305.
- , **Made** (1926–2007) Ee (AL). Tln Jn. Isa Arthur Wanderer. A: TLA, 1358.2.43 1 25; TLA, 1376.1.305.
- Weber, Edith Benita** (1916–?) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- , **Voldemar** (1917–?) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates hilj 1937, uuend. Abik Edith Benita Weber. A: TLA, 31.2.24 1 536; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, 1 10.
- Weimarn, Joachim** (1922–1993) Ee (Kod). Ema Marie Puhk. A: RA, ERA.14.12.1509.
- Weinberg, Gerhard** (1912–1979) Sks (AA, RN, ERA.R-34). Sks kool. Abik Helle Haljasmäe-Weinberg. A: RA, ERA.85.1.542; AA III, lk 92; RA, ERA.R-34.1.60, 1 11.
- Wendt, Adeline** (1912–2013) A: BArch, R 186/32.
- , **Alfred** (1902–1986) Ee (AA). Öde Adeline Wendt. A: AA II, lk 274; BArch, R 186/32.
- , **Elisabeth** (1878–1964) Tütar Adeline Wendt. A: BArch, R 186/32.
- , **Hedwig** (1904–1999) Abik Alfred Wendt. A: BArch, R 186/32.
- Weyrich, Harry Ernst** (1898–1981) Sks (IT, AL, ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236.1.54 1 572; TLA, 186.1.424; TLA, 1376.1.310; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- , **Selma** (1902–1982) Lä (ERA.R-34). Tln Ol. Abik Harri Ernst Weyrich, ema Rosalie Augul. A: TLA, 236.1.54 1 572; RA, ERA.R-34.1.58, 1 5.
- Wieckmann, Aleksis** (1908–?) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1927. Sks reaalkool. A: TLA, 1376.1.318; RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- , **Vanda Dagmar** (1913–?) Ee (ERA.R-34). Abik Aleksis Wieckmann. A: RA, ERA.R-34.1.59, 1 8.
- Wiedas, Irmgard Martha Gabriele** (1890–?) Sks (EWZ). VMr. A: RA, EAA.1232.1.247 1 319; BArch, R 9361-IV/382337.
- , **Roland** (1889–?) Sks (EWZ). VMr. Abik Irmgard Martha Gabriele Wiedas. A: RA, EAA.1232.1.247 1 319; BArch, R 9361-IV/382337.
- Wirén, Alexander** (1906–1982) Rts (AL). Kur (sks). A: RA, EAA.3151.1.178, 1 51; TLA, 1376.1.321.
- , **Benita-Emilie** (1906–1953) Abik Alexander Wirén.
- Wirén, Anna von** (1898–1975) Vn (AL), Sks (EWZ). A: TLA, 1376.1.321; BArch, R 9361-IV/383162.

- , **William von** (1894–1956) Sks (AL, Toim, EWZ). Phl. Abik Anna von Wirén. A: RA, EAA.3168.1.27 l 332; TLA, 1376.1.321; RA, ERA.527.1.886; BArch, R 9361-IV/383162.
- Wirén, Boris** (1898–1966) Ee (AL), Sks (ERA.R-34, EWZ). Kur (sks). Vend Alexander Wirén. A: RA, EAA.3151.1.204 l 63; TLA, 1376.1.321; RA, ERA.R-34.1.60, l 7; BArch, R 9361-IV/383146.
- , **Ivar** (1929–2008) Sks (ERA.R-34). Isa Boris Wirén. A: RA, ERA.R-34.1.60, l 7; BArch, R 9361-IV/383146.
- , **Salme** (1900–1958) Ee (ERA.R-34), Sks (EWZ). Võr (ee). Abik Boris Wirén. A: RA, EAA.1272.1.141 l 196; RA, ERA.R-34.1.60, l 7; BArch, R 9361-IV/383146.
- Wirén, Nikolai** (1900–1971) Rts (AL, AA), Sks (ERA.R-34). Kur (sks). Vend Alexander Wirén. A: RA, EAA.3151.1.204 l 63; TLA, 1376.1.321; AA II, lk 61; RA, ERA.R-34.1.58, l 1.
- Wirén, Friedrich Nikolai** (1891–1949) Rts (IT), Sks (EWZ). A: RA, ERA.28.2.19886; TLA, 186.1.445; BArch, R 9361-IV/383153.
- , **Marianne** (1894–1980) Ee (IT, AL), Sks (EWZ). Plt (sks). Abik Friedrich Nikolai Wirén. A: RA, EAA.1168.1.207 l 21; RA, ERA.28.2.19886; TLA, 186.1.445; TLA, 1376.1.321; BArch, R 9361-IV/383153.
- Wrangell, Klaus** (1908–1997) Sks (AL, RN, ERA.R-34). RN alates 1928. Toomkool. A: TLA, 1376.1.325; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.
- , **Daisy** (1919–2005) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates hilj 1939. Elise kool. Abik Klaus Wrangell. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.1.60, l 3.

Anonüümsed:

- (1930) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1933) Ee (KL). Tln Ol. A: TLA, 236; KL.
- (1936) A: BArch, R 9361-IV.
- (1939) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1935) Rkv. A: RA, EAA.3057; BArch, R 9361-IV; KL.
- (1930) Ee kool. A: BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1931) Ee ja sks kool. A: BArch, R 186; BArch, R 9361-IV; Int.
- (1933) A: KL.
- (1932) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1935) A: BArch, R 9361-IV.
- (1939) A: BArch, R 9361-IV.
- (1924) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1929) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1930) Tln Krl. A: TLA, 1359.
- (1927) Sks (ERA.R-34). Tln Krl. A: TLA, 1359; TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1938) Tln Krl. A: TLA, 1359.
- (1936) A: BArch, R 9361-IV; KL.
- (1918) Sks (RN, EWZ). RN alates 1930, uuend. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1928) A: BArch, R 9361-IV.
- (1929) A: BArch, R 9361-IV.
- (1936) Urv. A: ELK, 21; BArch, R 9361-IV.
- (1935) Sks (RN). Urv. RN pärast 1935. A: ELK, 21; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1921) Nrv Jn. A: RA, EAA.4380; BArch, R 9361-IV.

- (1928) Sks (ERA.R-34). Ee kool. A: RA, ERA.R-34.; Int.
- (1934) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1922) Sks (RN, EWZ). RN alates 1926. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1926) Sks (RN). RN alates 1926. A: RA, ERA.85.1.542; KL.
- (1939) Sks (RN, ERA.R-4). RN 1939. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1940) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1933) Sks (RN). Hls (sks). RN alates 1936. A: RA, EAA.1275; RA, ERA.85.1.542; Int; KL.
- (1936) Sks (RN). Tln Ol. RN alates 1936. A: TLA, 236; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 186.
- (1938) Sks (RN). Tln Ol. RN alates 1938. A: TLA, 236; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 186; Int; KL.
- (1931) Nrv ee algkool. A: RA, ERA.R-211; Int; KL.
- (1921) Sks (AL, RN, EWZ). RN alates 1934. Tln Nig. Sks kool, Ingl kolledž. A: TLA, 31; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV; Int.
- (1937) A: Int.
- (1931) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1939) A: BArch, R 9361-IV.
- (1935) A: BArch, R 9361-IV.
- (1938) A: BArch, R 9361-IV; KL.
- (1936) A: BArch, R 9361-IV; Int.
- (1928) Sks (RN). RN alates 1934. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1936) A: KL.
- (1934) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1928) Ee kool. A: BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1927) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1934. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1940) A: KL.
- (1935) Kur (ee). A: RA, EAA.3151; Int.
- (1926) Sks (AL). Ingl kolledž. A: TLA, 1376; RA, ERA.R-211; Int.
- (1932) Sks (ERA.R-34). Tln Krl. A: TLA, 1359; RA, ERA.R-34.
- (1932) Sks (ERA.R-34). A: RA; ERA.R-34.
- (1922) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34; BArch, R 69.
- (1937) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34; BArch, R 9361-IV.
- (1939) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1921) Sks (ERA.R-34). Plt (sks) > Tln Ol. Lenderi kool. A: RA, EAA.1168; RA, ERA.R-34.
- (1940) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1926) Trt Ül. Ee kool. A: RA, EAA.1254; BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1931) Tln Püh. Ee kool. A: TLA, 1463; BArch, R 9361-IV; KL.
- (1929) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1936) Ee (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1929) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1926) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1925) A: KL.
- (1925) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376; RA, ERA.R-34; BArch, R 59; BArch, R 9361-IV; KL.
- (1930) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34; BArch, R 59; BArch, R 9361-IV.

- (1927) A: BArch, R 9361-IV.
- (1927) A: BArch, R 9361-IV.
- (1933) A: BArch, R 9361-IV.
- (1929) A: BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1925) Sks (EWZ). Ee kool. A: BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1923) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1925. Tln Nig. Tln 5. progümn. A: TLA, 31; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1925) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1925. A: TLA, 31; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1933) A: Int.
- (1927) Sks (RN). RN alates 1934. Nm algkool. A: RA, ERA.85.1.542.
- (1936) A: KL.
- (1934) A: BArch, R 9361-IV; Int.
- (1935) A: BArch, R 9361-IV.
- (1940) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1935) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1935) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1936) A: Int.
- (1935) Tln Ol. A: TLA, 236; BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1927) Sks (AL, RN). Tln Nig. RN alates 1927. Sks kool. A: TLA, 31; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1928) Trt Ül. A: RA, EAA.1254; BArch, R 9361-IV; KL.
- (1932) Tln Krl. A: TLA, 1359.
- (1924) Sks (AL, RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1933. Hesse algkool. A: TLA, 31; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1928) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236; TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1924) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1932. A: TLA, 31; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1924) Ee (AL), Sks (RN, ERA.R-34). Tln Nig. RN alates 1931. A: TLA, 31; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1937) A: BArch, R 9361-IV.
- (1927) Sks (RN). Tln Nig. RN alates 1934. Sks kool. A: TLA, 31; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV; Int.
- (1933) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1937) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1931) Sks kool. A: BArch, R 9361-IV; Int.
- (1934) A: Int.
- (1933) A: Int; KL.
- (1935) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236; RA, ERA.R-34.
- (1940) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1935) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1927) Ee (AL). Tln Nig. Ee kool. A: TLA, 31; TLA, 1376; BArch, R 9361-IV.
- (1925) A: BArch, R 9361-IV.
- (1927) A: BArch, R 9361-IV.
- (1935) Trt Ül. A: RA, EAA.1254.
- (1927) A: Int; KL.
- (1922) Ee kool. A: BArch, R 9361-IV.
- (1937) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.

- (1928) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Krl. A: TLA, 1359; TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1926) Sks (AL, ERA.R-34). Tln Krl. A: TLA, 1359; TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1927) Ee (AL), Sks (ERA.R-34). A: TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1931) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1931) A: Int.
- (1933) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236; RA, ERA.R-34.
- (1926) Sks (RN). Hps (sks). Sks kool. A: RA, EAA.1239; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1934) Sks (RN). Hps (sks). RN alates 1935. A: RA, EAA.1239; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1924) Sks (RN). Hps (sks). RN alates 1925. Sks kool. A: RA, EAA.1239; RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1932) A: KL.
- (1930) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1932) A: RA, ERA.4365.
- (1935) A: RA, ERA.4365.
- (1921) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1922) Sks (RN, ERA.R-34). RN alates 1935. Sks kool. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1931) Nm Rahu. A: ELK, 147; KL.
- (1935) Sks (ERA.R-34). Tln Ol. A: TLA, 236; RA, ERA.R-34.
- (1929) Sks (RN). Ee kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV.
- (1928) Sks (RN). Ee kool. A: RA, ERA.85.1.542; BArch, R 9361-IV; Int; KL.
- (1936) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1939) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1929) Sks (RN). RN alates 1931. A: RA, ERA.85.1.542.
- (1929) Sks (RN). RN alates 1931. A: RA, ERA.85.1.542.
- (1923) Sks (RN). Vil Jn (sks). RN alates 1931. Rammi kool. A: RA, EAA.3149; RA, ERA.85.1.542.
- (1925) Ee (AL), Sks (RN). Vil Jn (sks). RN alates 1931. Sks kool. A: RA, EAA.3149; TLA, 1376; RA, ERA.85.1.542; Int.
- (1938) A: KL.
- (1926) Sks (RN). RN alates 1931. A: RA, ERA.85.1.542; KL.
- (1930) A: Int; KL.
- (1931) A: KL.
- (1923) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1925. A: TLA, 236; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1923) Sks (ERA.R-34). Ee reaalkool. A: TLA, 1376; RA, ERA.R-34.
- (1935) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1940) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34; BArch, R 186.
- (1938) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34; BArch, R 186.
- (1929) Sks (RN, ERA.R-34). Tln Ol. RN alates 1938. A: TLA, 236; RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.
- (1931) A: KL.
- (1940) A: BArch, R 186.
- (1939) Sks (ERA.R-34). A: RA, ERA.R-34.
- (1928) A: BArch, R 9361-IV.
- (1939) Sks (RN, ERA.R-34). RN 1939. A: RA, ERA.85.1.542; RA, ERA.R-34.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi Triin Tark
Sünniaeg 5. veebruar 1988
E-post triint11@gmail.com

Hariduskäik

2014–... Tartu Ülikool, doktoriõpe
2010–2013 Tartu Ülikool, magistriõpe, ajalugu
2011–2012 Freie Universität Berlin, vahetussemester
2007–2010 Tartu Ülikool, bakalaureuseõpe, ajalugu

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid

Tark, Triin. Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest 1941. aasta järel-
ümberasujate andmete põhjal. – Tuna, 2020, nr 2, lk 47–58.
Tark, Triin. Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale välja
rännanute taustast ja rahvusest. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXII.
Toim Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2019, lk
251–273.
Tark, Triin. Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale
ümberasunute rahvust keeruline tuvastada. – Acta Historica Tallinnensia,
2019, vol 25, nr 1, lk 69–89.

Muud akadeemilised publikatsioonid

Tark, Triin; Liivik, Olev. „Kadakasaksluse“ mõiste sõdadevahelise Eesti ava-
likus arvamuses. – Tuna, 2020, nr 3, lk 28–39.
Tark, Triin; Liivik, Olev. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“: Das
Thema des Verrats an der Nation in der estnischen Presse der Zwischen-
kriegszeit. – Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers.
Koost David Feest, Florian Kühner-Wielach. Nordost-Archiv, 2019, vol 26:
2017, lk 126–151.
Tark, Triin. The Wind of Change in Cultural Diplomacy: Estonian Society for
Friendship and Cultural Relations with Foreign Countries in the late 1980s
and early 1990s. – The Baltic States and the End of the Cold War. Toim
Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann. Berliin: Peter Lang, 2018, lk 153–173.
Tark, Triin. Kodu- ja väliseestlaste vahelise kultuurisuhtluse institutsionaalne
raamistik Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatia kontekstis. – Ajalooline
Ajakiri, 2017, nr 4, lk 445–474.
Liivik, Olev; Tark, Triin. Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich: Über
die Nachumsiedlung aus Estland im Jahre 1941. – Zeitschrift für Ostmittel-
europa-Forschung, 2016, vol 65, nr 3, lk 407–427.
Liivik, Olev; Tark, Triin. Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i: täiendusi 1941.
aasta järelümberasumise uurimisse. – Tuna, 2016, nr 2, lk 58–70.

- Tark, Triin.** Die Mobilisierungen des Jahres 1944 in Estland: Ein Triumph der deutschen Propaganda? – Forschungen zur baltischen Geschichte, 2014, vol 9, lk 177–194.
- Tark, Triin.** Tartu ülikoolis õppinud baltisaksa üliõpilaste meelsusest sõdadevahelises Eestis. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 19 (26). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 291–314.
- Tark, Triin.** Baltisaksa üliõpilaskond Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis. – Üliõpilaskonna roll ühiskonnas 1919–1940. Toim Janet Laidla. Tartu: Korp! Filiae Patriae, 2010, lk 102–113.

CURRICULUM VITAE

Name Triin Tark
Date of birth February 5, 1988
E-mail triint11@gmail.com

Education

2014—... University of Tartu, doctoral studies
2010–2013 University of Tartu, MA, history
2011–2012 Freie Universität Berlin, exchange semester
2007–2010 University of Tartu, BA, history

Publications related to the thesis

- Tark, Triin.** Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest 1941. aasta järel-
ümberasujate andmete põhjal. – Tuna, 2020, nr 2, lk 47–58.
- Tark, Triin.** Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale välja
rännanute taustast ja rahvusest. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXII.
Toim Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2019, lk
251–273.
- Tark, Triin.** Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale
ümberasunute rahvust keeruline tuvastada. – Acta Historica Tallinnensia,
2019, vol 25, nr 1, lk 69–89.

Other academic publications

- Tark, Triin; Liivik, Olev.** „Kadakasaksluse“ mõiste sõdadevahelise Eesti ava-
likus arvamuses. – Tuna, 2020, nr 3, lk 28–39.
- Tark, Triin; Liivik, Olev.** Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“: Das
Thema des Verrats an der Nation in der estnischen Presse der Zwischen-
kriegszeit. – Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers.
Koost David Feest, Florian Kühner-Wielach. Nordost-Archiv, 2019, vol 26:
2017, lk 126–151.
- Tark, Triin.** The Wind of Change in Cultural Diplomacy: Estonian Society for
Friendship and Cultural Relations with Foreign Countries in the late 1980s
and early 1990s. – The Baltic States and the End of the Cold War. Toim
Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann. Berliin: Peter Lang, 2018, lk 153–173.
- Tark, Triin.** Kodu- ja väliseestlaste vahelise kultuuriisuhtluse institutsionaalne
raamistik Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatia kontekstis. – Ajalooline
Ajakiri, 2017, nr 4, lk 445–474.
- Liivik, Olev; Tark, Triin.** Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich: Über
die Nachumsiedlung aus Estland im Jahre 1941. – Zeitschrift für Ostmittel-
europa-Forschung, 2016, vol 65, nr 3, lk 407–427.
- Liivik, Olev; Tark, Triin.** Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i: täiendusi 1941.
aasta järelümberasumise uurimisse. – Tuna, 2016, nr 2, lk 58–70.

- Tark, Triin.** Die Mobilisierungen des Jahres 1944 in Estland: Ein Triumph der deutschen Propaganda? – Forschungen zur baltischen Geschichte, 2014, vol 9, lk 177–194.
- Tark, Triin.** Tartu ülikoolis õppinud baltisaksa üliõpilaste meelsusest sõdadevahelises Eestis. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi historici Estoniae 19 (26). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 291–314.
- Tark, Triin.** Baltisaksa üliõpilaskond Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis. – Üliõpilaskonna roll ühiskonnas 1919–1940. Toim Janet Laidla. Tartu: Korp! Filiae Patriae, 2010, lk 102–113.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutatsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Pöldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmetts-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.